SRIMAD VALMIKI RAMAYANA

ACCORDING TO THE SOUTHERN READINGS.

WITH FOOT NOTES.

VOLUME II.

Containing Sundera, Yuddha and Uttara Kandas.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA,

Proprietor, Madhva Vilasa Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-Sagar Press,"

BOMBAY.

1905.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

टिप्पणसमेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

सुन्दर–युद्ध–उत्तरकाण्डात्मकः ।

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

गोविन्दराजीयप्रभृतिदाक्षिणात्यव्याख्यानानुसारेण संशोध्य

मुंबय्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शाके १८२७ विश्वावसुनामसंवत्सरे

श्रीरामपञ्चायतनम् ।

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

[1]ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः । समु[2]ग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥ २
अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः । धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३
द्विजान्वित्रासयन्धीमानुरसा पादपान्हरन् । मृगांश्च सुबहून्निघ्नन्प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४
नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैः सितासितैः । स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिः समलङ्कृतम् ॥ ५
कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः । यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६
स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते । तिष्ठन्कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७
स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८
अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा पवनायात्मयोनये । ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९
प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः । ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १०
निष्प्रमाणशरीरः संल्लिलङ्घयिषुरर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११
स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशा[3]तयत् ॥ १२
तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना । सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३
तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः । सलिलं संप्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४
पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६
गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः । गुहागतानि भूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ १७
स महासत्त्वसन्नादः शैलपीडानिमित्तजः । पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८
शिरोभिः पृथुभिः सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः । वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९
तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः । जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २०
यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते । विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम् ॥ २१
भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्त्वा तपस्विनः । त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२
पानभूमिगतं हित्वा हैममा[4]सवभाजनम् । पा[5]त्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३
लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च । आ[6]र्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥
कृ[7]तकण्ठगुणाः क्षी[8]बा रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्ता[9]क्षाः पु[10]ष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५

---

१ सीताया पद निवासस्थान अन्वेष्टु चारणाचरिते पथि गन्तु इयेष । २ पद्मवर्णैरिति पाठान्तरम् । ३ अपातयत् । ४ मद्यपात्रम् । ५ भोजनपात्राणि । ६ ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि । ७ कृतकण्ठस्रज । ८ मत्ता । ९ रक्ताक्षा मद्यपानात् । १० पुष्कराक्षा. स्वभावत ।

हारनूपुरकेयूरपारिहार्य[1]धराः स्त्रियः । विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६
दर्शयन्तो[2] महाविद्यां[3] विद्याधरमहर्षयः । सहिता[4]स्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७
शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे २८
एष पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगः समुद्रं मकरालयम् ॥ २९
रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३०
इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१
दुधुवे च सरोमाणि चकम्पे चाचलोपमः । ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२
आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् । उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३
तस्य लाङ्गूलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः । ददृशे[5] गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४
बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ । ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच[6] च ॥ ३५
संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् । तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश[7] स वीर्यवान् ३६
मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये प्राणा[8]नाकाशमवलोकयन् ॥ ३७
पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥
वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९
नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् । अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ४०
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः[9] । बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ४१
सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया । आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ४२
एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरान्वानरोत्तमः ॥ ४३
उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् । सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४
समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः । संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४५
स मत्तकोयष्टिमकान्पादपान्पुष्पशालिनः । उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४६
ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७
तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः । अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८
सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः । हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९
सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जंल्लवणाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५०
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः । शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१
विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । अवशीर्यन्त[10][11] सलिले निवृत्ताः[12] सुहृदो यथा ५२
लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३
ताराशतमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४
पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५
तस्य वेगसमाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५६

---

१ पारिहार्यं वलयम् । २ प्रकाशयन्त' । ३ अणिमाद्यष्टैश्वर्यम् । ४ सप्रिया इति पाठान्तरम् । ५ कृशो बभूव । ६ सकोच्य । ७ पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोधिष्ठितवान् । ८ उच्छ्वासरूपान् । ९ अप्राप्तश्रम । १० टजभाव आर्ष । ११ अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त स्थितवन्त इत्यर्थ । १२ बन्धूननुगम्य निवृत्ता ।

तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ । पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५७
पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५८
तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९
पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले । चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६०
मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ । सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१
लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते । अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६२
लाङ्गूलचक्रेण महाञ्शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३
स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः । महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४
तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् । कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५
खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता । दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ६६
पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः । प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया ॥ ६७
उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया । सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८
यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः । स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६९
सागरस्योर्मिजालानामुरसा[1] शैलवर्ष्मणाम्[2] । अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७०
कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निःसृतः । सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ७१
विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७२
मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे । अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निव ॥ ७३
तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४
तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्[3]तदा । वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि[4] शरीरिणाम् ॥ ७५
प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजंगाः सागरालयाः । व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६
दशयोजनविस्तीर्णा[5] त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत् ॥ ७७
श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥ ७८
शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९
येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८०
आपाते[6] पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् । हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८१
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा । ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८४
ततापं न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् । सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा । जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६
नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः । प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७

---

१ ऊर्मिसमूहान् । २ शैलतुल्यान् । ३ जलविभेदेन प्रकाशिता । ४ अवयवा । ५ न, त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्ति स्यात् मैनाकसवादसुरसासवादादिक च विरुध्येत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं प्रतिबिम्बस्य सभवतीति न शङ्कनीय। छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपर किलनातपपर । प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्त तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्येतैव । ६ मार्गे ।

तस्मिन्प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति । इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८८
साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः । करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम्८९
अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः । इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९०
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः । शेषं च मयि विश्रान्तः सुखेनातिपतिष्यति॥९१
इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि । हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९२
त्वमिहासुरसङ्घानां पातालतलवासिनाम् । देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठः परिघः सन्निवेशितः ॥ ९३
त्वमेषां जातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् । पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९४
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् । तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९५
स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् । हनूमान्रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९६
अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः । मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥९७
कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् । कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥९८
सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि । अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वरः ॥ ९९
चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित । हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततः शेषं गमिष्यति ॥ १००
काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् । श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि१०१
हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०२
स सागरजलं भित्त्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा । यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः॥१०३
स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः । दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०४
शातकुम्भनिभैः शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः । आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०५
तप्तजाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः । आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम् ॥ १०६
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैः स्वयंप्रभैः । आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥ १०७
तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् । मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०८
स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः । उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०९
स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११०
तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः । प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥
मानुषं धारयन्रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ॥ १११
दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम । निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११२
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः । स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११३
कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः । सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ११४
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः । तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम्॥११५
योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः । तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११६
तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु । तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ ११७
अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै । प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः॥ ११८
वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज । तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ ११९
अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता।धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान्१२०

१ अर्गलम् । २ अतिथ्यतिथिमद्भावलक्षण. । ३ महागुणाना सता परिग्रह ।

त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२१
पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणं१२२
पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः॥ १२३
ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२४
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२५
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥१२६
अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम । गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२७
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः । त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः
अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९
श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम । प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोस्मि तव दर्शनात् १३०
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् । त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२
इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३३
स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः । पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः ॥ १३४
अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ । पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३५
भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् । वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३६
तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३७
देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा । काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३८
उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३९
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् । अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम्॥
साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः । क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१
रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः । सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽस्मि दृढं त्वया १४२
ततः प्रहर्षमगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः । देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४३
स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा । हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५
अयं वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोपरि । हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७
बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् । त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति १४८
एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९
विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५०
मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ । अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः । प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५२
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया १५३

---

१ स्पृष्ट्वा ।

अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः। तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी॥ १५४
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात्। कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी॥ १५५
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम्। आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते॥
एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी। अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम॥ १५७

[प्रक्षिप्तश्लोकाः।

तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत्। बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः॥ १
प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम। वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा॥ २
व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः। एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुंगवः॥ ३
अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे। इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः॥ ४
दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा। तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम्॥ ५
चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम्। तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ६
हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः। चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम्॥ ७
बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः। चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम्॥ ८
तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः। चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनायतम्॥ ९
हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः। चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम्॥ १०]

तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान्। स संक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः॥ १५८
सोभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः। अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्॥ १५९
प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते। गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यं चासीद्वरं तव॥ १६०
तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव। अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्॥ १६१
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम्। समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना॥ १६२
तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्। साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम्॥ १६३
स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम्। जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः॥ १६४
सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते। चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते॥ १६५
सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः। विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलङ्कृते॥ १६६
वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते। कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलङ्कृते॥ १६७
वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना। ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते॥ १६८
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले। विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते॥ १६९
देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे। विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते॥ १७०
बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः। जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः॥ १७१

[हनूमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा। कालागरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च॥ १
कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे। प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः॥ २
प्रावृषींदुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तदा॥]

---

१ मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य। २ सत्य चासीद्वर तव त्वदास्य प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वर सत्य आसीत्। कैशिके रागविशेषे आचार्यैं विद्याधरविशेषै.। ४ वज्राशन्यो सम. आघात अभिघात यषा तै।

प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः । भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२
प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥१७३
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् १७४
इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः॥
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६
तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः । ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७
तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १७८
छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७९
तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १८०
घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१
स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः॥१८२
स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा१८४
ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ १८५
तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च । स कपिप्रवरो वेगाद्ववृधे पुनरात्मवान् ॥
हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि । तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥
भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १८७
भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ॥ १८८
यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव । धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥१८९
स तैः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः । जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९०
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् । योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः ॥ १९१
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् । द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९२
सागरं सागरानूपं सागरानूपजान्द्रुमान् । सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन्॥१९३
स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् । निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम्१९४
कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः । मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् । पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६
तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः । त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।
परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९८
ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।
सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९

---

१ दीर्घकाले गते सति । २ आशित्री भुक्तवतीत्यर्थः । ३ देहप्रमाणम् । ४ मनोगमनसमानगतिः सन् । ५ दूरादेव दर्शनेन । ६ पाटवेन । ७ आर्ता । ८ शुभं यथा भवति तथा ।

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि।
कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान्॥ २००
स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम्।
निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव॥ २०१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः॥ १॥

द्वितीयः सर्गः।

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः। त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह॥ १
ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान्। अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा॥ २
योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः। अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति॥ ३
शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि। किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम्॥ ४
स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः। जगाम वेगवाँल्लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्॥ ५
शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च। गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च॥ ६
शैलांश्च तरुसंछन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः। अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान्प्लवगर्षभः॥ ७
स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च। स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः॥ ८
सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान्। प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि॥ ९
प्रियङ्गून्गन्धपूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदांस्तथा। असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान्॥ १०
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि। पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान्॥ ११
हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः। आक्रीडान्विविधान्रम्यान्विविधांश्च जलाशयान्॥
संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः। उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः॥ १३
समासाद्य च लक्ष्मीवाँल्लङ्कां रावणपालिताम्। परिघाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलङ्कृताम्॥ १४
सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम्। समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः॥ १५
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम्। गृहैश्च ग्रहसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः॥ १६
पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम्। अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम्॥ १७
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः। ददर्श हनुमाँल्लङ्कां दिवि देवपुरीमिव॥ १८
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः। ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा॥ १९
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा। प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः॥ २०
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम्। शतघ्नीशूलकेशां तामट्टालकवतंसकाम्॥ २१
मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा। द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः॥ २२
कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम्। डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः॥ २३
संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव। अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा॥ २४
दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टसपाणिभिः। रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव॥ २५
तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः। रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः॥ २६

---

१ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयम्। शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनः इति अमन्यतेति शेषः।
२ स्थूलोपलवन्ति। ३ ददर्श हनुमान्कपिरित्यनुवर्तते।

आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७
इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् । प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८
अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९
चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् । वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३०
यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा नवा । तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ३१
ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरिशृङ्गे स्थितस्तस्मिन्नामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२
अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३
उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४
लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः । हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३६
केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् । अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७
न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः । एकामेकश्च[1] पश्येयं रहिते[2] जनकात्मजाम् ॥ ३८
भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः । विक्लवं[3] दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९
अर्थानर्थान्तरे[4] बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ४०
न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ४१
मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः । भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२
नहि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः । अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३
वायुरप्यत्र न ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम । न ह्यस्त्यविदितं किंचिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ४४
इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः । विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६
रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । विचिन्वन्भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७
इति संचिन्त्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः । आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८
सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । पृषदंशकमात्रः[5] सन्बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९
प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहाप[illegible]म् ॥ ५०
प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनराजतैः । शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमा[illegible] ॥ ५१
सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् । तलैः स्फाटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२
वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः । तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३
काञ्च[illegible]ानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ ५४
अ[illegible]त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ५५

स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ।
यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६

---

१ अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयम् । २ एकान्ते । ३ अविमृश्यकारिणम् । ४ अत्रापि विक्लव दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयो प्रयोजनसाधनयो कार्याकार्ययो । अन्तरे विषये निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धि विक्लव दूतमासाद्य न शोभते । अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थ । ५ बिडालप्रमाण ।

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७
शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे । सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः । रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २
शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् । सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३
सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् । चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव । तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५
मन्दमारुतसंचारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् । शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्कृताम् । आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७
विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ॥
तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९
वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १०
क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टे राजहंसनिषेवितैः । तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११
वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः । खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२
तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमामृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥
नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४
कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः । प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५
विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः । ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६
समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७
तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसकाम् । यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८
तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महागृहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९
अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् । नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २०
सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१
पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२
कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय । कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३
न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४
अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम् । कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि २५

---

१ आविर्भवतिस्म । २ उड्डीयमानम् । ३ लम्बाख्ये । ४ व्यवसायम् । ५ अलाकापुरी । ६ तोरणस्य निर्यूहो मत्तवारण । चारु तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम् । ७ शक्रपुरी । ८ प्रसिद्धा इय नगरी कुमुदादीना भूमिर्भवेत् विषयो भवेत् । ९ विषय. । १० विक्रमम् । ११ अत्र श्लोके ददर्शेत्यपकृष्यते ।

का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे । किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६
हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७
अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञाप्रतीक्षा[1] दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८
न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया । अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया २९
अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम । सर्वतः परिरक्ष्यामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३०
लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१
स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः । आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्प्लवगर्षभः ॥ ३२
द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् । इत्यर्थमिह[2] संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३
वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च । सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५
मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् । न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६
ततः स कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७
ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८
ततः स कपिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं वीर्यवान्पवनात्मजः ॥ ३९
ततः संवर्तयामास[3] वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः । मुष्टिनाभिजघानैनां हनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ ४०
स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ॥ ४१
सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी । पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४२
ततस्तु हनुमान्प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम्॥
ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् । उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४
प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५
अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६
इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७
यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम्॥४८
स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् । स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः॥
सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः । रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५०
तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् । विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि॥५१
प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ।
यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् । विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः ॥
अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ॥ १
प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः । चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २

---

१ आज्ञानुवर्तिनी । २ एतदर्थम् । ३ सकोचयामास ।

प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ३
ततस्तु तां पुरीं रम्यां लङ्कामभिययौ कपिः ॥ ४
हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः । वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥
गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ५॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६
सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः । वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥ ७
तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः । राघवार्थं चरञ्श्रीमान्ददर्श च ननन्द च ॥ ८
भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श पवनात्मजः । विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९
शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् । स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १०
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् । सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ११॥शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान्रक्षोगृहेषु वै॥ १२
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः । रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३
राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् । ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान्बहून् ॥ १४
दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनाम्बरवाससः । दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५
कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि । एकाक्षनेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६
करालान्भुग्नवक्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा । धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७
परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् । नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान्॥ १८
नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् । विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥
ध्वजीन्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् १९॥शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टसाशनिधारिणः ॥ २०
क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः । स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ २१
नानावेषसमायुक्तान्यथास्वैरगतान्बहून् । तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २२
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २३
स तदा तदहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् । राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥ २४
पुण्डरीकावतंसाभिः परिधाभिरलंकृतम् । प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २५
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् । वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तथा ॥ २६
रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः । वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७
भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः । रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥
राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८

सहेमजार्म्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ।
परार्ध्यकालागरुचन्दनार्क्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

---

१ हसितानामुत्कृष्टस्वरै । २ वज्र अङ्कुशो यस्य स वज्राङ्कुश ऐरावत तत्तुल्यै तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थ । ३ वज्रो रत्नविशेष । ४ गृहश्रेष्ठै । मेघशब्द श्रेष्ठवाची । गृहमुख्यैरिति पाठान्तरम । ५ पद्मस्वस्तिकनामभ्या सस्थानविशेषाभ्या सस्थितै । ६ वर्धमाननाम्ना सस्थानेन सस्थितै । ७ उर कण्ठशिरस्सु भवै स्वरै भूपितम् । तेच मन्द्रमध्यमतारा । ८ जम्बूनद्या जात सुवर्ण जाम्बूनदम् । अन्यत्र जात हेम । चक्रवाल प्राकारमण्डलम् ।

पञ्चमः सर्गः ।

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं[१] ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान्दिवि भानुमन्तं[२] गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १
लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २
या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था[३] रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३
हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४
स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ।
हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः[४] ॥ ५
विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को[५] महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः[६] ।
प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवाञ्शशाङ्कः ॥ ६
शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७
प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः[७] ।
रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो[८] भगवान्प्रदोषः ॥ ८
तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुवृत्ताः ।
नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ९
मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ।
वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि ॥ १०
परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति[९] भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति[१०] ।
मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति[११] मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति[१२] ॥ ११
रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति[१३] ।
रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२
ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः[१४] ।
सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३
महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ।
रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४
बुद्धिप्रधानान्रुचिराभिधानान्संश्रद्दधानाञ्जगतः[१५] प्रधानान् ।
नानाविधानान्[१६]रुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५

---

१ चन्द्रम् । २ दीप्तिमन्तम् । ३ पद्मस्था । ४ परिपूर्णकल । ५ शीताम्बुन हिमाम्बुन तुषारा पृषता तएव पङ्का तमासि विनष्टा शीताम्बुतुषारपङ्का यस्मिन् तथा । ६ महाग्रहस्य सूर्यस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्ट विनाशित पङ्क तम येन स । ७ प्रवृद्ध रक्षसा पिशिताशाना च दोष सचाररूपो यस्मिन्स तथा । ८ स्वर्गतुल्य । ९ आक्षिपन्ति अपहसन्ति । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि । १० अन्योन्यस्योपरि दधन्ति । ११ अधिक मुञ्चन्ति । १२ भर्त्सयन्ति । १३ विस्फारयन्ति । १४ अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्य । समालपन्त्य इति पाठान्तरम् । सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । १५ आस्तिकान् । १६ नानाकारान् ।

ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान्।
विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान्॥ १६
ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः।
प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः॥ १७
श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः।
ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहंगाः कुसुमोपगूढाः॥ १८
अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः।
भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिविष्टाः॥ १९
अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः।
पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः॥ २०
ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः।
गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः॥ २१
चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः।
विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः॥ २२
न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम्।
लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम्॥ २३
सनातने वर्त्मनि संनिविष्टां रामेक्षणान्तां मदनाभिविष्टाम्।
भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम्॥ २४
उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठी पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम्।
सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम्॥ २५
अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्।
क्षतप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम्॥ २६
सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य।
बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः॥ ५॥

षष्ठः सर्गः।

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक्। विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः॥ १
आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम्। प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम्॥ २
रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम्। समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः॥ ३
रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः। विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम्॥ ४
गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः। उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः॥ ५

---

१ हर्षोपगूढा। २ विहगा विहगी। ३ प्रावरणहीना। ४ कनकरेखाकारा। ५ चन्द्रपाण्डुरा। ६ विरहिण्य। ७ रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम्। ८ अव्यक्तस्वरूपाम्। ९ चिरस्यापश्यन् चिरकाल निरीक्ष्याप्यपश्यन्। अचिरस्य अचिरेण सपदीत्यर्थ। मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव। १० वेगेन। ११ रजतनिर्मितै।

सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६
बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् । महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७
दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः । विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८
विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिःस्वनम् ॥ १०
तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः । महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् । नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२
समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् । महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः । विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः । चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७
अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८
महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९
शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः । तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २०
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः । रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१
वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३
शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च २५
करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः । विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २९
ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे । राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३०
रक्तान्श्वेतान्सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् । कुलीनान्रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ॥ ३१
निष्ठितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि । निहन्तॄन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२
क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् । मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ ३३
सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः । हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ३४
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५
शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः । लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ३६

---

१ सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैः । २ महारथाना रक्षसा आकरम् । ३ बाह्यरक्षिभिः । ४ धूपादिराजोपचारयुक्तम् । ५ निःशब्दम् । ६ रावणभवनस्य समीपतः । ७ सेना । ८ सेना पदातीनित्यर्थः ।

क्रीडागृहाणि चान्यानि दारु[1]पर्वतकानपि । कामस्य[2] गृहकं रम्यं दिवा[3]गृहकमेव च ॥
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३७
स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् । ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८
अनेकरत्नसंकीर्णं निधिजालं समन्ततः । धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९
अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च । विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ४०
जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च । भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१
मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् । मनोरममसंबाधं कुबेरभवनं यथा ॥
नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२
मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् । प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३
सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रि[4]षु चन्द्रशालाः ॥ २
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५
महीतले स्वर्गमिव प्र[5]कीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।
नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६
नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् ।
हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्ती[6]कृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८
म[7]ही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९
कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पु[8]ष्कराणि ।
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १०

१ क्रीडापर्वतान् । २ रतिगृहम् । ३ दिवाविनोदस्थानम् । ४ वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रय तेषु । वेश्मादिष्विति पाठान्तरम् । ५ दैवाच्च्युतम् । ६ समूहीकृतनानाविधमेघचित्रम् । ७ यत्रेत्यध्याहार्यम् । यत्र विमाने महीपर्वतराजिपूर्णाकृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि । ८ पुष्करिण्य ।

पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ।
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११
कृताश्च वैडूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।
चित्राश्च नानावसुभि[१]र्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२
प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ।
कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३
नियु[३]ज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ।
बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४
इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ।
पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५
ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ।
अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजिता सुदुःखितः पतिर्गुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६
ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ।
अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्ग ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् ।
प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १
तदप्रमेयाऽप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २
न तत्र किंचिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्हरत्नवत् ।
न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशेषवत् ॥ ३
तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥ ४
मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ।
महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५
विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ।
मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६
वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ।
विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७
वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् ।
स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः॥ ८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

---

१ नानारत्नै । २ सहाया । ३ स्वयमेवात्मान नियोजयन्त । ४ पद्माकरे । ५ अदृष्ट्वा । ६ भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् । ७ बहुविध यथा तथा चिन्तितात्मन । ८ निष्टप्तस्वर्णविशेषकृत कृत्रिमपक्ष्यादिकम् । ९ मनोभिसहितविविधगतिचारिणम् । १० तत्र तत्र तुल्य विशेषदर्शन यस्मिन् । ११ मन एकाग्रीकृत्य । स्वय मनस्वीतियावत । १२ दुर्वारम् ।

नवमः सर्गः।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम्। ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १
अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत्। भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २
मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम्। सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३
उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन्। आससादाथ लक्ष्मीवान्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४
चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च। परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५
राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम्। आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६
तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिंगिलझषाकुलम्। वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७
या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने। सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८
या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च। तादृशी तद्विशिष्टा[1] वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९
तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम्। बहुनिर्यूहसंकीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १०
ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा। विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥
परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ११॥ कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२
ईहा[3]मृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः। सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३
मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम्। कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ १४
ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा। हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि। इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६
विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः। निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७
चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च। सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८
कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलङ्कृतम्। विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ १९
तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम्। दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिलम् ॥ २०
स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम्। इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१
ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम्। रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियं २२
मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम्। स्फाटिकैरावृततलां द[6]न्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३
मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि। विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४
समैरृजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः। स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिवं ॥ २५
महत्या कु[7]थयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया। पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६
नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम्। परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ॥ २७
धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम्। चित्रां पुष्पोपहारेण क[8]ल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८
मनःसंह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसादिनीम्। तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव २९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः। तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥ ३०
स्वर्गोयं देवलोकोयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत्। सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः॥ ३१

१ ततोप्यधिका। २ निर्यूहो मत्तवारण। ३ वृकप्रतिकृतियुक्तै। ४ सुवृत्ताभि। ५ अजिघ्रत्। ६ दन्तै व्यवहितरूपिकाम्। अन्तरान्तरकृतदन्तफलकामिति यावत्। ७ आस्तरणेन। ८ सरित्समुद्रगिरिवनादिभि पृथिवीलक्षणैरङ्कितया। ९ सर्वकामप्रदत्वेन वसिष्ठधेनुसदृशाम्।

प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् । धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२
दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३
ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् । सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४
परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् । क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५
तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् । निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६
तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः । अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७
प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये । पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः । अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९
इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः । मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४०
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता । शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः । यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥ ४२
याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः । इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् । प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४
व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः । पानव्यायामकालेषु[2] निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५
व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४६
मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः । व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य[3] इव वाहिताः[4] ॥ ४७
सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः[5] । हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९
अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः । हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५०
हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः । आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१
किङ्किणीजालसंकोशास्ता[6] हेमविपुलाम्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२
मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः । बभूवुर्भ्रमराणीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३
अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः । उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४
ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५
ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् । मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५६
शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७
रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८
अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९
बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६०
अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२
अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६३
लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् । अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४

१ अक्षधूर्तान् । २ पानानन्तर भाविरतिव्यापारसमयेषु । ३ किशोर्य प्रथमवयस्का बडवाइव । ४ मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टन कारिता । ५ स्थूला । ६ किङ्किणीजालान्येव सकोशा मुकुलानि यासा ता. ।

व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५
उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ६६
रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ६७
राजर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ६८
युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः । समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥६९

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ।
न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां ताम् ॥ ७०
न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ।
भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१
बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ।
इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७२
पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ।
अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् । अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २
तस्य चैकतमे देशे सोऽग्र्यमालाविभूषितम् । ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ॥ ३
जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् । अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४
वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः । गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५
परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् । दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६
तस्मिञ्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् । लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना । सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८
वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् । सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् । प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥
पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः । आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः । सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् । गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४
काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६

---

१ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चना काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपा अनिमिषा सन्तः प्रैक्षन्त इव । अनेन रावणस्य जाग्रद्दशाया दीपैरपि ता स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते। २ स्वयंवरात्पूर्वमेव धर्मपत्नी चेत् । ३ हेमचित्रितवाससम् । ४ सोपानम् । ५ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती ।

पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ[1] । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १७
संहतौ[2] परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९
उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २०
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः। शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥ २२
चूतपुन्नागसुरभिर्बकुलोत्तमसंयुतः । मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३
तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् । मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५
रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना । पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २६
पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७
माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८
चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानैश्चतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९
पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३०
शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः । अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१
नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२
वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३
तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४
मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५
अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी । विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६
काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते । महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७
अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा । प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८
पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९
काचिद्वंशं[3] परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना । रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४०
विपञ्चीं[4] परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१
अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२
भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी । पणवेन[5] सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगूह्येव भामिनी ॥ ४४
काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडितम् । कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५
कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६
पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ । उपगूह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः। निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५०

---

१ देहानुरूपौ । २ दृढसंधिबन्धौ । ३ वेणुवाद्यम् । ४ विपञ्ची सप्ततन्त्री । वीणा तु षट्तन्त्री । ५ मर्दलेन ।

मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् । विभूषयन्तीमिव तत्स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१
गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् । कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२
स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ ५३
हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५४
आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा । जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १
न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नुमर्हति भामिनी । न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २
नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् । नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥
अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३
क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः । नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥
मुरवेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ ४ ॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५
अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः । रूपसंल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ६
देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना । रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७
तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः । गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् । करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ ९
सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः । ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १०
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः । तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११
रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् । ददर्श हरिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १२
वराहवार्ध्राणसकान्दधिसौवर्चलायुतान् । शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३
क्रकरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ १४
महिषानेकशल्यांश्च छागांश्च कृतनिष्ठितान् । लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यानि विविधानि च ॥ १५
तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः । हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १६
पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि । कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १७
तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः । पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १८
बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः । मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १९
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि । शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥ २०
वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् । सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २१
हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि । जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २२

१ उपधानीकृत्य शयिता । २ अङ्गनाना सहस्रेण रताभिरतससुप्तमित्यन्वय । रत बाह्यसुरतम् । अभिरत करणबन्धादिकम् । रताभिरतश्चासौ ससुप्तश्च तम् । रावणमिति शेष । ३ मयूरादिशब्दा मयूरादिविकारमासपरा । ४ पक्वान् । ५ आम्लप्रधानै लवणप्रधानैश्च । ६ रागयुक्तै षाडवै । राग श्वेतसर्षप । षाडवा षड्रससयोगकृता भक्ष्यविशेषा । ७ वासचूर्णै सह दृष्टा हनुमतेति शेष. ।

राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च । पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३
सोपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च । राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः॥२४
क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित्पीतानि सर्वशः । क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह॥ २५
क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्क्वचित्पानानि भागशः । क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह २६
क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः । क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च २७
शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः । परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः॥२८
काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः परिधाय च । आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः२९
तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ३०
चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च । विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥
बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१
रसानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्छितः । प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३२
श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः । काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ३३
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् । पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि॥ ३४
एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः । ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३५
निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः । जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ३६
परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् । इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३७
नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी । अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३८
तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः । निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः । न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४०
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥४१
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् । स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ४२
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते । न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ४३
तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया । रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् । अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५
तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६
स भूयस्तु परं श्रीमान्मारुतिर्यत्नमास्थितः । आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १
स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २

---

१ मद्यस्य । २ माल्यमिश्राणि । ३ पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वय । ४ प्रववावित्यपकृष्यते । ५ स्नानाना चन्दनानामिति पाठे स्नानार्हचन्दनानामित्यर्थ । ६ परदाररूपान्त पुरस्य । ७ विस्रब्धा । ८ जाति ।

सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे वरे स्थिता ॥ ३
विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ।
समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४
सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ।
न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५
दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः । न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६
किंनु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः । गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ७
अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् । ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८
किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९
अनिर्वेदः[1] श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १०
करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः । तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टे[2]हमुत्तमम् ॥ ११
भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् । आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च । निष्कूटा[3]न्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः १३
इति संचिन्त्य भूयोपि विचेतुमुपचक्रमे । भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ॥ १४
उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः । अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५
प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि । सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६
चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७
प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८
राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तदा । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९
रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः । दृष्टा हनुमता तत्र नतु राघवनन्दिनी ॥ २०
नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१
प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२
सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । विषसाद मुहुर्धीमान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३
उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च । व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४
अवतीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः । हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १
संपरिक्रम्य हनुमान्रावणस्य निवेशनात् । अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् । न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनां ३
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा । नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥
लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४

---

१ उत्साह । २ चेष्टे करोमि । ३ निष्कूटा गृहारामा । अन्तररथ्या. अवान्तरवीथ्य. ।

इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने । आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५
किंनु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा[1] रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६
क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः । बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते । मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८
रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च । तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९
उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तदा । विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १०
अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११
अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२
संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३
हा राम लक्ष्मणेत्येवं हायोध्ये चेति मैथिली । विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा[2] भविष्यति ॥ १४
अथवा निहिता[3] मन्ये रावणस्य निवेशने । नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५
जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६
विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथंनु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८
अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवेदिति मतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९
यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २०
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१
किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः । किष्किन्धां समनुप्राप्तौ तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३
परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६
पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥
कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८
दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९
वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता । पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥ ३०
मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१
भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२
सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ३३
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु[4] वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४
सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५
विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६
घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ३८

---

१ कामपरवशा । २ त्यक्तदेहा । ३ गूढ स्थापिता । ४ गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ।

मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः॥ ३९
हस्तादानो[1] मुखादानो[2] नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम्४०
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१
उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनं[3] साधयिष्यतः[4] । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च४२
इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम्४३
सुजातमूला[5] सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी । प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४
तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम्४५
यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य[6] ताम् । अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥४६
विनाशे बहवो दोषा जीवन्भद्राणि पश्यति । तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः॥४७
एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८
रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् । काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति॥४९
अथ वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५०
इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः५१
यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः॥५२
संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन्राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४
अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा । इमामभिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया॥५५
वसून्रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः॥५६
जित्वा तु राक्षसान्सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने५७
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५८

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ ५९

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ६०
स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१
ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि सर्वात्मा[7] नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३
संक्षिप्तोऽयं[8] मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह६४
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव दिशन्तु मे । सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५
वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च । अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥६६
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः । दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः

तदुन्नसं[9] पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।
द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८

---

१ हस्तपतितभोजी । २ मुखपतितभोजी । ३ आत्मानम् । ४ शरीरान्मोचयिष्यत । ५ आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । ६ अन्वेषणीया । ७ वायु । ८ अल्पीकृत । ९ उन्नता नासिका यस्य तत् ।

क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा ।
बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् । अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः १
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः । पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २
सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३
अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् । ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४
स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् । राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥५
विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६
वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७
प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले । मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् । सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १०
पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः । अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११
दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥१२
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३
तरस्विना ते तरवस्तरसाभिप्रकम्पिताः । कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५
हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६
विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७
निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८
तथा लाङ्गूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता । बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९
महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः । यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥२०
स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन्कपिः ॥ २१
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा । महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२
मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३
फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः । नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः । अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५
लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः । नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६
ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७
शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् । ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८
ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः । अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥२९

---

१ वृक्षा । २ पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । ३ अतएवागमा अगम्या असेव्या इत्यर्थः । ४ मृष्टाङ्गरागा ।

जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३०
पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१
तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२
कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३
विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ ३५
ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः । सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६
लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् । काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥
वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७
सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च । सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८
तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः । अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति वानरः ॥ ३९
तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् । किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४०
स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् । तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१
इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् । इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२
अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः । चम्पकैश्चन्दनैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३
इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता । इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४
सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती । वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५
अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेष्यति सार्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६
रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना । वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७
वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा । रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८
संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी । नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ४९
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५०
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना । आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीम् ५१

एवं तु मत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ।
अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १
सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् । दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ २
तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् । हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् । बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४
सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५

---

१ वृक्षाग्रप्रतिहत्या पुन पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम् । २ क्रियया निर्वृत्ता । निर्मितामित्यर्थ । ३ पुष्पफलोभययुता । ४ सवितानाः । ५ सवेदिका । ६ वितर्दिकारोहणार्थ सुवर्णमयसोपानयुक्ता । ७ सा आर्येति पदच्छेद । ८ सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थ ।

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत। निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत्॥ ६
विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः। आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः॥ ७
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम्। कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः॥
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः॥ ८
पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा। विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः॥ ९
शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः। नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः॥१०
नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा। अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम्॥११
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम्। पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा॥ १२
सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः। नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः॥ १३
अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम्। शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम्॥ १४
अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः। स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम्॥ १५
मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम्। प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम्॥ १६
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया। विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम्॥ १७
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम्। उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः॥१८
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम्। मन्दं[1] प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम्॥ १९
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः। पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा॥ २०
सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम्। व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम्॥ २१
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव[2] रोहिणीम्। अश्रुपूर्णमुखी दीनां कृशामनशनेन च॥ २२
शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम्। प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम्॥२३
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव। नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया॥ २४
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव। सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम्॥ २५
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम्। तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः॥२६
ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा। यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना॥ २७
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम्। कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः॥२८
तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम्। सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा २९
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव। भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम्॥ ३०
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव। शोकजालेन महता विततेन न राजतीम्॥ ३१
संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः। तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ३२
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव। सोपसर्गां[3] यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव॥ ३३
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव। रामोपरोधव्यथितां[4] रक्षोहरणकर्शिताम्॥ ३४
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः। बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा॥ ३५
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः॥ ३६
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम्। प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम्॥ ३७
तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु। आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव॥३८

---

१ कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम्। २ द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। ३ सविघ्ना। ४ रामप्राप्तिनिरोधेनव्यथिता।

दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । [1]संस्कारेण यथा हीनां वाचम[2]र्थान्तरं गताम् ॥ ३९
तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः॥ ४०
वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ४१
सुकृतौ [3]कर्णवेष्टौ च [4]श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२
श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च । तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोन्वकीर्तयत् ४३
तत्र [5]यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥४४
पीतं [6]कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् । [7]तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७
इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रणष्टापि सती यास्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८
इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९
स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५०
[9]अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ५२
दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३
दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति॥ ५४
एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः । जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः । गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः । सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान्विललाप ह ॥ २
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया । यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः॥३
रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः । नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् । जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६
अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः । रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७
विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९

---

१ संस्कार शब्दव्युत्पत्ति । २ विवक्षितादर्थान्तरम् । ३ कुण्डले । ४ श्वदंष्ट्र पुष्पाकार कर्णपार्श्वभूषणविशेष । ५ पतितानि । ६ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । ७ इतरत् उत्सृष्टं तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना । ८ आश्रितसंरक्षणैकस्वभावत्वेन । ९ अस्याः सीतायाः रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं तथाविधमेव रामस्यापि रूपं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं तथाविधमेवास्याः रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः । १० विषयीकृत्य ।

खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १०
ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवांल्लोकसत्कृतम् ११
सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता १२
यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः १३
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलाम् १४
इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः । सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५
उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६
विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८
सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् १९
संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता । या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २०
सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी । सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१
इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२
अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३
कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४
नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि । एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६
दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७
इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् । सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८

क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ।
सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९
हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयातिपीड्यमाना ।
सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३०
अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।
हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१
इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ।
संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १
साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३

---

१ राज्य वा उत्कृष्ट सीता वा उत्कृष्टा इति विचार्यमाण इति शेष । २ लेशम् । ३ एकाग्रचित्ता । ४ वसन्तेन । ५ सूर्यापेक्षया मन्दकिरण । ६ चन्द्र इति शेष । ७ आकाशपरभागम् ।

दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् । ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७
ह्रस्वां दीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा । करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८
विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९
वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः । गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १०
एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः । गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११
अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः । गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२
हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः । अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३
अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४
हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५
कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः । पिबन्तीः सततं पानं सदामांससुराप्रियाः ॥ १६
मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः । ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥
स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनुमाञ्जनकात्मजाम् ॥ १८
निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९
क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव । चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २०
भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् । राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१
वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव । चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२
क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् । सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ २३
अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् । ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४
ददर्श हनुमान्देवीं लतामकुसुमामिव । सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलङ्कृता ॥
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५
मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् । संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६
तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७
तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् । मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८
दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान्पल्लवधारिणः । संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९
तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३०
हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् । मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१
नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

---

१ ऊर्ध्वमुखनासिकाम् । २ गात्रान्तर्वर्तिशिरस । ३ पादे चूलिका शिखा यासां ता । ४ पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसपन्नाम् । ५ भर्तृदर्शनेन दुर्गता दरिद्राम् । ६ अनारोपिततन्त्रीम् । ७ वीणाम् । ८ क्षमामिव स्थिताम् । ९ शिंशपापर्णैर्गूढः ।

अष्टादशः सर्गः ।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् । विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ १
षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २
अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः । प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३
विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४
भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५
स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् । तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् । सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७
ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः । वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम् ॥ ९
अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् । महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १०
दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः । बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११
काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः । मण्डलाग्रान्बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२
काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४
निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५
व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः । समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६
घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः । बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥ १८
स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मदाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः २०
तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१
दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् । गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् । समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३
मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् । सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः । समीपमुपसंक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५
अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६
ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः । तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७
क्षीबो[11] विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः । तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः । तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९
रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः । अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३०

---

१ अपररात्रे । २ उद्यानवीथी । ३ कलशौ । ४ असीन् । ५ आस्तरणम् । ६ व्याविद्धा व्यत्यस्ततया न्यस्ता । ७ समृष्टानुलेपना । ८ प्रत्यक्षम् । ९ अधृतचापम् । १० मथित तक्रं अमृत धारोष्ण पय तयोर्यत्फेन तदाभम् । ११ मत्त ।

सं तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा । पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१
स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः।

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता । रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २
आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ । उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः । ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४
असंवृतायामासीनां धरण्यां शंसितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५
मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः । संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८
वेष्टमानां तथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९
वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके । पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १०
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव । आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ११
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् । पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १२
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव । दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १३
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव । प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् । हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६
पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्राविताामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७
सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् । तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८
गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् । निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २०
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २१
आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २२
समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १
मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २

---

१ स हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । २ मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यन्याहार्यम् । ३ उद्धृतपत्रकमलाम् । ४ बद्धाम् । ५ रघुमुख्यस्य कर्तृ दशग्रीवपराभव भावेन मनसा आयाचमानामिव स्थिताम् । ६ प्रकाशितवान् स्वाभिप्रायमिति शेष ।

कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३
नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः । व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४
स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः । गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५
एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि । कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ६
देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये । प्रणयस्व[1] च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७
एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि[2] ते ॥ ८
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥
महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि १०
स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११
इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते । यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ १२
त्वां कृत्वोपरतो[3] मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् । नहि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने १३
त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् । कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४
यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने । तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५
भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥
सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६
लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि वै । तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७
विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८
नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् । पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९
असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः । अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २०
इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् । सप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च ॥ २१
साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२
भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिब भीरु रमस्व च । यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च २३
ललस्व[4] मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च । मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४
ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे । किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ २५
निक्षिप्तविजयो[6] रामो गतश्रीर्वनगोचरः । व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६
नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते । पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम्[7] ॥ २७
न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव[8] ॥ २८
चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९
क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्कृताम् । त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३०
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः । यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्यं[9] कुरु जानकि ३१
मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ३२
यानि वैश्रवणे सुभ्रू रत्नानि च धनानि च । तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३३
न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः । न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४

---

१ स्नेह कुरु । २ युक्तानि । ३ निवृत्त स्रष्टेरिति शेष । ४ अलकार । ५ प्रीतिं कुरु । ६ त्यक्तविजय । ७ पुर अग्रे बलाका येषा ते पुरोबलाका तै । ८ कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्त । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । ९ ईश्वरीत्व कुरु प्राप्नुहि ।

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५
कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि।
कनकविमलहारभूषिताङ्गि विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंश. सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः। आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १
दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी। चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥
तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ २
निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः। न मां प्रार्थयितुं युक्तं[2] सुसिद्धिमिव पापकृत् ॥ ३
अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या[1] विगर्हितम्। कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४
एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी। राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५
नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव। साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६
यथा तव तथान्येषां दारा रक्ष्या निशाचर। आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७
अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम्। नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८
इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे। तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९
वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः। राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्। समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११
तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला। अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२
स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः[3]। अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३
एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता[4] जनाः। दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४
शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा। अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५
उपधाय[5] भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम्। कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६
अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः। व्रतस्नातस्य[6] धीरस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम्। वने वाशितया[7] सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८
मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता[8]। वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९
विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २०
प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम्। मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१
एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे। अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥ २२
वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं[9] वर्जयेदन्तकश्चिरम्। त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम्। शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४

---

१ एक पतिर्यस्या सा एकपत्नी तया। २ युक्ता। ३ रावणेतिसबुद्धि । ४ त्वया वञ्चिता । ५ उपधानीकृत्य। ६ वेदव्रते स्नातस्य। ७ वाशितया यौवन गतया। यद्वा कामुक्या। अत्र वनेवाशिता करेणु गजाधिपेनेवेति विभक्तिव्यत्यास कार्य । ८ स्थान परीप्सता लङ्का रिरक्षयिषता। घोर आत्मनो वव चानिच्छता त्वया असौ पुरुषर्षभ राम मित्र कर्तु औपयिक युक्त। ९ उत्सृष्ट इन्द्रमुक्त वज्र अन्तकश्च त्वद्विध वर्जयेत्। राघवस्त्वद्विध न वर्जयेदिति सबन्ध ।

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः । इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५
रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः । असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६
राक्षसेन्द्रमहासर्पान्स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७
अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिंदमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः॥२८
जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु[1] वै ॥ २९
आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः । गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३०
नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं संदर्शने[2] स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१
तस्य[3] ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् । वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२
क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः॥३३

गिरिं कुबेरस्य गतोऽपधाय[4] वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।
असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः । प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १
यथा[5] यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा२
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥३
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते४
एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने । वधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजिते[6] रताम् ॥ ५
परुषाणीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः॥६
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते[7] महानसे९
तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् । देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १०
ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रैर्नेत्रैस्तथापराः । सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११
ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् । उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम्१२
नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः । निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात्॥
मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः । त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः॥१४
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५
यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने । तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६

---

१ एतत् युद्धेन विना चौर्येणापहरण । २ स्थलान्तर । ३ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्या रामलक्ष्मणाभ्या विग्रहे सति युद्धे सति । युगग्रहण सयुगे जयग्रहण । अस्थिर असभावित । यद्वा युगग्रहण युद्धारम्भ । अस्थिर अध्रुव किंतु ताभ्या प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह—वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्या सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव । वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थ । ४ अपधाय अपक्रम्य । ५ लोके स्त्रीणा सान्त्वयिता अनुनेता पुमान्यथा यथा सान्त्वयति तथा तथा वश्य इष्टो भवति। त्वयि तु यथायथाह प्रिय वक्ताऽभूव तथा तथा त्वया परिभूत । ६ कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे । ७ आरभन्ते आलभन्ते। रलयोरभेद ।सेत्स्यन्तीत्यर्थ ।

स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे । चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७
इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले । क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८
तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च । कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते॥१९
असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २०
नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः । विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३
नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः । सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४
चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः । रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः । अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६
ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥२७
तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः॥२८
स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् । श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयंकरः ॥ २९
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ ३०
अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१
इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२
एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३
हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम्॥३४
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५
अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् । यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६
प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः । आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७
इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः । काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥ ३८
उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी । परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९
मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया । विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४०
नूनमस्या महाराज न दिव्यान्भोगसत्तमान् । विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते । इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२
एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली । प्रहसन्मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३
प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः । परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५

स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

---

१ नीलेन । २ रावणस्य कनिष्ठपत्नी । ३ अस्या सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा दिव्यान् भोगान्न विदधाति । अस्या दिव्यभोगे भाग्य नास्तीत्यर्थः ।

त्रयोविंशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह॥ १
निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३
पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ५
प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः । मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः॥६
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७
तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य[2] त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे । ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्॥ ९
विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा । येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः ॥
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १०
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता । भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः । बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे॥१२
प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः॥
समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४
अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १५
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १६
ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः ॥
न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १७
पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् । शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति॥ १८
तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि । किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि॥ १९
साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंश सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १
किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे । महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २
मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे । प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४
मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लबं त्वमनिन्दिते ॥ ५
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७

---

१ मण्डोदरीम् । २ भविष्यसि तस्येति शेष ।

न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥८
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला॥
यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १०
लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा॥
सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः । भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः १३
अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाञ्शिंशुपाद्रुमे । सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः॥१४
तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः[१]। भृशं संलिलिहुर्दीप्तान्प्रलम्बान्दशनच्छदान्॥१५
ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६
संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना । सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत्॥१७
ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता१८
तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् । भर्त्सयांचक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः॥१९
ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २०
सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१
परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि २२
रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३
दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४
मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय । दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५
अद्य प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव । अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने॥२६
किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा । एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥
अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७
अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा । अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८
बह्न्यप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९
न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरःसरम् ॥ ३०
आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् । रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१
रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् । न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः॥३२
कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि । अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३
भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् । सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम्॥ ३४
जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् । यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि॥ ३५
उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च । सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६
स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि । रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम्॥ ३७
उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि । यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि३८
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता। भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९

१ राक्षसीवाक्यान्यश्रृणोदित्यर्थः ।

इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् । रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौहृदो मे महानभूत् ॥ ४०
यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् । अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२
निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह । नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३
ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीलुकान्[१] ४४
विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते । पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५
ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६
सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी । मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम्[२] ४७
एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा । राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

तथा तासां[३] वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १
एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २
न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता[४] ॥ ५
सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६
सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति[५] ॥ ७
सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८
तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया[६] तदा । ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९
सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना । आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १०
हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ११
लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा १२
यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता । जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३
एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४
भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५
तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६
सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७
कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८
जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया १९
धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

---

१ मांसखण्डान् । २ निकुम्भिलानाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली । ३ तासु वदन्तीषु सत्सु । ४ वृकैः ।
५ अध्यगच्छत् । ६ व्यत्ययेन तृतीयार्थे षष्ठी ।

षड्विंशः सर्गः।

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा। अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे॥ १
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती। उपावृत्ता किशोरीवे विवेष्टन्ती महीतले॥ २
राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा। रावणेन प्रमथ्याहमानीताक्रोशती बलात्॥ ३
राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम्। चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे॥ ४
नहि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः। वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम्॥ ५
अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम्। हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते॥ ६
धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता। मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता॥ ७
का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना। भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ८
भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम्। न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता॥ ९
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम्। रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम्॥ १०
प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम्। यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति॥
छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता। रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम्॥ १२
ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः। सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् १३
राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश। येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते॥ १४
निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा। समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे॥ १५
विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुंगवः। रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते॥ १६
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा। न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते॥ १७
किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः। रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते॥ १८
इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः। जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति॥ १९
हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत्। गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः॥ २०
कृतं कर्म महत्तेन मां तथाभ्यवपद्यता। तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा॥ २१
यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः। अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम्॥ २२
विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम्। रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् २३
ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे। यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः॥ २४
अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः। न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति २५
चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला। अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत्॥ २६
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम्। दुष्प्रस्थानोऽयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् २७
यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै। अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा॥ २८
नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे। शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा॥ २९
पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी। भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना॥ ३०
नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे। श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ३१
सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा। भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः॥ ३२

---

१ श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता। २ बडवेव। ३ प्रत्याख्यान भावे निष्ठा। ४ मद्भाग्यसक्षयात् निरनुक्रोश सपन्न इति शङ्के। ५ काम दुष्प्रधर्षणा अस्तु। ६ रावणेन सह द्वन्द्वयुद्धे। ७ दुर्मार्ग.। दुराचारो वा। ८ पुण्योत्सवेऽस्य समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः।

यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने॥ ३३
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३४
अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः । अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि सांप्रतं॥३५
नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः । ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ३६
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् । रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३७
यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह । क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३८
नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः।जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणं३९
नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४०
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम्४१
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४२
दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ४३
किं नु मे न गुणाः केचित्किंवा भाग्यक्षयो मम।याहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी४४
श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः । रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥४५
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ ४७
साहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा । न च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽपि वर्तति॥४८
धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः । जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये॥
प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् । ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ५०
साहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम्॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः१
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः । पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २
अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३
सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत्॥ ४
आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६
एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम् । उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्८
गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९
युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः । शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १०

---

१ पापकारिण ये नैर्ऋता अधर्माद्धेतो अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पात सभविष्यति । २ पतिनेति नाभाव आर्षं । ३ विना विनाकृता । ४ पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । ५ विभीषणपुत्री ।

स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता । सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥
रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ ११
राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् । आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२
ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा । शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३
ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः । भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता॥१४
भर्तुरङ्कात्समुत्पत्य ततः कमललोचना । चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १५
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः । सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः॥
पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् । इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७

[प्रक्षिप्तश्लोकाः

शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः । साण्डं त्रिभुवनं भीमं सर्वतः सचराचरम् ॥ १
सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा । क्षीरोदधिजले मध्ये श्वेतः शैलसमुच्छ्रितः ॥ २
तस्य मूर्ध्नि ततः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः । तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः॥३
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया । ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो रक्तान्तलोचनः॥४
आसीनः प्राङ्मुखः श्रीमानासने परमे शुभे । अभिषिक्तः स काकुत्स्थः सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥ ५
ब्रह्मर्षीणां गणैः सर्वैः सर्वतीर्थजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरा शुक्लमाल्यानुलेपना ॥ ६
सीता तत्र पृथुश्रोणी रराज जनकात्मजा । ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ७
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे । पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतां वरः ॥ ८
विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने । परं ब्रह्म परं सत्यं परं ज्ञानं परं तपः ॥ ९
परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम् । शङ्खचक्रधरः श्रीमान्पुण्डरीकायतेक्षणः ॥ १०
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः । एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः ॥ ११
सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्रराज रघुनन्दनः ॥ १२

ततो नरेन्द्राः पितरो मुनीन्द्रा गधर्वविद्याधरपन्नगेन्द्राः ।
कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः प्रहृष्टाः ॥ १३
ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र ।
पाद्यं प्रकुर्वन्ति नदन्ति शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरवश्च भेर्यः॥ १४

ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः । लक्ष्मणेन सहभ्रात्रा सीतया सह भार्यया ।
आरुह्य पुष्पकं पुण्यं विमानं सूर्यसंनिभम् ॥ १५
उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः । एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ १६]
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ १८
आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १९
एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया॥२०
न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः । राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥२१
रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः । रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ २२
विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि । कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः२३
रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः । पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥
गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ २४

पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । पतितोऽवाक्शिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २५
सहसोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः । उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥ २६
दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् । मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७
कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी । काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २८
एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः । रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः ॥ २९
वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो बिभीषणः ॥ ३१
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलङ्कृतः ॥ ३२
आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् । चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥
चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३
समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः । पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३४
लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३५
लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६
पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ३७
कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ ३८
अपगच्छत [1]नश्यध्वं सीतामाप स राघवः । घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३९
प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् । भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४०
तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ४१
यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४२
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ४३
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किंचिदुपलक्षये । विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४५
[2]छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् । अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४६
अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् । राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ४७
निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् । दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४८
ईषच्च [3]हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः । अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ४९
करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः । वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५०

पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १

---

१ अदर्शन प्राप्नुत । २ छाया अनातप । तस्य वैगुण्य विषमत्व। तन्मात्रनिमित्तकमित्यर्थः । ३ हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव।

सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २
सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विशीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४
नैवास्ति [1]दोषं मम नूनमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ।
भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५
नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ।
तस्मिन्ननागच्छति[2] लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६
[3]दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ।
बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७
हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या ।
एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८
तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ।
नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९
नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १०
हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र ।
हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११
अनन्यदैवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ।
पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२
मोघो हि धर्मश्चरितो मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३
पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ।
स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४
अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
मोघं चरित्वाथ तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्या ॥ १५
सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
विषस्य दाता नहि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६
इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७

---

१ दोष दोष आर्षं नपुसकम् । २ अनागच्छति मासद्वयादर्वागिति शेष । गर्भस्थजन्तो निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तो । शल्यकृन्त नापित । ३ चिराय दु खिताया मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यत । इद दु ख बत । कस्य दु ख-मिव । राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दु खम् । ४ अशनिना । ५ निबद्धहृदया । विनाशाय निबद्ध-भावेति दु खातिरेकोक्ति ।

शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा ।
उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ १९
तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ।
शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १
तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २
भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः ।
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ।
प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे ॥ ४
शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः ।
वासः स्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५
एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ।
वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६
तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ।
वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७
सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३
चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता । गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४
राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५
युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः । समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६

---

१ समीपम् । अत्रेतिकरण बोध्यम् । २ शुभसूचकानि । ३ प्रादुर्बभूवुरित्यन्वय- । ४ तयो सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयो । ऊरु वाम इत्यनुषज्यते । सुजात सुन्दर । ५ केशा अन्ते यस्य तत् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थ ।

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ७
यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् । अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९
मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥१०
निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषणम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥११
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया । सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥१२
रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम्१३
सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४
यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति॥ १५
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः । शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम्॥ १६
अहं त्वतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति॥
वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता १९
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति॥२०
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी । जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् २१
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२
ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३
गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः॥२४
मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५
ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६
ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः । आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७
संरुद्धैस्तैः सुपरितो विधमन्रक्षसां बलम् । शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८
मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत्॥ २९
हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम्३०
उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन्राक्षसैः परिवारिते । सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे । नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने॥३२
विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । न तु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः॥३४
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते । कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम्३५
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे । एष दोषो महान्हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६
भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः३८

१ उद्वेगकारिण इत्यर्थः । २ इयं सीता । अगृहीतार्था अविदितरामसंदेशा । ३ प्रदेशे । वसतीत्यन्वयः । ४ अनिश्चितजयापजयानि ।

न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥३९
कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च । इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्॥४०
राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् । नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ४१
इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः । शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२
श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्गिरम् । श्रद्धास्यति यथाहीयं तथा सर्वं समादधे ॥४३
इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।
मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः । संश्रवे[2] मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ॥ २
राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः । चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः । मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवांल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ४
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ ७
तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम्॥८
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९
जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ । ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥
वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १०
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्११
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरंजयः । प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२
सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः । दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः॥१३
अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान्प्लुतः ॥ १४
यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् । अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया॥१५
विररामैवमुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः । जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६
ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् । उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७
निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।
स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८
सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

---

१ बुद्धिहीनता । २ समीपे ।

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २
मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता । अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥
दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३
विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ४
रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५
सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी॥६

सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७
सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ।
चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८
स्वप्ने मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ।
स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९
स्वप्नोऽपि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ।
सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १०
रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ।
तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११
अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ।
विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२
मनोरथः[1] स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि ।
किं कारणं तस्य[2] हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३
नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय च ।
अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंश. सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १
तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥४
सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किंनराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६
किंनु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणान्विता७
का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८

---

१ प्रथम इद रामनामकथयितृदर्शन मनोरथ अभिलाषामात्रमिति चिन्तयामि । २ तस्य मनोरथस्य ।

कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा[1] त्वं नासि[2] कल्याण्यरुन्धती ॥ ९
को[3] नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे । अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि १०
रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि । न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११
व्यञ्जनानि[4] च ते यानि लक्षणानि[5] च लक्षये । महिषी भूमिपालस्य राजकन्यासि मे मता॥१२
रावणेन जनस्थानाद्बलादपहृता यदि । सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३
यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम्॥१४
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता । उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः । स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६
दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः । सीता च नाम नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः॥१७
समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८
तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९
तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २०
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते॥२१
यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥२३
ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ॥२४
स[6] पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात्किंचिदप्रियम् । अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६
स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः । विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत्॥२७
साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते॥२८
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ॥ २९
ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः । प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३०
वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम्

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः । कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४

---

१ कोपयित्वेत्यनन्तर पतिता विबुधालयादित्यनुषज्जते । २ नासीति काकु । ३ अमु लोक परलोक गत य त्वमनुशोचसि स कोनु? । ४ स्तनजघनादीनि । ५ सामुद्रिकलक्षणानि । ६ अभिषेकात्पर प्रिय पितुर्वचन विवासनरूप पूर्व मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मन पूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थ ।

सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः। प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६
तया समागते तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताद्भुता। परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः। सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८
यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति। तथा वथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९
अहो धिग्दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे। रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १०
तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता। तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ११
हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम्। अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२
तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना। अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम्। उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनं १४
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत्। जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥१५
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर। संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम्। मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते। पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे॥१८
गुणान्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर। चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९
अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता। प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २०
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम्। पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम्। न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम२२
किंनु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम्। उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका
अथवा नायमुन्मादो मोहोप्युन्मादलक्षणः। संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम्॥ २४
इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम्। रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा। न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा॥२६
सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान्मारुतात्मजः। श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २७
आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा। राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा॥
विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥ २८
सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा। रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २९
स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ३० बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ३१
अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम्। शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२
न चिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान्। रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः। त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत्॥ ३४
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः। अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५
रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः। राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ३६

---

१ सत्यार्था। २ मे मया अस्य पुरत यत्कथित तत् दुष्कृतम् अनुचित कृतम्। इद अनालोच्य कथन धिक्। ३ वातधातुविकाररूपो भ्रम।

नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७
न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् । मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम्॥ ३८
अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः । प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९
कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः । त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥४०
नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि । विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १
क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः॥ २
यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ३
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् । कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः । ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५
जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि । भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥६
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे७
रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८
तेजसाऽऽदित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १०
रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः११
अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२
राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता । श्रुतवाञ्शीलसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः । धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः । गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः॥१५
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः१६
त्रिस्थिर[1][2]स्त्रिप्रलम्ब[3]श्च त्रिसम[4]स्त्रिषु चोन्नतः[5] । त्रिताम्र[6]स्त्रिषु च स्निग्धो[7] गम्भीर[8]स्त्रिषु नित्यशः१७
त्रिवलीवां[9]स्त्र्यवनत[10]श्चतुर्व्यङ्ग[11]स्त्रिशीर्षवान्[12] । चतुष्कल[13]श्चतुर्लेख[14]श्चतुष्किष्कु[15]श्चतुःसमः[16] ॥ १८
चतुर्दशसमद्वन्द्व[17]श्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः । महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोष्टवंशवान् ॥ १९

१ अवयवसनिवेश । २ उरोमणिबन्धमुष्टिषु स्थिरः । ३ भ्रूबाहुमुष्केषु प्रलम्ब दीर्घ । ४ केशाग्रवृषणजानुषु सम । ५ नाभ्यन्त कुक्षिवक्षोभिरुन्नत । ६ नेत्रान्त नख पाण्यङ्घ्रितलेषु ताम्र । ७ पादरेखा शिरोरुह लिङ्गमणिषु । ८ स्वर-सत्व नाभिषु । ९ उदरे कण्ठे च वलित्रयवान् । १० स्तनचूचुक–पादरेखासु अवनत निम्न । ११ ग्रीवा-प्रजनन पृष्ठ जङ्घासु व्यङ्ग ह्रस्व । १२ आवर्तत्रययुक्तशीर्ष । १३ चतस्र कला चतुर्वेदप्राप्तिसूचकाङ्गुष्ठमूलरेखा यस्य । १४ ललाटे चतूरेखायुक्त । १५ चतुष्किष्कूत्सेध । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मक किष्कु । १६ चत्वारो बाहु जानु ऊरु गण्डा समा यस्य । १७ चतुर्दशसमद्वन्द्व चतुर्दशसख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य स । तथात्र सामुद्रिकम् । भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेय स भूपतिरिति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्र । तदाह मिहिर –स्निग्धा घनाश्च दशना सुतीक्ष्णदंष्ट्रा समाश्च शुभा इति । चतुर्गति चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणा गतिरिव गतिर्यस्य स । पञ्चस्निग्ध पञ्च स्निग्धा अवयवा यस्य स । ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वच । अत्र पञ्चस्निग्ध इतीद मतभेदमाश्रित्योक्तम् । अष्टवशवान् अष्टौ वशा आयतावयवा यस्य स । आयताष्टावयव इत्यर्थ । अत्र सामुद्रिकम् । पृष्ठवश शरीर च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायता इति ॥ प्रजनस्यायतत्वमार्जवम् ।

दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् । षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २०
सत्यधर्मपरः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः । देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१
भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः । अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२
तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ । विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसंगतौ ॥ २३
त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् । ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४
ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले । भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५
वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् । परिचर्यास्महे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६
ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ । ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः । अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८
ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः । तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९
तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू । रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३०
तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ । पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ३१
निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने । तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२
ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ । परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३
ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः । स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४
ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५
स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः । तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६
ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया । यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः । संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८
तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च । स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विगतचेतसि ॥ ३९
तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव । तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४०
पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः । प्रादीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१
शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना । मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ४२
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥ ४३
स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते । महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् । तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५
तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते । महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६
काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च । चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७

---

१ दशपद्म दश पद्माकारावयवा यस्य स दशपद्म । मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखा करौ। पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति । दशबृहत् दश बृहदवयवा यस्य स । ते च–उर शिरो ललाट च ग्रीवा बाहुसनाभय । पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदा इति सामुद्रिकम्। त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रियेति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्त । द्विशुक्लवाम् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य स द्विशुक्लवान्। षडुन्नत षट् उन्नता अवयवा यस्य स । ते च–कक्ष कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राण स्कन्धो ललाटिका ।सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गा शुभप्रदा । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्ति । नवतनु नवतनव सूक्ष्मा यस्य ।तानि च–केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभि पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णै कालै धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । २ परिचर्य परिचर्या कृत्वा आस्महे तिष्ठाम । ३ देवसदृशेन । ४ मूर्च्छितम् ।

स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥४८
सहितो रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा । समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४९
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः। किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः॥
ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे । सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत । हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२
स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् । त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्॥५३
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा । अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४
ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५
अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान्वालिसूनुर्महाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः॥ ५६
तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७
ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ५८
विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च । अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ५९
दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुंगवान् । भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६०
तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा । प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः॥ ६१
तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् । कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान्॥ ६२
गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् । श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३
यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः । एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ६४
अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् । रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम्॥ ६५
जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः। त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् । अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७
विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् । त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ६८
अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः । चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९
अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः । व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ७०
लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला । रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते । अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२
तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् । सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३
कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः । गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४
तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः । अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा । दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् । अपनेष्यामि संतापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७७
दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् । प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः॥ ७८
राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९
माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः । ततो गच्छति[1] गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८०
स च देवर्षिभिर्दिष्टः[3] पिता मम महाकपिः । तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत्[2] ॥ ८१

---

१ अगच्छत् । २ शम्बसादनाख्य तीर्थोपद्रवकारिणमसुरम् । ३ देवर्षिप्रार्थनया अववीत् ।

तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि। हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा॥८२
विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः। अचिराद्राघवो देवि त्वामितो नयिताऽनघे॥८३
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता। उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति॥ ८४
अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी। नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम्॥८५
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्। अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट्॥ ८६
हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा। अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम्॥ ८७
एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि। किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम्॥८८

हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात्।
ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः॥ ८९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥

षट्त्रिंशः सर्गः।

भूय एव महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः। अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात्॥ १
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः। रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम्॥ २
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना। समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि॥ ३
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम्। भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत्॥ ४
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्। अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट्॥ ५
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसंदेशहर्षिता। परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम्॥ ६
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम। येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम्॥ ७
शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः। विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः॥ ८
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ। यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः॥ ९
अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम्। यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना॥ १०
प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम्। पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः॥ ११
दिष्ट्या स कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः। लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः॥१२
कुशली यदि काकुत्स्थः किंनु सागरमेखलाम्। महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः१३
अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे। ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः॥१४
कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते। उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः॥ १५
कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति। कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः॥१६
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते। विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः॥ १७
कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते। कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः॥१८
कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः। कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते॥ १९
कच्चिन्न विगतस्नेहः विवासान्मयि राघवः। कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर॥२०
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः। दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति॥ २१

---

१ नेता। २ अवागच्छत्। ३ समान कृत्वा। ४ यद्यपि यस्मात्। ५ मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविध सामदानरूपमुपायमपि सेवते कच्चित्। चकारेणामित्रा समुच्चीयन्ते। अमित्रेषु विषये विजिगीषु सन् त्रिविधोपाय दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित्। ६ दीर्घश्छान्दस।

कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥२२
मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः । कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति २३
कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते॥२४
वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति । मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५
कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः । अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६
रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे । द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।
मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८
धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ।
नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चित्स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९
न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा ।
तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३०
इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ।
श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२
न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ ३४
विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसां ३५
तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥३६
तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च । दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८
यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ३९
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४०
न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१
नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४२
नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किंचित्स तु कामवशं गतः ॥४३
अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४
दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्यत्सुमनोहरम् । बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५

स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६
सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।
शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

---

१ धर्ममुद्दिश्य । २ मम । ३ विघ्नत्वेन । ४ तथा शप इति पूर्वेणान्वय । ५ प्रात संगवमध्याह्नापराह्णसायरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकम् ।

सप्तत्रिंशः सर्गः।

सीता तद्वचन श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना । हनूमन्तमुवाचेद धर्मार्थसहित वच ॥ १
अमृत विषससृष्ट त्वया वानरभाषितम् । यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायण ॥ २
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे । रज्ज्वेव पुरुष बध्वा कृतान्त परिकर्षति ॥ ३
विधिर्नूनमसहार्य प्राणिना प्लवगोत्तम । सौमित्रि मा च राम च व्यसनै पश्य मोहितान् ४
शोकस्यास्य कदा पार राघवोऽधिगमिष्यति । प्लवमान परिश्रान्तो हतनौ सागरे यथा ॥५
राक्षसाना वध कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् । लङ्कामुन्मूलिता कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मा पति ६
स वाच्य सत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते । अय सवत्सर कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवगम । रावणेन नृशसेन समयो य कृतो मम॥ ८
बिभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातन प्रति । अनुनीत प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९
मम प्रतिप्रदान हि रावणस्य न रोचते । रावण मार्गते सख्ये मृत्यु कालवश गतम् ॥ १०
ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम बिभीषणसुता कपे । तया ममेदमाख्यात मात्रा प्रहितया स्वयम् ११
आशसेय हरिश्रेष्ठ क्षिप्र मा प्राप्स्यते पति ।अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिश्च बहवो गुणा ॥ १२
उत्साह पौरुष सत्त्वमानृशस्य कृतज्ञता । विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसाना जघान य ।जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रु कस्तस्य नोद्विजेत् १४
न स शक्यस्तुलयितु व्यसनै पुरुषर्षभ । अह तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५
शरजालाशुमाञ्छूर कपे रामदिवाकर । शत्रुरक्षोमय तोयमुपशोष नयिष्यति ॥ १६
इति सजल्पमाना ता रामार्थे शोककर्शिताम् । अश्रुसपूर्णनयनामुवाच वचन कपि ॥ १७
श्रुत्वैव तु वचो मह्य क्षिप्रमेष्यति राघव । चमू प्रकर्षन्महती हर्यृक्षगणसकुलाम् ॥ १८
अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने । अस्माद्दु खादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९
त्वा तु पृष्ठगता कृत्वा सतरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढु लङ्कामपि सरावणा२०
अह प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्य हुतमिवानल ॥ २१
द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघव सहलक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्त विष्णु दैत्यवधे यथा॥ २२
त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थ महाबलम् । पुरन्दरमिवासीन नाकराजस्य[1] मूर्धनि ॥ २३
पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २४
कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा । मत्पृष्ठमधिरुह्य त्व तराकाशमहार्णवौ॥ २५
न हि मे सप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने। अनुगन्तु गति शक्ता सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥२६
यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् । यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २७
मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ २८
हनुमन्दूरमध्वान कथ मा वोढुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपित्व हरियूथप ॥ २९
कथ वाल्पशरीरस्त्व मामितो नेतुमिच्छसि । सकाश मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३०
सीताया वचन श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नव परिभव कृतम्॥ ३१
न मे जानाति सत्त्व वा प्रभाव वाऽसितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूप मम कामत ॥ ३२
इति संचिन्त्य हनुमास्तदा प्लवगसत्तम । दर्शयामास वैदेह्या स्वरूपमरिमर्दन ॥ ३३

---

१ नाकपृष्ठस्य ।

स तस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभ । ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३४
मेरुमन्दरसकाशो बभौ दीप्तानलप्रभ । अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तम ॥ ३५
हरि पर्वतसकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबल । वज्रदष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३६
सपर्वतवनोद्देशा साट्टप्राकारतोरणाम् । लङ्कामिमा सनाथा वा नयितु शक्तिरस्ति मे ॥ ३७
तदवस्थाप्यता बुद्धिरल देवि विकाङ्क्षया । विशोक कुरु वैदेहि राघव सहलक्ष्मणम् ॥ ३८
त दृष्ट्वा भीमसकाशमुवाच जनकात्मजा । पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरस सुतम् ॥ ३९
तव सत्त्व बल चैव विजानामि महाकपे । वायोरिव गति चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४०
प्राकृतोऽन्य कथ चेमा भूमिमागन्तुमर्हसि । उदधेरप्रमेयस्य पार वानरपुङ्गव ॥ ४१
जानामि गमने शक्ति नयने चापि ते मम । अवश्य सप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मन ॥ ४२
अयुक्त तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तु त्वया सह । वायुवेगसवेगस्य वेगो मा मोहयेत्तव ॥ ४३
अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् । प्रपतेय हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छत ॥ ४४
पतिता सागरे चाह तिमिनक्रझषाकुले । भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४५
न च शक्ष्ये त्वया सार्ध गन्तु शत्रुविनाशन । कलत्रवति सदेहस्त्वय्यपि स्यादसशय ॥ ४६
ह्रियमाणा तु मा दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमा । अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७
तैस्त्व परिवृत शूरै शूलमुद्गरपाणिभि । भवेस्त्व सशय प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्व निरायुध । कथ शक्ष्यसि सयातु मा चैव परिरक्षितुम् ॥ ४९
युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तै क्रूरकर्मभि । प्रपतेय हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५०
अथ रक्षासि भीमानि महान्ति बलवन्ति च । कथचित्साम्पराये त्वा जयेयु कपिसत्तम ॥ ५१
अथवा युध्यमानस्य पतेय विमुखस्य ते । पतिता च गृहीत्वा मा नयेयु पापराक्षसा ॥ ५२
मा वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा । अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३
अह वापि विपद्येय रक्षोभिरभितर्जिता । त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४
काम त्वमसि पर्याप्तो निहन्तु सर्वराक्षसान् । राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसै ॥ ५५
अथवादाय रक्षासि न्यसेयु सवृते हि माम् । यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ ॥
आरम्भस्तु मदर्थोऽय ततस्तव निरर्थक ५६ ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुण ॥ ५७
मयि जीवितमायत्त राघवस्य महात्मन । भ्रातृणा च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ५८
तौ निराशौ मदर्थ तु शोकसतापकर्शितौ । सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यत प्राणसग्रहम् ॥ ५९
भर्तृभक्ति पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर । न स्पृशामि शरीर तु पुसो वानरपुङ्गव ॥ ६०
यदह गात्रसस्पर्श रावणस्य बलाद्गता । अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६१
यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सबान्धवम् । मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृश भवेत् ॥ ६२

श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिन ।
न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि सयुगे ॥ ६३
समीक्ष्य त सयति चित्रकार्मुक महाबल वासवतुल्यविक्रमम् ।
सलक्ष्मण को विषहेत राघव हुताशन दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४

---

१ रक्ष्यद्रव्यवति । २ युद्धे ।

सलक्ष्मण राघवमाजिमर्दन दिशागज मत्तमिव व्यवस्थितम् ।
सहेत को वानरमुख्य सयुगे युगान्तसूर्यप्रतिम शरार्चिषम् ॥ ६५
स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मण पति सयूथप क्षिप्रमिहोपपादय ।
चिराय राम प्रति शोककर्शिता कुरुष्व मा वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सु दरकाण्डे सप्तत्रिंश सर्ग ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

तत स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षित । सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्य वाक्यविशारद ॥ १
युक्तरूप त्वया देवि भाषित शुभदर्शने । सदृश स्त्रीस्वभावस्य साध्वीना विनयस्य च ॥ २
स्त्रीत्व न तु समर्थ हि सागर व्यतिवर्तितुम् । मामधिष्ठाय विस्तीर्ण शतयोजनमायतम् ॥ ३
द्वितीय कारण यच्च ब्रवीषि विनयान्विते । रामादन्यस्य नार्हामि सस्पर्शमिति जानकि ॥ ४
एतत्ते देवि सदृश पत्न्यास्तस्य महात्मन । का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थ सर्व निरवशेषत । चेष्टित यत्त्वया देवि भाषित मम चाग्रत ॥ ६
कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया । स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधे । सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८
इच्छामि त्वा समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना । गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९
यदि नोत्सहसे यातु मया सार्धमनिन्दिते । अभिज्ञान प्रयच्छ त्व जानीयाद्राघवो हि यत् ॥ १०
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा । उवाच वचन मन्द बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११
इद श्रेष्ठमभिज्ञान[1] ब्रूयास्त्व तु मम प्रियम् । शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२
तापसाश्रमवासिन्या प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन्सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरत ॥ १३
तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु । विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४
ततो माससमायुक्तो[2] वायस पर्यतुण्डयत् । तमह लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५
दारयन्स च मा काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मासाद्भक्षार्थी बलिभोजन ॥ १६
उत्कर्षन्त्या च रशना क्रुद्धाया मयि पक्षिणि । स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७
त्वयापहसिता चाह क्रुद्धा सलज्जिता तदा । भक्षगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८
आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् । क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९
बाष्पपूर्णमुखी मन्द चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताह त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २०
परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्केऽप्यह चिरम् । पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रज ॥
स तत्र पुनरेवाथ वायस समुपागमत् ॥ २१
तत सुप्तप्रबुद्धा मा रामस्याङ्कात्समुत्थिताम् । वायस सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२
पुन पुनरथोत्पत्य विददार स मा भृशम् । तत समुक्षितो रामो मुक्तै शोणितबिन्दुभि ॥ २३
वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया । स मया बोधित श्रीमान्सुखसुप्त परन्तप ॥ २४
स मा दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्ना स्तनयोस्तदा । आशीविष इव क्रुद्ध श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५
केन ते नागनासोरु विक्षत वै स्तनान्तरम् । क क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६

---

१ मम श्रेष्ठमभिज्ञानमिति पूर्वेण सबन्ध । २ मासलुब्ध ।

वीक्षमाणस्ततस्त वै वायस समुदैक्षत । नखै सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुख स्थितम् ॥ २७
पुत्र किल स शक्रस्य वायस पतता वर । धरान्तरगत शीघ्र पवनस्य गतौ सम ॥ २८
ततस्तस्मिन्महाबाहु कोपसवर्तितेक्षण । वायसे कृतवान्क्रूरा मति मतिमता वर ॥ २९
स दर्भ सस्तराद्गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत्।स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम्॥३०
स त प्रदीप्त चिक्षेप दर्भ त वायस प्रति । ततस्त वायस दर्भ सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३१
अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधा गतिम् । लोककाम इम लोक सर्व वै विचचार ह॥३२
स पित्रा च परित्यक्त सर्वैश्च स महर्षिभि । त्रीँल्लोकान्सपरिक्रम्य तमेव शरण गत ॥ ३३
स त निपतित भूमौ शरण्य शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४
न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरण गत ॥ ३५
परिद्यून विषण्ण च स तमायान्तमब्रवीत् । मोघ कर्तु न शक्य तु ब्राह्ममस्त्र तदुच्यताम् ३६
हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् । ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्
दत्त्वा स दक्षिण नेत्र प्राणेभ्य परिरक्षित ॥ ३७
स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८
मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्र समुदीरितम् । कस्माद्यो मा हरत्त्वत्त क्षमसे त महीपते ॥३९
स कुरुष्व महोत्साह कृपा मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४०
आनृशस्य परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुत । जानामि त्वा महावीर्य महोत्साह महाबलम् ४१
अपारपारमक्षोभ्य गाम्भीर्यात्सागरोपमम् । भर्तार ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२
एवमस्त्रविदा श्रेष्ठ सत्यवान्बलवानपि । किमर्थमस्त्र रक्ष सु न योजयसि राघव ॥ ४३
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणा । रामस्य समरे वेग शक्ता प्रतिसमाधितुम्॥ ४४
तस्य वीर्यवत कश्चिद्यद्यस्ति मयि सभ्रम । किमर्थ न शरैस्तीक्ष्णै क्षय नयति राक्षसान् ४५
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तप । कस्य हेतोर्न मा वीर परित्राति महाबल ॥ ४६
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थ मामुपेक्षत ॥ ४७
ममैव दुष्कृत किंचिन्महदस्ति न सशय । समर्थावपि तौ यन्मा नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८
वैदेह्या वचन श्रुत्वा करुण साश्रु भाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मज ॥४९
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे । रामे दु खाभिपन्ने च लक्ष्मण परितप्यते॥ ५०
कथचिद्भवती दृष्टा न काल परिशोचितुम् । इम मुहूर्त दु खाना द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते॥ ५१
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्का भस्मीकरिष्यत ॥ ५२
हत्वा च समरे क्रूर रावण सहबान्धवम् । राघवस्त्वा विशालाक्षि नेष्यति स्वा पुरीं प्रति॥५३
ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबल । सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोपि समागता ॥ ५४
इत्युक्तवति तस्मिश्च सीता सुरसुतोपमा । उवाच शोकसतप्ता हनुमन्त प्लवङ्गमम् ॥ ५५
कौसल्या लोकभर्तार सुषुवे य मनस्विनी । त ममार्थे सुख पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६
स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गना । ऐश्वर्य च विशालाया पृथिव्यामपि दुर्लभम्॥ ५७
पितर मातर चैव समान्याभिप्रसाद्य च । अनुप्रव्रजतो राम सुमित्रा येन सुप्रजा ॥ ५८
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् । अनुगच्छति काकुत्स्थ भ्रातर पालयन्वने ५९

---

१ आस्तरणात् २ अनुसृत । ३ लोकयितृकाम । रक्षकापेक्षीत्यर्थ । ४ अहरत् ।

सिहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शन । पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मा समाचरन् ॥ ६०
ह्रियमाणा तदा वीरो न तु मा वेद लक्ष्मण ॥ ६१
वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्शक्तो न बहु भाषिता । राजपुत्र प्रिय श्रेष्ठ सदृश श्वशुरस्य मे ६२
मत्त प्रियतरो नित्य भ्राता रामस्य लक्ष्मण । नियुक्तो धुरि यस्या तु तामुद्वहति वीर्यवान् ६३
य दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् । स ममार्थाय कुशल वक्तव्यो वचनान्मम ॥ ६४
मृदुर्नित्य शुचिर्दक्ष प्रियो रामस्य लक्ष्मण । यथा हि वानरश्रेष्ठ दु खक्षयकरो भवेत् ॥ ६५
त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे प्रमाण हरिसत्तम । राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६
इद ब्रूयाश्च मे नाथ शूर राम पुन पुन । जीवित धारयिष्यामि मास दशरथात्मज ॥ ६७
ऊर्ध्व मासान्न जीवेय सत्येनाह ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धा मा निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८
त्रातुमर्हसि वीर त्व पातालादिव कौशिकीम् । ततो वस्त्रगत मुक्त्वा दिव्य चूडामणि शुभम् ॥
प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९
प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् । अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुज ॥ ७०
मणिरत्न कपिवर प्रतिगृह्याभिवाद्य च । सीता प्रदक्षिण कृत्वा प्रणत पार्श्वत स्थित ॥ ७१
हर्षेण महता युक्त सीतादर्शनजेन स । हृदयेन गतो राम शरीरेण तु विष्ठित ॥ ७२
मणिवरमुपगृह्य त महार्ह जनकनृपात्मजया धृत प्रभावात् ।
गिरिरिव पवनावधूतमुक्त सुखितमना प्रतिसक्रम प्रपेदे ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः

मणि दत्त्वा तत सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वत ॥ १
मणि तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणा सस्मरिष्यति । वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २
स भूयस्त्व समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम । अस्मिन्कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३
त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे प्रमाण हरिसत्तम । हनुमन्यत्नमास्थाय दु खक्षयकरो भव ॥
तस्य चिन्तयतो यत्नो दु खक्षयकरो भवेत् ॥ ४
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रम । शिरसाऽऽवन्द्य वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ ५
ज्ञात्वा सप्रस्थित देवी वानर मारुतात्मजम् । बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
कुशल हनुमन्ब्रूया सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७
सुग्रीव च सहामात्य वृद्धान्सर्वांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्व वानरश्रेष्ठ कुशल धर्मसहितम् ॥ ८
यथा स च महाबाहुर्मा तारयति राघव । अस्माद्दु खाम्बुसरोधात्त्व समाधातुमर्हसि ॥ ९
जीवन्ती मा यथा राम सभावयति कीर्तिमान् । तत्तथा हनुमन्वाच्य वाचाधर्ममवाप्नुहि १०
नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाच श्रुत्वा त्वयेरिता । वर्धिष्यते दाशरथे पौरुष मदवाप्तये ॥ ११
मत्सदेशयुता वाचस्त्वत्त श्रुत्वैव राघव । पराक्रमविधि वीरो विधिवत्सविधास्यति ॥ १२
सीताया वचन श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मज । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृत । यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोक व्यपनयिष्यति ॥ १४

---

१ प्रमीतम् । २ उतथ्यभार्याम् । ३ कायसघटने । ४ चिन्तयतस्तस्यतव ।

नहि पश्यामि मर्त्येषु नामरेष्वसुरेषु वा । यस्तस्य क्षिपतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽग्रत ॥ १५
अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वत यमम् । स हि सोढु रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषत ॥ १६
स हि सागरपर्यन्ता मही शासितुमीहते । त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सम्यक् सत्य सुभाषितम् । जानकी बहु मेनेऽथ वचन चेदमब्रवीत् १८
ततस्त प्रस्थित सीता वीक्षमाणा पुन पुन । भर्तृस्नेहान्वित वाक्य सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिश्चित्सवृते देशे विश्रान्त श्वो गमिष्यसि ॥ २०
मम चेदल्पभाग्याया सान्निध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य महतो मुहूर्त मोक्षण भवेत् ॥ २१
गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु । प्राणानामपि सदेहो मम स्यान्नात्र सशय ॥ २२
तवादर्शनज शोको भूयो मा परितापयेत् । दु खाद्दु खपरामृष्टा दीपयन्निव वानर ॥ २३
अय च वीर सदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रत । सुमहास्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४
कथ नु खलु दुष्पार तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५
त्रयाणामेव भूताना सागरस्यास्य लङ्घने । शक्ति स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६
तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैव दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधान त्व हि कार्यविदा वर ॥ २७
काममस्य त्वमेवैक कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्त परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदय ॥ २८
बलै समग्रैर्यदि मा रावण जित्य सयुगे । विजयी स्वपुरी यायात्तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९
शरैस्तु सकुला कृत्वा लङ्का परबलार्दन । मा नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृश भवेत् ॥ ३०
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूप महात्मन । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१
तदर्थोपहित वाक्य सहित हेतुसहितम् । निशम्य हनुमाञ्शेष वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वर प्लवता वर । सुग्रीव सत्त्वसपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चय ॥ ३३
स वानरसहस्राणा कोटीभिरभिसवृत । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसाना निबर्हण ॥ ३४
तस्य विक्रमसपन्ना सत्त्ववन्तो महाबला । मन सकल्पसपाता निदेशे हरय स्थिता ॥ ३५
येषा नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गति । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजस ॥ ३६
असकृत्तैर्महोत्साहै ससागरधराधरा । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभि ॥ ३७
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकस । मत्त प्रत्यवर कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८
अह तावदिह प्राप्त किं पुनस्ते महाबला । नहि प्रकृष्टा प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जना ॥ ३९
तदल परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपा ॥ ४०
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाश महासत्त्वौ नृसिहावागमिष्यत ॥ ४१
तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरी लङ्का सायकैर्विधमिष्यत ॥ ४२
सगण रावण हत्वा राघवो रघुनन्दन । त्वामादाय वरारोहे स्वपुर प्रतियास्यति ॥ ४३
तदाश्वसिहि भद्र ते भव त्व कालकाङ्क्षिणी । न चिराद्द्रक्ष्यसे राम प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४
निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन्सपुत्रामात्यबान्धवे । त्व समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५
क्षिप्र त्व देवि शोकस्य पार यास्यसि मैथिलि । रावण चैव रामेण निहत द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६
एवमाश्वास्य वैदेही हनुमान्मारुतात्मज । गमनाय मति कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७

---

१ जय भविष्यतीति शेष । २ अन्वमानयत् । अब्रवीदित्यर्थ । ३ पूर्वदु खादधिकेन दु खेन स्पृष्टा । ४ एवचेत् फलोदय । शक्तिसमृद्धि तेयशस्य नतु ममेति भाव । ५ तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामह । बलैरिति । ६ परस्परसगतम् । ७ हीन ।

तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥४८
नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥४९
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५०
स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५१
मा रुदो देवि शोकेन मा भूत्ते मनसोऽप्रियम् । शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि॥५२
रामाद्विशिष्टः कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः । अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ॥

नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेतिरौद्रे ।
न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः । उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १
त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर । अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २
यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः । संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३
अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम । क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥४
मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः । त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५
स वीर्यवान्कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे । वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६
एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः । एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७
एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः । अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा॥८
असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः । राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥९
धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज॥१०
घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि । त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम्॥११
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥१२
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥१३
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि॥१४
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावरिंदमौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५
हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् । राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥१६
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७
साब्रवीद्दत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम् । एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् ॥
श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८
स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्प्लवगसत्तमः । प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९
तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुंगवम् । वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ २०
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१
हनुमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥२२

---

१ द्रक्ष्यसीति शेषः । २ मम रामेण य संगमः तत्कालमात्रम् । ३ गण्डशैलपार्श्वे । ४ अस्मि मुहूर्ते ।

यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघव । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३
इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४
स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ।
अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया । तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १
अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा । त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २
न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३
न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४
कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् । पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५
न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६
इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ।
परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७
कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ।
तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८
ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् ।
हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्त्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९
इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १०
इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः । अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११
ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ।
त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२
अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः ।
निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३
ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४
ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५
तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६
नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् १७
न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा । व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८

---

१ परस्यात्मनश्च युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । २ स दशाननः रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च सारवत् मानयेत् परिच्छिन्द्यात् । ३ सेनान्या सहितम् ।

लताग्रृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतै ।
शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहै प्रणष्टरूप तदभून्महद्वनम् ॥ १९
सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ।
जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २०
स तस्य कृत्वार्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीक मनसो महात्मन ।
युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलै श्रिया ज्वलस्तोरणमास्थित कपि ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

तत पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च । बभूवुस्त्राससम्भ्रान्ता सर्वे लङ्कानिवासिन. ॥ १
विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिण । रक्षसा च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २
ततो गताया निद्राया राक्षस्यो विकृतानना । तद्वन ददृशुर्भग्न त च वीर महाकपिम् ॥ ३
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबल । चकार सुमहद्रूप राक्षसीना भयावहम् ॥ ४
ततस्त गिरिसकाशमतिकाय महाबलम् । राक्षस्यो वानर दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५
कोऽय कस्य कुतो वाय किनिमित्तमिहागत । कथ त्वया सहानेन सवाद कृत इत्युत ॥ ६
आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् । सवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ७
अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी । रक्षसा भीमरूपाणा विज्ञाने मम का गति ॥ ८
यूयमेवाभिजानीत योऽय यद्वा करिष्यति । अहिरेव ह्यहे पादान्विजानाति न सशय ॥ ९
अहमप्यस्य भीतास्मि नैन जानामि कोन्वयम् । वेद्मि राक्षसमेवैन कामरूपिणमागतम् ॥ १०
वैदेह्या वचन श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिश । स्थिता काश्चिद्गता काश्चिद्रावणाय निवेदितु ११
रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृतानना । विरूप वानर भीममाख्यातुमुपचक्रमु. ॥ १२
अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपु कपि । सीतया कृतसवादस्तिष्ठत्यमितविक्रम ॥ १३
न च त जानकी सीता हरि हरिणलोचना । अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४
वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५
तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्ण प्रमृष्ट प्रमदावनम् ॥ १६
न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशित । यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशित १७
जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते । अथवा क श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८
चारुपल्लवपुष्पाढ्य य सीता स्वयमास्थिता । प्रवृद्ध शिंशुपावृक्ष. स च तेनाभिरक्षित. ॥ १९
तस्योग्ररूपस्योग्र त्व दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता सभाषिता येन तद्वन च विनाशितम् ॥ २०
मन परिगृहीता ता तव रक्षोगणेश्वर । क सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवित. ॥ २१
राक्षसीना वच. श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वर । हुताग्निरिव जज्वाल कोपसवर्तितेक्षण ॥ २२
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्या प्रापतन्नास्रबिन्दव । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्या सार्चिष. स्नेहबिन्दव २३

---

१ शोच्यत इति शोक । प्रतान वितति । अशोक अशोच्य लताप्रतान यस्या सा अशोकलताप्रताना । दशास्यप्रमदावनस्य भोगवधनेन रावणवनितारक्षकस्य प्रमदावनस्य अ त पुरोद्यानस्य । सा वनस्थली तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेश । कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च जाता । २ भग्नम् ।

आत्मन सदृशाञ्छूरान्किंकरान्नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमत ॥ २४
तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणा तरस्विनाम् । निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणय[1]॥ २५
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबला । युद्धाभिमनस सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखा ॥ २६
ते कपीन्द्र समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्महावेगा पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
ते गदाभिर्विचित्राभि परिघै काञ्चनाङ्गदै । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठ शरैश्चादित्यसनिभै ॥ २८
मुद्गरै पट्टिसै शूलै प्रासतोमरशक्तिभि । परिवार्य हनूमन्त सहसा तस्थुरग्रत ॥ २९
हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसनिभ । क्षितावाविध्य लाङ्गूल ननाद च महास्वनम् ॥ ३०
स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मज । धृष्टमास्फोटयामास लङ्का शब्देन पूरयन् ॥ ३१
तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना[2] । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबल । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालित ॥ ३३
दासोऽह कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण । हनुमाञ्शत्रुसैन्याना निहन्ता मारुतात्मज ॥ ३४
न रावणसहस्र मे युद्धे प्रतिबल भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरत पादपैश्च सहस्रश ॥ ३५
अर्दयित्वा पुरी लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषता सर्वरक्षसाम् ३६
तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किता । ददृशुश्च हनूमन्त सध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७
स्वामिसदेशनि शङ्कास्ततस्ते राक्षसा कपिम् । चित्रै प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्तत ॥ ३८
स तै परिवृत शूरै सर्वत स महाबल । आससादायस भीम परिघ तोरणाश्रितम् ॥
स त परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्त विनतासुत । विचचाराम्बरे वीर परिगृह्य च मारुति ॥ ४०
स हत्वा राक्षसान्वीरान्किंकरान्मारुतात्मज । युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरण समुपाश्रित ॥ ४१
ततस्तस्माद्भयान्मुक्ता कतिचित्तत्र राक्षसा । निहतान्किंकरान्सर्वान्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४२

स राक्षसाना निहत महद्बल निशम्य राजा परिवृत्तलोचन ।
समादिदेशाप्रतिम पराक्रमे प्रहस्तपुत्र समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंश सर्ग ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

तत स किंकरान्हत्वा हनुमान्ध्यानमास्थित ॥ १
वनं भग्न मया चैत्यप्रासादो न विनाशित । तस्मात्प्रासादमप्येवमिम विध्वसयाम्यहम् ॥
इति सचिन्त्य मनसा हनुमान्दर्शयन्बलम् ॥ २
चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मज ॥ ३
आरुह्य गिरिसकाश प्रासाद हरियूथप । बभौ स सुमहातेजा प्रतिसूर्य[3] इवोदितः ॥ ४
सप्रधृष्य च दुर्धर्ष चैत्यप्रासादमुत्तमम् । हनुमान्प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमो[4]ऽभवत् ॥ ५
स भूत्वा सुमहाकाय॰ प्रभावान्मारुतात्मज । धृष्टमास्फोटयामास लङ्का शब्देन पूरयन् ॥ ६
तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिता ॥ ७
अस्त्रविज्जयता रामो लक्ष्मणश्च महाबल । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालित ॥ ८

१ किंकराणा सख्या निर्दिशति तेषामित्यर्धेन । २ सप्रतिध्वनिना । ३ द्वितीयसूर्य । ४ पारियात्रो नाम कुलपर्वत ।

दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण । हनुमाञ्शत्रुसैन्याना निहन्ता मारुतात्मज ॥ ९
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरत पादपैश्च सहस्रश ॥ १०
अर्दयित्वा पुरी लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषता सर्वरक्षसाम् ११
एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान्हरियूथप । ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसा जनयन्भयम् ॥ १२
तेन शब्देन महता चैत्यपाला शत ययु । गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ॥
विसृजन्तो महाकाया मारुति पर्यवारयन् ॥ १३
ते गदाभिर्विचित्राभि परिघै काञ्चनाङ्गदै । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठ बाणैश्चादित्यसनिभै ॥ १४
आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् । परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठ स बभौ रक्षसा गण ॥ १५
ततो वातात्मज क्रुद्धो भीमरूप समास्थित ॥ १६
प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भ हेमपरिष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मज ॥
ततस्त भ्रामयामास शतधार महाबल १७॥तत्र चाग्नि समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८
दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासाद हरियूथप । स राक्षसशत हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥
अन्तरिक्षे स्थित श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९
मादृशाना सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् । बलिना वानरेन्द्राणा सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २०
अटन्ति वसुधा कृत्स्ना वयमन्ये च वानरा ॥ २१
दशनागबला केचित्केचिद्दशगुणोत्तरा । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमा ॥ २२
सन्ति चौघबला केचित्केचिद्वायुबलोपमा । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपा ॥ २३
ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधै । शतै शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥
आगमिष्यति सुग्रीव सर्वेषा वो निषूदन ॥ २४
नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावण । यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैर महात्मना ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंश सर्ग ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धर ॥ १
रक्तमाल्याम्बरधर स्रग्वी रुचिरकुण्डल । महान्विवृत्तनयनश्चण्ड समरदुर्जयः ॥ २
धनु शक्रधनु प्रख्य महद्रुचिरसायकम् । विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिश । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य स । हनुमान्वेगसपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५
तं तोरणविटङ्कस्थ हनुमन्तं महाकपिम् । जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितै शरै ॥ ६
अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना । बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७
तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहत मुखम् । शरदीवाम्बुज फुल्लं विद्ध भास्कररश्मिना ॥ ८
तत्तस्य रक्त रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् । यथाकाशे महापद्म सिक्त चन्दनबिन्दुभि ॥ ९
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपि ॥ १०
तत पार्श्वेऽतिविपुला ददर्श महती शिलाम् । तरसा ता समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली ॥
ता शरैर्दशभि क्रुद्धस्ताडयामास राक्षस ॥ ११

१ महान्तस्य महाग्रस्य अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थ ।

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतान्मन्त्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावण सवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १
स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धर चैव राक्षसम् । प्रघस भासकर्ण च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २
सदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् । हनुमद्ग्रहणव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३
यात सेनाग्रगा सर्वे महाबलपरिग्रहा । सवाजिरथमातङ्गा स कपि शास्यतामिति ॥ ४
यत्तैश्च खलु भाव्य स्यात्तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेय देशकालाविरोधिनम्[1] ॥ ५
न ह्यह त कपि मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् । सर्वथा तन्महद्भूत महाबलपरिग्रहम् ॥
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६
सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षय । युष्माभि सहितै सर्वैर्मया सह विनिर्जिता ॥ ७
तैरवश्य विधातव्य व्यलीक किंचिदेव न । तदेव नात्र सदेह प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८
नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रम । दृष्टा हि हरय पूर्वं मया विपुलविक्रमा ॥ ९
वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवाश्च महाबल । नील सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादय ॥ १०
नैव तेषा गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रम । न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११
महत्सत्त्वमिद ज्ञेय कपिरूप व्यवस्थितम् । प्रयत्न महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रह ॥ १२
काम लोकास्त्रय सेन्द्रा ससुरासुरमानवा । भवतामग्रत स्थातु न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३
तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे । आत्मा रक्ष्य प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४
ते स्वामिवचन सर्वे प्रतिगृह्य महौजस । समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजस ॥ १५
रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवै । शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णै सर्वैश्चोपचिता बलै ॥ १६
ततस्त ददृशुर्वीरा दीप्यमान महाकपिम् । रश्मिमन्तमिवोद्यन्त स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७
तोरणस्थ महोत्साह महासत्त्व महाबलम् । महामति महावेग महाकाय महाभुजम् ॥ १८
त समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिता । तैस्तै प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्तत ॥ १९
तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णा शिता पीतमुखा शरा । शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिता २०
स तै पञ्चभिराविद्ध शरै शिरसि वानर । उत्पपात नदन्व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१
ततस्तु दुर्धरो वीर सरथ सज्यकार्मुक । किरञ्शरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबल ॥ २२
स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुत ॥ २३
अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मज । चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४
सदूर सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरि । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५
तत स मथिताष्टाश्व रथ भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवित ॥ २६
त विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । सजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७
स ताभ्या सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्या महाबाहुर्वक्षस्यभिहत कपि ॥ २८
तयोर्वेगवतोर्वेग विनिहत्य महाबल । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रम ॥ २९
स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानर । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३०
ततस्तांस्त्रीन्हताञ्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना । अभिपेदे महावेग प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३१

---

1 देशकालाविरोधि इत्यर्थ ।

भासकर्णश्च सङ्क्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३२
पट्टिसेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३
स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४
समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५
ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६
अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधान्रथान्रथैः । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७
हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८

ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीन्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहनान् ।
समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ।
समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १
स तस्य दृष्ट्यर्पणसम्प्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकार्मुकः ।
समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २
ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसन्ततम् ।
रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३
ततस्तपःसङ्ग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ।
पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४
सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५
विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ।
दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६
स पूरयन्खं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७
स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
अवस्थितं विस्मितजातसम्भ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८
स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ।
विधारयन्स्वं च बलं महाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९
स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम् ।
समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥ १०
ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम् ।
अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११
स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ।
तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२

रराम भूमिर्न तताप भानुमान्ववौ न वायुः प्रचचाल चाचल ।
कपे॰ कुमारस्य च वीक्ष्य सयुग ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३
तत स वीर सुमुखान्पतत्रिण सुवर्णपुङ्खान्सविषानिवोरगान् ।
समाधिसयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥ १४
स तै शरैर्मूर्ध्नि सम निपातितै क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचन ।
नवोदितादित्यनिभ शराशुमान्व्यराजतादित्य इवाशुमालिक ॥ १५
तत स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तम समीक्ष्य त राजवरात्मज रणे ।
उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुख ॥ १६
स मन्दराग्रस्थ इवाशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसयुत ।
कुमारमक्ष सबल सवाहन ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७
तत स बाणासनचित्रकार्मुक शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुद ।
शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८
तत कपिस्त रणचण्डविक्रम विवृद्धतेजोबलवीर्यसयुतम् ।
कुमारमक्ष प्रसमीक्ष्य सयुगे ननाद हर्षाद्घनतुल्यनि स्वन ॥ १९
स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पित प्रवृद्धमन्यु क्षतजोपमेक्षण ।
समाससादाप्रतिम कपि रणे गजो महाकूपमिवावृत तृणै ॥ २०
स तेन बाणै प्रसभं निपातितैश्चकार नाद घननादनिस्वन॰ ।
समुत्पपाताशु नभ स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शन ॥ २१
समुत्पतन्त समभिद्रवद्बली स राक्षसाना प्रवर प्रतापवान् ।
रथी रथिश्रेष्ठतम किरञ्शरै॰ पयोधर शैलमिवाश्मवृष्टिभि ॥ २२
स ताञ्शरास्तस्य हरिर्विमोक्षयश्चचार वीर पथि वायुसेविते ।
शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजव सयति चण्डविक्रम ॥ २३
तमात्तबाणासनमाहवोन्मुख खमास्तृणन्त विशिखै शरोत्तमै ।
अवैक्षताक्ष बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्ता च स मारुतात्मज ॥ २४
तत शरैर्भिन्नभुजान्तर कपि कुमारवीरेण महात्मना नदन् ।
महाभुज कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५
अबालवद्बालदिवाकरप्रभ करोत्यय कर्म महन्महाबल ।
न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिन प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६
अय महात्मा च महाश्च वीर्यत॰ समाहितश्चातिसहश्च सयुगे ।
असशय कर्मगुणोदयादय सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७
पराक्रमोत्साहविवृद्धमानस समीक्षते मा प्रमुखागत स्थित ।
पराक्रमो ह्यस्य मनासि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रगामिन ॥ २८
न खल्वय नाभिभवेदुपेक्षित पराक्रमो यस्य रणे विवर्धते ।
प्रमापण त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितु क्षमः ॥ २९

---

१ समाधि लक्ष्यदर्शनम् । सयोग शरसधानम् । विमोक्ष शरविसर्ग । २ व्यवर्धत । ३ आच्छादय तम् ।

इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोग च विधाय वीर्यवान् ।
चकार वेग तु महाबलस्तदा मति च चक्रेऽस्य वधे महाकपि ॥ ३०
स तस्य तानष्ट हयान्महाजवान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ।
जघान वीर पथि वायुसेविते तलप्रहारै पवनात्मज कपि ॥ ३१
ततस्तलेनाभिहतो महारथ स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जित ।
प्रभग्ननीड परिमुक्तकूबर पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२
स त परित्यज्य महारथो रथ सकार्मुक खड्गधर खमुत्पतन् ।
तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय देह मरुतामिवालयम् ॥ ३३
तत कपिस्त विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ।
समेत्य त मारुततुल्यविक्रम क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४
स त समाविध्य सहस्रश' कपिर्महोरग गृह्य इवाण्डजेश्वर ।
मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले सयति वानरोत्तम ॥ ३५
स भग्नबाहूरुकटीशिरोधर क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचन ।
स भग्नसन्धि प्रविकीर्णबन्धनो हत क्षितौ वायुसुतेन राक्षस ।
महाकपिर्भूमितले निपीड्य त चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६
महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतै समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगै ।
सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षत ॥ ३७
निहत्य त वज्रिसुतोपमप्रभ कुमारमक्ष क्षतजोपमेक्षणम् ।
तमेव वीरोऽभिजगाम तोरण कृतक्षण काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

तत स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मन समाधाय तदेन्द्रकल्प समादिदेशेन्द्रजित सरोषम् ॥ १
त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदा वरिष्ठ सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसचितास्त्र ॥ २
तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणा । न शेकु समरे स्थातु सुरेश्वरसमाश्रिता ॥ ३
न कश्चित्त्रिषु लोकेषु सयुगे न गतश्रम । भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षित ॥
देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तम ॥ ४
न तेऽस्त्यशक्य समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्य मतिपूर्वमन्त्रणे ।
न सोऽस्ति कश्चित्त्रिषु सग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबल बल च ते ॥ ५
ममानुरूप तपसो बल च ते पराक्रमश्चास्त्रबल च सयुगे ।
न त्वा समासाद्य रणावमर्दे मन श्रम गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६
निहता किकरा सर्वे जम्बुमाली च राक्षस । अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिन ॥ ७

१ सव्यापसव्यभ्रमणेपि रथभारसहान् । २ ज्योतिश्चक्रचरे । ३ विवेकपूर्वविचारे ।

बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च । सहोदरस्ते दयित कुमारोऽक्षश्च सूदित ॥ ८
न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९

इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बल कपे प्रभाव च पराक्रम च ।
त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सार कुरुष्व वेग स्वबलानुरूपम् ॥ १०
बलावमर्दस्त्वयि संनिकृष्टे यथागते शाम्यति शान्तशत्रौ ।
तथा समीक्ष्यात्मबल पेर च समारभस्वास्त्रविदा वरिष्ठ ॥ ११
नै वीर सेना गणशोच्यिवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ।
न मारुतस्यास्य गतिप्रमाण न चाग्निकल्प करणेन हन्तुम् ॥ १२
तमेवमर्थ प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ।
स्मरंश्च दिव्य धनुषोऽस्त्रवीर्यं व्रजाक्षत कर्म समारभस्व ॥ १३

न खल्वियं मति श्रेष्ठा यत्त्वा संप्रेषयाम्यहम् । इय च राजधर्माणा क्षत्रस्य च मतिर्मता॥१४
नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्य काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५

तत पितुस्तद्वचन निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभाव ।
चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीर प्रतिपन्नबुद्धि ॥ १६

ततस्तै स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजित । युद्धोद्धत कृतोत्साह संग्राम प्रत्यपद्यत ॥ १७
श्रीमान्पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपते सुत । निर्जगाम महातेजा समुद्र इव पर्वसु ॥ १८

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भि सिततीक्ष्णदंष्ट्रै ।
रथ समायुक्तमसङ्गवेग समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्प ॥ १९

स रथी धन्विना श्रेष्ठ शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदा वर । रथेनाभिययौ क्षिप्र हनूमान्यत्र सोऽभवत्॥२०
स तस्य रथनिर्घोष ज्यास्वन कार्मुकस्य च । निशम्य हरिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २१
सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् । हनुमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डित ॥ २२

तस्मिंस्तत संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।
दिशश्च सर्वा कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदु ॥ २३
समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धा ।
नभ समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चै परमप्रहृष्टा ॥ २४

आयान्त सरथ दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजित कपि । विननाद महानाद व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५
इन्द्रजित्तु रथ दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २६

तत समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्र सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७

---

१ उत्कर्षप्रत्यय । २ परबलम् । ३ हे वीर, गणशोचि गणाना शोचयितरि । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थ । एवभूते हनुमति निमित्ते सेना नावन्ति न रक्षन्ति । अत सेनाभि सह मा गच्छेत्यर्थ । अलसारं हनुमद्विषये जीर्णसार वज्र वज्राख्यमायुधविशेष आदाय न विश । तत्समीपमिति शेष । अस्य गतिप्रमाण मारुतस्य नास्ति । मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थ । अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्ट्यादिना हन्तु न शक्य । अग्नितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहाराप्रवृत्तेरिति भाव । ४ स्वकार्यसिद्ध्यर्थम् । ५ एकाग्रचित्त । ६ उचिता । ७ क्षत्रियस्य । ८ इय मति त्वत्प्रेषणविषया मति । ९ दक्षसुता देवा । १० पक्षिराजोपमै अन्यो यतुल्यवेगैश्च । ११ हिंस्रै । सिंहैरिति यावत् ।

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मत सयति समतस्य ।
चरप्रवेग व्यहनत्प्रवृद्धश्चकार मार्गे पितुरप्रमेय ॥ २८
तत शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिण काञ्चनचित्रपुङ्खान् ।
मुमोच वीर परवीरहन्ता सुसन्नतान्वज्रनिपातवेगान् ॥ २९
ततस्तु तत्स्यन्दननि स्वन च मृदङ्गभेरीपटहस्वन च ।
विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोष पुनरुत्पपात ॥ ३०
शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपि । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयॅल्लक्ष्यसग्रहम् ॥ ३१
शराणामग्रतस्तस्य पुन समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मज ॥ ३२
तावुभौ वेगसपन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३
हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तर न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।
परस्पर निर्विषहौ बभूवतु समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४
ततस्तु लक्ष्ये[1] स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च सपतत्सु ।
जगाम चिन्ता महती महात्मा समाधिसयोगसमाहितात्मा ॥ ३५
ततो मति राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये ।
अवध्यता तस्य कपे समीक्ष्य कथ निर्गच्छेदिति[2] निग्रहार्थम् ॥ ३६
तत पैतामह वीर सोऽस्त्रमस्त्रविदा वर । सदधे सुमहातेजास्त हरिप्रवर प्रति ॥ ३७
अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ३८
तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानर । अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९
ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्ध प्रभो प्रभावाद्विगतात्मवेग ।
पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीर ॥ ४०
तत स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । हनूमाश्चिन्तयामास वरदान पितामहात् ॥ ४१
न[3] मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरो प्रभावात् ।
इत्येव मत्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्य ॥ ४२
स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।
विमोक्षशक्ति परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३
अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भय मम न जायते । पितामहमहेन्द्राभ्या रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४
ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्शन । राक्षसेन्द्रेण सवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मा परे ॥ ४५
स निश्चितार्थ परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्ट ।
परै प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तै परिभर्त्स्यमान ॥ ४६
ततस्त राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम् । बबन्धु शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च सहतै ॥ ४७
स रोचयामास परैश्च बन्धन प्रसह्य वीरैरभिनिग्रह च ।
कौतूहलान्मा यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टु व्यवस्येदिति निश्चितार्थ ॥ ४८
स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्ध स चान्य हि न बन्धमनुवर्तते[4] ४९

१ अमोघेषु शरेषु सपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वय तेभ्यो विमुच्यमाने सति । २ नीचता गच्छेत् । ३ लोकगुरो प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येव मत्वा एव विहित इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृत आत्मयोनेरस्त्रबन्ध मया अनुवर्तितव्य इत्य वय । ४ गुणपर्यवसायी ।

अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्ध विचार्य वीर कपिसत्तम तम् ।
विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्ता नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ५०
अहो महत्कर्म कृत निरर्थक न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।
पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते सशयिता स्म सर्वे ॥ ५१
अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत । कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडित ॥ ५२
हन्यमानस्तत क्रूरै राक्षसै काष्ठमुष्टिभि । समीप राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानर ॥ ५३
अथेन्द्रजित्त प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्ध द्रुमचीरसूत्रै ।
व्यदर्शयत्तत्र महाबल त हरिप्रवीर सगणाय राज्ञे ॥ ५४
त मत्तमिव मातङ्ग बद्ध कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५
कोऽय कस्य कुतो वात्र कि कार्यं को व्यपाश्रय । इति राक्षसवीराणा तत्र सजज्ञिरे कथा ॥
हन्यता दह्यता वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र सक्रुद्धा परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७
अतीत्य मार्ग सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ।
ददर्श राज्ञ परिचारवृद्धान्गृह महारत्नविभूषित च ॥ ५८
स ददर्श महातेजा रावण कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारै कृष्यमाणमितस्तत ॥ ५९
राक्षसाधिपति चापि ददर्श कपिसत्तम । तेजोबलसमायुक्त तपन्तमिव भास्करम् ॥ ६०
स रोषसवर्तिततास्रदृष्टिर्दशाननस्त कपिमन्ववेक्ष्य ।
अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्त प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१
यथाक्रम तै स कपिर्विपृष्ट कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।
निवेदयामास हरीश्वरस्य दूत सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

तत स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रम । हनुमान्रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १
भ्राजमान महार्हेण काञ्चनेन विराजता । मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २
वज्रसयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहै । हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितै ॥ ३
महार्हक्षौमसवीत रक्तचन्दनरूषितम् । स्वनुलिप्त विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४
विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनै । दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रै प्रलम्बदशनच्छदै ॥ ५
शिरोभिर्दशभिर्वीर भ्राजमान महौजसम् । नानाव्यालसमाकीर्णै शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६
नीलाञ्जनचयप्रख्य हारेणोरसि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७
बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितै । भ्राजमानाङ्गदै पीनै पञ्चशीर्षैरिवोरगै ॥ ८
महति स्फाटिके चित्रे रत्नसयोगसस्कृते । उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्ट वरासने ॥ ९
अलङ्कृताभिरत्यर्थ प्रमदाभि समन्तत । वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १०
इत्य...रेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११
सिद्धयर्थमिष्ट रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितै । कृत्स्न परिवृतो लोकश्चतुर्भिरिव सागरै ॥ १२

राजोपमै अ...त्रमन्त्रपद्धति । २ पङ्क्तिभि । यथापङ्क्तयो भवन्ति तथानुलिप्तमित्यर्थ । ३ पूर्णच द्रतुल्यनायकरत्नेन हारेण ।

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभि । अन्वास्यमान रक्षोभि सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३
अपश्यद्राक्षसपति हनुमानतितेजसम् । विष्ठित मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४
स तै सपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमै । विस्मय परम गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान्राक्षसेश्वरम् । मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहित ॥१६
अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युति । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७
यद्यधर्मो न बलवान्स्यादय राक्षसेश्वर । स्यादय सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८
तस्य क्रूरैर्नृशसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितै । तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोका सामरदानवा ॥ १९
अय ह्युत्सहते क्रुद्ध कर्तुमेकार्णव जगत् । इति चिन्ता बहुविधामकरोन्मतिमान्हरि ॥
दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजस ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनपञ्चाश सर्ग ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

तमुद्वीक्ष्य महाबाहु पिङ्गाक्ष पुरत स्थितम् । कोपेन महताविष्टो रावणो लोकरावण ॥ १
शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्र तेजसावृतम् । किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागत ॥ २
येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया सचालिते पुरा । सोऽय वानरमूर्ति स्यात्किस्विद्बाणोऽपि वाऽसुर
स राजा रोषताम्राक्ष प्रहस्त मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेद वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४
दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुत किं वास्य कारणम् । वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसीना च तर्जने५
मत्पुरीमप्रधृष्या वा गमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मति ॥६
रावणस्य वच श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्र ते न भी कार्या त्वया कपे ॥७
यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि माभूत्ते भय वानर मोक्ष्यसे ॥८
यदि वैश्रवणस्य त्व यमस्य वरुणस्य वा । चाररूपमिद कृत्वा प्रविष्टो न पुरीमिमाम् ॥
विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ९॥ न हि ते वानर तेजो रूपमात्र तु वानरम्१०
तत्त्वत कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे । अनृत वदतश्चापि दुर्लभ तव जीवितम् ॥ ११
अथवा यन्निमित्त ते प्रवेशो रावणालये । एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२
अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा । धनदेन न मे सख्य विष्णुना नास्मि चोदित १३
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागत । दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिद मया ॥ १४
वन राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् । ततस्ते राक्षसा प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिण ॥ १५
रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे । अस्त्रपाशैर्न शक्योऽह बद्धु देवासुरैरपि ॥ १६
पितामहादेव वरो ममाप्येषोऽभ्युपागत । राजान द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७
विमुक्तो ह्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडित । केनचिद्राजकार्येण सप्राप्तोऽस्मि तवान्तिकम् १८
दूतोऽहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजस । श्रूयता चापि वचन मम पथ्यमिद प्रभो ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाश सर्ग ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

त समीक्ष्य महासत्त्व सत्त्ववान्हरिसत्तम[1] । वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १
अह सुग्रीवसदेशादिह प्राप्तस्तवालयम् । राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वा भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २

१ भ्रातृवद्धितकर ।

भ्रातु श्रृणु समादेश सुग्रीवस्य महात्मन । धर्मार्थोपहित वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युति ॥ ४
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहु पुत्र प्रियकर प्रभु । पितुर्निदेशान्निष्क्रान्त प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया । रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रित ॥ ६
तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता । वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मन ॥ ७
स मार्गमाणस्ता देवी राजपुत्र सहानुज । ऋश्यमूकमनुप्राप्त सुग्रीवेण समागत ॥ ८
तस्य तेन प्रतिज्ञात सीताया परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्य निवेदितम् ॥ ९
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीव स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणा गणेश्वर ॥ १०
त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गव । रामेण निहत सङ्ख्ये शरेणैकेन वानर ॥ ११
स सीतामार्गणे व्यग्र सुग्रीव सत्यसङ्गर । हरीन्सप्रेषयामास दिश सर्वा हरीश्वर. ॥ १२
ता हरीणा सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३
वैनतेयसमा केचित्केचित्तत्रानिलोपमा । असङ्गगतय शीघ्रा हरिवीरा महाबला ॥ १४
अह तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरस सुत । सीतायास्तु कृते तूर्ण शतयोजनमायतम् ॥ १५
समुद्र लङ्घयित्वैव ता दिदृक्षुरिहागत । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६
तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तप कृतपरिग्रह । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धु त्वमर्हसि ॥ १७
न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधा ॥ १८
कश्च लक्ष्मणमुक्ताना रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रत स्थातु शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीक य कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २०
तत्त्रिकालहित वाक्य धर्म्यमर्थानुबन्धि च । मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१
दृष्टा हीय मया देवी लब्ध यदिह दुर्लभम् । उत्तर कर्म यच्छेष निमित्त तत्र राघव. ॥ २२
लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा । गृह्य या नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३
नेय जरयितु शक्या सासुरैरमरैरपि । विषसंसृष्टमत्यर्थ भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४
तप सन्तापलब्धस्ते योऽय धर्मपरिग्रह । न स नाशयितु न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रह ॥ २५
अवध्यता तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति । आत्मन सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्यय महान् ॥ २६
सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षस । न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नग ॥
तस्मात्प्राणपरित्राण कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७
न तु धर्मोपसहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशन ॥ २८
प्राप्त धर्मफल तावद्भवता नात्र सशय । फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९
जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवध तथा । रामसुग्रीवसख्य च बुध्यस्व हितमात्मन. ॥ ३०

---

१ शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूप । २ तपसि विषये कृतपरिग्रह । ३ यत्सीतादर्शन इतरालभ्य तल्लब्धम् । ४ तपसस्सन्तापस्तपश्चर्या तेन लब्ध । ५ धर्मफलम् । ६ आत्मन प्राणाना च स्वीकार । जीवनमिति यावत् । ७ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्य फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्कयाह—न त्विति । धर्मोपसहार धर्मफलम् । अधर्मफलसहित न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलम वेतीति । धमफलमेवानुवर्तते । न वधर्मे च विद्यमाने कथ तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धमश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थं । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवातापीत्यर्थं । ८ ननु यदि धर्मनाशन तर्हि प्राथमिक ९त्र धम आधुनिकानधमान्निवर्तयेदित्याशङ्कयाह—प्राप्तमिति ।

काम खल्वहमप्येक सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्का नाशयितु शक्तस्तस्यैष तु न निश्चय ॥ ३१
रामेण हि प्रतिज्ञात हर्यृक्षगणसन्निधौ । उत्सादनममित्राणा सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२
अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दर । न सुख प्राप्नुयादन्य किं पुनस्त्वद्विधो जन ॥ ३३
या सीतेत्यभिजानासि येय तिष्ठति ते वशे । कालरात्रीति ता विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ३४
तदल कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा । स्वय स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५
सीतायास्तेजसा दग्धा रामकोपप्रपीडिताम् । दह्यमानामिमा पश्य पुरी साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६

स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन्भ्रातॄन्सुतान्हितान् ।
भोगान्दारांश्च लङ्का च मा विनाशमुपानय ॥ ३७

सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचन मम । रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषत ॥ ३८
सर्वाल्लोकान्सुसहृत्य सभूतान्सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टु शक्तो रामो महायशा॰ ॥ ३९
देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च । विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४०
सिद्धेषु किंनरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वत ॥ ४१
सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति स । यो राम प्रति युध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२
सर्वलोकेश्वरस्यैव कृत्वा विप्रियमीदृशम् । रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभ तव जीवितम् ॥ ४३

देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षा॰ ।
रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातु न शक्ता समरेषु सर्वे ॥ ४४
ब्रह्मा स्वयभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्र सुरनायको वा त्रातु न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ४५
स सौष्ठवोपेतमदीनवादिन कपेर्निशम्याप्रतिमो प्रिय वच ।
दशानन कोपविवृत्तलोचन समादिशत्तस्य वध महाकपे ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकपञ्चाश सर्ग ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा वानरस्य महात्मन । आज्ञापयद्वध तस्य रावण क्रोधमूर्छित ॥ १
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना । निवेदितवतो दौत्य नानुमेने बिभीषण ॥ २
त रक्षोधिपति क्रुद्ध तच्च कार्यमुपस्थितम् । विदित्वा चिन्तयामास कार्य कार्यविधौ स्थित ३
निश्चितार्थस्तत साम्नाऽऽपूज्यशत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्य वाक्यविशारद ॥ ४

क्षमस्व रोष त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिद शृणुष्व ।
वध न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्रा ॥ ५

राजधर्मविरुद्ध च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृश वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारद । परावरज्ञो भूताना त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७
गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विपश्चित । तत शास्त्रविपश्चित्त्व श्रम एव हि केवलम् ८
तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्त विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९
बिभीषणवच श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वर । रोषेण महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १०
न पापाना वधे पाप विद्यते शत्रुसूदन । तस्मादेन वधिष्यामि वानर पापचारिणम् ॥ ११

---

१ एष तु मत्कृतलङ्काविनाशस्तु । तस्य रामस्य । न निश्चय न ममत । २ कुतो न ममत इत्यत आह रामेणेति । ३ शास्त्रपाण्डित्यसपादनम् । ४ व्यर्थप्रयास एव ।

अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्ट वचन निशम्य ।
उवाच वाक्य परमार्थतत्त्व बिभीषणो बुद्धिमता वरिष्ठ ॥ १२
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्त वचन शृणुष्व ।
दूतानवध्यान्समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्त ॥ १३
असशय शत्रुरय प्रवृद्ध कृत ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ।
न दूतवध्या प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डा ॥ १४
वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निपात ।
एतान्हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वधस्तु दूतस्य न न श्रुतोऽपि ॥ १५
कथ च धर्मार्थविनीतबुद्धि *परावरप्रत्ययनिश्चितार्थ ।
भवद्विध कोपवशे हि तिष्ठेत्कोप नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्त ॥ १६
न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ।
विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तम सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७
न चाप्यस्य कपेर्घाते कचित्पश्याम्यह गुणम् । तेष्वय पात्यता दण्डो यैरय प्रेषित कपि ॥१८
साधुर्वा यदिऽवासाधु परैरेष समर्पित । ब्रुवन्परार्थ परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ १९
अपि चास्मिन्हते राजन्नान्य पश्यामि खेचरम् । इह य पुनरागच्छेत्पर पार महोदधे ॥२०
तस्मान्नास्य वधे यत्न कार्य परपुरजय । भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २१
अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्य पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ।
युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २२
पराक्रमोत्साहमनस्विना च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
त्वया मनोनन्दन नैर्ऋताना युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २३
हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ।
मनस्विन शस्त्रभृता वरिष्ठा कोट्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधा ॥ २४
तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोऽभियान्तु ।
तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २५
निशाचराणामधिपोऽनुजस्य बिभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ।
जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्य ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाश सर्ग ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाश सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः । देशकालहित वाक्य भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १
सम्यगुक्त हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्य तु वधादन्य क्रियतामस्य निग्रह ॥ २
कपीना किल लाङ्गलमिष्ट भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यता शीघ्र तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३
तत पश्यन्त्विम दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् । समित्रज्ञातय सर्वे बान्धवा. ससुहृज्जना ॥ ४
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्र पुर सर्व सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभि परिणीयताम् ॥ ५

* १ दूतयोग्याङ्कनसब व । २ परेषु ते प्रभाव भावयितु प्रकाशयितु तवादशकृतोऽभियान्त्विति सन्न व ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा राक्षसा कोपकर्कशा । वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूल जीर्णे कार्पासकै पटै ॥६
सवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपि । शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशन ॥
तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्नि तत्राभ्यपातयन् ॥ ७
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसास्तानपातयत् । रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमानन ॥ ८
लाङ्गूल सप्रदीप्त तु द्रष्टु तस्य हनूमत । सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मु प्रीता निशाचरा ॥ ९
स भूय सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तम । निबद्ध कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशी मतिम् ॥ १०
काम खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसा । छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुन ११
यदि भर्तृहितार्थाय चरन्त भर्तृशासनात् । बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृति कृता॥१२
सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामह युधि । किं तु रामस्य प्रीत्यर्थ विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३
लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति । रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानत ॥ १४
अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५
काम बद्धस्य मे भूय पुच्छस्योद्दीपनेन च । पीडा कुर्वन्तु रक्षासि न मेऽस्ति मनस श्रम १६
ततस्ते सवृताकार सत्त्ववन्त महाकपिम् । परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसा कपिकुञ्जरम् ॥ १७
शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्त स्वकर्मभि । राक्षसा क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म ता पुरीम् ॥ १८
अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिंदम । हनुमाश्चारयामास राक्षसाना महापुरीम् ॥ १९
अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपि । सवृतान्भूमिभागाश्च सुविभक्ताश्च चत्वरान्॥२०
वीथीश्च गृहसबाधा कपि शृङ्गाटकानि च । तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥
गृहाश्च मेघसकाशान्ददर्श पवनात्मज ॥ २१
चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च । घोषयन्ति कपि सर्वे चारीक इति राक्षसा ॥ २२
स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् । त प्रदीपितलाङ्गूल हनुमन्त दिदृक्षव ॥ २३
दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमत । राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्य शसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४
यस्त्वया कृतसवाद सीते ताम्रमुख कपि । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५
श्रुत्वा तद्वचन क्रूरमात्मापहरणोपमम् । वैदेही शोकसतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६
मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपे । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥२७
यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरित तप । यदि वास्त्येकपत्नीत्व शीतो भव हनूमत ॥ २८
यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमत । यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमत ॥२९
यदि मा वृत्तसपन्ना तत्समागमलालसाम् । स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमत ॥३०
यदि मा तारयेदार्य सुग्रीव सत्यसङ्गर । अस्माद्दु खाम्बुसरोधाच्छीतो भव हनूमत' ॥ ३१
ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्र प्रदक्षिणशिखोऽनल । जज्वाल मृगशावाक्ष्या शसन्निव शिव कपे ३२
हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोऽनिल । ववौ स्वास्थ्यकरो देव्या प्रालेयानिलशीतल ॥३३
दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानर ॥ ३४
प्रदीप्तोऽग्निरय कस्मान्न मा दहति सर्वत । दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥
शिशिरस्येव सपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठित ॥ ३५
अथवा तदिद व्यक्त यद्दृष्ट प्लवता मया । रामप्रभावादाश्चर्य पर्वत सरिता पतौ ॥ ३६

---

१ नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकम् । २ शोधयामास । ३ चार ।

यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमत । रामार्थं सम्भ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३७
सीतायाश्चानृशस्येन तेजसा राघवस्य च । पितुश्च मम सख्येन न मा दहति पावक ॥ ३८
भूय' स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जर । उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपि ॥ ३९
पुरद्वार तत श्रीमाञ्शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । विभक्तरक्ष सबाधमाससादानिलात्मज ॥ ४०
स भूत्वा शैलसकाश क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वता परमा प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत्॥ ४१
विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुन पर्वतसनिभः । वीक्षमाणश्च ददृशे परिघ तोरणाश्रितम् ॥ ४२
स त गृह्य महाबाहु॰ कालायसपरिष्कृतम् । रक्षिणस्तान्पुन सर्वान्सूदयामास मारुति ॥ ४३
स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रम समीक्षमाण पुनरेव लङ्काम् ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली¹प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

वीक्षमाणस्ततो लङ्का कपि कृतमनोरथ । वर्धमानसमुत्साह कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १
किं नु खल्ववशिष्ट मे कर्तव्यमिह साम्प्रतम् । यदेषा रक्षसा भूय सतापजनन भवेत् ॥ २
वन तावत्प्रमथित प्रकृष्टा राक्षसा हता । बलैकदेश क्षपित शेष दुर्गविनाशनम् ॥ ३
दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् । अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफल श्रम ॥ ४
यो ह्यय मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहन । अस्य सतर्पण न्याय्य कर्तुमेभिर्गृहोत्तमै ॥ ५
तत प्रदीप्तलाङ्गूल' सविद्युदिव तोयद । भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपि ॥ ६
गृहाद्गृह राक्षसानामुद्यानानि च वानर । वीक्षमाणो ह्यसत्रस्त प्रासादाश्च चचार स ॥ ७
अवप्लुत्य महावेग प्रहस्तस्य निवेशनम् । अग्नि तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८
ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् । मुमोच हनुमानग्नि कालानलशिखोपमम् ॥ ९
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपि । शुकस्य च महातेजा सारणस्य च धीमत ॥
तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथप १०॥ जम्बुमाले सुमालेश्च ददाह भवन तत ॥ ११
रश्मिकेतोश्च भवन सूर्यशत्रोस्तथैव च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षस ॥ १२
युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षस । विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३
करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । कुम्भकर्णस्य भवन मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४
यज्ञशत्रोश्च भवन ब्रह्मशत्रोस्तथैव च । नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मन॰ ॥ १५
वर्जयित्वा महातेजा बिभीषणगृह प्रति³ । क्रममाण क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गव ॥ १६
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशा । गृहेष्वृद्धिमतामृद्धि ददाह स महाकपिः ॥ १७
सर्वेषा समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् । आससादाथ लक्ष्मीवान्रावणस्य निवेशनम् ॥ १८
ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते । मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९
प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् । ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २०
श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबल । कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशन ॥ २१
प्रदीप्तमग्नि पवनस्तेषु वेश्मस्वचारयत् । अभूच्छ्वसनसयोगादतिवेगो हुताशन ॥ २२

---

१ अन तरकर्तव्यमितिशेष । २ सफलायासम् । ३ प्रतिवर्जयित्वेति सब ध ।

तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च। भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च॥२३
तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले। भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसक्षये॥ २४
सजज्ञे तुमुल शब्दो राक्षसाना प्रधावताम्। स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियाम्॥
नूनमेषोऽग्निरायात कपिरूपेण हा इति॥ २५
क्रन्दन्त्य सहसा पेतुस्स्तनन्धयधरा स्त्रिय। काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजा॥२६
पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्य सौदामिन्य इवाम्बरात्॥ २७
वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसहितान्। विचित्रान्भवनान्धातून्स्यन्दमानान्ददर्श स॥ २८
नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना तृणाना हरियूथप। नाग्नेर्नापि विशस्ताना राक्षसाना वसुन्धरा॥२९
क्वचित्किंशुकसकाशा क्वचिच्छाल्मलिसनिभा। क्वचित्कुङ्कुमसकाशा शिखा वह्नेश्चकाशिरे३०
हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना। लङ्कापुर प्रदग्ध तद्रुद्रेण त्रिपुर यथा॥ ३१

ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्नि।
प्रसार्य चूडावलय प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्ट॥ ३२
युगान्तकालानलतुल्यवेग समारुतोऽग्निर्ववृधे दिविस्पृक्।
विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्ष शरीराज्यसमर्पित र्चि॥ ३३
आदित्यकोटीसदृश सुतेजा लङ्का समस्ता परिव र्य तिष्ठन्।
शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्ड प्रबभौ महाग्नि॥ ३४
तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभ किंशुकपुष्पचूड।
निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभा प्रचकाशिरेऽभ्रा॥ ३५
वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा।
रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽय स्वयमेव काल॥ ३६
किं ब्रह्मण सर्वपितामहस्य सर्वस्य धा श्चतुराननस्य।
इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसहारक प्रकोप॥ ३७
किं वैष्णव वा कपिरूपमेत्य रक्षोविना ाय पर सुतेज।
अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेक स्वमायया साम्प्रतमागत वा॥ ३८
इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे।
सप्राणिसङ्घा सगृहा सवृक्षा दग्धा पुरी ता सहसा समीक्ष्य॥ ३९
ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा।
सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुल सशब्दम्॥ ४०
हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवित भोगयुत सुपुण्यम्।
रक्षोभिरेव बहुधा ब्रुवद्भि शब्द कृतो घोरतर सुभीम॥ ४१
हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा।
हनूमत क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का॥ ४२

---

१ ज्वालाजाल. २ किंशुकपुष्पसदृशज्वाल। ३ पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमै व्याप्तपङ्क्तय। ४ वज्रीत्यादि श्लोकत्रय रक्षोवचन ास्य इत्येवमूचुरित्यन्वय। ५ चतुराननस्य प्रकोप प्रकोपकृतमूर्तिविशेष।

स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसा समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् ।
ददर्श लङ्का हनुमान्महामना स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ४३
भङ्क्त्वा वन पादपरत्नसकुल हत्वा तु रक्षासि महान्ति सयुगे ।
दग्ध्वा पुरी ता गृहरत्नमालिनी तस्थौ हनूमान्पवनात्मज कपि ॥ ४४
त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिह ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवाशुमाली ॥ ४५
स राक्षसास्तान्सुबहूश्च हत्वा वन च भङ्क्त्वा बहुपादप तत् ।
विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्नि जगाम राम मनसा महात्मा ॥ ४६
ततस्तु त वानरवीरमुख्य महाबल मारुततुल्यवेगम् ।
महामति वायुसुत वरिष्ठ प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७
भङ्क्त्वा वन महातेजा हत्वा रक्षासि सयुगे । दग्ध्वा लङ्कापुरी रम्या रराज स महाकपि ४८
तत्र देवा सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षय । दृष्ट्वा लङ्का प्रदग्धा ता विस्मय परम गता ॥४९
त दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठ हनुमन्त महाकपिम् । कालाग्निरिति सचिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसु ॥ ५०
देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षा ।
भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मु परा प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतु पञ्चाश सर्ग ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

लङ्का समस्ता सदीप्य लाङ्गूलाग्नि महाबल । निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तम ॥ १
सदीप्यमाना विध्वस्ता त्रस्तरक्षोगणा पुरीम् । अवेक्ष्य हनुमाँल्लङ्का चिन्तयामास वानर ॥ २
तस्याभूत्सुमहात्रास कुत्सा चात्मन्यजायत । लङ्का प्रदहता कर्म कि स्वित्कृतमिद मया॥३
धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ४
क्रुद्ध पाप न कुर्यात्क क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि । क्रुद्ध परुषया वाचा नर साधूनधिक्षिपेत्॥५
वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित्।नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्य विद्यते क्वचित्॥
य समुत्पतित क्रोध क्षमयैव निरस्यति । यथोरगस्त्वच जीर्णा स वै पुरुष उच्यते ॥ ७
धिगस्तु मा सुदुर्बुद्धि निर्लज्ज पापकृत्तमम् । अचिन्तयित्वा ता सीतामग्निद स्वामिघातकम्८
यदि दग्धा त्विय लङ्का नूनमार्यापि जानकी । दग्धा तेन मया भर्तुर्हत कार्यमजानता ॥ ९
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् । मया हि दहता लङ्का न सीता परिरक्षिता ॥ १०
ईषत्कार्यमिद कार्य कृतमासीन्न सशय । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षय कृत ॥ ११
विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्ध प्रदृश्यते । लङ्काया कश्चिदुद्देश सर्वा भस्मीकृता पुरी॥ १२
यदि तद्विहत कार्य मम प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राणसन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३
किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्बडवामुखे । शरीरमाहो सत्त्वाना दद्मि सागरवासिनाम्॥ १४
कथ हि जीवता शक्यो मया द्रष्टु हरीश्वर । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५

---

१ प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थ । २ इद कार्य सीतान्वेषणरूप महत्कार्य ईषत्कार्य ईषदवशिष्टकार्य असमग्रप्रायमेव कृत मासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेष कृतमासीदित्यर्थ । किं त्विदानी क्रोधाभिभूतेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षय कृत न सशय । विफलीकृतमित्यर्थ ।

मया खलु तदेवेद रोषदोषात्प्रदर्शितम् । प्रथित त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६
धिगस्तु राजस भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७
विनष्टाया तु सीताया तावुभौ विनशिष्यत । तयोर्विनाशे सुग्रीव सबन्धुर्विनशिष्यति॥ १८
एतदेव वच श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सल । धर्मात्मा सहशत्रुघ्न कथ शक्ष्यति जीवितुम्॥ १९
इक्ष्वाकुवशे धर्मिष्ठे गते नाशमसशयम् । भविष्यन्ति प्रजा सर्वा शोकसतापपीडिता ॥२०
तदह भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसग्रह । रोषदोषपरीतात्मा व्यक्त लोकविनाशन ॥ २१
इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे । पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२
अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजस । स्वचारित्राभिगुप्ता ता स्प्रष्टुमर्हति पावक ॥ २४
नून रामप्रभावेन वैदेह्या सुकृतेन च । यन्मा दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहन ॥ २५
त्रयाणा भरतादीना भ्रातॄणा देवता च या। रामस्य च मन कान्ता सा कथ विनशिष्यति२६
यद्वा दहनकर्माय सर्वत्र प्रभुरव्यय । न मे दहति लाङ्गूल कथमार्या प्रधक्ष्यति ॥ २७
पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विस्मितस्तदा । हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि । अपि सा निर्दहेदग्नि न तामग्नि प्रधक्ष्यति ॥ २९
स तथा चिन्तयस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् । शुश्राव हनुमान्वाक्य चारणाना महात्मनाम् ३०
अहो खलु कृत कर्म दुष्कर हि हनूमता । अग्नि विसृजताभीक्ष्ण भीम राक्षसवेश्मनि ॥ ३१
प्रपलायितरक्ष स्त्रीबालवृद्धसमाकुला । जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२
दग्धेय नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा । जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव न ॥ ३३
स निमित्तैश्च दृष्टार्थै कारणैश्च महागुणै । ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानस ॥ ३४
तत कपि प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षता राजसुता विदित्वा ।
प्रत्यक्षतस्ता पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मति चकार ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाश सर्ग ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तु शिंशुपामूले जानकी पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् १
ततस्त प्रस्थित सीता वीक्षमाणा पुन पुन । भर्तृस्नेहान्वित वाक्य हनुमन्तमभाषत ॥ २
काममस्य त्वमेवैक कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्त परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदय ॥ ३
शरै सुसकुला कृत्वा लङ्का परबलार्दन । मा नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृश भवेत् ॥ ४
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूप महात्मन । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५
तदर्थोपहित वाक्य प्रश्रित हेतुसहितम् । निशम्य हनुमास्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृत । यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोक व्यपनयिष्यति ॥ ७
एवमाश्वास्य वैदेही हनुमान्मारुतात्मज । गमनाय मति कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८
तत स कपिशार्दूल स्वामिसदर्शनोत्सुक । आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दन ॥ ९
तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभि । सोत्तरीयमिवाम्भोदै शृङ्गान्तरविलम्बिभि ॥ १०

---

१ शुभशसिनिमित्तानि । २ अय विस्मय अद्भुत एव आश्चर्यमेव । ३ सत्त्वप्रग्रष । ४ पद्मका पद्मवर्णवृक्षा ।

बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरै शुभै । उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभि ॥ ११
तोयौघनि स्वनैर्मन्द्रै प्राधीतमिव सर्वत । प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनै ॥ १२
देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् । प्रपातजलनिर्घोषै प्राक्रुष्टमिव सर्वत ॥ १३
वेपमानमिव श्यामै कम्पमानै शरद्घनै । वेणुभिर्मारुतोद्धूतै कूजन्तमिव कीचकै ॥ १४
नि श्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमै । नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरै ॥ १५
मेघपादनिभै पादै प्रक्रान्तमिव सर्वत । जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभि ॥ १६
कूटैश्च बहुधाकीर्णै शोभित बहुकन्दरै । सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १७
लतावितानैर्विततै पुष्पवद्भिरलङ्कृतम् । नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥
बहुप्रस्रवणोपेत शिलासचयसकटम् ॥ १८
महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् । लतापादपसघात सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १९
व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ २०
तमारुरोह हनुमान्पर्वत पवनात्मज । रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदित ॥ २१
तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु । सघोषा समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्तत ॥ २२
स तमारुह्य शैलेन्द्र व्यवर्धत महाकपि । दक्षिणादुत्तर पार प्रार्थयँल्लवणाम्भस ॥ २३
अधिरुह्य ततो वीर पर्वत पवनात्मज । ददर्श सागर भीम मीनोरगनिषेवितम् ॥ २४
स मारुत इवाकाश मारुतस्यात्मसभव । प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरा दिशम् ॥ २५
स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तम । ररास सह तैर्भूतै प्रविशन्वसुधातलम् ॥
कम्पमानैश्च शिखरै पतद्भिरपि च द्रुमै ॥ २६
तस्योरुवेगोन्मथिता पादपा पुष्पशालिन । निपेतुर्भूतले रुग्णा शक्रायुधहता इव ॥ २७
कन्दरान्तरसस्थाना पीडिताना महौजसाम् । सिंहाना निनदो भीमो नभो भिन्दन्स शुश्रुवे॥
स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणा । विद्याधर्य समुत्पेतु सहसा धरणीधरात् ॥ २९
अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषा । निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहय ॥ ३०
किंनरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा । पीडित त नगवर त्यक्त्वा गगनमास्थिता ॥ ३१
स च भूमिधर श्रीमान्बलिना तेन पीडित । सवृक्षशिखरोदग्र प्रविवेश रसातलम् ॥ ३२
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रित । धरण्या समता यात स बभूव धराधर ॥ ३३
स लिलङ्घयिषुर्भीम सलीलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरि ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाश सर्ग ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

सचन्द्रकुमुद रम्यं सार्ककारण्डव शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १
पुनर्वसुमहामीन लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीप स्वातीहसविलोलितम् ॥ २
वातसघातजातोर्मि चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३
हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् । अपारमपरिश्रान्त पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४
ग्रसमान इवाकाश ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगन सार्कमण्डलम् ॥ ५

---

१ आक्रोश तमिव । २ गन्तुमुद्युक्तमिव ।

मारुतस्यात्मज श्रीमान्कपिर्व्योमचरो महान् । हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६
पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतश्च पुन पुन । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८
विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बर । दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तदा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९
तार्क्ष्यायमाणो गगने बभासे वायुनन्दन । दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतश्च पुन पुन ॥ १०
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वन । प्रवरान्राक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मन ॥ ११
आकुला नगरी कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् । अर्दयित्वा बल घोर वैदेहीमभिवाद्य च॥१२
आजगाम महातेजा पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १३
पर्वतेन्द्र सुनाभ च समुपस्पृश्य वीर्यवान् । ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागत ॥ १४
स किंचिदनुसप्राप्त समालोक्य महागिरिम् । महेन्द्र मेघसकाश ननाद हरिपुङ्गव ॥ १५
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्तत । नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वन ॥ १६
स त देशमनुप्राप्त सुहृद्दर्शनलालस । ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूल चाप्यकम्पयत् ॥ १७
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि । फलतीवास्य घोषेण गगन सार्कमण्डलम् ॥ १८
ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबला । पूर्व सविष्ठिता शूरा वायुपुत्रदिदृक्षव ॥ १९
महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् । शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेग हनूमत ॥ २०
ते दीनमनस सर्वे शुश्रुवु काननौकस । वानरेन्द्रस्य निर्घोष पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१
निशम्य नदतो नाद वानरास्ते समन्तत । बभूवुरुत्सुका सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिण ॥ २२
जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठ प्रीतिसहृष्टमानस । उपामन्त्र्य हरीन्सर्वानिद वचनमब्रवीत् ॥ २३
सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र सशय । न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवविधो भवेत् ॥ २४
तस्य बाहूरुवेग च निनाद च महात्मन । निशम्य हरयो हृष्टा समुत्पेतुस्ततस्तत ॥ २५
ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टा समपद्यन्त हनूमन्त दिदृक्षव ॥ २६
ते प्रीता पादपाग्रेषु गृह्य शाखा सुविष्ठिता । वासासीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानरा २७
गिरिगह्वरसलीनो यथा गर्जति मारुत । एव जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुतात्मज ॥ २८
तमभ्रघनसकाशमापतन्त महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानरा सर्वे तस्थु प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९
ततस्तु वेगवास्तस्य गिरेर्गिरिनिभ कपि । निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ ३०
हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधर ॥ ३१
ततस्ते प्रीतमनस सर्वे वानरपुङ्गवा । हनुमन्त महात्मान परिवार्योपतस्थिरे ॥
परिवार्य च ते सर्वे परा प्रीतिमुपागता ॥ ३२
प्रहृष्टवदना सर्वे तमरोगमुपागतम् । उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥
प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठ हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३
हनुमास्तु गुरून्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखास्तदा । कुमारमङ्गद चैव सोऽवन्दत महाकपि ॥ ३४
स ताभ्या पूजित पूज्य कपिभिश्च प्रसादित । दृष्टा सीतेति विक्रान्त सक्षेपेण न्यवेदयत् ३५
निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिन सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३६
हनुमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७

१ आपन्नगोचर प्राप्तविषय । २ दलतीव ।

अशोकवनिकासस्था दृष्टा सा जनकात्मजा । रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥३८
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा । उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९
ततो दृष्टेति वचन महार्थममृतोपमम् । निशम्य मारुते सर्वे मुदिता वानराभवन् ॥ ४०
क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबला । चक्रु किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ४१
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूला प्रहृष्टा कपिकुञ्जरा । अञ्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधु ॥४२
अपरे च हनूमन्त वानरा वारणोपमम् । आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्य सस्पृशन्ति स्म हर्षिता ॥४३
उक्तवाक्य हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् । सर्वेषा हरिवीराणा मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४
सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते । यदवप्लुत्य विस्तीर्ण सागर पुनरागत ॥ ४५
अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृति । दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी॥४६
दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थ शोक सीतावियोगजम् । ततोऽङ्गद हनूमन्त जाम्बवन्त च वानरा ४७
परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुला शिला । श्रोतुकामा समुद्रस्य लङ्घन वानरोत्तमा ॥४८
दर्शन चापि लङ्काया सीताया रावणस्य च । तस्थु प्राञ्जलय सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखा ॥४९
तस्थौ तत्राङ्गद श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृत । उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५०
हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ।
मुदा तदाध्यासितमुन्नत महन्महीधराग्र ज्वलित श्रियाऽभवत् ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाश सर्ग ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तस्य गिरे शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबला । हनुमत्प्रमुखा प्रीति हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १
त तत प्रीतिसहृष्ट प्रीतिमन्त महाकपिम् । जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २
कथ दृष्टा त्वया देवी कथ वा तत्र वर्तते । तस्या वा स कथ वृत्त क्रूरकर्मा दशानन ॥ ३
तत्त्वत सर्वमेतन्न प्रब्रूहि त्व महाकपे । श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूय कार्यविनिश्चयम् ॥ ४
यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षितव्य च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु न' ॥ ५
स नियुक्तस्ततस्तेन सप्रहृष्टतनूरुह । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६
प्रत्यक्षमेव भवता महेन्द्राग्रात्खमाप्लुत । उदधेर्दक्षिण पार काङ्क्षमाण समाहित ॥ ७
गच्छतश्च हि मे घोर विघ्नरूपमिवाभवत् । काञ्चन शिखर दिव्य पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८
स्थित पन्थानमावृत्य मेने विघ्न च त नगम् ॥ ९
उपसगम्य त दिव्य काञ्चन नगसत्तमम् । कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽय मयेति च ॥ १०
प्रहत च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरे । शिखर सूर्यसकाश व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११
व्यवसाय च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरि । पुत्रेति मधुरा वाणी मन प्रह्लादयन्निव ॥ १२
पितृव्य चापि मा विद्धि सखाय मातरिश्वन । मैनाकमिति विख्यात निवसन्त महोदधौ ॥१३
पक्षवन्त पुरा पुत्र बभूवु पर्वतोत्तमा । छन्दत पृथिवी चेरुर्बाधमाना समन्तत ॥ १४
श्रुत्वा नगाना चरित महेन्द्र पाकशासन । चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेणैषा सहस्रश ॥१५
अह तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना । मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६
रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिंदम । रामो धर्मभृता श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रम' ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मन । कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यत च मनो मम ॥ १८
तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना । स चाप्यन्तर्हित शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥
शरीरेण महाशैल शैलेन च महोदधौ ॥ १९
उत्तम जवमास्थाय शेष पन्थानमास्थित । ततोऽह सुचिर काल वेगेनाभ्यगम पथि ॥ २०
तत पश्याम्यह देवी सुरसा नागमातरम् । समुद्रमध्ये सा देवी वचन मामभाषत ॥ २१
मम भक्ष प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम । अतस्त्वा भक्षयिष्यामि विहितस्त्व चिरस्य मे ॥ २२
एवमुक्त सुरसया प्राञ्जलि प्रणत स्थित । विवर्णवदनो भूत्वा वाक्य चेदमुदीरयन् ॥ २३
रामो दाशरथि श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परतप ॥ २४
तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना । तस्या सकाश दूतोऽह गमिष्ये रामशासनात् २५
कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्य विषये सती । अथवा मैथिली दृष्ट्वा राम चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६
आगमिष्यामि ते वक्त्र सत्य प्रतिशृणोमि ते ॥ २७
एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मा कश्चिदेष वरो मम ॥ २८
एवमुक्त सुरसया दशयोजनमायत । ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाह क्षणेन तु ॥
मत्प्रमाणानुरूप च व्यादित तु मुख तया ॥ २९
तद्दृष्ट्वा व्यादित चास्य ह्रस्व ह्यकरव वपु । तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रक ॥ ३०
अभिपत्याशु तद्वक्त्र निर्गतोऽह तत क्षणात् । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मा पुन ॥ ३१
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेही राघवेण महात्मना ॥
सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ३२ ॥ ततोऽह साधु साध्वीति सर्वभूतै प्रशसित ३३
ततोऽन्तरिक्षं विपुल प्लुतोऽह गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ॥ ३४
सोऽह विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् । न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गति ३५
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूप यत्र न दृश्यते ॥ ३६
अधोभागेन मे दृष्टि शोचता पातिता मया । ततोऽद्राक्षमह भीमा राक्षसी सलिलेशयाम् ॥ ३७
प्रहस्य च महानादमुक्तोऽह भीमया तया । अवस्थितमसभ्रान्तमिद वाक्यमशोभनम् ॥ ३८
क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सित । भक्ष प्रीणय मे देह चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९
बाढमित्येव ता वाणी प्रत्यगृह्णामह तत । आस्यप्रमाणादधिक तस्या कायमपूरयम् ॥
तस्याश्चास्य महद्भीम वर्धते मम भक्षणे ४० ॥ न च मा साधु बुबुधे मम वा निकृत कृतम् ४१
ततोऽह विपुल रूप सक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभ स्थलम् ॥ ४२
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि । मया पर्वतसकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३
शृणोमि खगताना च सिद्धाना चारणै सह । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्र हनुमता हता ॥ ४४
ता हत्वा पुनरेवाह कृत्यमात्ययिक स्मरन् । गत्वा चाह महाध्वान पश्यामि नगमण्डितम् ४५
दक्षिण तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी । अस्त दिनकरे याते रक्षसा निलय पुरम् ॥
प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमै ॥ ४६
तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसन्निभा । अट्टहास विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुर ॥ ४७
जिघासन्ती ततस्ता तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् । सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८

---

१ स्वराज्ये वसती । २ दीर्घश्छादस । ३ दृढभूतम् । ४ निकृतिम् ।

प्रदोषकाले प्रविश भीतयाह तयोदित । अह लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ ४९
यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षास्यशेषत ॥ ५०
तत्राह सर्वरात्र तु विचिन्वञ्जनकात्मजाम् । रावणान्त पुरगतो न चापश्य सुमध्यमाम् ॥ ५१
तत सीतामपश्यस्तु रावणस्य निवेशने । शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२
शोचता च मया दृष्ट प्राकारेण समावृतम् । काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५३
स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५४
अशोकवनिकामध्ये शिशुपापादपो महान् । तमारुह्य च पश्यामि काञ्चन कदलीवनम् ॥ ५५
अदूरे शिशुपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् । श्यामा कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५६
तदेकवास सवीता रजोध्वस्तशिरोरुहाम् । शोकसतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ५७
राक्षसीभिर्विरूपाभि क्रूराभिरभिसवृताम् । मासशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥ ५८
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहु । एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९
भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥
कथचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६०
ता दृष्ट्वा तादृशी नारी रामपत्नी यशस्विनीम् । तत्रैव शिशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थित ॥ ६१
ततो हलहलाशब्द काञ्चीनूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीर रावणस्य निवेशने ॥ ६२
ततोऽह परमोद्विग्न स्व रूप प्रतिसहरन् । अह तु शिशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थित ॥ ६३
ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबल । त देश समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६४
तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् । सकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्या परिरभ्य च ॥ ६५
वित्रस्ता परमोद्विग्ना वीक्षमाणा ततस्तत । त्राण किचिदपश्यन्ती वेपमाना तपस्विनीम् ॥ ६६
तामुवाच दशग्रीव सीता परमदु खिताम् । अवाक्शिरा प्रपतितो बहु मन्यस्व मामिति ॥ ६७
यदि चेत्त्व तु दर्पान्मा नाभिनन्दसि गर्विते । द्वौ मासावन्तर सीते पास्यामि रुधिर तव ॥ ६८
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मन । उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९
राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजस । इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषा दशरथस्य च ॥
अवाच्य वदतो जिह्वा कथ न पतिता तव ॥ ७०
किचिद्वीर्य तवानार्य यो मा भर्तुरसन्निधौ । अपहृत्यागत पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७१
न त्व रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे । यज्ञीय सत्यवादी च रणश्लाघी च राघव ॥ ७२
जानक्या परुष वाक्यमेवमुक्तो दशानन । जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावक ॥ ७३
विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । मैथिली हन्तुमारब्ध[१] स्त्रीभिर्हा हा कृत तदा ॥ ७४
स्त्रीणा मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मन । वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधित ७५
उक्तश्च मधुरा वाणी तया स मदनार्दित । सीतया तव कि कार्य महेन्द्रसमविक्रम ॥ ७६
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्ध प्रभो रमस्वेह सीतया कि करिष्यसि ॥ ७७
ततस्ताभि समेताभिर्नारीभि स महाबल । प्रसाद्य सहसा नीतो भवन स्व निशाचर ॥ ७८
याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः । सीता निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यै क्रूरै सुदारुणै ॥ ७९
तृणवद्भाषित तासा गणयामास जानकी । तर्जित च तदा तासा सीता प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८०

१ विप्रकृष्टेन । अतिदीर्घेणेतियावत् । २ येन वाससा हृता तेनैव वाससा सवीताम् ।

वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्य पिशिताशना । रावणाय शशसुस्ता सीताव्यवसित महत् ॥८१
ततस्ता सहिता सर्वा विहताशा निरुद्यमा । परिक्षिप्य समन्तात्ता निद्रावशमुपागता ॥८२
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुण दीना प्रशुशोच सुदु खिता ॥ ८३
तासा मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मान खादत क्षिप्र न सीता विनशिष्यति८४
जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षण ॥८५
रक्षसा च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६
अलमस्मात्परित्रातु राघवाद्राक्षसीगणम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७
तस्या ह्येवविध स्वप्नो दु खिताया प्रदृश्यते । सा दु खैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ८९
तत सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्य भवेय शरण हि व ॥ ९०
ता चाह तादृशी दृष्ट्वा सीताया दारुणा दशाम् । चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृत मन ९१
सभाषणार्थ च मया जानक्याश्चिन्तितो विधि । इक्ष्वाकूणा हि वशस्तु ततो मम पुरस्कृत ९२
श्रुत्वा तु गदिता वाच राजर्षिगणपूजिताम् । प्रत्यभाषत मा देवी बाष्पै पिहितलोचना॥९३
कस्त्व केन कथ चेह प्राप्तो वानरपुगव । का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शसितुमर्हसि ॥ ९४
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुव वच । देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रम ॥
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबल ॥ ९५
तस्य मा विद्धि भृत्य त्व हनुमन्तमिहागतम् । भर्त्राह प्रेषितस्तुभ्य रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६
इद च पुरुषव्याघ्र श्रीमान्दाशरथि स्वयम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्य यशस्विनि ॥९७
तदिच्छामि त्वयाज्ञप्त देवि किं करवाण्यहम् । रामलक्ष्मणयो पार्श्व नयामि त्वा किमुत्तरम् ९८
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी । आह रावणमुत्साद्य राघवो मा नयत्विति॥९९
प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १००
अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तम । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वा बहुमन्यते ॥ १०१
इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् । प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मा सदिदेश ह ॥१०२
ततस्तस्यै प्रणम्याह राजपुत्र्यै समाहित । प्रदक्षिण परिक्रामिमहाभ्युद्गतमानस ॥ १०३
उत्तर पुनरेवेद निश्चित्य मनसा तया । हनुमन्मम वृत्तान्त वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४
यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयाता तथा कुरु ॥ १०५
यद्यन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवित मम । न मा द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत्१०६
तच्छ्रुत्वा करुण वाक्य क्रोधो मामभ्यवर्तत । उत्तर च मया दृष्ट कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७
ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभ । युद्धकाङ्क्षी वन तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८
तद्भग्न वनषण्ड तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् । प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृतानना ॥१०९
मा च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्तत । ता समभ्यागता क्षिप्र रावणायाचचक्षिरे॥११०
राजन्वनमिद दुर्ग तव भग्न दुरात्मना । वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्य महाबल ॥ १११
दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिण । वधमाज्ञापय क्षिप्र यथासौ विलय व्रजेत् ॥ ११२
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जया । राक्षसा किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगा ॥११३
तेषामशीतिसाहस्र शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन्वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११४

तेषा तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमा । निहत च महत्सैन्य रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् । तत्रस्थान्राक्षसान्हत्वा शत स्तम्भेन वै पुन ॥
ललामभूतो लङ्काया स वै विध्वसितो मया ॥ ११६
तत प्रहस्तस्य सुत जम्बुमालिनमादिशत् । राक्षसैर्बहुभि सार्ध घोररूपैर्भयानकै ॥ ११७
तमह बलसपन्न राक्षस रणकोविदम् । परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ ११९
पदातिबलसपन्नान्प्रेषयामास रावण । परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२०
मन्त्रिपुत्रान्हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावण· ॥ १२१
तानह सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । तत पुनर्दशग्रीव पुत्रमक्ष महाबलम् ॥ १२२
बहुभी राक्षसै सार्ध प्रेषयामास रावण । त तु मन्दोदरीपुत्र कुमार रणपण्डितम् ॥ १२३
सहसा ख समुत्क्रान्त पादयोश्च गृहीतवान् । चर्मासिन शतगुण भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥
तमक्षमागत भग्न निशम्य स दशानन ॥ १२४
तत इन्द्रजित नाम द्वितीय रावण सुतम् । व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिन युद्धदुर्मदम् ॥ १२५
तच्चाप्यह बल सर्व त च राक्षसपुङ्गवम् । नष्टौजस रणे कृत्वा पर हर्षमुपागमम् ॥ १२६
महता हि महाबाहु प्रत्ययेन महाबल । प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटै ॥ १२७
सोऽविषह्य हि मा बुद्ध्वा स्वबल चावमर्दितम् ।ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मा प्राबध्नाच्चातिवेगित १२८
रज्जुभिश्चाभिबध्नन्ति ततो मा तत्र राक्षसा । रावणस्य समीप च गृहीत्वा मामुपानयन् १२९
दृष्ट्वा सभाषितश्चाह रावणेन दुरात्मना । पृष्टश्च लङ्कागमन राक्षसाना च त वधम् ॥ १३०
तत्सर्व च मया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१
अस्याह दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवन विभो । मारुतस्यौरस· पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२
रामदूत च मा विद्धि सुग्रीवसचिव कपिम् । सोऽह दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागत १३३
सुग्रीवश्च महातेजा स त्वा कुशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहित हित पथ्यमुवाच च ॥ १३४
वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्व समुपागत· ॥ १३५
तेन मे कथित राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता । तत्र साहाय्यमस्माक कार्य सर्वात्मना त्वया १३६
मया च कथित तस्मै वालिनश्च वध प्रति । तत्र साहाय्यहेतोर्मे समय कर्तुमर्हसि ॥ १३७
वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभु । चक्रेऽग्निसाक्षिक सख्य राघव सहलक्ष्मण ॥ १३८
तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे । वानराणा महाराज कृत स प्लवता प्रभु ॥ १३९
तस्य साहाय्यमस्माभि कार्य सर्वात्मना त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्य समीपमिह धर्मत ॥
क्षिप्रमानीयता सीता दीयता राघवाय च ॥ १४०
यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बल तव । वानराणा प्रभावो हि न केन विदित पुरा ॥ १४१
देवताना सकाश च ये गच्छन्ति निमन्त्रिता । इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया १४२
मामैक्षत तत क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव । तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ १४३
मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना । ततो बिभीषणो नाम तस्य भ्राता महामति· ॥ १४४
तेन राक्षसराजोसौ याचितो मम कारणात् । नैव राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ १४५
राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्ग ससेव्यते त्वया । दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ १४६

दूतेन वेदितव्य च यथार्थ हितवादिना । सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ १४७
विरूपकरण दृष्ट न वधोऽस्तीति शास्त्रत । बिभीषणेनैवमुक्तो रावण सदिदेश तान् ॥१४८
राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूल दह्यतामिति । ततस्तस्य वच श्रुत्वा मम पुच्छ समन्तत ॥ १४९
वेष्टित शणवल्कैश्च जीर्णै कार्पासजै पटै । राक्षसा सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमा १५०
तदाऽदह्यन्त मे पुच्छ निघ्नन्त काष्ठमुष्टिभि ।बद्धस्य बहुभि पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसै १५१
ततस्ते राक्षसा शूरा बद्ध मामग्निसंवृतम् । अघोषयन्राजमार्गे नगरद्वारमागता ॥ १५२
ततोऽह सुमहद्रूप सक्षिप्य पुनरात्मन ॥ १५३
विमोचयित्वा त बन्ध प्रकृतिस्थ स्थित पुन । आयस परिघ गृह्य तानि रक्षास्यसूदयम् ॥
ततस्तन्नगरद्वार वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १५४
पुच्छेन च प्रदीप्तेन ता पुरी साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसम्भ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजा १५५
विनष्टा जानकी व्यक्त न ह्यदग्ध प्रदृश्यते । लङ्काया कश्चिदुद्देश सर्वा भस्मीकृता पुरी१५६
दहता च मया लङ्का दग्धा सीता न सशय । रामस्य हि महत्कार्य मयेद वितथीकृतम्१५७
इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागत ॥ १५८
अथाह वाचमश्रौष चारणाना शुभाक्षराम् । जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम्१५९
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुता गिरम् । अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्चोपलक्षिता१६०
दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मा दहति पावक । हृदय च प्रहृष्ट मे वाता सुरभिगन्धिन १६१
तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थै कारणैश्च महागुणै । ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभव हृष्टमानस ॥ १६२
पुनर्दृष्ट्वा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुन ॥ १६३
तत पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमह पुन । प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६४
तत पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् । पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५
राघवस्य प्रभावेन भवता चैव तेजसा । सुग्रीवस्य च कार्यार्थ मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६
एतत्सर्व मया तत्र यथावदुपपादितम् । अत्र यन्न कृत शेष तत्सर्व क्रियतामिति ॥ १६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेऽष्टपञ्चाश सर्ग ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

एतदाख्याय तत्सर्व हनुमान्मारुतात्मज । भूय समुपचक्राम वचन वक्तुमुत्तरम् ॥ १
सफलो राघवोद्योग सुग्रीवस्य च सम्भ्रम । शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवण मन ॥ २
तपसा धारयेल्लोकान्क्रुद्धो वा निर्दहेदपि । सर्वथातिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिप ॥
तस्य ता स्पृशतो गात्र तपसा न विनाशितम् ॥ ३
न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती । जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ४
जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् । अस्मिन्नेवगते कार्ये भवता च निवेदिते ॥ ५
न्याय्य स्म सह वैदेह्या द्रष्टु तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६
अहमेकोऽपि पर्याप्त सराक्षसगणा पुरीम् । ता लङ्का तरसा हन्तु रावण च महाबलम् ॥ ७
कि पुन सहितो वीरैर्बलवद्भि कृतात्मभि । कृतास्त्रै प्लवगै शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभि ॥ ८

१ भाषितविस्मयोदन्ताम् । २ यतो महातपस्सपनो रावण अतएव सीतास्पर्शेऽ न विनाशित इति तात्पर्यम् ।

अह तु रावण युद्धे ससैन्य सपुर सरम् । सहपुत्र वधिष्यामि सहोदरयुत युधि ॥ ९
ब्राह्ममैन्द्र च रौद्र च वायव्य वारुण तथा । यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि सयुगे १०
तान्यह विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् । भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि त ११
मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा । देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥ १२
सागरोऽप्यतियाद्वेला मन्दर प्रचलेदपि । न जाम्बवन्त समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३
सर्वराक्षससङ्घाना राक्षसा ये च पूर्वका । अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुत कपि ॥ १४
पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मन । मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसा ॥ १५
सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु । मैन्दस्य प्रतियोद्धार शसत द्विविदस्य वा ॥ १६
अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ । एतयो प्रतियोद्धार न पश्यामि रणाजिरे ॥ १७
पितामहवरोत्सेकात्परम दर्पमास्थितौ । अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १८
अश्विनोर्माननार्थ हि सर्वलोकपितामह । सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १९
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महती चमूम् । सुराणाममृत वीरौ पीतवन्तौ प्लवगमौ ॥ २०
एतावेव हि सक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्का नाशयितु शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानरा ॥ २१
मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुन । राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावित मया ॥ २२
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबल । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालित ॥ २३
अह कोसलराजस्य दास पवनसभव । हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावित मया ॥ २४
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मन । अधस्ताच्छिशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५
राक्षसीभि परिवृता शोकसतापकर्शिता । मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥
अचिन्तयन्ती वैदेही रावण बलदर्पितम् २६॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी २७
अनुरक्ता हि वैदेही राम सर्वात्मना शुभा । अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरदरे ॥ २८
तदेकवास सवीता रजोध्वस्ता तथैव च । शोकसतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहु । राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३०
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा । अध शय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । कथचिन्मृगशाबाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ ३२
तत सभाषिता चैव सर्वमर्थ च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्य च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३३
नियत समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा । येन्न हन्ति दशग्रीव स महात्मा कृतागसम्॥ ३४
निमित्तमात्र रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३५
सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता । प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुता गता ॥ ३६
एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा । यदत्र प्रतिकर्तव्य तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १
अयुक्त तु विना देवी दृष्टवद्भिश्च वानरा । समीप गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मन ॥ २

---

१ अभ्यनुज्ञात अभ्यनुज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसि । २ कृतागस दशग्रीव न हन्तीति यत् तत्र कारण स दशानन महात्मा महानुभाव ।

दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् । अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भि ख्यातविक्रमै ॥३
न हि न प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे । तुल्य सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमा ॥ ४
तेष्वेव हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र कर्तव्य गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ५
तमेव कृतसकल्प जाम्बवान्हरिसत्तम । उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६

न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ।
यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ ७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्टितम सर्ग ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकस । अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमाश्च महाकपि ॥ १
प्रीतिमन्तस्तत सर्वे वायुपुत्रपुर सरा । महेन्द्राद्रि परित्यज्य पुप्लुवु प्लवगर्षभा ॥ २
मेरुमन्दरसकाशा मत्ता इव महागजा । छादयन्त इवाकाश महाकाया महाबला ॥ ३
सभाज्यमान भूतैस्तमात्मवन्त महाबलम् । हनुमन्त महावेग वहन्त इव दृष्टिभि ॥ ४
राघवे चार्थनिर्वृत्ति कर्तु च परम यश । समाधाय समृद्धार्था कर्मसिद्धिभिरुन्नता ॥ ५
प्रियाख्यानोन्मुखा सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिन । सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विन ॥६
प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकस । नन्दनोपममासेदुर्वन द्रुमलतायुतम् ॥ ७
यत्तन्मधुवन नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् । अधृष्य सर्वभूताना सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८
यद्रक्षति महावीर्य सदा दधिमुख कपि । मातुल कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मन ॥ ९
ते तद्वनमुपागम्य बभूवु परमोत्कटा । वानरा वानरेन्द्रस्य मन कान्ततम महत् ॥ १०
ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवन महत् । कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गला ॥ ११
तत कुमारस्तान्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषा निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२
ततश्चानुमता सर्वे सप्रहृष्टा वनौकस । मुदिता प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवस्तत ॥ १३

गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ।
पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १४
परस्पर केचिदुपाश्रयन्ते परस्पर केचिदुपाक्रमन्ते ।
परस्पर केचिदुपब्रुवन्ते परस्पर केचिदुपारमन्ते ॥ १५
द्रुमाद्द्रुम केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ।
महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसपतन्ति ॥ १६
गायन्तमन्य प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्य प्ररुदन्नुपैति ।
रुदन्तमन्य प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्य प्रणुदन्नुपैति ॥ १७
समाकुल तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ।
न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्त ॥ १८
ततो वन तत्परिभक्ष्यमाण द्रुमाश्च विध्वसितपत्रपुष्पान् ।
समीक्ष्य कोपाद्धिवक्त्रनामा निवारयामास कपि कपींस्तान् ॥ १९

---

१ यद्यपीय मति अक्षमा अयुक्ता न किंतु युक्तैव । तथापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् । २ रामप्रत्युपकारे । ३ आज्ञाम् ।

स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ।
चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २०
उवाच कांश्चित्परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ।
समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २१
स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।
प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २२
नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।
मदात्कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥
अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः । प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २
अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया । अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३
अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः । साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् । जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुतम् ॥ ५
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः । अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥
पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ६
उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् । ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ७
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते । पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथापरे ॥ ८
केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः । मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ ९
अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः । अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ १०
उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् । क्षिपन्ति च तदान्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ॥ ११
केऽचित्क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् । हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ १२
कृत्वा केचिद्धसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरत् । कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुध्यन्ति चेतरत् ॥
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु । तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १४
जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः । अब्रुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १५
हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् । वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६
ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १७
इहागच्छत गच्छामो वानरान्बलदर्पितान् । बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १८
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ १९
मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् । समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवंगमाः ॥ २०
ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः । गृहीत्वाभ्यगमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २१

१ निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकम् । २ नियोगात् । ३ अपानद्वारम् ।

ते स्वामिवचन वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् । त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधा ॥ २२
वृक्षस्थाश्च तलस्थाश्च वानरान्बलदर्पितान् । अभ्यक्रामस्ततो वीरा पालास्तत्र सहस्रश ॥२३
अथ दृष्ट्वा दधिमुख क्रुद्ध वानरपुङ्गवा । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २४
त सवृक्ष महाबाहुमापतन्त महाबलम् । आर्यक प्राहरत्तत्र बाहुभ्या कुपितोऽङ्गद ॥ २५
मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोऽय ममेति स । अथैन निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २६
स भग्नबाहूरुभुजो विह्वल शोणितोक्षित । मुमोह सहसा वीरो मुहूर्त कपिकुञ्जर ॥ २७
स समाश्वस्य सहसा सक्रुद्धो राजमातुल । वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २८
स कथचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभ । उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान्स्वान्समुपागतान् ॥ २९
एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानर । सुग्रीवो विपुलग्रीव सह रामेण तिष्ठति ॥ ३०
सर्व चैवाङ्गदे दोष श्रावयिष्यामि पार्थिवे । अमर्षी वचन श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३१
इष्ट मधुवन ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मन । पितृपैतामह दिव्य देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
स वानरानिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुष । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीव ससुहृज्जनान् ॥ ३३
वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविन । अमर्षप्रभवो रोष सफलो नो भविष्यति ॥ ३४
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबल । जगाम सहसोत्पत्य वनपालै समन्वित ॥ ३५
निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालय । सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानर ॥ ३६
राम च लक्ष्मण चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठा जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३७
सनिपत्य महावीर्य सर्वैस्तै परिवारित । हरिर्दधिमुख पालै पालाना परमेश्वर ॥ ३८
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितम सर्ग ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

ततो मूर्ध्ना निपतित वानर वानरर्षभ । दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्व पादयो पतितो मम । अभय ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २
स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्य दधिमुखोऽब्रवीत् ॥३
नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना । वन निसृष्टपूर्व[1] हि भक्षित तच्च वानरै ॥ ४
एभि प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभि । मधून्यचिन्तयित्वेमान्भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६
इमे हि सरब्धतरास्तथा तै सप्रधर्षिता । वारयन्तो वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवै ॥ ७
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ । सरक्तनयनै क्रोधाद्धरय प्रविचालिता ॥ ८
पाणिभिर्निहता केचित्केचिज्जानुभिराहता । प्रकृष्टाश्च यथाकाम देवमार्ग च दर्शिता ॥ ९
एवमेते हता शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि । कृत्स्न मधुवन चैव प्रकाम तै प्रभक्ष्यते ॥ १०
एव विज्ञाप्यमान त सुग्रीवं वानरर्षभम् । अपृच्छत्त महाप्राज्ञो लक्ष्मण परवीरहा ॥ ११
किमय वानरो राजन्वनप प्रत्युपस्थित । कचार्थमभिनिर्दिश्य दु खितो वाक्यमब्रवीत् ॥१२
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मण प्रत्युवाचेद वाक्य वाक्यविशारद ॥ १३

---

१ यथेच्छभोगाय न दत्तम् ।

आर्य लक्ष्मण सम्राह वीरो दधिमुख कपि । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षित मधु वानरै ॥ १४
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुगवै । नैषामकृतकृत्यानामीदृश स्यादुपक्रम ॥ १५
आगतैश्च प्रमथित यथा मधुवन हि तै । धर्षित च वन कृत्स्नमुपयुक्त च वानरै॰ ॥ १६
वन यदाभिपन्न तै साधित कर्म वानरै । दृष्टा देवी न सदेहो न चान्येन हनूमता ॥ १७
न ह्यन्य साधने हेतु कर्मणोऽस्य हनूमत ॥ १८
कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे । व्यवसायश्च वीर्य च श्रुत चापि प्रतिष्ठितम् ॥ १९
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबल । हनूमाश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ २०
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हत मधुवन किल । वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहता ॥ २१
एतदर्थमय प्राप्तो वक्तु मधुरवागिह । नाम्ना दधिमुखो नाम हरि प्रख्यातविक्रम ॥ २२
दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वत । अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानरा २३
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेही विश्रुता पुरुषर्षभ । वन दत्तवरं दिव्य धर्षयेयुर्वनौकस ॥ २४
तत प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मण सहराघव । श्रुत्वा कर्णसुखा वाणी सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥
प्राहृष्यत भृश रामो लक्ष्मणश्च महाबल ॥ २५
श्रुत्वा दधिमुखस्येद सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च । वनपाल पुनर्वाक्य सुग्रीव प्रत्यभाषत ॥ २६
प्रीतोऽस्मि सोऽह यद्भुक्त वन तै कृतकर्मभि । मर्षित मर्षणीय च चेष्टित कृतकर्मणाम् ॥ २७

इच्छामि शीघ्र हनुमत्प्रधानाञ्शाखामृगास्तान्मृगराजदर्पान् ।
द्रष्टु कृतार्थान्सह राघवाभ्या श्रोतु च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८
प्रीतिस्फीताक्षौ सम्प्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणा च राजा ।
अङ्गै सहृष्टै कर्मसिद्धि विदित्वा बाह्वोरासन्ना सोऽतिमात्र ननन्द ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितम सर्ग ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुख॰ कपि॰ । राघव लक्ष्मण चैव सुग्रीव चाभ्यवादयत् ॥ १
स प्रणम्य च सुग्रीव राघवौ च महाबलौ । वानरै सहितै शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २
स यथैवागत पूर्व तथैव त्वरित गत । निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वन प्रविवेश ह ॥ ३
स प्रविष्टो मधुवन ददर्श हरियूथपान् । विमदानुत्थितान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४
स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् । उवाच वचन श्लक्ष्णमिद हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५
सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारित॰ । अज्ञानाद्रक्षिभि क्रोधाद्भवन्त प्रतिषेधिताः ॥ ६
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल । मौर्ख्यात्पूर्व कृतो दोषस्त भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ७
आख्यात हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ । इहोपयात सर्वेषामेतेषा वनचारिणाम् ॥ ८
स त्वदागमन श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपै । प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वन श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९
प्रहृष्टो मा पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वर । शीघ्र प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिव॰ ॥ १०
श्रुत्वा दधिमुखस्येद वचन श्लक्ष्णमङ्गद । अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्य वाक्यविशारद ॥ ११

---

१ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षित । २ प्रयत्न प्रयास तेभ्य श्रोतुमिच्छामीत्यन्वय । ३ कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्ना हस्तप्राप्ता विदित्वा । ४ मूत्रयत । ५ आगमनम् ।

शङ्के श्रुतोऽय वृत्तान्तो रामेण हरियूथपा । तत्क्षम नेह न स्थातु कृते कार्ये परन्तपा ॥ १२
पीत्वा मधु यथाकाम विश्रान्ता वनचारिण । किं शेष गमन तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरु ॥१३
सर्वे यथा मा वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपा । तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भि परवानहम्॥१४
नाज्ञापयितुमीशोऽह युवराजोऽस्मि यद्यपि । अयुक्त कृतकर्माणो यूय धर्षयितु मया ॥ १५
ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैव श्रुत्वा वचनमव्ययम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकस ॥ १६
एव वक्ष्यति को राजन्प्रभु सन्वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १७
तव चेद सुसदृश वाक्य नान्यस्य कस्यचित् । संनतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभभाग्यता १८
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तु कृतक्षणा । स यत्र हरिवीराणा सुग्रीव पतिरव्यय ॥ १९
त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्य पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तु हरिश्रेष्ठ ब्रूम सत्यमिद तु ते ॥ २०
एव तु वदता तेषामङ्गद प्रत्यभाषत । बाढ गच्छाम इत्युक्त्वा उत्पपात महीतलात् ॥ २१
उत्पतन्तमनूत्पेतु सर्वे ते हरियूथपा । कृत्वाकाश निराकाश यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपला ॥ २२
तेऽम्बर सहसोत्पत्य वेगवन्त प्लवङ्गमा । विनदन्तो महानाद घना वातेरिता यथा ॥ २३
अङ्गदे ह्यननुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिप । उवाच शोकोपहत राम कमललोचनम् ॥ २४
समाश्वसिहि भद्र ते दृष्टा देवी न सशय । नागन्तुमिह शक्य तैरतीते समये हि न ॥ २५
न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते । युवराजो महाबाहु प्लवता प्रवरोऽङ्गद ॥ २६
यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृश स्यादुपक्रम । भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानस ॥ २७
पितृपैतामह चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवन हन्यादहृष्ट प्लवगेश्वर ॥ २८
कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ २९
न ह्यन्यः कर्मणो हेतु साधनेऽस्य हनूमत । हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥
व्यवसायश्च वीर्य च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३०
जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वर । हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३१
मा भूश्चिन्तासमायुक्त सप्रत्यमितविक्रम ॥ ३२
तत॰ किलकिलाशब्द शुश्रावासन्नमम्बरे । हनुमत्कर्मदृप्ताना नर्दता काननौकसाम् ॥
किष्किन्धामुपयाताना सिद्धि कथयतामिव ॥ ३३
तत श्रुत्वा निनाद त कपीना कपिसत्तम । आयताञ्चितलाङ्गूल सोऽभवद्धृष्टमानस ॥ ३४
आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिण । अङ्गद पुरत कृत्वा हनूमन्त च वानरम् ॥ ३५
तेऽङ्गदप्रमुखा वीरा प्रहृष्टाश्च मुदान्विता । निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६
हनुमांश्च महाबाहु प्रणम्य शिरसा तत । नियतामक्षता देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७
निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्सुग्रीव पवनात्मजे । लक्ष्मण प्रीतिमान्प्रीत बहुमानादवैक्षत ॥ ३८
प्रीत्या च रममाणोऽथ राघव परवीरहा । बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सु दरकाण्डे चतु षष्टितम सर्ग ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितम सर्गः ।

तत॰ प्रस्रवण शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा राम लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १
युवराज पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीताया प्रवक्तुमुपचक्रमु ॥ २

१ विनय । २ निरवकाशम् । ३ अकृतकृत्यानामपि ईदृश उपक्रम स्याद्यदि तदा अङ्गदो दीनवदन दीनवदनत्वादि विशिष्टो भवेत् ।

रावणान्त पुरे रोध राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं च यश्चाय समय॰ कृत ॥ ३
एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ । वैदेहीमक्षता श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४
क्क सीता वर्तते देवी कथ च मयि वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेही प्रति वानरा ॥ ५
रामस्य गदित श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ । चोदयन्ति हनूमन्त सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६
श्रुत्वा तु वचन तेषा हनुमान्मारुतात्मज । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै ता दिश प्रति ॥
उवाच वाक्य वाक्यज्ञ सीताया दर्शन यथा ॥ ७
समुद्र लङ्घयित्वाह शतयोजनमायतम् । अगच्छ जानकी सीता मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८
तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मन । दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९
तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्त पुरे सती । सन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् १०
दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहु । राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११
दु॰खमासाद्यते देवी तथाऽदु खोचिता सती ॥ १२
रावणान्त पुरे रुद्ध्वा राक्षसीभि सुरक्षिता । एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३
अध शय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥
देवी कथचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४
इक्ष्वाकुवशविख्याति शनै कीर्तयतानघ । सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५
तत सभाषिता देवी सर्वमर्थ च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्य च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६
नियत समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७
एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८
अभिज्ञान च मे दत्त यथा वृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायस प्रति राघव ॥ १९
विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया । अखिलेनेह यद्दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २०
अय चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षित । ब्रुवता वचनान्येव सुग्रीवस्योपशृण्वत ॥ २१
एष चूडामणिः श्रीमान्मया सुपरिरक्षित । मन शिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशित ॥ २२
त्वया प्रणष्टे तिलके त किल स्मर्तुमर्हसि । एष निर्यातित॰ श्रीमान्मया ते वारिसभवः ॥ २३
एव दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ । जीवित धारयिष्यामि मास दशरथात्मज ॥
ऊर्ध्व मासान्न जीवेय रक्षसा वशमागता ॥ २४
इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्त पुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २५
एतदेव मयाख्यात सर्व राघव यद्यथा । सर्वथा सागरजले संतार प्रविधीयताम् ॥ २६
तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञान राघवाय प्रदाय ।
देव्या चाख्यात सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा सपूर्ण वायुपुत्र शशस ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सु दरकाण्डे पञ्चषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मज । त मणि हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मण ॥ १
त तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठ राघव शोककर्शित । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्या सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २

१ परपुरुषाचिन्तकत्वादि ।

यथैव धेनु स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला । तथा ममापि हृदय मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३
मणिरत्नमिद दत्त वैदेह्या श्वशुरेण मे । वधूकाले यथा बद्धमधिक मूर्ध्नि शोभते ॥ ४
अय हि जलसभूतो मणि सज्जनपूजित । यज्ञे परमतुष्टेन दत्त शक्रेण धीमता ॥ ५
इम दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठ यथा तातस्य दर्शनम् । अद्यास्म्यवगत सौम्य वैदेहस्य तथा विभो ॥ ६
अय हि शोभते तस्या प्रियाया मूर्ध्नि मे मणि ।अस्याद्य दर्शनेनाह प्राप्ता तामिव चिन्तये॥७
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुन पुन । पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा॥८
इतस्तु किं दु खतर यदिम वारिसभवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागत विना ॥ ९
चिर जीवति वैदेही यदि मास धरिष्यति । न जीवेय क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम् ॥१०
नय मामपि त देश यत्र दृष्टा मम प्रिया । न तिष्ठेय क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११
कथ सा मम सुश्रोणी भीरुभीरु सती सदा । भयावहाना घोराणा मध्ये तिष्ठति रक्षसा१२
शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नून चन्द्र इवाम्बुदै । आवृत वदन तस्या न विराजति राक्षसै ॥ १३
किमाह सीता हनुमस्तत्त्वत कथयाद्य मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४
मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना । सीताया भाषित सर्व न्यवेदयत राघवे ॥ १
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञान चित्रकूटे यथातथम् ॥ २
सुखसुप्ता त्वया सार्ध जानकी पूर्वमुत्थिता । वायस सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३
पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४
पुन पुनरुपागम्य विरराद भृश किल । ततस्त्व बोधितस्तस्या शोणितेन समुक्षित ॥ ५
वायसेन च तेनैव सतत बाध्यमानया । बोधित किल देव्या त्व सुखसुप्त परतप ॥ ६
ता तु दृष्ट्वा महाबाहो दारिता च स्तनान्तरे । आशीविष इव क्रुद्धो नि श्वसन्नभ्यभाषथाः॥ ७
नखाग्रै केन ते भीरु दारित तु स्तनान्तरम् । क क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८
निरीक्षमाण सहसा वायसं समवैक्षथा । नखै सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९
सुत किल स शक्रस्य वायस पतता वर । धरान्तरचर शीघ्र पवनस्य गतौ सम ॥ १०
ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसवर्तितेक्षण । वायसे त्वं कृथा क्रूरा मति मतिमता वर ॥ ११
स दर्भ सस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजय । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुख खगम्॥१२
क्षिप्तवास्त्व प्रदीप्त हि दर्भ तं वायसं प्रति । ततस्तु वायस दीप्त स दर्भोऽनुजगाम ह॥१३
स पित्रा च परित्यक्त सुरैश्च समहर्षिभि । त्रीँल्लोकान्सपरिक्रम्य त्रातार नाधिगच्छति॥१४
पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम । स त निपतित भूमौ शरण्य शरणागतम् ॥ १५
वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६
मोघमस्त्र न शक्य तु कर्तुमित्येव राघव।भवास्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्१७

---

१ मे श्वशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले । विवाहकाल इत्यथ । यथा शोभते तथा बद्धमित्य वय ।
२ आगत मणिम् ।

राम त्वा स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तु तदा काक प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८
एवमस्त्रविदा श्रेष्ठ सत्त्ववाञ्छीलवानपि । किमर्थमस्त्र रक्ष सु न योजयति राघव ॥ १९
न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणा । न च सर्वे रणे शक्ता राम प्रति समासितुम् २०
तस्य वीर्यवत कश्चिद्यद्यस्ति मयि सभ्रम । क्षिप्र सुनिशितैर्बाणैर्हन्यता युधि रावण ॥ २१
भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तप । स किमर्थं नरवरो न मा रक्षति राघव ॥ २२
शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थ मामुपेक्षत ॥ २३
ममैव दुष्कृत किचिन्महदस्ति न सशय । समर्थौ सहितौ यन्मा नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४
वैदेह्या वचन श्रुत्वा करुण साश्रु भाषितम् । पुनरप्यहमार्या तामिद वचनमब्रुवम् ॥ २५
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दु खाभिभूते तु लक्ष्मण परितप्यते ॥ २६
कथचिद्भवती दृष्टा न काल परिशोचितुम् । इम मुहूर्त दु खानामन्त द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्का भस्मीकरिष्यत ॥ २८
हत्वा च समरे रौद्र रावण सहबान्धवम् । राघवस्त्वा वरारोहे स्वा पुरी नयते ध्रुवम् ॥ २९
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसजनन तस्य प्रदातु त्वमिहार्हसि ॥ ३०
साभिवीक्ष्य दिश सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् । मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्य मणिमेत महाबल ॥ ३१
प्रतिगृह्य मणि दिव्य तव हेतो रघूद्वह । शिरसा ता प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३२
गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी । विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३३
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसदिग्धभाषिणी । ममोत्पतनसभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३४
हनुमन्सिहसंकाशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीव च सहामात्य सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥ ३५
यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघव । अस्माद्दु खाम्बुसरोधात्त्व समाधातुमर्हसि ॥ ३६

इम च तीव्र मम शोकवेग रक्षोभिरेभि परिभर्त्सन च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गत समीप शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ३७
एतत्तवार्या नृपराजसिह सीता वच प्राह विषादपूर्वम् ।
एतच्च बुद्ध्वा गदित मया त्व श्रद्धत्स्व सीता कुशला समग्राम् ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितम सर्ग ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्त ससंभ्रम । तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥ १
एव बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया । यथा मामाप्नुयाच्छीघ्र हत्वा रावणमाहवे ॥ २
यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिश्चित्सवृते देशे विश्रान्त श्वो गमिष्यसि ॥ ३
मम चाप्यल्पभाग्याया सान्निध्यात्तव वीर्यवन् । अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्त स्याद्विमोक्षण ४
गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै । प्राणानामपि सदेहो मम स्यान्नात्र सशय[1] ॥ ५
तवादर्शनज शोको भूयो मा परितापयेत् । दु खाद्दु खपराभूता दुर्गता दु खभागिनीम् ॥ ६
अय च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रत । सुमहास्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ ७
कथ नु खलु दुष्पार तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८

---

१ प्रतिमुख स्थातुम् ।

त्रयाणामेव भूताना सागरस्यास्य लङ्घने । शक्ति स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९
तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैव दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधान ब्रूहि कार्यविदा वर ॥ १०
काममस्य त्वमेवैक कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्त परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदय ॥ ११
बलै समग्रैर्यदि मा हत्वा रावणमाहवे । विजयी स्वा पुरी रामो नयेत्तत्स्याद्यशस्करम् ॥ १२
यथाह तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता । रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघव ॥ १३
बलैस्तु सकुला कृत्वा लङ्का परबलार्दन । मा नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृश भवेत् ॥ १४
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूप महात्मन । भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५
तदर्थोपहित वाक्य प्रश्रित हेतुसहितम् । निशम्याह तत शेष वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६
देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वर प्लवता वर । सुग्रीव सत्त्वसपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चय ॥ १७
तस्य विक्रमसपन्ना सत्त्ववन्तो महाबला । मन सकल्पसपाता निदेशे हरय स्थिता ॥ १८
येषा नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गति । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजस ॥ १९
असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितै । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभि ॥ २०
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकस । मत्त प्रत्यवर कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ॥ २१
अह तावदिह प्राप्त किं पुनस्ते महाबला । न हि प्रकृष्टा प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जना २२
तदल परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते । एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपा ॥ २३
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाश महाभागे नृसिंहावागमिष्यत ॥ २४
अरिघ्न सिंहसकाश क्षिप्र द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मण च धनुष्पाणि लङ्काद्वारमुपस्थितम्॥ २५
नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्र द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६
शैलाम्बुदनिकाशाना लङ्कामलयसानुषु । नर्दता कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७
निवृत्तवनवास च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्तमयोध्याया क्षिप्र द्रक्ष्यसि राघवम्॥ २८

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
जगाम शान्ति मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाभिपीडिता ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य चतुर्विंशत्सहस्रिकाया सहिताया
श्रीमत्सुन्दरकाण्डेऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥

---

१ ततो मयेति । तव शोकेनापि नैव दशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया । शिवाभि इष्टाभि वाग्भि । अभिप्रसादिता शान्ति दु खनिवृत्तिम् जगाम प्राप्तवती ।

श्रीः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

युद्धकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नम ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्य यथावदभिभाषितम् । राम प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १
कृत हनुमता कार्य सुमहद्भुवि दुर्लभम् । मनसापि यदन्येन न शक्य धरणीतले ॥ २
न हि त परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् । अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमत ॥ ३
देवदानवयक्षाणा गन्धर्वोरगरक्षसाम् । अप्रधृष्या पुरी लङ्का रावणेन सुरक्षिताम् ॥
[यो वीर्यबलसपन्नो द्विषद्भिरनिवारित ।] प्रविष्ट सत्त्वमाश्रित्य श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ४
को विशेत्सुदुराधर्षा राक्षसैश्च सुरक्षिताम् । यो वीर्यबलसपन्नो न सम स्याद्धनूमत ॥ ५
भृत्यकार्य हनुमता सुग्रीवस्य कृत महत् । एव विधाय स्वबल सदृश विक्रमस्य च ॥ ६
यो हि भृत्यो नियुक्त सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे । कुर्यात्तदनुरागेण तमाहु पुरुषोत्तमम् ॥ ७
नियुक्तो य पर कार्य न कुर्यान्नृपते प्रियम् । भृत्यो युक्त समर्थश्च तमाहुर्मध्यम नरम् ॥ ८
नियुक्तो नृपते कार्य न कुर्याद्य समाहित । भृत्यो युक्त समर्थश्च तमाहु पुरुषाधमम् ॥ ९
तन्नियोगे नियुक्तेन कृत कृत्य हनूमता । न चात्मा लघुता नीत सुग्रीवश्चापि तोषित ॥ १०
अह च रघुवशश्च लक्ष्मणश्च महाबल । वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मत परिरक्षिता ॥ ११
इद तु मम दीनस्य मनो भूय प्रकर्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृश प्रियम् ॥ १२
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमत । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मन ॥ १३
इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्त परिषस्वजे । हनूमन्त महात्मान कृतकार्यमुपागतम् ॥ १४
ध्यात्वा पुनरुवाचेद वचन रघुनन्दन । हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वत ॥ १५
सर्वथा सुकृतं तावत्सीताया परिमार्गणम् । सागर तु समासाद्य पुनर्नष्ट मनो मम ॥ १६
कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भस । हरयो दक्षिण पार गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १७
यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणा किमिवोत्तरम् ॥ १८
इत्युक्त्वा शोकसभ्रान्तो राम॰ शत्रुनिबर्हण॰ । हनुमन्त महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

---

१ जीवन् । २ हनुमत उत्तमभृत्यत्व दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्याना क्रमेण लक्षणमाह–यो हीत्यादिना । यो भृत्य भर्त्रा स्वामिना दुष्करे कर्मणि नियुक्त तत् कृत्वा । अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्य कुर्यात् । त पुरुषोत्तम उत्तमभृत्य आहु । भृत्यस्तु य पर कार्य न कुर्यादित्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेव व्याख्यातम् । ३ स्वामिनिर्दिष्टादधिक कार्यम् । ४ उक्तमात्रमपि कार्य सम्यक् कुयात् । ५ तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । ६ कार्ये । ७ खिद्यति । ८ करोमि । ९ इम प्रत्युपकारार्ह काल प्राप्य मया दत्तोऽय परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोऽस्तु । सर्वस्वदानसदृशोऽस्त्विति सब ध । १ सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य ।

द्वितीय. सर्गः ।

त तु शोकपरिद्यून राम दशरथात्मजम् । उवाच वचन श्रीमान्सुग्रीव शोकनाशनम् ॥ १
किं त्व सतप्यसे वीर यथान्य प्राकृतस्तथा । मैव भूस्त्यज सताप कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २
सतापस्य च ते स्थान न हि पश्यामि राघव । प्रवृत्तावुपलब्धाया ज्ञाते च निलये रिपो ॥ ३
मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञ पण्डितश्चासि राघव । त्यजेमा पापिका बुद्धि कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४
समुद्र लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् । लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मन । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसन चाधिगच्छति ॥ ६
इमे शूरा समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपा । त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहा प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७
एषा हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८
विक्रमेण समानेष्ये सीता हत्वा यथा रिपुम् । रावण पापकर्माण तथा त्व कर्तुमर्हसि ॥ ९
सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम ता पुरीम् । तस्य राक्षसराजस्य तथा त्व कुरु राघव ॥ १०
दृष्ट्वा ता तु पुरी लङ्का त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । हत च रावण युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११
अबद्ध्वा सागरे सेतु घोरे तु वरुणालये । लङ्का न मर्दितु शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरै ॥ १२
सेतुर्बद्ध समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपत । सर्वं तीर्णं च वै सैन्य जितमित्युपधारय ॥ १३
इमे हि समरे शूरा हरय कामरूपिण । तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभि ॥ १४
तदल विक्लवा बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी । पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिञ्शोक शौर्यापकर्षण ॥ १५
यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता । अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६
शूराणा हि मनुष्याणा त्वद्विधाना महात्मनाम् । विनष्टे वा प्रणष्टे वा शोक सर्वार्थनाशन ॥ १७
त्व तु बुद्धिमता श्रेष्ठ सर्वशास्त्रार्थकोविद । मद्विधै सचिवै सार्धमरि जेतुमिहार्हसि ॥ १८
न हि पश्याम्यह कचित्त्रिषु लोकेषु राघव । गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९
वानरेषु समासक्त न ते कार्यं विपत्स्यते । अचिराद्द्रक्ष्यसे सीता तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २०
तदल शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते । निश्चेष्टा[3] क्षत्रिया मन्दा सर्वे चण्डस्य[4] बिभ्यति ॥ २१
लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपते । सहास्माभिरिहोपेत सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२
सर्वं तीर्णं च मे सैन्य जितमित्युपधारय ॥ २३
इमे हि हरय शूरा समरे कामरूपिण । तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभि ॥ २४
कथचित्सतरिष्यामस्ते वय वरुणालयम् । हतमित्येव त मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २५
किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् । निमित्तानि च पश्यामि मनो मे सप्रहृष्यति ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीय सर्ग ॥ २ ॥

तृतीय सर्गः ।

सुग्रीवस्य वच श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् । [5]प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १
तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा । सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्व दर्शनादिव वानर ॥ ३
बलस्य परिमाण च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसा सदनानि च ॥ ४

१ अनुत्साहकारिणीम् । २ मोक्षरूपार्थनिवर्तिकाम् । ३ निरुद्योगा क्षत्रिया मन्दभाग्या । ४ चण्डात् । ५ प्रत्यक्षत इव ।

यथासुख यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान्। सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५
श्रुत्वा रामस्य वचन हनूमान्मारुतात्मज । वाक्य वाक्यविदा श्रेष्ठो राम पुनरथाब्रवीत्॥ ६
श्रूयता सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानत । गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलै ॥ ७
राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा । परा समृद्धि लङ्काया सागरस्य च भीमता ॥
विभाग च बलौघस्य निर्देश वाहनस्य च ८ ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठ कथयामास तत्त्वत ॥९
हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला । महती रथसपूर्णा रक्षोगणसमाकुला ॥
वाजिभिश्च सुसपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परै ॥ १०
दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च । द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११
तत्रेषूपलयन्त्राणि[1] बलवन्ति महान्ति च । आगत परसैन्य तु तत्र तै प्रतिहन्यते ॥ १२
द्वारेषु संस्कृता भीमा कालायसमया शिता । शतशो रचिता वीरै शतघ्न्यो रक्षसा गणै ॥
सौवर्णश्च महास्तस्या प्राकारो दुष्प्रधर्षण । मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तर ॥ १४
सर्वतश्च महाभीमा शीततोयवहा शुभा । अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविता ॥ १५
द्वारेषु तासा चत्वार सक्रमा[2] परमायता । यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभि ॥ १६
त्रायन्ते[3] सक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति । यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्तत ॥ १७
एकस्त्वकम्प्यो बलवान्सक्रम सुमहादृढ । काञ्चनैर्बहुभि स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभित ॥ १८
स्वय प्रकृतिसपन्नो युयुत्सू राम रावण । उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९
लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा[4] भयावहा । नादेय पार्वत वान्य कृत्रिम च चतुर्विधम् ॥ २०
स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव । नौपथोऽपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वत ॥ २१
शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा । वाजिवारणसपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२
परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च । शोभयन्ति पुरी लङ्का रावणस्य दुरात्मन ॥२३
अयुत रक्षसामत्र पूर्वद्वार समाश्रितम् । शूलहस्ता दुराधर्षा सर्वे खड्गाग्रयोधिन ॥ २४
नियुत रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् । चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमा[5] ॥ २५
प्रयुत रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् । चर्मखड्गधरा सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदा ॥ २६
न्यर्बुद रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् । रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्रा सुपूजिता ॥ २७
शतशोऽथ सहस्राणि मध्यम स्कन्धमाश्रिता । यातुधाना दुराधर्षा साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥
ते मया सक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिता । दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिता ॥२९
बलैकदेश क्षपितो राक्षसाना महात्मनाम् ॥ ३०
येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् । हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१
अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नल । नील सेनापतिश्चैव बलशेषेण कि तव ॥ ३२
प्लवमाना हि गत्वा ता रावणस्य महापुरीम् । सपर्वतवना भित्त्वा सखाता सप्रतोरणाम् ॥
सप्राकारा सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३
एवमाज्ञापय क्षिप्र बलाना सर्वसग्रहम् । मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीय सर्ग ॥ ३ ॥

---

१ शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । २ दारुफलकनिर्मितसचारमार्गा । ३ पुरीमिति शेष । ४ देवैरपि दुष्प्रापा। ५ यानायोग्येन।

पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च। पन्थान शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभि सह ॥ ३१
मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च। बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृता शत्रुनिबर्हणा ॥ ३२
हरि शतबलिर्वीर कोटीभिर्दशभिर्वृत । सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३
कोटीशतपरीवार केसरी पनसो गज । अर्कश्चातिबल पार्श्वमेक तस्याभिरक्षति ॥ ३४
सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ । सुग्रीव पुरत कृत्वा जघन सररक्षतु ॥ ३५
तेषा सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गव । सपतन्पतता श्रेष्ठस्तद्बल पर्यपालयत् ॥ ३६
दरीमुख प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभस कपि । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्त प्लवङ्गमान् ॥ ३७
एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिता । अपश्यस्ते गिरिश्रेष्ठ सह्य द्रुमलतायुतम् ॥
सरासि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८
रामस्य शासन ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत्। वर्जयन्नगराभ्याशास्तथा जनपदानपि॥ ३९
सागरौघनिभ भीम तद्वानरबल महत्। नि ससर्प महाघोष भीमघोष इवार्णव ॥ ४०
तस्य दाशरथे पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जरा । तूर्णमापुप्लुवु सर्वे सदश्वा इव चोदिता ॥ ४१
[१]कपिभ्यामूह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ । महद्भ्यामिव सस्पृष्टौ [२]ग्रहाभ्या चन्द्रभास्करौ ४२
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजित । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणा दिशम् ४३
तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मण शुभया गिरा । उवाच परिपूर्णार्थ स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ ४४
हृतामवाप्य वैदेही क्षिप्र हत्वा च रावणम्। समृद्धार्थ• समृद्धार्थामयोध्या प्रति यास्यसि॥४५
महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव । शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ४६
अनुवाति शुभो वायु सेना मृदुहित सुख । पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजा ॥ ४७
प्रसन्नाश्च दिश सर्वा विमलश्च दिवाकर । उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वा भार्गवो गत ॥ ४८
[३]ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षय• । अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुव सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९
त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षि सपुरोहित । पितामहवरोऽस्माकमिक्ष्वाकूणा महात्मनाम्॥५०
विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे । नक्षत्रवरमस्माकमिक्ष्वाकूणा महात्मनाम् ॥ ५१
नैर्ऋत [४]नैर्ऋताना च नक्षत्रमभिपीड्यते । मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते [५]धूमकेतुना ॥ ५२
सर्व चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीताना नक्षत्र ग्रहपीडितम् ॥ ५३
प्रसन्ना सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्त्यभ्यधिक गन्धान्यथर्तुकुसुमा द्रुमा• ॥५४
व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिक प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥५५
एवमार्य समीक्ष्यैतान्प्रीतो भवितुमर्हसि । इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्ट सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६
अथावृत्य मही कृत्स्ना जगाम महती चमू । ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७
कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थित रज । भीममन्तर्दधे लोक निवार्य सवितु प्रभाम् ॥ ५८
सपर्वतवनाकाशा दक्षिणा हरिवाहिनी । छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसतति ॥ ५९
उत्तरन्त्या च सेनाया सतत बहुयोजनम् । नदीस्रोतासि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६०
सरासि विमलाम्भासि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् । समान्भूमिप्रदेशाश्च वनानि फलवन्ति च ॥
मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ६१ समावृत्य मही कृत्स्ना जगाम महती चमू ६२

१ हनुमदङ्गदाभ्यामूह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । २ शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । ३ ब्रह्मराशि अधीतसर्ववेद । विशुद्ध पापग्रहासयुक्त । इद द्वयमपि भार्गवविशेषणम् । ४ निर्ऋतिदेवताकम् । ५ उच्चैर्दण्डाकारतयोत्थितेन धूमकेतुना ।

ते हृष्टमनस सर्वे जग्मुर्मारुतरंहस । हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमा ॥ ६३
हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्त परस्परम् । यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधाश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४
तत्र केचिद्द्रुत जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे । केचित्किलकिला चक्रुर्वानरा वनगोचरा. ॥ ६५
प्रास्फोटयश्च पुच्छानि सनिजघ्नु पदान्यपि । भुजान्विक्षिप्य शैलाश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे॥ ६६
आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणा गिरिगोचरा । महानादान्विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ६७
ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकश । जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडु शिलाद्रुमै ॥ ६८
शतै शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रश । वानराणा सुघोराणा श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९
सा स्म याति दिवारात्र महती हरिवाहिनी । हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७०
वानरास्त्वरिता यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिन । प्रमोक्षयिषव सीता मुहूर्त क्वापि नासत॥ ७१
तत पादपसबाध नानामृगसमायुतम् । सह्यपर्वतमासेदुर्मलय च महीधरम् ॥ ७२
काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च । पश्यन्नतिययौ राम सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३
बकुलास्तिलकाश्चूतानशोकान्सिन्धुवारकान् । करवीराश्च तिमिशान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमा ७४
अङ्कोलाश्च करञ्जाश्च प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकान् । जम्बूकामलकान्नीपान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमा ७५
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधा काननद्रुमा । वायुवेगप्रचलिता पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६
मारुतः सुखसस्पर्शो वाति चन्दनशीतल । षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७
अधिक शैलराजस्तु धातुभि सुविभूषित ॥ ७८
धातुभ्य प्रसृतो रेणुर्वायुवेगविघट्टित । सुमहद्वानरानीक छादयामास सर्वत ॥ ७९
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वत सप्रपुष्पिता । केतक्य सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमा ॥ ८०
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिता । चिरिबिल्वा मधूकाश्च बकुला प्रियकास्तथा॥
स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिता । चूता पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिता ॥ ८२
मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपा कुटजास्तथा । धवा शाल्मलयश्चैव रक्ता कुरबकास्तथा ॥ ८३
हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा । नीलाशोकाश्च वरणा अङ्कोला पद्मकास्तथा ॥
प्लवमानै प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृता ॥ ८४
वाप्यस्तस्मिन्गिरौ शीता पल्वलानि तथैव च । चक्रवाकानुचरिता कारण्डवनिषेविता. ॥
प्लवै क्रौञ्चैश्च सकीर्णा वराहमृगसेविता ॥ ८५
ऋक्षैस्तरक्षुभि सिंहै शार्दूलैश्च भयावहै । व्यालैश्च बहुभिर्भीमै सेव्यमाना समन्तत ॥ ८६
पद्मै सौगन्धिकै फुल्लै कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधै. पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशया ॥८७
तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८
स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानरा ।अन्योन्य प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानरा ॥
फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च । बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपाना मदोत्कटा ॥ ९०
द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानरा । ययु पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गला ॥ ९१
पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लता । विधमन्तो गिरिवरान्प्रययु प्लवगर्षभा ॥ ९२
वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिता । अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे॥ ९३
बभूव वसुधा तैस्तु सपूर्णा हरियूथपै । यथा कलमकेदारै पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४

१ शालिक्षेत्रै ।

महेन्द्रमथ सम्प्राप्य रामो राजीवलोचन । अध्यारोहन्महाबाहु' शिखर द्रुमभूषितम् ॥ ९५
तत शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मज । कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६
ते सह्य समतिक्रम्य मलय च महागिरिम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्र भीमनि॰स्वनम् ॥ ९७
अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयता श्रेष्ठ॰ ससुग्रीव सलक्ष्मण ॥ ९८
अथ धौतोपलतला तोयौघै सहसोत्थितै । वेलामासाद्य विपुला रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९
एते वयमनुप्राप्ता सुग्रीव वरुणालयम् ।इहेदानी विचिन्ता सा या न पूर्व समुत्थिता॥१००
अत परमतीरोऽय सागर' सरिता पति । न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णव ॥ १०१
तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्र प्रस्तूयतामिति । यथेद वानरबल पर पारमवाप्नुयात् ॥ १०२
इतीव स महाबाहु सीताहरणकर्शित । राम सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३
सर्वा सेना निवेश्यन्ता वेलाया हरिपुङ्गव । सम्प्राप्तो मन्त्रकालो न सागरस्यास्य लङ्घने १०४
स्वा स्वा सेना समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत्।गच्छन्तु वानरा शूरा ज्ञेय छन्न भय च न॥
रामस्य वचन श्रुत्वा सुग्रीव सहलक्ष्मण । सेना न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६
विरराज समीपस्थ सागरस्य च तद्बलम् । मधुपाण्डुजल॰ श्रीमान्द्वितीय इव सागर ॥ १०७
वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवा । विनिविष्टा पर पार काङ्क्षमाणा महोदधे ॥ १०८
तेषा निविशमानाना सैन्यसन्नाहनि स्वन । अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९
सा वानराणा ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता । त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत्११०
सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाधूत पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११
दूरपारमसबाध रक्षोगणनिषेवितम् । पश्यन्तो वरुणावास निषेदुर्हरियूथपा ॥ ११२
चण्डनक्रग्रह घोर क्षपादौ दिवसक्षये । हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभि' ॥ ११३
चन्द्रोदयसमाधूत प्रतिचन्द्रसमाकुलम् । चण्डानिलमहाग्राहै कीर्ण तिमितिमिङ्गिलै'॥ ११४
दीप्तभोगैरिवाकीर्ण भुजगैर्वरुणालयम् । अवगाढ महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम्॥ ११५
सुदुर्ग दुर्गमार्ग तमगाधमसुरालयम् ॥ ११६
मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिता । उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशय' ॥ ११७
अग्निचूर्णमिवाविद्ध भास्वराम्बु महोरगम् । सुरारिविषय घोर पातालविषम सदा ॥ ११८
सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बर सागरोपमम् । सागर चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११९
सपृक्त नभसाप्यम्भ सपृक्त च नभोऽम्भसा । तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥१२०
समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च । विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२१
अन्योन्यमाहता' सक्ता सस्वनुर्भीमनि॰स्वना । ऊर्मय' सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे १२२
रत्नौघजलसन्नाद विषक्तमिव वायुना । उत्पतन्तमिव क्रुद्ध यादोगणसमाकुलम् ॥ १२३
ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम् । अनिलोद्धतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२४
ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा । भ्रान्तोर्मिजलसन्नाद प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थ सर्ग ॥ ४ ॥

---

१ अतीर इति च्छेद । अविद्यमानतीर इत्यर्थ । २ आरभ्यताम् ।

पञ्चमः सर्गः ।

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता । सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ । विचेरतुश्च ता सेना रक्षार्थं सर्वतोदिशम् ॥ २
निविष्टाया तु सेनाया तीरे नदनदीपते । पार्श्वस्थ लक्ष्मण दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति । मम चापश्यत कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४
न मे दुःख प्रिया दूरे[1] न मे दुःख हृतेति वा । एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते[2] ॥ ५
वाहि वात यत कान्ता ता स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । त्वयि मे गात्रसस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागम[3] ६
तन्मे दहति गात्राणि विष पीतमिवाशये[4] । हा नाथेति प्रिया सा मा ह्रियमाणा यदब्रवीत् ७
तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा । रात्रिदिव शरीर मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८
अवगाह्यार्णव स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना । कथचित्प्रज्वलन्काम स मा सुप्त जले दहेत्[5] ९
बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् । यदह सा च वामोरूरेका धरणिमाश्रितौ ॥ १०
केदारस्येव केदार सोदकस्य निरूदक । उपस्नेहेन जीवामि जीवन्ती यच्छृणोमि ताम् ॥ ११
कदा नु खलु सुश्रोणी शतपत्रायतेक्षणाम् । विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीता स्फीतामिव श्रिय १२
कदा नु चारुबिम्बोष्ठ तस्या पद्ममिवाननम् । ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुर ॥ १३
तस्यास्तु सहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ । कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मा भजिष्यत
सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती । मन्नाथा नाथहीनेव त्रातार नाधिगच्छति ॥ १५
कथ जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया । राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६
कदाऽविक्षोभ्यरक्षासि[6] सा विधूयोत्पतिष्यति । विधूय जलदान्नीलाञ्शशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७
स्वभावतनुका नून शोकेनानशनेन च । भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८
कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् । सीता प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानस १९
कदा नु खलु मा साध्वी सीता सुरसुतोपमा । सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दज पय ॥
कदा शोकमिम घोर मैथिलीविप्रयोगजम् । सहसा विप्रमोक्ष्यामि वास शुक्लेतर यथा ॥ २१
एव विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमत । दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोऽस्तमुपागमत् ॥ २२
आश्वासितो लक्ष्मणेन राम सध्यामुपासत । स्मरन्कमलपत्राक्षी सीता शोकाकुलीकृत ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चम सर्ग ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

लङ्काया तु कृत कर्म घोर दृष्ट्वा भयावहम् । राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥
अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ह्रिया किचिदवाङ्मुख ॥ १
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी । तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २
प्रासादो धर्षितश्चैत्य प्रवरा राक्षसा हता । आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३
कि करिष्यामि भद्र व कि वा युक्तमनन्तरम् । उच्यता न समर्थं यत्कृत च सुकृत[7] भवेत् ४

१ प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखम् । २ अस्या वय यौवन अतिवर्तत इति मे दुःखम् । ३ दृष्टिसमागम चन्द्रे यथा चन्द्राधीन तथा मे तद्गात्रसस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीन । यथा तदवलोकित च द्र पश्यन् तत्प्रणालिकया ता दृष्टवानस्मि तदङ्गस्पृष्ट त्वा स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थ । ४ हृदये । ५ मा मा । कथचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत् । मन्दी
६ अविक्षोभ्यरक्षासि दुराधर्षरक्षासि । ७ हितम् ।

मन्त्रमूलं हि विजय प्राहुरार्या मनस्विन । तस्माद्वै रोचये मन्त्र राम प्रति महाबला ॥ ५
त्रिविधा पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमा । तेषा तु समवेताना गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६
मन्त्रिभिर्हितसयुक्तै समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितै ॥ ७
सहितो मन्त्रयित्वा य कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् । दैवे च कुरुते यत्न तमाहु पुरुषोत्तमम् ॥ ८
एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मन । एक कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यम नरम् ॥ ९
गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम् । करिष्यामीति य कार्यमुपेक्षेत्स नराधम ॥१०
यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमा । एव मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमा ॥ ११
ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा । मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२
बह्व्योऽपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये । पुनर्यत्रैकता प्राप्ता स मन्त्रो मध्यम स्मृत १३
अन्योन्य मतिमास्थाय यत्र सप्रतिभाष्यते । न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्र सोऽधम उच्यते ॥
तस्मात्सुमन्त्रित साधु भवन्तो मतिमत्तमा । कार्यं सप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्य मत मम ॥ १५
वानराणा हि वीराणा सहस्रै परिवारित । रामोऽभ्येति पुरी लङ्कामस्माकमुपरोधक ॥ १६
तरिष्यति च सुव्यक्त राघव सागर सुखम् ॥ १७
तरसा युक्तरूपेण सानुज[1] सबलानुग । समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ १८
अस्मिन्नेवगते कार्ये विरुद्धे वानरै सह । हित पुरे च सैन्ये च सर्व समन्त्रयता मम ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबला[1] । ऊचु प्राञ्जलय सर्वे रावण राक्षसेश्वरम् ॥ १
द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धय[1] । अविज्ञायात्मपक्ष च राजान भीषयन्ति हि ॥ २
राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टससकुलम् । सुमहन्नो बल कस्माद्विषाद भजते भवान् ॥ ३
त्वया भोगवती गत्वा निर्जिता[1] पन्नगा युधि । कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृत ॥
सुमहत्कदन कृत्वा वश्यस्ते धनद कृत ॥ ४
स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो । निर्जित समरे रोषाल्लोकपालो महाबल ॥ ५
विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विगृह्य च । त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६
मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता । दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुगव ॥ ७
दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासद[1] । विगृह्य वशमानीत कुम्भीनस्या सुखावहे ॥८
निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् । वासुकिस्तक्षक शङ्खो जटी च वशमाहृता ॥९
अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवरा पुन । त्वया सवत्सर युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ १०
स्वबल समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम । मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो राक्षसाधिप ॥ ११
शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे । निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगा ॥ १२
मृत्युदण्डमहाग्राह शाल्मलिद्रुममण्डितम् । कालपाशमहावीचि यमकिङ्करपन्नगम् ॥ १३
अवगाह्य त्वया राजन्यमस्य बलसागरम् । जयश्च विपुल प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधित[1] ॥ १४
[illegible] च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिता[1] ॥ १५

---

१ अतीर इति [illegible] रावणभगिनी । २ भर्ता ।

क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरै[1] शक्रतुल्यपराक्रमै । आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपै ॥ १६
तेषा वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे । प्रसह्य ते त्वया राजन्हता परमदुर्जया ॥ १७
तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण तव वानरान् । अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८
अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् । इष्ट्वा यज्ञ वरो लब्धो लोके परमदुर्लभ ॥ १९
शक्तितोमरमीन च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् । गजकच्छपसबाधमश्वमण्डूकसकुलम् ॥ २०
रुद्रादित्यमहाग्राह मरुद्वसुमहोरगम् । रथाश्वगजतोयौघ पदातिपुलिन महत् ॥ २१
अनेन हि समासाद्य देवाना बलसागरम् । गृहीतो दैवतपतिर्लङ्का चापि प्रवेशित ॥ २२
पितामहनियोगाच्च मुक्त शम्बरवृत्रहा । गतस्त्रिविष्टप राजन्सर्वदेवनमस्कृत ॥ २३
तमेव त्व महाराज विसृजेन्द्रजित सुतम् । यावद्वानरसेना ता सरामा नयति क्षयम् ॥ २४
राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् । हृदि नैव त्वया कार्या त्व वधिष्यसि राघवम् ॥२५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तम सर्ग ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

ततो नीलाम्बुदनिभ प्रहस्तो नाम राक्षस । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य शूर सेनापतिस्तदा ॥ १
देवदानवगन्धर्वा पिशाचपतगोरगा । न त्वा धर्षयितु शक्ता कि पुनर्वानरा रणे ॥ २
सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिता स्म हनूमता । न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचर ॥ ३
सर्वा सागरपर्यन्ता सशैलवनकाननाम् । करोम्यवानरा भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४
रक्षा चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर । नागमिष्यति ते दु ख किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५
अब्रवीत्तु सुसक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षस । इद न क्षमणीय हि सर्वेषा न प्रधर्षणम् ॥ ६
अय परिभवो भूय पुरस्यान्त पुरस्य च । श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७
अस्मिन्मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् । प्रविष्टान्सागर भीममम्बर वा रसातलम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सुसक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबल । प्रगृह्य परिघ घोर मासशोणितरूषितम् ॥ ९
कि वो हनुमता कार्य कृपणेन तपस्विना । रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १०
अद्य राम ससुग्रीव परिघेण सलक्ष्मणम् । आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥११
इद ममापर वाक्य शृणु राजन्यदीच्छसि । उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रित ॥ १२
कामरूपधरा शूरा सुभीमा भीमदर्शना । राक्षसा वै सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिता ॥ १३
काकुत्स्थमुपसगम्य बिभ्रतो मानुष वपु । सर्वे ह्यसभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४
प्रेषिता भरतेन स्म भ्रात्रा तव यवीयसा । स हि सेना समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५
ततो वयमितस्तूर्ण शूलशक्तिगदाधरा । चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम हे ॥ १६
आकाशे गणश स्थित्वा हत्वा ता हरिवाहिनीम् । अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् १७
एव चेदुपसर्पेतामनय[2] रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८
कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् । अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावण लोकरावणम् ॥१९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गता । अहमेको हनिष्यामि राघव सहलक्ष्मणम् ॥
सुग्रीव च हनूमन्त सर्वानेव च वानरान् ॥ २०

---

१ अनय कैतवम् । २ अपनयेन ।

ततो वज्रहनुर्नाम राक्षस॰ पर्वतोपम । क्रुद्ध परिलिहन्वक्र जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
स्वैर कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वरा । एकोऽह भक्षयिष्यामि तान्सर्वान्हरियूथपान्२२
स्वस्था क्रीडन्तु निश्चिन्ता पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३
अहमेको वधिष्यामि सुग्रीव सहलक्ष्मणम् । अङ्गद च हनूमन्त राम च रणकुञ्जरम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टम सर्ग ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

ततो निकुम्भो रभस सूर्यशत्रुर्महाबल । सुप्तघ्नो यज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदर ॥ १
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षस । इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान्रावणात्मज ॥ २
प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबल । धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षस ॥ ३
परिघान्पट्टसान्प्रासाञ्शक्तिशूलपरश्वधान् । चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलाञ्शितान् ४
प्रगृह्य परमक्रुद्धा समुत्पत्य च राक्षसा । अब्रुवन्रावण सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५
अद्य राम वधिष्याम सुग्रीव च सलक्ष्मणम् । कृपण च हनूमन्त लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा बिभीषण । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य पुन प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थ प्राप्तु न शक्यते । तस्य विक्रमकालास्तान्युक्तानाहुर्मनीषिण ॥ ८
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च । विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृता ॥ ९
अप्रमत्त कथ त तु विजिगीषु बले स्थितम् । जितरोष दुराधर्ष प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १०
समुद्र लङ्घयित्वा तु घोर नदनदीपतिम् । कृत हनुमता कर्म दुष्कर तर्कयेत वा ॥ ११
बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचरा । परेषा सहसावज्ञा न कर्तव्या कथचन ॥ १२
कि च राक्षसराजस्य रामेणापकृत पुरा । आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्या यशस्विन ॥ १३
खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे । अवश्य प्राणिना प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४
अयशस्यमनायुष्य परदाराभिमर्शनम् । अर्थक्षयकर घोर पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५
एतन्निमित्त वैदेही भय न सुमहद्भवेत् । आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥ १६
न न क्षम वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना । वैर निरर्थक कर्तु दीयतामस्य मैथिली ॥ १७
यावन्न सगजा साश्वा बहुरत्नसमाकुलाम् । पुरी दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८
यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी । नावस्कन्दति नो लङ्का तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९
विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूरा सर्वे च राक्षसा । रामस्य दयिता पत्नी स्वय न यदि दीयते २०
प्रसादये त्वा बन्धुत्वात्कुरुष्व वचन मम । हित पथ्यमह ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१

पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान्सुदृढान्नृपात्मज॰ ।
सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ २२
त्यज स्वकोप सुखधर्मनाशन भजस्व धर्म रतिकीर्तिवर्धनम् ।
प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवा प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ २३

विभीषणवच॰ श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वर । विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वक गृहम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवम सर्ग ॥ ९ ॥

१ साम तेराक्ता तेषु ।

दशमः सर्ग[1]।

तत प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चय । राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषण ॥ १
शैलाग्रचयसकाश शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । सुविभक्तमहाकक्ष्य महाजनपरिग्रहम् ॥ २
मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् । राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तै सर्वत परिरक्षितम् ॥ ३
मत्तमातङ्गनि श्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् । शङ्खघोषमहाघोष तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४
प्रमदाजनसबाध प्रजल्पितमहापथम् । तप्तकाञ्चननिर्यूह भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५
गन्धर्वाणामिवावासमालय मरुतामिव । रत्नसचयसबाध भवन भोगिनामिव ॥ ६
त महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिमान् । अग्रजस्यालय वीर प्रविवेश महाद्युति ॥ ७
पुण्यान्पुण्याहघोषाश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसश्रितान् ॥ ८
पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भि सुमनोक्षतै । मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श सुमहाबल ॥ ९
स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमान स्वतेजसा । आसनस्थ महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १०
स राजदृष्टिसपन्नमासन हेमभूषितम् । जगाम समुदाचार प्रयुज्याचारकोविद ॥ ११
स रावण महात्मान विजने मन्त्रिसन्निधौ । उवाच हितमत्यर्थ वचन हेतुनिश्चितम् ॥ १२
प्रसाद्य भ्रातर ज्येष्ठ सान्त्वेनोपस्थितक्रम । देशकालार्थसवादी दृष्टलोकपरावर ॥ १३
यदाप्रभृति वैदेही सप्राप्तेमा पुरी तव । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि न ॥ १४
सस्फुलिङ्ग सधूमार्चि सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसधुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५
अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च । सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिका ॥ १६
गवा पयासि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जरा । दीनमश्वा प्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिन १७
खरोष्ट्राश्वतरा राजन्भिन्नरोमा स्रवन्ति न । न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिता ॥ १८
वायसा सङ्घश क्रूरा व्याहरन्ति समन्तत । समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सघश ॥ १९
गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिता । उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिव शिवा ॥ २०
क्रव्यादाना मृगाणा च पुरद्वारेषु सङ्घश । श्रूयन्ते विपुला घोषा सविस्फूर्जथुनि स्वना ॥ २१
तदेव प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिद क्षमम् । रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२
इद च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृत मया । तत्रापि च महाराज न दोष कर्तुमर्हसि ॥ २३
अय च दोष सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते । रक्षसा राक्षसीना च पुरस्यान्त पुरस्य च ॥ २४
श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ता सर्वमन्त्रिण । अवश्य च मया वाच्य यद्दृष्टमपि वा श्रुत २५
संप्रधार्य यथान्याय तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २६
इति स्म मन्त्रिणा मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् । रावण राक्षसश्रेष्ठ पथ्यमेतद्विभीषण ॥ २७

हित महार्थं मृदु हेतुसहित व्यतीतकालायतिसप्रतिक्षमम् ।
निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वर प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८
भय न पश्यामि कुतश्चिदप्यह न राघव प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ।
सुरै सहेन्द्रैरपि सङ्गत कथ ममाग्रत स्थास्यति लक्ष्मणाग्रज ॥ २९
इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबल सयति चण्डविक्रम ।
दशाननो भ्रातरमाप्तवादिन विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशम सर्ग ॥ १० ॥

---

१ अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेति अग्निष्ठा महानसा । २ अग्निहोत्रशालासु । ३ वेदाध्ययनस्थानेषु ।

एकादशः सर्गः ।

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहित । असमानाच्च सुहृदा पाप पापेन कर्मणा ॥ १
अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावण । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत ॥ २
स हेमजालवितत मणिविद्रुमभूषितम् । उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३
तमास्थाय रथश्रेष्ठ महामेघसमस्वनम् । प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीव सभा प्रति ॥ ४
असिचर्मधरा योधा सर्वायुधधरास्तथा । राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात्सम्प्रतस्थिरे ॥ ५
नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिता । पार्श्वत पृष्ठतश्चैन परिवार्य ययुस्तदा ॥ ६
रथैश्चातिरथा शीघ्र मत्तैश्च वरवारणै । अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभि ॥ ७
गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणय । परश्वधधराश्चान्ये तथान्ये शूलपाणय ॥ ८
ततस्तूर्यसहस्राणा सजज्ञे निस्वनो महान् । तुमुल शङ्खशब्दश्च सभा गच्छति रावणे ॥ ९
स नेमिघोषेण महान्सहसाभिविनादयन् । राजमार्ग श्रिया जुष्ट प्रतिपेदे महारथ ॥ १०
विमल चातपत्राण प्रगृहीतमशोभत । पाण्डर राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११
हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे । चामरव्यजने चास्य रेजतु सव्यदक्षिणे ॥ १२
ते कृताञ्जलय सर्वे रथस्थ पृथिवीस्थिता । राक्षसा राक्षसश्रेष्ठ शिरोभिस्त ववन्दिरे ॥ १३
राक्षसै स्तूयमान सञ्जयाशीर्भिररिन्दम । आससाद महातेजा सभा सुविहिता शुभाम् ॥१४
सुवर्णरजतस्थूणा विशुद्धस्फटिकान्तराम् । विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५
ता पिशाचशतै षड्भिरभिगुप्ता सदा शुभाम् । प्रविवेश महातेजा सुकृता विश्वकर्मणा॥१६
तस्या तु वैडूर्यमय प्रियकाजिनसवृतम् । महत्सोपाश्रय भेजे रावण परमासनम् ॥ १७
तत शशासेश्वरवद्दूताँल्लघुपराक्रमान् । समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्राक्षसानिति ॥ १८
कृत्यमस्ति महज्जात सामर्थ्यमिह नो महत् । राक्षसास्तद्वच श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमु ॥१९
अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च । उद्यानेषु च रक्षासि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २०
ते रथान्रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान् । नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातय ॥ २१
सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभि । सपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२
ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च । सभा पद्भि प्रविविशु सिहा गिरिगुहामिव२३
राज्ञ पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिता । पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन्२४
ते समेत्य सभाया वै राक्षसा राजशासनात् । यथार्हमुपतस्थुस्ते रावण राक्षसाधिपम् ॥ २५
मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिता । अमात्याश्च गुणोपेता सर्वज्ञा बुद्धिदर्शना २६
समेयुस्तत्र शतश शूराश्च बहवस्तदा । सभाया हेमवर्णाया सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥
रम्याया राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः ॥ २७

ततो महात्मा विपुल सुयुग्य वर रथ हेमविचित्रिताङ्गम् ।
शुभ समास्थाय ययौ यशस्वी बिभीषण ससदमग्रजस्य ॥ २८
स पूर्वजायावरज शशस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे ।
शुक प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्ह पृथगासनानि ॥ २९

---

१ प्राप्तकाल मन्त्रस्येति शेष ।

सुवर्णनानामणिभूषणाना सुवाससा ससदि राक्षसानाम् ।
तेषा परार्ध्यागरुचन्दनाना स्रजश्च गन्धाश्च ववु समन्तात्॥ ३०
न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजल्पुरुच्चै ।
ससिद्धार्था सर्व एवोग्रवीर्या भर्तु सर्वे ददृशुश्चानन ते ॥ ३१
स रावण शस्त्रभृता मनस्विना महाबलाना समितौ मनस्वी ।
तस्या सभाया प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्त ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकादश सर्ग ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

स ता परिषद कृत्स्ना समीक्ष्य समितिजय । प्रचोदयामास तदा प्रहस्त वाहिनीपतिम् ॥ १
सेनापते यथा ते स्यु कृतविद्याश्चतुर्विधा । योधानधिकरक्षाया तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २
स प्रहस्त प्रणीतात्मा चिकीर्षन्राजशासनम् । विनिक्षिपद्बल सर्व बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३
ततो विनिक्षिप्य बल पृथङ्नगरगुप्तये । प्रहस्त प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४
निहित बहिरन्तश्च बल बलवतस्तव । कुरुष्वाविमना क्षिप्र यदभिप्रेतमस्ति ते ॥ ५
प्रहस्तस्य वच श्रुत्वा राजा राज्यहिते रत । सुखेप्सु सुहृदा मध्ये व्याजहार स रावण ॥ ६
प्रियाप्रिये सुख दु ख लाभालाभौ हिताहिते । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७
सर्वकृत्यानि युष्माभि समारब्धानि सर्वदा । मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८
ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासव । भवद्भिरहमत्यर्थ वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९
अह तु खलु सर्वान्व समर्थयितुमुद्यत । कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १०
अय हि सुप्त षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबल । सर्वशस्त्रभृता मुख्य स इदानीं समुत्थित ॥
इय च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया । रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२
सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी । त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी मता १३
तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना । हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४
सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरज ॥ १५
हुताग्नेरर्चिसकाशामेना सौरीमिव प्रभाम् ॥ १६
उन्नस वदनं वल्गु विपुल चारु लोचनम् । पश्यस्तदा वशस्तस्या कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७
क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च । शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषीकृत ॥ १८
सा तु सवत्सर काल मामयाचत भामिनी । प्रतीक्षमाणा भर्तार राममायतलोचना ॥ १९
तन्मया चारुनेत्राया प्रतिज्ञात वच शुभम् । श्रान्तोऽह सतत कामाद्यातो हय इवाध्वनि २०
कथ सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकस । बहुसत्त्वसमाकीर्ण तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१
अथवा कपिनैकेन कृत न कदन महत् । दुर्ज्ञेया कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामति ॥ २२
मानुषान्मे भय नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् । तदा देवासुरे युद्धे युष्माभि सहितोऽजयम् ॥
ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३
परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ । सीतायाः पदवी प्राप्तौ सम्प्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४

---

१ ज्ञापयितुम् । २ दृष्ट्वेति पूर्वेण सबन्ध । ३ ज्ञातवन्तौ ।

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ । भवद्भिर्मन्त्यता मन्त्र सुनीत चाभिधीयताम् २५
न हि शक्ति प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् । सागर वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६
तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्ण प्रचुक्रोध वचन चेदमब्रवीत् ॥ २७

यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता ।
सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चित तदा भजेत चित्त यमुनेव यामुनम् ॥ २८

सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिम तव । विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मण ॥ २९
न्यायेन राजकार्याणि य करोति दशानन । न स सतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृप ॥ ३०
अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवीष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१
य पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति । पूर्व चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२
चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिक बलम् । क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजा ॥ ३३
त्वयेद महदारब्ध कार्यमप्रतिचिन्तितम् । दिष्ट्या त्वा नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४
तस्मात्त्वया समारब्ध कर्म ह्यप्रतिम परै । अह समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूस्तवानघ ॥ ३५
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूस्तव विशापते । यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥
तावह योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३६
गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिन । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दर ॥ ३७
पुनर्मा स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति । ततोऽह तस्य पास्यामि रुधिर काममाश्वस ॥ ३८

वधेन वै दाशरथे सुखावह जय तवाहर्तुमह यतिष्ये ।
हत्वा च राम सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ३९
रमस्व काम पिब चाग्र्यवारुणी कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वर ।
मया तु रामे गमिते यमक्षय चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादश सर्ग ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

रावण क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबल । मुहूर्तमनुसचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
य खल्वपि वन प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् । न पिबेन्मधु सप्राप्त स नरो बालिशो भवेत् ॥ २
ईश्वरस्येश्वर कोऽस्ति तव शत्रुनिबर्हण । रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३
बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल । आक्रम्याक्रम्य सीता वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४
लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् । प्राप्तमप्राप्तकाल वा सर्व प्रतिसहिष्यसि ॥ ५
कुम्भकर्ण सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबल । प्रतिषेधयितु शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६
उपप्रदान सान्त्व वा भेद वा कुशलै कृतम् । समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥ ७

---

१ आगन्तुमिति शेष । २ यदा सकृत्समाक्ष्यैव स्वयमेव विचाय । रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्त कर्तृ यमुना यामुन पवतमिव सुनिश्चित सुनिश्चय भजेत खलु । स एवास्माभि सह विचारकाल । इदानी विचारण गते जले सेतुब धनमिवेति भाव । ३ आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिम समजस स्यात् । ४ अशुचिषु । ५ कृत्येषु क्षिप्र चपलस्य असमीक्ष्यकारिण । बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्य । समीक्ष्य विचाय । अ ये शत्रव । ख र ध्र प्रपद्य ते । असमीक्ष्यकरणरूपावसर लब्ध्वा अभिभव तीत्यर्थ । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात् सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हसास्तमतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धि ।

इह प्राप्तान्वय सर्वाञ्शत्रूस्तव महाबल । वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न सशय ॥ ८
एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावण । तस्य सपूजयन्वाक्यमिद वचनमब्रवीत् ॥ ९
महापार्श्व निबोध त्व रहस्य किंचिदात्मन । चिरवृत्त तदाख्यास्ये यदवाप्त मया पुरा ॥ १०
पितामहस्य भवन गच्छन्ती पुञ्जिकस्थलाम्[1] । चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११
सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना तत । स्वयभूभवन प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा॥१२
तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मन । अथ सकुपितो देवो मामिद वाक्यमब्रवीत्॥१३
अद्यप्रभृति यामन्या बलान्नारी गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति[3] न सशय ॥१४
इत्यह तस्य शापस्य भीत प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्सीता वैदेही शयने शुभे ॥ १५
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गति । नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६
यस्तु सिहमिवासीन सुप्त गिरिगुहाशये । क्रुद्ध मृत्युमिवासीन प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७
न मत्तो निशितान्बाणान्द्विजिह्वानिव पन्नगान् । राम पश्यति सग्रामे तेन मामभिगच्छति॥१८
क्षिप्र वज्रोपमैर्बाणै शतधा कार्मुकच्युतै । राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृत । उदयन्सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २०
न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुन ।
मया त्विय बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदश सर्ग ॥ १३ ॥

चतुर्दश सर्ग ।

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्य स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
बिभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्य हितमर्थयुक्तम् ॥ १
वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविष सुस्मिततीक्ष्णदष्ट्र ।
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकाय सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २
यावन्न लङ्का समभिद्रवन्ति बलीमुखा पर्वतकूटमात्रा ।
दष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ ३
यावन्न गृह्णन्ति शिरासि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ।
वज्रोपमा वायुसमानवेगा प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ ४
न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा ।
निकुम्भकुम्भौ च तथातिकाय स्थातु न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ५
जीवस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्व गुप्त सवित्राप्यथ वा मरुद्भि ।
न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्ट ॥ ६
निशम्य वाक्य तु बिभीषणस्य तत प्रहस्तो वचन बभाषे ।
न नो भय विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ७
न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भय न सख्ये पतगोत्तमेभ्य ।
कथ नु रामाद्भविता भय नो नरेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ८

१ पुञ्जिकस्थलानाम्नी काचिदप्सरा । २ भीत्या निलीय गच्छन्तीम् । ३ विशीर्णो भविष्यति ।

प्रहस्तवाक्य त्वहित निशम्य बिभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ।
ततो महात्मा वचन बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धि ॥ ९
प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्व कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम् ।
ब्रवीथ राम प्रति तन्न शक्य यथा गति स्वर्गमधर्मबुद्धे ॥ १०
वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ।
कथ भवेदर्थविशारदस्य महार्णव तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ ११
धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवशप्रभवस्य राज्ञ ।
प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढा ॥ १२
तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ता[1] ।
भित्त्वा शरीर प्रविशन्ति बाणा प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १३
भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति काय प्राणान्तिकास्तेऽशनितुल्यवेगा ।
शिता शरा राघवविप्रमुक्ता प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४
न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भ ।
न चेन्द्रजिद्दाशरथि प्रसोढु त्व वा रणे शक्रसम समर्था ॥ १५
देवान्तको वापि नरान्तको वा तथातिकायोऽतिरथो महात्मा ।
अकम्पनश्चाद्रिसमानसार स्थातु न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६
अय हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भि ।
अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्ण प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७
अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन ।
बलात्परिक्षिप्तमिम भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८
यावद्धि केशग्रहण सुहृद्भि समेत्य सर्वैं परिपूर्णकामै ।
निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीत ॥ १९
सहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भि ।
युक्तस्त्वय तारयितु समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्स ॥ २०
इद पुरस्यास्य सराक्षस्य राज्ञश्च पथ्य ससुहृज्जनस्य ।
सम्यग्घि वाक्य स्वमत ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१
परस्य वीर्य स्वबल च बुद्ध्वा स्थान क्षय चैव तथैव वृद्धिम् ।
तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षम स्वामिहित च मन्त्री ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दश सर्ग ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्ग ।

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन बिभीषणस्य ।
ततो महात्मा वचन बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्य ॥ १
किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थक चैव सुभीतवच्च ।
अस्मिन्कुले योऽपि भवेन्न जात सोऽपीदृश नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २

[1] स्वर्ग प्रति गति ।

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ।
एक कुलेऽस्मिन्पुरुषो विमुक्तो बिभीषणस्तात कनिष्ठ एष ॥ ३
किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ।
सुप्राकृतेनापि रणे निहन्तु शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४
त्रिलोकनाथो ननु देवराज शक्रो मया भूमितले निविष्ट ।
भयार्दिताश्चापि दिश प्रपन्ना सर्वे तथा देवगणा समग्रा ॥ ५
ऐरावतो विस्वरमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ।
विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणा समग्रा ॥ ६
सोऽह सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ।
कथ नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययो प्राकृतयो सुवीर्य ॥ ७
अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचन निशम्य ।
ततो महार्थं वचन बभाषे बिभीषण शस्त्रभृता वरिष्ठ ॥ ८
न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धि ।
तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोऽर्थहीन बहु विप्रलप्तम् ॥ ९
पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रु ।
यस्येदृश राघवतो विनाश निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १०
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ।
बाल दृढ साहसिक च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृता समीपम् ॥ ११
मूढ प्रगल्भो विनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ।
मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२
को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मत कालनिकाशरूपान् ।
सहेत बाणान्यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३
धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् ।
सीता च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोका ॥ १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदश सर्ग ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

सुनिविष्ट हित वाक्यमुक्तवन्त बिभीषणम् । अब्रवीत्परुष वाक्य रावण कालचोदित ॥ १
वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा । न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २
जानामि शील ज्ञातीना सर्वलोकेषु राक्षस । हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीना ज्ञातय सदा ॥ ३
प्रधान साधन वैद्य धर्मशील च राक्षस । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूर परिभवन्ति च ॥ ४
नित्यमन्योन्यसहृष्टा व्यसनेष्वाततायिन । प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहा ॥ ५
श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीता श्लोका पद्मवने क्वचित् । पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणु तान्गदतो मम ६

---

१ समक्षमुक्तान्समीपे मुक्तान् । २ मित्रवदवभासमानेन । ३ शत्रुपक्षपातिना । ४ स्वजातिश्रेष्ठम् । ५ कायसाधकम् ।
६ विद्वासम् ।

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न न पाशा भयावहा।घोरा स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहा ७
उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र सशय । कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभय सुकष्ट विदित च न ॥ ८
विद्यते गोषु सपन्न विद्यते ब्राह्मणे दम । विद्यते स्त्रीषु चापल्य विद्यते ज्ञातितो भयम्॥ ९
ततो नेष्टमिद सौम्य यदह लोकसत्कृत । ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणा मूर्ध्न्यवस्थित ॥ १०
यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दव । न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सगतम् ॥ ११
यथा मधुकरस्तर्षाद्रस विन्दन्न विद्यते । तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२
यथा पूर्व गज स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रज । दूषयत्यात्मनो देह तथाऽनार्येषु सौहृदम्॥ १३
यथा शरदि मेघाना सिञ्चतामपि गर्जताम् । न भवत्यम्बुसक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४
अन्यस्त्वेवविध ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वा तु धिक्कुलपासनम्॥ १५
इत्युक्त परुष वाक्य न्यायवादी बिभीषण । उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भि सह राक्षसै ॥ १६
अब्रवीच्च तदा वाक्य जातक्रोधो बिभीषण । अन्तरिक्षगत श्रीमान्भ्रातर राक्षसाधिपम् ॥
स त्व भ्रातासि मे राजन्ब्रूहि मा यद्यदिच्छसि ॥ १७
ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थित । इद तु परुष वाक्य न क्षमाम्यनृत तव॥१८
सुनीत हितकामेन वाक्यमुक्त दशानन । न गृह्णन्त्यकृतात्मान कालस्य वशमागता ॥ १९
सुलभा पुरुषा राजन्सतत प्रियवादिन । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥२०
बद्ध कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा । न नश्यन्तमुपेक्षेय प्रदीप्त शरण यथा ॥ २१
दीप्तपावकसकाशै शितै काञ्चनभूषणै । न त्वामिच्छाम्यह द्रष्टु रामेण निहत शरै ॥ २२
शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे । कालाभिपन्ना सीदन्ति यथा वालुकसेतव ॥ २३
तन्मर्षयतु यच्चोक्त गुरुत्वाद्धितमिच्छता । आत्मान सर्वथा रक्ष पुरी चेमा सराक्षसाम् ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २४

निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचन निशाचर ।
परीतकाला हि गतायुषो नरा हित न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडश सर्ग ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावण रावणानुज । आजगाम मुहूर्तेन यत्र राम सलक्ष्मण ॥ १
त मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् । गगनस्थ महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपा ॥ २
तमात्मपञ्चम दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः । वानरै सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३
चिन्तयित्वा मुहूर्त तु वानरास्तानुवाच ह । हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिद वचनमुत्तमम् ॥ ४
एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भि सह राक्षसै । राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान्हन्तु न सशय ॥ ५
सुग्रीवस्य वच श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमा । सालानुद्यम्य शैलाश्च इद वचनमब्रुवन् ॥ ६
शीघ्र व्यादिश नो राजन्वधायैषा दुरात्मनाम् । निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजस ॥ ७
तेषा संभाषमाणानामन्योन्य स बिभीषण । उत्तर तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८

---

१ प्राप्त । २ यथा मधुकर तर्षात् अभिलाषात् । रस मकरन्दम् । विन्दन् पिबन् । तत्रैव रसाधारे पुष्पएव न विद्यते न तिष्ठति। त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृद तथा । ३ न भवेत् विनश्येत् । ४ प्रत्यासन्नमरणा ।

उवाच च महाप्राज्ञ स्वरेण महता महान् । सुग्रीव तांश्च सप्रेक्ष्य सर्वान्वानरयूथपान् ॥ ९
रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वर । तस्याहमनुजो भ्राता बिभीषण इति श्रुत ॥ १०
तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् । रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभि सुरक्षिता ११
तमह हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च [1]न्यदर्शयम् । साधु निर्यात्यता सीता रामायेति पुन पुन ॥ १२
स च न प्रतिजग्राह रावण कालचोदित । उच्यमान हित वाक्य विपरीत इवौषधम् ॥ १३
सोऽह परुषितस्तेन दासवच्चावमानित । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघव शरण गत ॥ १४
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने । निवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५
एतत्तु वचन श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रम । लक्ष्मणस्याग्रतो राम सरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६
रावणस्यानुजो भ्राता बिभीषण इति श्रुत । चतुर्भि सह रक्षोभिर्भवन्त शरण गत ॥ १७
[2]मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि । वानराणा च भद्र ते परेषा च परतप ॥ १८
अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसा कामरूपिण । शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ १९
प्रणि[3]धी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् । अनुप्रविश्य सोऽस्मासु भेद कुर्यान्न सशय ॥ २०
अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् । अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २१
मित्राट[4]वीबल चैव मौ[5]ल भृत्यबल तथा । सर्वमेतद्बल ग्राह्य वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २२
प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो । आगतश्च रिपो पक्षात्कथमस्मिन्हि विश्वसेत् २३
रावणेन प्रणिहित तमवेहि बिभीषणम् । तस्याह निग्रह मन्ये क्षम क्षमवता वर ॥ २४
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सदिष्टोऽयमुपागत । प्रहर्तु मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २५
प्रविष्ट शत्रुसैन्य हि प्राज्ञ शत्रुरतर्कित । निहन्यादन्तर लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २६
वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवै सह । रावणस्य नृशसस्य भ्राता ह्येष बिभीषण ॥ २७
एवमुक्त्वा तु त राम सरब्धो वाहिनीपति । वाक्यज्ञो वाक्यकुशल ततो मौनमुपागमत् २८
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वा रामो महायशा । समीपस्थानुवाचेद हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ २९
यदुक्त कपिराजेन रावणावरज प्रति । वाक्य हेतुमदर्थ्य च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३०
सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्त बुद्धिमता सता । समर्थेनापि सदेष्टु[6] शाश्वती भूतिमिच्छता ॥ ३१
इत्येव परिपृष्टास्ते स्व स्व मतमतन्द्रिता । सोपचार तदा राममूचुर्हितचिकीर्षव ॥ ३२
अज्ञात नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मान सूचयन्राम पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३३
त्व हि सत्यव्रत शूरो धार्मिको दृढविक्रम । परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ३४
तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसपन्ना समर्थाश्च पुन पुन ॥ ३५
इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रत । बिभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचन हरि ॥ ३६
शत्रो सकाशात्सप्राप्त सर्वथा शङ्क्य एव हि । विश्वासयोग्य सहसा न कर्तव्यो बिभीषण
छादयित्वात्मभाव हि चरन्ति शठबुद्धय । प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थ सुमहान्भवेत् ॥ ३८
अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसाय भजेत ह । गुणत सग्रह कुर्याद्दोषतस्तु विसर्जयेत् ॥ ३९
यदि दोषो महास्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् । गुणान्वापि बहूञ्ज्ञात्वा सग्रह क्रियता नृप ४०

---

१ अबोधयम् । २ म त्र कार्याकार्यविचार । व्यूह सेनास्कन्दनिवेश । नय विचाय निश्चितानामुपायाना स्वस्वविषये प्रयोग । चार गूढप्रेषण । वानराणा परेषा राक्षसाना च मन्त्रादिषु विषये युक्त अवहित भवितुमर्हसि । एव सति तव भद्र भविष्यतीत्यर्थ । ३ चार । ४ मित्रसबन्धिसैन्यम् । आटविकजनरूप सैन्य च । ५ परपरागतम् । ६ सदेष्टु युक्त इति सबन्ध ।

शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्य वचनमब्रवीत्। क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चार[1] प्रतिविधीयताम् ॥४१
प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना। परीक्ष्य च तत कार्यो यथान्याय्य परिग्रह ॥४२
जाम्बवांस्त्वथ सप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षण। वाक्य विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम्॥४३
बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषण। अदेशकाले सप्राप्त सर्वथा शङ्क्यतामयम्॥ ४४
ततो मैन्दस्तु सप्रेक्ष्य नयापनयकोविद। वाक्य वचनसपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम्॥ ४५
वचन नाम तस्यैष रावणस्य बिभीषण। पृच्छ्यता मधुरेणाय शनैर्नरवरेश्वर॥ ४६
भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्व करिष्यसि। यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्व नरर्षभ॥ ४७
अथ सस्कारसपन्नो हनूमान्सचिवोत्तम। उवाच वचन श्लक्ष्णमर्थवन्मधुर लघु॥ ४८
न भवन्त मतिश्रेष्ठ समर्थ वदता वरम्। अतिशाययितु शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन्॥ ४९
न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामत। वक्ष्यामि वचन राजन्यथार्थ राम गौरवात्॥५०
अर्थानर्थनिमित्त हि यदुक्त सचिवैस्तव। तत्र दोष प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते॥ ५१
ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धु न शक्यते। सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा॥५२
चारप्रणिहित युक्त यदुक्त सचिवैस्तव। अर्थस्यासभवात्तत्र कारण नोपपद्यते॥ ५३
अदेशकाले सप्राप्त इत्यय यद्विभीषण। विवक्षा तत्र मेऽस्तीय ता निबोध यथामति॥
स एष देश कालश्च भवतीति यथातथा॥ ५४
पुरुषात्पुरुष प्राप्य तथा दोषगुणावपि। दौरात्म्य रावणे दृष्ट्वा विक्रम च तथा त्वयि॥
युक्तमागमन तस्य सदृश तस्य बुद्धित॥ ५५
अज्ञातरूपै पुरुषै स राजन्पृच्छ्यतामिति। यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता॥५६
पृच्छ्यमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वच। तत्र मित्र प्रदुष्येत मिथ्या पृष्ट सुखागतम्॥५७
अशक्य सहसा राजन्भावो वेत्तु परस्य वै। अन्त स्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्य पश्यता भृशम्॥५८
न त्वस्य ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता। प्रसन्न वदन चापि तस्मान्मे नास्ति सशय॥ ५९
अशङ्कितमति स्वस्थो न शठ परिसर्पति। न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह सशय ६०
आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतनृणाम्॥६१
देशकालोपपन्न च कार्य कार्यविदा वर। स्वफल कुरुते क्षिप्र प्रयोगेणाभिसहितम्॥ ६२
उद्योग तव सप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्त च रावणम्। वालिनश्च वध श्रुत्वा सुग्रीव चाभिषेचितम्॥
राज्य प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागत॥ ६३
एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते त्वस्य सग्रहः। यथाशक्ति मयोक्त तु राक्षसस्यार्जव प्रति॥
त्व प्रमाण तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमता वर॥ ६४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः।

अथ राम प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह। प्रत्यभाषत दुर्धर्ष श्रुतवानात्मनि स्थितम्॥ १
ममापि तु विवक्षास्ति काचित्प्रति बिभीषणम्। श्रुतमिच्छामि तत्सर्व भवद्भि श्रेयसि स्थितै २

---

१ चार प्रेषयित्वा। २ राजकार्येषु नियोगात्। ३ साधुत्वम्। ४ चारप्रणिधान युक्तमिति यदुक्तम्। ५ चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदशनादेरसभवात् चारप्रणिधानलक्षण कारण उपाय। न युज्यते। ६ अधमपुरुषाद्रावणादुत्तमपुरुष भव त प्राप्य विमृश्य। ७ स्वस्मि दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि। ८ अन्तर्हितस्वाभिप्रायै परस्य गीतै। ९ स्वोचितफलम्।

मित्र[1]भावेन सप्राप्त न त्यजेय कथचन । दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेत[2]दगर्हितम्[3] ॥ ३
सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च । तत शुभतर वाक्यमुवाच हरिपुङ्गव ॥ ४
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष[4] रजनीचर ॥ ५
ईदृश व्यसन प्राप्त भ्रातर य परित्यजेत्[5] । को[6] नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६
वानराधिपतेर्वाक्य श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च । ईषदुत्स्मयमानस्तु लक्ष्मण पुण्यलक्षणम् ॥
इति होवाच काकुत्स्थो वाक्य सत्यपराक्रम ॥ ७
अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च । न शक्यमीदृश वक्तु यदुवाच हरीश्वर ॥ ८
अस्ति सूक्ष्मतर किंचिद्यदत्र प्रतिभाति मे । प्रत्यक्ष लौकिक वापि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९
अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिता । व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागत ॥ १०
अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान्हितान् । एष प्रायो नरेन्द्राणा शङ्कनीयस्तु शोभन ११
यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च । तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिद शृणु॥१२
न वय तत्कु[7]लीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षस । पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषण
अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति सगता । प्रणादश्च महानेष ततोऽस्य भयमागतम् ॥
इति भेद गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषण ॥ १४
न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमा । मद्विधा वा पितु पुत्रा सुहृदो वा भवद्विधा॥१५
एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीव सहलक्ष्मण । उत्थायेद महाप्राज्ञ प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
रावणेन प्रणिहित तमवेहि बिभीषणम् । तस्याह निग्रह मन्ये क्षम क्षमवता वर ॥ १७
राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या सदिष्टोऽयमिहागत । प्रहर्तु त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वानघ १८
लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्य सचिवै सह । रावणस्य नृशसस्य भ्राता ह्येष विभीषण ॥१९
एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठ सुग्रीवो वाहिनीपति । वाक्यज्ञो वाक्यकुशल ततो मौनमुपागमत् ॥२०
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्य राम श्रुत्वा विमृश्य च । तत शुभतर वाक्यमुवाच हरिपुगवम् ॥२१
सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचर । सूक्ष्ममप्यहित कर्तु ममाशक्त कथचन ॥ २२
पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्या चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर २३
श्रूयते हि कपोतेन शत्रु शरणमागत । अर्चितश्च यथान्याय स्वैश्च मासैर्निमन्त्रित ॥ २४
स हि त प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् । कपोतो वानरश्रेष्ठ कि पुनर्मद्विधो जन ॥ २५
ऋषे कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा । शृणु गाथा पुरा गीता धर्मिष्ठा सत्यवादिना ॥२६
बद्धाञ्जलिपुट दीन याचन्त शरणागतम् । न हन्या[9]दानृशस्यार्थमपि शत्रु परतप ॥ २७
आर्तो वा यदि वा दृप्त परेषा शरणागत । अरि प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्य कृतात्मना॥२८
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति। स्वया शक्त्या यथासत्त्व तत्पाप लोकगर्हित २९
विनष्ट पश्यतस्तस्याऽरक्षिण शरणागत । आदाय सुकृत तस्य सर्व गच्छेदरक्षित ॥ ३०
एव दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे । अस्वर्ग्य चायशस्य च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१
करिष्यामि यथार्थ तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् । धर्मिष्ठ च यशस्य च स्वर्ग्य स्यात्तु फलोदयम्३२

---

१ शरणागतत्वेन । २ एतत् दुष्टस्यापि शरणागतस्य ग्रहणम् । ३ पूजितमेव । ४ किं अनेन अस्माक किं प्रयोजन । न किमपीत्यर्थ । ५ अत्यजत् । ६ य बन्धु एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत् स कस्तस्य भवेत् । न कोपीत्यथ । ७ राक्षसराज्यार्हा । ८ स्वकार्ये सर्वेपि पण्डिता । ९ अघातुकत्वसिद्ध्यर्थम् ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते। अभय सर्वभूतेभ्यो[1] ददाम्येतद्व्रत मम ॥ ३३
आनयैन हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभय मया। बिभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावण स्वयम् ॥ ३४
रामस्य तु वच श्रुत्वा सुग्रीव प्लवगेश्वर। प्रत्यभाषत काकुत्स्थ सौहार्देनाभिचोदित ॥ ३५
किमत्र चित्र धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह। यत्त्वमार्य प्रभाषेथा सत्त्ववान्सत्पथे स्थित ॥३६
मम चाप्यन्तरात्माय शुद्ध वेत्ति बिभीषणम्। अनुमानाच्च भावाच्च सर्वत सुपरीक्षित ॥३७
तस्मात्क्षिप्र सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव। बिभीषणो महाप्राज्ञ सखित्व चाभ्युपैतु न ॥३८
ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहित नरेश्वर।
बिभीषणेनाशु जगाम सगमं पतत्रिराजेन यथा पुरदर ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादश सर्ग ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः।

राघवेणाभये दत्ते सनतो रावणानुज। बिभीषणो महाप्राज्ञो भूमि समवलोकयन् ॥
खात्पपातावनी हृष्टो भक्तैरनुचरै सह ॥ १
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात बिभीषण। पादयो शरणान्वेषी चतुर्भि सह राक्षसै ॥ २
अब्रवीच्च तदा राम वाक्य तत्र बिभीषण। धर्मयुक्त च युक्त च साप्रत सप्रहर्षणम् ॥ ३
अनुजो रावणस्याह तेन चाप्यवमानित। भवन्त सर्वभूताना शरण्य शरणागत ॥ ४
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च। भवद्गत मे राज्य च जीवित च सुखानि च ॥५
तस्य तद्वचन श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत्। वचसा सान्त्वयित्वैन लोचनाभ्या पिबन्निव ॥ ६
आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसाना बलाबलम् ॥ ७
एवमुक्त तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा। रावणस्य बल सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८
अवध्य सर्वभूताना गन्धर्वासुररक्षसाम्। राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयभुव ॥ ९
रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान्। कुम्भकर्णो महातेजा शक्रप्रतिबलो युधि ॥१०
राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुत। कैलासे येन सग्रामे माणिभद्र पराजित ॥ ११
बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि। धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२
सग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम्। अन्तर्धानगत शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३
महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पन। अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४
दशकोटिसहस्राणि रक्षसा कामरूपिणाम्। मासशोणितभक्षाणा लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५
स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत्। सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १६
बिभीषणवच श्रुत्वा रामो दृढपराक्रम। अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिद वचनमब्रवीत् ॥ १७
यानि कर्मापदानानि रावणस्य बिभीषण। आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥१८
अह हत्वा दशग्रीव सप्रहस्त सबान्धवम्। राजान त्वा करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १९
रसातल वा प्रविशेत्पाताल वापि रावण। पितामहसकाश वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २०
अहत्वा रावणं सख्ये सपुत्रबलबान्धवम्। अयोध्या न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभि शपे ॥२१
श्रुत्वा तु वचन तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण। शिरसावन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २२

१ चतुर्थ्यन्तम्। २ समीचीनम्।

राक्षसाना वधे साह्य लङ्कायाश्च प्रधर्षणम् । करिष्यामि यथाप्राण प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥२३
इति ब्रुवाण रामस्तु परिष्वज्य बिभीषणम् । अब्रवील्लक्ष्मण प्रीत समुद्राज्जलमानय ॥ २४
तेन चेम महाप्राज्ञमभिषिञ्च बिभीषणम् । राजान रक्षसा क्षिप्र प्रसन्ने मयि मानद ॥ २५
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्बिभीषणम् । मध्ये वानरमुख्याना राजान रामशासनात् ॥२६
त प्रसाद तु रामस्य दृष्ट्वा सद्य प्लवङ्गमा । प्रचुक्रुशुर्महात्मान साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥२७
अब्रवीच्च हनूमाश्च सुग्रीवश्च बिभीषणम् । कथ सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ २८
सैन्यै परिवृता सर्वे वानराणा महौजसाम् ॥ २९
उपाय नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् । तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ ३०
एवमुक्तस्तु धर्मज्ञ प्रत्युवाच बिभीषण । समुद्र राघवो राजा शरण गन्तुमर्हति ॥ ३१
खानित सगरेणायमप्रमेयो महोदधि । कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञाते कार्य महोदधि ॥ ३२
एव बिभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता । आजगामाथ सुग्रीवो यत्र राम सलक्ष्मण ॥ ३३
ततश्चाख्यातुमारेभे बिभीषणवच शुभम् । सुग्रीवो विपुलग्रीव सागरस्योपवेशनम् ॥ ३४
प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३५
स लक्ष्मण महातेजा सुग्रीव च हरीश्वरम् । सत्क्रियार्थ क्रियादक्ष स्मितपूर्वमुवाच ह ॥३६
बिभीषणस्य मन्त्रोऽय मम लक्ष्मण रोचते । ब्रूहि त्व सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३७
सुग्रीव पण्डितो नित्य भवान्मन्त्रविचक्षण । उभाभ्या सप्रधार्यार्थ रोचते यत्तदुच्यताम् ॥३८
एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसयुक्तमिद वचनमूचतु ॥ ३९
किमर्थ नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव । बिभीषणेन यच्चोक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥४०
अबद्ध्वा सागरे सेतु घोरेऽस्मिन्वरुणालये । लङ्का नासादितु शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरै ॥४१
बिभीषणस्य शूरस्य यथार्थ क्रियता वच । अल कालात्यय कृत्वा समुद्रोऽय नियुज्यताम् ॥
यथा सैन्येन गच्छाम पुरी रावणपालिताम् ॥ ४२
एवमुक्त कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपते । सविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशन ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनविश सर्ग ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ।

ततो निविष्टा ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिताम् । ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् १
चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मन । ता दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्र प्रतिगम्य स राक्षस ॥
प्रविश्य लङ्का वेगेन रावण वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एष वानरऋक्षौघो लङ्का समभिवर्तते । अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागर ॥ ३
पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । उत्तमायुधसपन्नौ सीताया पदमागतौ ॥ ४
एतौ सागरमासाद्य सनिविष्टौ[1] महाद्युती ॥ ५
बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् । तत्त्वभूत महाराज क्षिप्र वेदितुमर्हसि ॥ ६
तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् । उपप्रदान सान्त्व वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७
शार्दूलस्य वच श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वर । उवाच सहसा व्यग्र सप्रधार्यार्थमात्मन ॥ ८

---

१ स्थानप्रति ।

शुक नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदा वरम्। सुग्रीव ब्रूहि गत्वा त्व राजान वचनान्मम ॥ ९
यथासदेशमक्लीब श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १०
त्व वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरज सुतश्च।
न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ ११
अह यद्यहर भार्या राजपुत्रस्य धीमत । कि तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धा प्रति गम्यताम्॥१२
न हीय हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्त कथचन। देवैरपि सगन्धर्वै कि पुनर्नरवानरै ॥ १३
स तथा राक्षसेन्द्रेण सदिष्टो रजनीचर । शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम्॥ १४
स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम्। सस्थितो ह्यम्बरे वाक्य सुग्रीवमिदमब्रवीत्॥
सर्वमुक्त यथादिष्ट रावणेन दुरात्मना ॥ १५
त प्रापयन्त वचन तूर्णमाप्लुत्य वानरा । प्रापद्यन्त दिव क्षिप्र लोप्तु हन्तु च मुष्टिभि ॥ १६
स तै प्लवङ्गै प्रसभ निगृहीतो निशाचर । गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातित ॥ १७
वानरै पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत्। न दूतान्घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्ता साधु वानरा॥
यस्तु हित्वा मत भर्तु स्वमत सप्रभाषते। अनुक्तवादी दूत सन्स दूतो वधमर्हति॥ १९
शुकस्य वचन श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम्। उवाच मा वधिष्टेति घ्नत शाखामृगर्षभान्॥२०
स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये। अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत्॥ २१
सुग्रीव सत्त्वसपन्न महाबलपराक्रम। कि मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावण ॥ २२
स एवमुक्त प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबल ।
उवाच वाक्य रजनीचरस्य चार शुक तूर्णमदीनसत्त्व ॥ २३
न मेऽसि मित्र न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्तासि न मे प्रियोऽसि।
अरिश्च रामस्य सहानुबन्ध स मेऽसि वालीव वधार्ह वध्य ॥ २४
निहन्म्यह त्वा ससुत सबन्धु सज्ञातिवर्ग रजनीचरेश।
लङ्का च सर्वा महता बलेन क्षिप्र करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २५
न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरै[^2] सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्त ।
अन्तर्हित सूर्यपथ गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्ट ॥ २६
तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाच न राक्षसम्। त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्व न चासुरम्॥२७
अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षम कि जटायुषम्॥ २८
कि नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा। हृता सीता विशालाक्षी या त्व गृह्य न बुध्यसे
महाबल महात्मान दुर्धर्षममरैरपि। न बुध्यसे रघुश्रेष्ठ यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ ३०
ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तम । नाय दूतो महाराज चारिक प्रतिभाति मे ॥ ३१
तुलित हि बल सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता। गृह्यता मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२
ततो राज्ञा समादिष्टा समुत्पुत्य वलीमुखा । जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत्॥ ३३
शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तै सम्प्रपीडित । व्याक्रोशत महात्मान राम दशरथात्मजम्॥
लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाक्षिणी ॥ ३४

---

१ पत्रलघु लघुपत्र लुप्तपत्र इत्यर्थ । २ कि किंवीयम्। ३ न बुध्यसे भाव्यनर्थमिति शेष ।

या च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम्। एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभ कृत३५
सर्व तदुपपद्येथा जह्या चेद्यदि जीवितम् ॥ ३६
नाघातयत्तदा राम श्रुत्वा तत्परिदेवनम् । वानरानब्रवीद्रामो मुच्यता दूत आगत. ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंश सर्ग ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

ततः सागरवेलाया दर्भानास्तीर्य राघव । अञ्जलि प्राङ्मुख कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधे ॥ १
बाहु भुजगभोगाभमुपधायारिसूदन । जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषित पुरा ॥ २
वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणै । भुजै परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३
चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् । बालसूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४
शयने चोत्तमाङ्गेन सीताया शोभित पुरा । तक्षकस्येव सभोग गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५
सयुगे युगसकाश शत्रूणा शोकवर्धनम् । सुहृदानन्दन दीर्घ सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६
अस्यता च पुन सव्य ज्याघातविगतत्वचम् । दक्षिणो दक्षिण बाहु महापरिघसन्निभम् ॥ ७
गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् । अद्य मे मरण वाथ तरण सागरस्य वा ॥ ८
इति रामो मति कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् । अधिशिश्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनि ॥९
तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमु ॥ १०
स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सल । उपासत तदा राम सागर सरिता पतिम् ॥ ११
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागर । प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजित ॥ १२
समुद्रस्य तत क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचन । समीपस्थमुवाचेद लक्ष्मण शुभलक्षणम् ॥ १३
अवलेप[१] समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४
प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जव प्रियवादिता । असामर्थ्य फलन्त्येते निर्गुणेषु सता गुणा ॥ १५
आत्मप्रशसिन दुष्ट धृष्ट विपरिधावकम् । सर्वत्रोत्सृष्टदण्ड च लोक सत्कुरुते नरम् ॥ १६
न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यश । प्राप्त लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि१७
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् । निरुद्धतोय सौमित्रे [३]प्लवद्भि पश्य सर्वत ॥ १८
महाभोगानि मत्स्याना करिणा च करानिह। भोगिना पश्य नागाना मया छिन्नानि लक्ष्मण॥
सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकर शरै । अद्य युद्धेन महता समुद्र परिशोषये ॥ २०
क्षमया हि समायुक्त मामय मकरालय । असमर्थ विजानाति धिक्क्षमामीदृशे जने ॥
न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मन ॥ २१
चापमानय सौमित्रे शराश्चाशीविषोपमान् । सागर शोषयिष्यामि पद्भ्या यान्तु प्लवङ्गमा॥२२
अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्ध क्षोभयिष्यामि सागरम् । वेलासु कृतमर्याद सहसोर्मिसमाकुलम्॥२३
निर्मर्याद करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् । महार्णव क्षोभयिष्ये महादानवसकुलम् ॥ २४
एवमुक्त्वा धनुष्पाणि क्रोधविस्फारितेक्षण । बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन्॥२५

---

१ सैरन्ध्रिकाणाम् । २ सव्य अप्रदक्षिण यथा भवति तथा अस्यता इषून्क्षिपता खेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगत त्वच ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थ । ३ बाणनिर्भिन्नत्वाज्जलोपरि प्लवद्भि ।

सपीड्य च धनुर्घोर कम्पयित्वा शरैर्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान्वज्रानिव शतक्रतु ॥ २६
ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमा' । प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिल त्रस्तपन्नगम् ॥ २७
तोयवेग समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् । सबभूव महाघोर समारुतरवस्तदा ॥ २८
महोर्मिमालावितत शङ्खशुक्तिसमावृत । सधूमपरिवृत्तोर्मि सहसासीन्महोदधि ॥ २९
व्यथिता पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचना । दानवाश्च महावीर्या पातालतलवासिन ३०
ऊर्मय सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा । विन्ध्यमन्दरसकाशा समुत्पेतु सहस्रश ॥ ३१
आघूर्णिततरङ्गौघ सम्भ्रान्तोरगराक्षस । उद्वर्तितमहाग्राह सवृत्त सलिलाशय ॥ ३२
ततस्तु त राघवमुग्रवेग प्रकर्षमाण धनुरप्रमेयम् ।
सौमित्रिरुत्पत्य समुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकविंश सर्ग ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

अथोवाच रघुश्रेष्ठ' सागर दारुण वच । अद्य त्वा शोषयिष्यामि सपाताल महार्णव ॥ १
शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर । मया शोषितसत्त्वस्य पासुरुत्पद्यते महान् ॥ २
मत्कार्मुकविसृष्टेन शरवर्षेण सागर । पार तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवंगमा ॥ ३
विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुष वापि विक्रमम् । दानवालयसताप मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४
ब्राह्मेणास्त्रेण सयोज्य ब्रह्मदण्डनिभ शरम् । सयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबल ॥ ५
तस्मिन्विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने । रोदसी सपेफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६
तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे । परिचुक्षुभिरे चाशु सरासि सरितस्तथा ॥ ७
तिर्यक्च सह नक्षत्रै सगतौ चन्द्रभास्करौ । भास्कराशुभिरादीप्त तमसा च समावृतम् ॥ ८
प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् । अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९
पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तय' ॥ १०
बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदानुद्वहन्नपि । आरुजश्चैव शैलाग्राञ्शिखराणि प्रभञ्जन' ॥ ११
दिविस्पृशो महामेघा, सगताः समहास्वना' । मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२
यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशने समम् । अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम्॥१३
शिश्यिरे चापि भूतानि संत्रस्तान्युद्विजन्ति च । सप्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात्॥
सह भूतै, सतोयोर्मि सनाग सहराक्षस, । सहसाभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधि ॥ १५
योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र सप्लवात्[३] । त तदा समतिक्रान्त नातिचक्राम राघव ॥
समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६
ततो मध्यात्समुद्रस्य सागर स्वयमुत्थित । उदयन्हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकर, ॥ १७
पन्नगै सह दीप्तास्यै, समुद्र प्रत्यदृश्यत । स्निग्धवैडूर्यसकाशो जाम्बूनदविभूषित, ॥ १८
रक्तमाल्याम्बरधर पद्मपत्रनिभेक्षण' । सर्वपुष्पमयी दिव्या शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९
जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितै । आत्मजाना च रत्नाना भूषितो भूषणोत्तमै ॥ २०
धातुभिर्मण्डित शैलो विविधैर्हिमवानिव । एकावलीमध्यगत तरल पाटलप्रभम् ॥ २१

१ तरगवितति । २ भिन्ने इव । ३ सप्लवादन्यत्र प्रलय विना वेला योजनपर्यन्त व्यतिचक्राम । ४ समतिक्रान्त पलायमान नातिचक्राम शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रम न चकार ।

विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् । आघूर्णिततरङ्गौघ कालिकानिलसकुल ॥ २२
उद्वर्तितमहाग्राह सभ्रान्तोरगराक्षस । गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभि समावृत ॥ २३
सागर समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य राघव शरपाणिनम् ॥ २४
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वत मार्गमाश्रिता २५
तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लव । विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २६
न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज । ग्राहनक्राकुलजल स्तम्भयेय कथचन ॥ २७
विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यह तथा । ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥
हरीणा तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८
तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते । अमोघोऽय महाबाण कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥२९
रामस्य वचन श्रुत्वा त च दृष्ट्वा महाशरम् । महोदधिर्महातेजा राघव वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
उत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम । द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ३१
उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यव । आभीरप्रमुखा पापा पिबन्ति सलिल मम ॥ ३२
तैस्तु सस्पर्शन प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभि । अमोघ क्रियता राम तत्र तेषु शरोत्तम ॥ ३३
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सागरस्य स राघव । मुमोच त शर दीप्त वीर सागरदर्शनात् ॥ ३४
तेन तन्मरुकान्तार पृथिव्या खलु विश्रुतम् । निपातित शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभ ॥ ३५
ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता । तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६
स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुत । सतत चोत्थित तोय समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३७
अवदारणशब्दश्च दारुण समपद्यत । तस्मात्तद्बाणपातेन त्वप कुक्षिष्ववशोषयत् ॥ ३८
विख्यात त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ ३९
शोषयित्वा तत कुक्षि रामो दशरथात्मज । वर तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रम ॥ ४०
पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुत । बहुस्नेहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषध ॥ ४१
एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभि सतत मरु । रामस्य वरदानाच्च शिव पन्था बभूव ह ॥ ४२
तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्र सरिता पति । राघव सर्वशास्त्रज्ञमिद वचनमब्रवीत् ॥ ४३
अय सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मण । पित्रा दत्तवर श्रीमान्प्रतिमो विश्वकर्मणा॥४४
एष सेतु महोत्साह करोतु मयि वानर । तमह धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ ४५
एवमुक्त्वोदधिर्नष्ट समुत्थाय नलस्तदा । अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्य राम महाबल ॥ ४६
अह सेतु करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये । पितु सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधि ॥४७
दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मति । धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्व दानमथापि वा॥४८
अय हि सागरो भीम सेतुकर्मदिदृक्षया । ददौ दण्डभयाद्गाध राघवाय महोदधि ॥ ४९
मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा । औरसस्तस्य पुत्रोऽह सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ५०
स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधि । न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५१
समर्थश्चाप्यह सेतु कर्तु वै वरुणालये । काममद्यैव बध्नन्तु सेतु वानरपुङ्गवा ॥ ५२

---

१ अलङ्घ्य । २ अन्यथाभाव । ३ प्लवविषय । ४ सागराभिप्रायानुसारेण । ५ व्रणमुखम् । ६ व्रणकूप । ७ नष्ट अदर्शन गत । ८ गाव गाधत्व प्लवविषयत्वमित्यर्थ । ९ वर मया सदृश पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवरूप ।

ततोऽतिसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपा । अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रश ॥ ५३
ते नगान्नगसकाशा शाखामृगगणर्षभा । बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५४
ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानरा । कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५५
बिल्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितै । चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागर समपूरयन् ॥ ५६
समूलाश्च विमूलाश्च पादपान्हरिसत्तमा । इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ ५७
तालान्दाडिमगुल्माश्च नारिकेलान्बिभीतकान् । बकुलान्खदिरान्निम्बान्समाजह्रु समन्तत ५८
हस्तिमात्रान्महाकाया पाषाणाश्च महाबला । पर्वताश्च समुत्पाट्य यन्त्रै परिवहन्ति च ॥ ५९
प्रक्षिप्यमाणैरचलै सहसा जलमुद्धतम् । समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्तत ॥ ६०
समुद्र क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्तत । सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायत शतयोजनम् ॥ ६१
नलश्चक्रे महासेतु मध्ये नदनदीपते । स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभि ॥ ६२
दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६३
वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुर सरा । मेघाभै पर्वताग्रैश्च तृणै काष्ठैर्बबन्धिरे ॥ ६४
पुष्पिताग्रैश्च तरुभि सेतुं बध्नन्ति वानरा ॥ ६५
पाषाणाश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणा शिखराणि च । दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभा ६६
शिलाना क्षिप्यमाणाना शैलाना च निपात्यताम् । बभूव तुमुल शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ६७
कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । प्रहृष्टैर्गजसकाशैस्त्वरमाणै प्लवङ्गमै ॥ ६८
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विशति । कृतानि प्लवगैस्तूर्ण भीमकायैर्महाबलै ॥ ६९
अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु । त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७०
चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविशतिरथापि च । योजनानि महावेगै कृतानि त्वरितैस्तु तै ॥ ७१
पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगै क्षिप्रकारिभि । योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ७२
स वानरवर श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली । बबन्ध सागरे सेतु यथा चास्य पिता तथा ॥ ७३
स नलेन कृत· सेतु सागरे मकरालये । शुशुभे सुभग· श्रीमान्स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७४
ततो देवा सगन्धर्वा· सिद्धाश्च परमर्षय· । आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७५
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतु सुदुष्करम् ॥ ७६
आप्लवन्त· प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमा ॥ ७७
तदचिन्त्यमसह्य च अद्भुत रोमहर्षणम् । ददृशु सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७८
तानि कोटिसहस्राणि वानराणा महौजसाम् । बध्नन्तः सागरे सेतु जग्मु पार महोदधेः ॥ ७९
विशाल· सुकृत श्रीमान्सुभूमि· सुसमाहितः । अशोभत महासेतु· सीमन्त इव सागरे ॥ ८०
तत पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषण । परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवै सह ॥ ८१
सुग्रीवस्तु तत· प्राह राम सत्यपराक्रमम् । हनुमन्त त्वमारोह अङ्गद चापि लक्ष्मण ॥ ८२
अहं हि विपुलो वीर सागरो मकरालय । वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यत· ॥ ८३
अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्राम सलक्ष्मण· । जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वित ८४
अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमा· । सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८५
केचिद्वैहायसगता· सुपर्णा इव पुप्लुवु· ॥ ८६

---

१ आसनिति शेष ।

घोषेण महता तस्य सिन्धोर्घोष समुच्छ्रितम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥८७
वानराणा हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८८
तदद्भुत राघवकर्म दुष्कर समीक्ष्य देवा सह सिद्धचारणै ।
उपेत्य राम सहसा महर्षिभि समभ्यषिञ्चन्सुशुभैर्जलै पृथक् ॥ ८९
जय स्वशत्रून्नरदेव मेदिनी ससागरा पालय शाश्वती समा ।
इतीव राम नरदेवसत्कृत शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंश सर्ग ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वज । सौमित्रि सपरिष्वज्य इद वचनमब्रवीत् ॥ १
परिगृह्योदक शीत वनानि फलवन्ति च । बलौघ सविभज्येम व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २
लोकक्षयकर भीम भय पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हण प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३
वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहा ॥ ४
मेघा क्रव्यादसकाशा परुषा परुषस्वना । क्रूरा क्रूर प्रवर्षन्ति मिश्र शोणितबिन्दुभि ॥५
रक्तचन्दनसकाशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलत प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् [1] ॥ ६
दीना दीनस्वरा क्रूरा सर्वतो मृगपक्षिण । प्रत्यादित्य विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥७
रजन्यामप्रकाशस्तु सतापयति चन्द्रमा ॥ ८
कृष्णरक्ताशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदित । ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेष सुलोहित ॥ ९
आदित्ये विमले नील लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १०
रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च । युगान्तमिव लोकाना पश्य शसन्ति लक्ष्मण॥११
काका श्येनास्तथा गृध्रा नीचै परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान्
शैलै शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टै कपिराक्षसै । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३
क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षा पुरी रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृता ॥ १४
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी सग्रामहर्षण । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभु ॥१५
सबिभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभा । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषता वधे ॥ १६
राघवस्य प्रियार्थं तु धृताना वीर्यशालिनाम् । हरीणा कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दन ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंश सर्ग ॥ २३ ॥

चतुर्विंश सर्गः ।

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता । शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १
प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा । पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २
तत शुश्रुवुराकृष्ट लङ्काया काननौकस । भेरीमृदङ्गसघुष्ट तुमुल रोमहर्षणम् ॥ ३
बभूवुस्तेन घोषेण सहृष्टा हरियूथपा । अमृष्यमाणास्त घोष विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४
राक्षसास्तु प्लवङ्गाना शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् । नर्दतामिव दृप्ताना मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्का चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम मनसा सीता दूयमानेन चेतसा ॥ ६

१ अग्निपिण्डम् ।

अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते। अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी॥ ७
दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम्। उवाच वचन वीरस्तत्कालहितमात्मन॰॥ ८
आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थिता पश्य लक्ष्मण। मनसेव कृता लङ्का नगाग्रे विश्वकर्मणा॥ ९
विमानैर्बहुभिर्लङ्का सकीर्णा भुवि राजते। विष्णो पदमिवाकाश छादित पाण्डुरैर्घनै॥ १०
पुष्पितै शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमै। नानापतङ्गसघुष्टै फलपुष्पोपगै शुभै॥ ११
पश्य मत्तविहगानि प्रलीनभ्रमराणि च। कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिल॰॥ १२
इति दाशरथी रामो लक्ष्मण समभाषत। बल च तद्वै विभजञ्शास्त्रदृष्टेन कर्मणा॥ १३
शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान्। अङ्गद सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जय॥ १४
तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृत॰। आश्रित्य दक्षिण पार्श्वमृषभो वानरर्षभ॥ १५
गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादन। तिष्ठेद्वानरवाहिन्या सव्यं पार्श्व समाश्रित॥ १६
मूर्ध्नि स्थास्याम्यह युक्तो लक्ष्मणेन समन्वित॥ १७
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानर। ऋक्षमुख्या महात्मान कुक्षि रक्षन्तु ते त्रय॥ १८
जघन कपिसेनाया कपिराजोऽभिरक्षतु। पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृत॥ १९
सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता। अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौ साभ्रसप्लवा॥ २०
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान्। आसेदुर्वानरा लङ्का विमर्दयिषवो रणे॥ २१
शिखरैर्विकिरामैना लङ्का मुष्टिभिरेव वा। इति स्म दधिरे सर्वे मनासि हरिसत्तमा॥ २२
ततो रामो महातेजा सुग्रीवमिदमब्रवीत्। सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम्॥ २३
रामस्य वचन श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबल। मोचयामास त दूतं शुक रामस्य शासनात्॥ २४
मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडित। शुक परमसत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत्॥ २५
रावण प्रहसन्नेव शुक वाक्यमभाषत॥ २६
किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे। कच्चिन्नानेकचित्ताना तेषा त्व वशमागत॥ २७
ततः स भयसविग्नस्तथा राज्ञाभिचोदित। वचन प्रत्युवाचेद राक्षसाधिपमुत्तमम्॥ २८
सागरस्योत्तरे तीरेऽब्रुव ते वचन तथा। यथासदेशमक्लिष्ट सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा॥ २९
क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रै प्लवङ्गमै। गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तु लोप्तु च मुष्टिभि॰॥ ३०
नैव सभाषितु शक्या सप्रश्नोऽत्र न लभ्यते। प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ३१
स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च। सुग्रीवसहितो राम सीताया पदमागत॰॥ ३२
स कृत्वा सागरे सेतु तीर्त्वा च लवणोदधिम्। एष रक्षासि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघव ३३
ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रश। गिरिमेघनिकाशाना छादयन्ति वसुधराम्॥ ३४
राक्षसाना बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च। नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव॥ ३५
पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतर कुरु। सीता वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्ध वा प्रदीयताम्॥ ३६
शुकस्य वचन श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्। रोषसरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा॥ ३७
यदि मा प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवा। नैव सीता प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि॥ ३८
कदा नामाभिधावन्ति राघव मामका॰ शरा। वसन्ते पुष्पित मत्ता भ्रमरा इव पादपम्॥ ३९
कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणश कार्मुकच्युतै॰। शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम्॥ ४०

---

१ पुन पुन कम्पयति। २ श्वेतौ। ३ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति।

तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृत । ज्योतिषामिव सर्वेषा प्रभामुद्यन्दिवाकर ॥ ४१
सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गति । न हि दाशरथिर्वेद तेन मा योद्धुमिच्छति ॥ ४२
न मे तूणीशयान्बाणान्सविषानिव पन्नगान् । राम' पश्यति सग्रामे तेन मा योद्धुमिच्छति ४३
न जानाति पुरा वीर्य मम युद्धे स राघव ॥ ४४
मम चापमयीं वीणा शरकोणै प्रवादिताम् । ज्याशब्दतुमुला घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥४५
नाराचतलसन्नादा ता ममाहितवाहिनीम् । अवगाह्य महारङ्ग वादयिष्याम्यह रणे ॥ ४६

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथास्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ।
यमेन वा धर्षयितु शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुन ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंश सर्ग ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सबले सागर तीर्णे रामे दशरथात्मजे । अमात्यौ रावण श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १
समग्र सागर तीर्ण दुस्तर वानर बलम् । अभूतपूर्व रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २
सागरे सेतुबन्ध तु न श्रद्दध्या कथचन । अवश्य चापि सख्येय तन्मया वानर बलम् ॥ ३
भवन्तौ वानर सैन्य प्रविश्यानुपलक्षितौ । परिमाण च वीर्य च ये च मुख्या प्लवङ्गमा ॥ ४
मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च समता । ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूरा प्लवङ्गमा ॥ ५
स च सेतुर्यथा बद्ध सागरे सलिलार्णवे । निवेश यद्यथा तेषा वानराणा महात्मनाम् ॥ ६
रामस्य व्यवसाय च वीर्य प्रहरणानि च । लक्ष्मणस्य च वीर्य च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथ ॥ ७
कश्च सेनापतिस्तेषा वानराणा महौजसाम् । एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्व शीघ्रमागन्तुमर्हथ. ॥ ८
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानर बलम् ॥ ९
ततस्तद्वानर सैन्यमचिन्त्य रोमहर्षणम् । सख्यातु नाध्यगच्छेता तदा तौ शुकसारणौ ॥ १०
सस्थित पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च । समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११
तरमाण च तीर्ण च तर्तुकाम च सर्वश । निविष्ट निविशच्चैव भीमनाद महाबलम् ॥
तद्बलार्णवमक्षोभ्य ददृशाते निशाचरौ ॥ १२
तौ ददर्श महातेजा प्रच्छन्नौ च बिभीषण । आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३
तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ । लङ्काया समनुप्राप्तौ चारौ परपुरजय ॥ १४
तौ दृष्ट्वा व्यथितौ राम निराशौ जीविते तदा । कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचन चेदमूचतु ॥१५
आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ । परिज्ञातु बल कृत्स्न तवेद रघुनन्दन ॥ १६
तयोस्तद्वचन श्रुत्वा रामो दशरथात्मज । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्य सर्वभूतहिते रत ॥ १७
यदि दृष्ट बल कृत्स्न वय वा सुपरीक्षिता । यथोक्त वा कृत कार्य छन्दत प्रतिगम्यताम् ॥१८
अथ किंचिददृष्ट वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथ । बिभीषणो वा कात्स्न्र्येन भूय सदर्शयिष्यति ॥ १९
न चेद ग्रहण प्राप्य भेतव्य जीवित प्रति । न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथ ॥ २०
पृच्छमानौ विमुञ्चैतौ चारौ रात्रिचरावुभौ । शत्रुपक्षस्य सतत बिभीषणविकर्षणौ ॥ २१
प्रविश्य नगरी लङ्का भवद्भ्या धनदानुज । वक्तव्यो रक्षसा राजा यथोक्त वचन मम ॥ २२
यद्बल च समाश्रित्य सीता मे हृतवानसि । तद्दर्शय यथाकाम ससैन्य सहबान्धव ॥ २३
श्व काल्ये नगरी लङ्का सप्राकारा सतोरणाम् । राक्षस च बल पश्य शरैर्विध्वसित मया ॥२४

क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण । श्व॰ काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासव ॥२५
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघव धर्मवत्सलम् ॥
आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूता राक्षसाधिपम् ॥ २६
बिभीषणगृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर । दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७
एकस्थानगता यत्र चत्वार पुरुषर्षभा । लोकपालोपमा शूरा कृतास्त्रा दृढविक्रमा ॥ २८
रामो दाशरथि श्रीमाँल्लक्ष्मणश्च बिभीषण॰ । सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रम॰ ॥ २९
एते शक्ता पुरी लङ्का सप्राकारा सतोरणाम् । उत्पाट्य सङ्क्रामयितु सर्वे तिष्ठन्तु वानरा ॥३०
यादृश तस्य रामस्य रूप प्रहरणानि च । वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रय ॥ ३१
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरै ॥ ३२
प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसा महात्मना सप्रति योद्धुमिच्छताम् ।
अल विरोधेन शमो विधीयता प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका ये युद्धकाण्डे पञ्चविंश सर्ग ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

तद्वच॰ पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् । निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १
यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवा । नैव सीता प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २
त्व तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम् । प्रतिप्रदानमद्यैव सीताया साधु मन्यसे ॥३
को हि नाम सपत्नो मा समरे जेतुमर्हति । इत्युक्त्वा परुष वाक्य रावणो राक्षसाधिप ॥ ४
आरुरोह तत श्रीमान्प्रासाद हिमपाण्डरम् । बहुतालसमुत्सेध रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५
ताभ्या चराभ्या सहितो रावण क्रोधमूर्च्छित । पश्यमान समुद्र च पर्वताश्च वनानि च ॥
ददर्श पृथिवीदेश सुसंपूर्ण प्लवङ्गमै॰ ॥ ६
तदपारमसङ्ख्येय वानराणा महद्बलम् । आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥ ७
एषा वानरमुख्याना के शूरा के महाबला॰ । के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहा॰ समन्तत ॥ ८
केषा शृणोति सुग्रीव के वा यूथपयूथपा॰ । सारणाचक्ष्व तत्त्वेन के प्रधाना॰ प्लवङ्गमा॰ ॥ ९
सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचन परिपृच्छत । आचचक्षेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यास्तास्तु वनौकस ॥१०
एष योऽभिमुखो लङ्का नर्दस्तिष्ठति वानर । यूथपाना सहस्राणा शतेन परिवारित॰ ॥ ११
यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ १२
सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मन । बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १३
बाहू प्रगृह्य य॰ पद्भ्या महीं गच्छति वीर्यवान् । लङ्कामभिमुख॰ क्रोधादभीक्ष्ण च विजृम्भते १४
गिरिशृङ्गप्रतीकाश पद्मकिञ्जल्कसन्निभ॰ ॥ १५
स्फोटयत्यभिसरब्धो लाङ्गूल च पुन पुन॰ । यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥१६
एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचित । यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति सयुगे ॥ १७
वालिनः सदृशः पुत्र सुग्रीवस्य सदा प्रिय । राघवार्थे पराक्रान्त शक्रार्थे वरुणो यथा॥१८
एतस्य सा मति॰ सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा । हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९

---

१ अन्यत्र क्षेमुम् । २ युद्धेरन् ।

बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् । परिगृह्याभियाति त्वा स्वेनानीकेन दुर्जय ॥ २०
अनु वालिसुतस्यापि बलेन महतावृत । वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे सेतुहेतुरय नल ॥ २१
ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च । उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवा ॥
एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमा । अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३
य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिन । एषैवाशसते लङ्का स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४
श्वेतो रजतसकाशश्चपलो भीमविक्रम । बुद्धिमान्वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ॥ २५
तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सत्वर । विभजन्वानरी सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २६
य पुरा गोमतीतीरे रम्य पर्येति पर्वतम् । नाम्ना सकोचनो नाम नानानगयुतो गिरि ॥ २७
तत्र राज्य प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथप । योऽसौ शतसहस्राणा सहस्र परिकर्षति ॥ २८
यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिता ।ताम्रा पीता सिता श्वेता प्रकीर्णा घोरकर्मण
अदीनो रोषणश्चण्ड सङ्ग्राममभिकाङ्क्षति । एषोऽप्याशंसते लङ्का स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ३०
यस्त्वेष सिंहसकाश कपिलो दीर्घलोचन । निभृत प्रेक्षते लङ्का दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३१
विन्ध्य कृष्णगिरि सह्य पर्वत च सुदर्शनम् । राजन्सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथप ॥ ३२
शत शतसहस्राणा त्रिशच्च हरिपुङ्गवा । यमेते वानरा शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमा ॥
परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्का मर्दितुमोजसा ॥ ३३
यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुन पुन । न च सविंजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति॥ ३४
प्रकम्पते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते । पश्यँल्लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबल ॥ ३५
महाजवो वीतभयो रम्य साल्वेयपर्वतम् । राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथप ॥ ३६
एतस्य बलिन सर्वे विहारा नाम यूथपा । राजञ्शतसहस्राणि चत्वारिशत्तथैव च ॥ ३७
यस्तु मेघ इवाकाश महानावृत्य तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणा सुराणामिव वासव ॥ ३८
भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् । घोष शाखामृगेन्द्राणा सङ्ग्राममभिकाङ्क्षताम् ३९
एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्य पनसो नाम यूथप ॥ ४०
एन शतसहस्राणा शतार्ध पर्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठ येषा यूथानि भागश ॥ ४१
यस्तु भीमा प्रवल्गन्ती चमू तिष्ठति शोभयन् । स्थिता तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागर ४२
एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथप । पिबश्चरति पर्णासा नदीनामुत्तमा नदीम् ॥ ४३
षष्टि शतसहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमा ॥ ४४
त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथप । विक्रान्ता बलवन्तश्च यथायूथानि भागश ॥४५
यस्तु गैरिकवर्णाभ वपु पुष्यति वानर । अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितान् ॥ ४६
गवयो नाम तेजस्वी त्वा क्रोधादभिवर्तते । एन शतसहस्राणि सप्तति पर्युपासते ॥
एषैवाशसते लङ्का स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४७
एते दुष्प्रसहा घोरा बलिन कामरूपिण । यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषा यूथानि भागशः ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंश सर्ग ॥ २६ ॥

---

१ एष एव इति च्छेद । सन्धिरार्ष । २ रोमाणि । ३ बिभेति । ४ ददरो नाम गङ्गासमीपस्थ पर्वत ।

सप्तविंशः सर्गः ।

तास्तु तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् । राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम्॥१
स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लाङ्गूलमाश्रिता ।
ताम्रा पीता सिता श्वेता प्रकीर्णा घोरकर्मण ॥ २
प्रगृहीता॰ प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचय । पृथिव्या चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथप॰ ॥ ३
य पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रश ४ ॥ द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्परा ॥
यूथपा हरिराजस्य किङ्करा समुपस्थिता । नीलानिव महामेघास्तिष्ठतो यास्तु पश्यसि॥ ५
असिताञ्जनसकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् । असख्येयाननिर्देश्यान्पर पारमिवोदधे ॥ ६
पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च । एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नृक्षा सुदारुणा ॥ ७
एषा मध्ये स्थितो राजन्भीमाक्षो भीमदर्शन । पर्जन्य इव जीमूतै समन्तात्परिवारित ॥८
ऋक्षवन्त गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदा पिबन् । सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथप ॥ ९
यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैन पर्वतोपमम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमै॰ ॥१०
स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथप । प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च सप्रहारेष्वमर्षण ॥ ११
एतेन साह्य सुमहत्कृत शक्रस्य धीमता । दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वरा ॥ १२
आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुला शिला । मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च १३
राक्षसाना च सदृशा पिशाचाना च लोमशा । एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजस १४
य त्वेनमभिसरब्ध प्लवमानमिव स्थितम् । प्रेक्षन्ते वानरा सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५
एष राजन्सहस्राक्ष पर्युपास्ते हरीश्वर । बलेन बलसपन्नो दम्भो नामैष यूथप ॥ १६
य स्थित योजने शैल गच्छन्पार्श्वेन सेवते । ऊर्ध्व तथैव कायेन गत प्राप्नोति योजनम्१७
यस्मान्न परम रूप चतुष्पादेषु विद्यते । श्रुत सन्नादनो नाम वानराणा पितामह ॥ १८
येन युद्ध पुरा दत्त रणे शक्रस्य धीमता । पराजयश्च न प्राप्त सोऽय यूथपयूथप ॥ १९
यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रम । एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्न कृष्णवर्त्मन ॥ २०
तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थ त्रिदिवौकसाम् ॥ २१
यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते । यो राजा पर्वतेन्द्राणा बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२
विहारसुखदो नित्य भ्रातुस्ते राक्षसाधिप । तत्रैष वसति श्रीमान्बलवान्वानरर्षभ ॥ २३
युद्धेष्वकत्थनो नित्य क्रथनो नाम यूथप । वृत कोटिसहस्रेण हरीणा समुपस्थित ॥
एषैवाशसते लङ्का स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४
यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन्हस्तियूथपान् । हस्तिना वानराणा च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५
एष यूथपतिर्नेता गच्छन्गिरिगुहाशय । गजान्योधयते वन्यान्गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६
हरीणा वाहिनीमुख्यो नदी हैमवतीमनु । उशीरबीजमाश्रित्य पर्वत मन्दरोपमम् ॥ २७
रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् । एन शतसहस्राणा सहस्रमनुवर्तते ॥ २८
वीर्यविक्रमदृप्ताना नर्दता बलशालिनाम् । स एष नेता चैतेषा वानराणा महात्मनाम् ॥ २९
स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथप । वातेनेवोद्धत मेघ यमेनमनुपश्यसि ॥ ३०
अनीकमपि सरब्धं वानराणा तरस्विनाम् । उद्धूतमरुणाभास पवनेन समन्तत ॥
विवर्तमान बहुधा यत्रैतद्बहुल रज ॥ ३१

एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गूला महाबला । शत शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२
गोलाङ्गूल महावेगं गवाक्ष नाम यूथपम् । परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्का मर्दितुमोजसा ॥ ३३
भ्रमराचरिता यत्र सर्वकालफलद्रुमा । य सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४
यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिण । यस्य प्रस्थ महात्मानो न त्यजन्ति महर्षय ३५
सर्वकामफला वृक्षा सदा फलसमन्विता । मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ ३६
तत्रैष रमते राजन्रम्ये काञ्चनपर्वते । मुख्यो वानरमुख्याना केसरी नाम यूथपः॥ ३७
षष्टिर्गिरिसहस्राणा रम्या काञ्चनपर्वता । तेषा मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८
तत्रैते कपिला श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गला । निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः३९
सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदा । सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमा ॥ ४०
सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला मत्तमातङ्गसन्निभाः । महापर्वतसकाशा महाजीमूतनि स्वना ॥ ४१
वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वरा । मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्का समीक्ष्य ते ॥ ४२
एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् । जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३
नाम्ना पृथिव्या विख्यातो राजञ्शतवलीति य । एषैवाशसते लङ्का स्वेनानीकेन मर्दितु४४
विक्रान्तो बलवाञ्शूर पौरुषे स्वे व्यवस्थित । रामप्रियार्थ प्राणाना दया न कुरुते हरि ॥४५
गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानर । एकैक एव यूथाना कोटीभिर्दशभिर्वृत ॥ ४६
तथान्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिन । न शक्य ते बहुत्वात्तु सख्यातु लघुविक्रमा ॥४७

सर्वे महाराज महाप्रभावा सर्वे महाशैलनिकाशकाया ।
सर्वे समर्था पृथिवी क्षणेन कर्तु प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंश सर्ग ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सारणस्य वच श्रुत्वा रावण राक्षसाधिपम् । बलमादिश्य तत्सर्व शुको वाक्यमथाब्रवीत्॥१
स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् । न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान्सालान्हैमवतानिव॥२
एते दुष्प्रसहा राजन्बलिन कामरूपिण । दैत्यदानवसकाशा युद्धे देवपराक्रमा ॥ ३
एषा कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च । तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४
एते सुग्रीवसचिवा किष्किन्धानिलया सदा । हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्ना कामरूपिण ॥ ५
यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ।मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्या नास्ति समो युधि६
ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ । आशसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७
य तु पश्यसि तिष्ठन्त प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् । यो बलात्क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानर ॥ ८
एषोऽभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो । एन पश्य पुरा दृष्ट वानर पुनरागतम् ॥ ९
ज्येष्ठ केसरिण पुत्रो वातात्मज इति श्रुत । हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागर १०
कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वित । अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततग प्रभु ॥ ११
उद्यन्त भास्कर दृष्ट्वा बाल किल पिपासित । त्रियोजनसहस्र तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२
आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति । इति सचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पित ॥ १३

---

१ प्राणेषु । २ वायु ।

अनाधृष्यतम देवमपि देवर्षिदानवै । अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४
पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले । किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष तेन वै ॥ १५
सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरि । नास्य शक्य बल रूप प्रभावो वापि भाषितुम् ॥१६
एष आशसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७
यश्चैषोऽनन्तर शूर श्याम पद्मनिभेक्षण । इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुष[1] ॥१८
यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्म नातिवर्तते । यो ब्राह्ममस्त्र वेदाश्च वेद वेदविदा वर ॥ १९
यो भिन्द्याद्गगन बाणै पर्वतानपि दारयेत् । यस्य मृत्योरिव क्रोध शक्रस्येव पराक्रम ॥२०
यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया । स एष रामस्त्वा योद्धु राजन्समभिवर्तते॥ २१
यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभ । विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धज ॥ २२
एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसम प्रिय । नये युद्धे च कुशल सर्वशास्त्रविशारद २३
अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली। रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्य प्राणो बहिश्चर २४
न ह्येष राघवस्यार्थे जीवित परिरक्षति । एषैवाशसते युद्धे निहन्तु सर्वराक्षसान् ॥ २५
यस्तु सव्यमसौ पक्ष रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष बिभीषण ॥ २६
श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचित । त्वामेव प्रतिसरब्धो युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७
य तु पश्यसि तिष्ठन्त मध्ये गिरिमिवाचलम् । सर्वशाखामृगेन्द्राणा भर्तारमपराजितम् ॥२८
तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च । य कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ २९
किष्किन्धा य समध्यास्ते गुहा सगहनद्रुमाम् । दुर्गा पर्वतदुर्गस्था प्रधानै सह यूथपै ॥३०
यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा । कान्ता देवमनुष्याणा यस्या लक्ष्मी प्रतिष्ठिता॥
एता च माला तारा च कपिराज्य च शाश्वत । सुग्रीवो वालिन हत्वा रामेण प्रतिपादित ३२
शत शतसहस्राणा कोटिमाहुर्मनीषिण । शत कोटिसहस्राणा शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३३
शत शङ्खसहस्राणा महाशङ्ख इति स्मृत । महाशङ्खसहस्राणा शत बृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३४
शत बृन्दसहस्राणा महाबृन्दमिति स्मृतम् । महाबृन्दसहस्राणा शत पद्ममिति स्मृतम् ॥३५
शत पद्मसहस्राणा महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणा शत खर्वमिहोच्यते ॥ ३६
शत खर्वसहस्राणा महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणा समुद्रमभिधीयते ॥ ३७
शत समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणा महौघ इति विश्रुत ॥ ३८
एवं कोटिसहस्रेण शङ्खाना च शतेन च । महाशङ्खसहस्रेण तथा बृन्दशतेन च ॥ ३९
महाबृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ४०
समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च । एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४१
बिभीषणेन सचिवै राक्षसै परिवारित । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वा युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ४२
महाबलवृतो नित्य महाबलपराक्रम ॥ ४३

इमा महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ।
तत प्रयत्न परमो विधीयता यथा जय स्यान्न परै पराजय ॥ ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंश सर्ग ॥ २८ ॥

---

१ श्रीरामेण ।

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

शुकेन तु समाख्यातास्तान्दृष्ट्वा हरियूथपान् । समीपस्थं च रामस्य भ्रातर स्व बिभीषणम्॥१
लक्ष्मण च महावीर्य भुज रामस्य दक्षिणम् । सर्ववानरराज च सुग्रीव भीमविक्रमम् ॥ २
[गज गवाक्ष गवय मैन्द द्विविदमेव च । अङ्गद चैव बलिन वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ १
हनूमन्त च विक्रान्त जाम्बवन्त च दुर्जयम् । सुषेण कुमुद नील नल च प्लवगर्षभम् ॥ २]
किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावण । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ । रोषगद्गदया वाचा सरब्ध परुष वच ॥ ४
न तावत्सदृश नाम सचिवैरुपजीविभि । विप्रिय नृपतेर्वक्तु निग्रहप्रग्रहे प्रभो ॥ ५
रिपूणा प्रतिकूलाना युद्धार्थमभिवर्तताम् । उभाभ्या सदृश नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६
आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वा पर्युपासिता । सार यद्राजशास्त्राणामनुंजीव्य न गृह्यते ॥
गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ७॥ ईदृशै सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम्८
किंनु मृत्योर्भय नास्ति वक्तु मा परुष वच । यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम्९
अप्येव दहन स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपा । राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिन ॥ १०
हन्यामह त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशसकौ । यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुता व्रजेत् ॥ ११
अपध्वसत गच्छध्व सन्निकर्षादितो मम। न हि वा हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम्१२
हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १३
एवमुक्तौ तु सव्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ । रावण जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनि सृतौ ॥ १४
अब्रवीत्तु दशग्रीव समीपस्थ महोदरम् । उपस्थापय मे शीघ्र चारान्नीतिविशारदान् ॥
महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १५
ततश्चारा सत्वरिता प्राप्ता पार्थिवशासनात् । उपस्थिता प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा॥१६
तानब्रवीत्ततो वाक्य रावणो राक्षसाधिप । चारान्प्रत्यायितान्शूरान्भक्तान्विगतसाध्वसान्१७
इतो गच्छत रामस्य व्यवसाय परीक्षथ। मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागता ॥१८
कथ स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति । विज्ञाय निपुण सर्वमागन्तव्यमशेषत ॥ १९
चारेण विदित शत्रु पण्डितैर्वसुधाधिपै । युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते॥ २०
चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्दूलमग्रत कृत्वा ततश्चक्रु प्रदक्षिणम् ॥२१
ततस्ते त महात्मान चारा राक्षससत्तमम् । कृत्वा प्रदक्षिण जग्मुर्यत्र राम सलक्ष्मण ॥२२
ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ । प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २३
प्रेक्षमाणाश्चमू ता च बभूवुर्भयविक्लवा २४॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसा॑॥२५
बिभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया । शार्दूलो ग्राहितस्त्वेक पापोऽयमिति राक्षस ॥२६
मोचित सोऽपि रामेण वध्यमान प्लवङ्गमै ।आनृशस्येन रामस्य मोचिता राक्षसा परे॥२७
वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमै । पुनर्लङ्कामनुप्राप्ता श्वसन्तो नष्टचेतस ॥ २८
ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचरा ।
गिरे सुवेलस्य समीपवासिन न्यवेदयन्भीमबल महाबला ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनत्रिंश सर्ग ॥ २९ ॥

---

१ अनुजीविकृत्यम् । २ स्थानात्प्रच्यवश्च्वम् ।

त्रिंशः सर्गः ।

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चरा । सुवेले राघव शैले निविष्ट प्रत्यवेदयन् ॥ १
चाराणा रावण श्रुत्वा प्राप्त राम महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूल वाक्यमब्रवीत् २
अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर । नासि कच्चिदमित्राणा क्रुद्धाना वशमागत ॥ ३
इति तेनानुशिष्टस्तु वाच मन्दमुदीरयत् । तदा राक्षसशार्दूलो शार्दूल भयविह्वल ॥ ४
न ते चारयितु शक्या राजन्वानरपुङ्गवा ॥ ५
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिता । नापि संभाषितु शक्या सप्रश्नोऽत्र न लभ्यते ॥ ६
सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरै पर्वतोपमै । प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७
बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधास्मि विचालित । जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८
परिणीतोऽस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणै । परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामससदम् ॥ ९
रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रिय । हरिभिर्वध्यमानश्च याचमान कृताञ्जलि ॥ १०
राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११
एष शैलै शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् । द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुध ॥ १२
गारुड व्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृत । मा विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३
पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतर कुरु । सीता वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्ध वा प्रदीयताम् ॥ १४
मनसा त तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिप । शार्दूल सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावण ॥ १५
यदि मा प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवा । नैव सीता प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६
एवमुक्त्वा महातेजा रावण पुनरब्रवीत् । चारिता भवता सेना केऽत्र शूरा प्लवङ्गमा ॥ १७
कीदृशा किंप्रभा सौम्या वानरा ये दुरासदा । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस
तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषा बलाबलम् । अवश्य बलसख्यान कर्तव्य युद्धमिच्छताम् १९
तथैवमुक्त शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चर । इद वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २०
अथर्क्षरजस पुत्रो युधि राजा सुदुर्जय । गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुत ॥ २१
गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्र शतक्रतो । कदन यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२
सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । सौम्य सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुख कपि ॥
सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानर । मृत्युर्वानररूपेण नून सृष्ट स्वयभुवा ॥ २४
पुत्रो हुतवहस्याथ नील सेनापति स्वयम् । अनिलस्य च पुत्रोऽत्र हनुमानिति विश्रुत ॥ २५
नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा । मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसभवौ ॥ २६
पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमा । गजो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन ॥ २७
दश वानरकोट्यश्च शूराणा युद्धकाङ्क्षिणाम् । श्रीमता देवपुत्राणा शेष नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८
पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा । दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९
नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन । विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपम ॥ ३०
वक्तु न शक्तो रामस्य नर कश्चिद्गुणान्क्षितौ । जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हता ॥ ३१
लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभ । यस्य बाणपथ प्राप्य न जीवेदपि वासव ॥ ३२
श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसभवौ । वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूट प्लवङ्गम ॥ ३३

१ चारविषयीकर्तुम् ।

विश्वकर्मसुतो वीरो नल' प्लवगसत्तम । विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्र सुदुर्धर ॥ ३४
राक्षसाना वरिष्ठश्च तव भ्राता बिभीषण । परिगृह्य पुरी लङ्का राघवस्य हिते रत ॥ ३५
इति सर्व समाख्यात तवेद वानर बलम् । सुवेलेऽधिष्ठित शैले शेषकार्ये भवान्गति ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिश सर्ग ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

ततस्तमक्षोभ्यबल लङ्काधिपतये चरा । सुवेले राघव शैले निविष्ट प्रत्यवेदयन् ॥ १
चाराणा रावण श्रुत्वा प्राप्त राम महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २
मन्त्रिण शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिता । अय नो मन्त्रकालो हि सप्राप्त इति राक्षसा ३
तस्य तच्छासन श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्द्रुतम् । तत स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसै सह ॥ ४
मन्त्रयित्वा स दुर्धर्ष क्षम यत्समनन्तरम् । विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५
ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्व महाबलम् । मायाविद महामाय प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६
विद्युज्जिह्व च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिप । मोहयिष्यावहे सीता मायया जनकात्मजाम् ॥ ७
शिरो मायामय गृह्य राघवस्य निशाचर । त्व मा समुपतिष्ठस्व महच्च सशर धनु ॥ ८
एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचर । तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९
अशोकवनिकाया तु सीतादर्शनलालस । नैर्ऋतानामधिपति सविवेश महाबल ॥ १०
ततो दीनामदैन्यार्हा ददर्श धनदानुज । अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टा महीतले ॥ ११
भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिका गताम् । उपास्यमाना घोराभी राक्षसीभिरितस्तत ॥ १२
उपसृत्य तत सीता प्रहर्ष[1] नाम कीर्तयन् । इद च वचन धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १३
सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे । खरहन्ता स ते भर्ता राघव समरे हत ॥ १४
छिन्न ते सर्वतो मूल दर्पस्ते विहतो मया । व्यसनेनात्मन सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १५
विसृजेमा मति मूढे किं मृतेन करिष्यसि । भवस्व भद्रे भार्याणा सर्वासामीश्वरी मम ॥ १६
अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि । शृणु भर्तृवध सीते घोर वृत्रवध यथा ॥ १७
समायात समुद्रान्त मा हन्तु किल राघव । वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृत ॥ १८
सनिविष्ट समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् । बलेन महता रामो व्रजत्यस्त दिवाकरे ॥ १९
अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थित बलम् । सुखसुप्तमासाद्य चारित प्रथम चरै ॥ २०
तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम । बलमस्य हत रात्रौ यत्र राम सलक्ष्मण ॥ २१
पट्टसान्परिघाश्चक्रान्दण्डान्खड्गान्महायसान् । बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान् ॥ २२
यष्टीश्च तोमराञ्शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च । उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिता ॥ २३
अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना । असक्त कृतहस्तेन शिरश्छिन्न महासिना ॥ २४
विभीषण समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया । दिश प्रव्राजित सर्वैर्लक्ष्मण प्लवगै सह ॥ २५
सुग्रीवो ग्रीवया शेते भग्नया प्लवगाधिप । निरस्तहनुक शेते हनुमान्राक्षसैर्हत ॥ २६
जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि । पट्टसैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्त पादपो यथा ॥ २७
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ । निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ ॥ २८

---

१ प्रहर्षवार्ता कीतयन्निव ।

असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ । अनुतिष्ठति मेदिन्या पनस पनसो यथा ॥२९
नाराचैर्बहुभिश्छिन्न शेते दर्या दरीमुख । कुमुदस्तु महातेजा निष्कूज सायकै कृत ॥३०
अङ्गदो बहुभिश्छिन्न शरैरासाद्य राक्षसै । पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गद ॥ ३१
हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथापरे । शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदा ॥ ३२
प्रहृताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः । अभिद्रुतास्तु रक्षोभि सिंहैरिव महाद्विपा ॥ ३३
सागरे पतिता केचित्केचिद्गगनमाश्रिता । ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैस्तु विमिश्रिता ॥ ३४
सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च । पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हता ॥ ३५
एव तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया । क्षतजार्द्र रजोध्वस्तमिद चास्याहृत शिर ॥ ३६
तत परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिप । सीतायामुपश्शृण्वन्त्या राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७
राक्षस क्रूरकर्माण विद्युज्जिह्व त्वमानय । येन तद्राघवशिर सग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८
विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् । प्रणाम शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रत स्थित ॥३९
तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षस स्थितम् । विद्युज्जिह्व महाजिह्व समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४०
अग्रत कुरु सीताया॰ शीघ्र दाशरथे शिर । अवस्था पश्चिमा भर्तु कृपणा साधु पश्यतु४१
एवमुक्त तु तद्रक्ष शिरस्तत्प्रियदर्शनम् । उपनिक्षिप्य सीताया क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२
रावणश्चापि चिक्षेप भास्वर कार्मुक महत् । त्रिषु लोकेषु विख्यात सीतामिदमुवाच च ॥४३
इद तत्तव रामस्य कार्मुक ज्यासमायुतम् । इह प्रहस्तेनानीत हत्वा त निशि मानुषम् ॥ ४४
स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावण॰ ।
विदेहराजस्य सुता यशस्विनी ततोऽब्रवीत्ता भव मे वशानुगा ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकत्रिश सर्ग ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १
नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् । केशान्केशान्तदेश च त च चूडामणि शुभम् ॥ २
एतै सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदु खिता । विजगर्हेऽत्र कैकेयी क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३
सकामा भव कैकेयि हतोऽय कुलनन्दन । कुलमुत्सादित सर्व त्वया कलहशीलया ॥ ४
आर्येण किं ते कैकेयि कृत रामेण विप्रियम् । यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम्॥५
एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी । जगाम जगती बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६
सा मुहूर्तात्समाश्वास्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् । तच्छिर समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७
हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत । इमा ते पश्चिमावस्था गतास्मि विधवा कृता ॥ ८
प्रथम मरण नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते । सुवृत्त साधुवृत्ताया॰ सवृत्तस्त्वं ममाग्रत ॥ ९
दुःखाद्दु ख प्रपन्नाया मग्नाया शोकसागरे । यो हि मामुद्यतस्त्रातु सोऽपि त्व विनिपातित॰१०
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव । वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११
आदिष्ट दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम । अनृत वचन तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२
अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव । पचत्येन यथा कालो भूताना प्रभवो ह्ययम्॥१३
अदृष्ट मृत्युमापन्न॰ कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् । व्यसनानामुपायज्ञ॰ कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सीता तु मोहिता दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी । आससादाथ वैदेहीं प्रिया प्रणयिनी सखीम् १
मोहिता राक्षसेन्द्रेण सीता परमदु खिताम् । आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २
सा हि तत्र कृता मित्र सीतया रक्ष्यमाणया । रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३
सा ददर्श तत सीता सरमा नष्टचेतनाम् । उपावृत्योत्थिता ध्वस्ता वडवामिव पासुलाम्॥४
ता समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५
समाश्वसिहि वैदेहि माभूत्ते मनसो व्यथा । उक्ता यद्रावणेन त्व प्रत्युक्तं च स्वय त्वया ॥
सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्व प्रतिश्रुतम् ॥ ६
लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् । तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवित प्रियम् ७
स सम्भ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिप । तच्च मे विदित सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ८
न शक्य सौप्तिक कर्तु रामस्य विदितात्मन । वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९
न त्वेव वानरा हन्तु शक्या पादपयोधिन । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिता ॥ १०
दीर्घवृत्तभुज श्रीमान्महोरस्क प्रतापवान् । धन्वी सहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुत ॥११
विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित्१२
हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुष । न हतो राघव श्रीमान्सीते शत्रुनिबर्हण ॥ १३
अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इय प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १४
शोकस्ते विगत सर्व कल्याण त्वामुपस्थितम् । ध्रुव त्वा भजते लक्ष्मी प्रिय प्रीतिकर शृणु१५
उत्तीर्य सागर राम सह वानरसेनया । सन्निविष्ट समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६
दृष्टो मे परिपूर्णार्थ काकुत्स्थ सहलक्ष्मण । स हि तै सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षित ॥१७
अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमा । राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १८
स ता श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्ति राक्षसाधिप । एष मन्त्रयते सर्वै सचिवै सह रावण ॥१९
इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह । सर्वोद्योगेन सैन्याना शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २०
दण्डनिर्घातवादिन्या श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् । उवाच सरमा सीतामिद मधुरभाषिणी॥२१
सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका । भेरीनादं च गम्भीर शृणु तोयदनि स्वनम् ॥ २२
कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिन । हृष्यन्ते तुरगारूढा प्रासहस्ता सहस्रश ॥२३
तत्र तत्र च सनद्धा सपतन्ति पदातय । आपूर्यन्ते राजमार्गा सैन्यैरद्भुतदर्शनै ॥
वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागर ॥ २४
शस्त्राणा च प्रसन्नाना चर्मणा वर्मणा तथा । रथवाजिगजाना च भूषिताना च रक्षसाम् २५
प्रभा विसृज ता पश्य नानावर्णा समुत्थिताम् । वन निर्दहतो घर्मे यथा रूप विभावसो २६
घण्टाना शृणु निर्घोष रथाना शृणु नि स्वनम् । हयाना हेषमाणाना शृणु तूर्यध्वनि यथा२७
उद्यतायुधहस्ताना राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् । सम्भ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षण ॥ २८
श्रीस्त्वा भजति शोकघ्नी रक्षसा भयमागतम् ॥ २९
राम कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासव । विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः ॥
रावण समरे हत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३०

---

१ श्रुतमित्यर्थ । २ सुप्तौ मरणम् । ३ दण्डाहत्या शब्दायमानाया ।

विक्रमिष्यति रक्ष सु भार्ता ते सहलक्ष्मण । यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासव ॥ ३१
आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगता सतीम्। अह द्रक्ष्यामि सिद्धार्था त्वा शत्रौ विनिपातिते ३२
अश्रूण्यानन्दजानि त्व वर्तयिष्यसि शोभने । समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरस ॥ ३३
अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघन गताम् । धृतामेता बहून्मासान्वेणी रामो महाबल ॥ ३४
तस्य दृष्ट्वा मुख देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । मोक्ष्यसे शोकज वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५
रावण समरे हत्वा न चिरादेव मैथिलि । त्वया समग्र प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६
समागता त्व वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना । सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३७
गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु य करोति ।
तमिह शरणमभ्युपेहि देव दिवसकर प्रभवो ह्यय प्रजानाम् ॥ ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंश सर्ग ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

अथ ता जातसतापा तेन वाक्येन मोहिताम् । सरमा ह्लादयामास पृथिवी द्यौरिवाम्भसा ॥ १
ततस्तस्या हित सख्याश्चिकीर्षन्ती सखीवच । उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २
उत्सहेयमह गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे । निवेद्य कुशल रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३
नहि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि । समर्थो गतिमन्वेतु पवनो गरुडोऽपि वा ॥ ४
एव ब्रुवाणा ता सीता सरमा पुनरब्रवीत् । मधुर श्लक्ष्णया वाचा पूर्व शोकाभिपन्नया ॥ ५
समर्था गगन गन्तुमपि वा त्व रसातलम् । अवगच्छाम्यकर्तव्य कर्तव्य ते मदन्तरे ॥ ६
मत्प्रिय यदि कर्तव्य यदि बुद्धि स्थिरा तव । ज्ञातुमिच्छामि त गत्वा कि करोतीति रावण ७
स हि मायाबल क्रूरो रावण शत्रुरावण । मा मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८
तर्जापयति मा नित्य भर्त्सापयति चासकृत् । राक्षसीभि सुघोराभिर्या मा रक्षन्ति नित्यश ९
उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थ च मनो मम । तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिका गता १०
यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत् । निवेदयेथा सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रह ॥ ११
सा त्वेव ब्रुवती सीता सरमा वल्गुभाषिणी । उवाच वदन तस्या स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम् १२
एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि । गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्ता च पश्य माम् ॥ १३
एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीप तस्य रक्षस । शुश्राव कथित तस्य रावणस्य समन्त्रिण ॥ १४
सा श्रुत्वा निश्चय तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मन । पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिका तदा ॥ १५
सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् । प्रतीक्षमाणा स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६
ता तु सीता पुन· प्राप्ता सरमा वल्गुभाषिणीम् । परिष्वज्य च सुस्निग्ध ददौ च स्वयमासन १७
इहासीना सुख सर्वमाख्याहि मम तत्त्वत· । क्रूरस्य निश्चय तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८
एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया । कथित सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिण ॥ १९
जनन्या[1] राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थ बृहद्वच । अविद्धेन[2] च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधित ॥ २०
दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली । निदर्शन ते पर्याप्त जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१
लङ्घन च समुद्रस्य दर्शन च हनूमत । वध च रक्षसा युद्धे क· कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२

१ कैकसीनाम्न्या । २ अविद्धनामकेन ।

एव स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषित । न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३
नोत्सहत्यमृतो मोक्तु युद्धे त्वामिति मैथिलि । सामात्यस्य नृशसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥२४
तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता । भयान्न शक्तस्त्वा मोक्तुमनिरस्तस्तु सयुगे ॥
राक्षसाना च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५
निहत्य रावण सख्ये सर्वथा निशितै शरै । प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुल । श्रुतो वानरसैन्याना कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७

श्रुत्वा तु तद्वानरसैन्यशब्द लङ्कागता राक्षसराजभृत्या ।
नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टा श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषै ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड चतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघव । उपयाति महाबाहु राम' परपुरजय ॥ १
त निनाद निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वर । मुहूर्त ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २
अथ तान्सचिवास्तत्र सर्वानाभाष्य रावण । सभा सन्नादयन्सर्वामित्युवाच महाबल ॥
जगत्सतापन क्रूरो गर्हयन्राक्षसेश्वर ॥ ३
तरण सागरस्यापि विक्रम बलसंचयम् । यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४
भवतश्चाप्यह वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् । तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्य विदित्वा रामविक्रमम्॥५
ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षस । रावणस्य वच श्रुत्वा मातु' पैतामहोऽब्रवीत् ॥६
विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुग । स शास्ति चिरमैश्वर्यमरीश्च कुरुते वशे ॥ ७
सदधानो हि कालेन विगृह्णश्चारिभि सह । स्वपक्षवर्धन कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८
हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा सधि समेन च । न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९
तन्मह्य रोचते सधि सह रामेण रावण । यदर्थमभियुक्ता स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥१०
यस्य देवर्षय सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिण । विरोध मा गमस्तेन सधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११
असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामह । सुराणामसुराणा च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२
धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणा महात्मनाम् । अधर्मो रक्षसा पक्षो ह्यसुराणा च रावण ॥१३
धर्मो वै ग्रसतेऽधर्म तत· कृतमभूद्युगम् । अधर्मो ग्रसते धर्म ततस्तिष्य प्रवर्तते ॥ १४
तत्त्वया चरता लोकान्धर्मो विनिहतो महान् । अधर्म प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिन· परे ॥ १५
स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽधर्मोऽभिग्रसते हि न । विवर्धयति पक्ष च सुराणा सुरभावन' ॥ १६
विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया । ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥१७
तेषा प्रभावो दुर्धर्ष प्रदीप्त इव पावक ॥ १८
तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रता' । मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्य तैस्तैर्द्विजातय ॥ १९
जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते । अभिभूय च रक्षासि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ २०
दिशोऽपि विद्रुता सर्वा स्तनयित्नुरिवोष्णगे । ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थित ॥ २१
आदत्ते रक्षसा तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश । तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतै' ॥
चर्यमाण तपस्तीव्र सतापयति राक्षसान् २२ ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३

१ अनिराकृत । २ रावणस्य दोषै निमित्तभूतै । ३ तूष्णींशीलान् । ४ विरुद्धा ।

मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबला । बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमा ॥ २४
उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधास्तथा । विनाशमनुपश्यामि सर्वेषा रक्षसामहम् ॥ २५
खराभिस्तनिता घोरा मेघा प्रतिभयकरा । शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वत. ॥ २६
रुदता वाहनाना च प्रपतन्त्यास्रबिन्दव । ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा२७
व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुभैरवम् । प्रविश्य लङ्कामनिश समवायाश्च कुर्वते २८
कालिका पाण्डुरैर्दन्तै प्रहसन्त्यग्रत स्थिता ।स्त्रिय स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च॥
गृहाणा बलिकर्माणि श्वान पर्युपभुञ्जते । खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलै सह ॥　३०
मार्जारा द्वीपिभि सार्ध सूकरा शुनकै सह ॥　३१
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगा कालचोदिता । राक्षसाना विनाशाय कपोता विचरन्ति च ३२
वीचीकूचीति वाश्यन्ति शारिका वेश्मसु स्थिता ॥　३३
पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिता कलहैषिण । पक्षिणश्च मृगा सर्वे प्रत्यादित्य रुदन्ति च॥३४
करालो विकटो मुण्ड पुरुष कृष्णपिङ्गल । कालो गृहाणि सर्वेषा काले कालेन्ववेक्षते ॥३५
एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च । विष्णु मन्यामहे देव मानुष देहमास्थितम् ३६
न हि मानुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रम । येन बद्ध समुद्रस्य स सेतु परमाद्भुत ॥ ३७
कुरुष्व नरराजेन सधि रामेण रावण । ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥　३८

इद वचस्तत्र निगद्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मन पुन ।
अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णी समवेक्ष्य रावणम् ॥　३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंश सर्ग ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंश सर्ग ।

तत्तु माल्यवतो वाक्य हितमुक्त दशानन । न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागत ॥　१
स बद्ध्वा भ्रुकुटि वक्रे क्रोधस्य वशमागत । अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २
हितबुद्ध्या यदहित वच परुषमुच्यते । परपक्ष प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्र गत मम ॥　३
मानुष कृपण राममेक शाखामृगाश्रयम् । समर्थ मन्यसे केन त्यक्त पित्रा वनालयम् ॥　४
रक्षसामीश्वर मा च देवताना भयकरम् । हीन मा मन्यसे केन ह्यहीन सर्वविक्रमै ॥　५
वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपो । त्वयाह परुषाण्युक्त परप्रोत्साहनेन वा ॥　६
प्रभवन्त पदस्थ हि परुष कोऽभिधास्यति । पण्डित शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपो ॥७
आनीय च वनात्सीता पद्महीनामिव श्रियम् । किमर्थ प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम्॥ ८
वृत वानरकोटीभि ससुग्रीव सलक्ष्मणम् । पश्य कैश्चिदहोभिस्त्व राघव निहत मया ॥　९
द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि सयुगे । स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति॥ १०
द्विधा भज्येयमप्येव न नमेय तु कस्यचित् । एष मे सहजो दोष स्वभावो दुरतिक्रम ॥ ११
यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया । रामेण विस्मय कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२
स तु तीर्त्वार्णव राम सह वानरसेनया । प्रतिजानामि ते सत्य न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३
एव ब्रुवाण संरब्ध रुष्ट विज्ञाय रावणम् ।व्रीडितो माल्यवान्वाक्य नोत्तर प्रत्यपद्यत ॥　१४

---

१ नीलवर्णा स्त्रिय । २ वत त इति शेष । ३ पुञ्जीभूता । ४ मृत्यु । ५ वीक्षमाण इव दृश्यते ।

जयाशिषा च राजान वर्धयित्वा यथोचितम्। माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्व निवेशनम्१५
रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च। लङ्कायामतुला गुप्ति कारयामास राक्षस ॥१६
स व्यादिदेश पूर्वस्या प्रहस्त द्वारि राक्षसम्। दक्षिणस्या महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७
पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजित तथा। व्यादिदेश महामाय बहुभी राक्षसैर्वृतम्॥ १८
उत्तरस्या पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ। स्वय चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह॥ १९
राक्षस तु विरूपाक्ष महावीर्यपराक्रमम्। मध्यमेऽस्थापयेद्गुल्मे बहुभि सह राक्षसै ॥ २०
एव विधान लङ्काया कृत्वा राक्षसपुङ्गव। कृतकृत्यमिवात्मान मन्यते कालचोदित ॥ २१
विसर्जयामास तत स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम्।
जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्त पुरमृद्धिमन्महत्॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंश सर्ग ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंश सर्गः।

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुत कपि। जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च बिभीषण ॥ १
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रि शरभ कपि। सुषेण सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २
गजो गवाक्ष कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा। अमित्रविषय प्राप्ता समवेता समर्थयन्॥ ३
इय सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता। सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४
कार्यसिद्धि पुरस्कृत्य मन्त्रयध्व विनिर्णये। नित्य सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिप ॥ ५
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत्। वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थ बिभीषण ॥ ६
अनल शरभश्चैव सपाति प्रघसस्तथा। गत्वा लङ्का ममामात्या पुरी पुनरिहागता ॥ ७
भूत्वा शकुनय सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम्। विधान विहित यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिता ॥ ८
सविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मन। राम तद्ब्रुवतः सर्व यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९
पूर्व प्रहस्त सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति। दक्षिण च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १०
इन्द्रजित्पश्चिमद्वार राक्षसैर्बहुभिर्वृतः। पट्टसासिधनुष्मद्भि शूलमुद्गरपाणिभि ॥
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मज ॥ ११
राक्षसाना सहस्रैस्तु बहुभि शस्त्रपाणिभि। युक्त परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १२
उत्तर नगरद्वार रावण स्वयमास्थित ॥ १३
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता। बलेन राक्षसैः सार्ध मध्यम गुल्ममास्थित ॥ १४
एतानेवविधान्गुल्मॉल्लङ्काया समुदीक्ष्य ते। मामका सचिवा सर्वे पुन शीघ्रमिहागता॰ १५
गजाना च सहस्र च रथानामयुत पुरे। हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम्॥ १६
विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः। इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचरा ॥ १७
एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशापते। परिवारः सहस्राणा सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८
एता प्रवृत्ति लङ्काया मन्त्रिप्रोक्ता बिभीषण। एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसास्तानदर्शयत्॥१९
लङ्काया सचिवै सर्वा रामाय प्रत्यवेदयत्। राम कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत्॥ २०
रावणावरज श्रीमान्राममप्रियचिकीर्षया। कुबेर तु यदा राम रावण प्रत्ययुध्यत ॥ २१

---

१ भविष्यामि इति उवाच। २ गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानम्।

षष्टि शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसा । पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥
सदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मन ॥ २२
अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वा न भीषये । समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३
तद्भवाश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृत । व्यूह्येद वानरानीक निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४
रावणावरजे वाक्यमेव ब्रुवति राघव । शत्रूणा प्रतिघातार्थमिद वचनमब्रवीत् ॥ २५
पूर्वद्वारे तु लङ्काया नीलो वानरपुङ्गव । प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृत ॥ २६
अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृत । दक्षिणे बाधता द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७
हनुमान्पश्चिमद्वार निपीड्य पवनात्मज । प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभि कपिभिर्वृत ॥ २८
दैत्यदानवसङ्घानामृषीणा च महात्मनाम् । विप्रकारप्रिय क्षुद्रो वरदानबलान्वित ॥ २९
परिक्रामति य सर्वाल्लोकान्सन्तापयन्प्रजा । तस्याह राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृत ॥ ३०
उत्तर नगरद्वारमह सौमित्रिणा सह । निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१
वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् । राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥ ३२
न चैव मानुष रूप कार्य हरिभिराहवे । एषा भवतु सञ्ज्ञा नो युद्धेऽस्मिन्वानरे बले ॥ ३३
वानरा एव नश्चिह्न स्वजनेऽस्मिन्भविष्यति ॥ ३४
वय तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् । अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥
आत्मना पञ्चमश्चाय सखा मम बिभीषण ॥ ३५
स राम कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा बिभीषणम् । सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान्मतिम् ॥
रमणीयतर दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३६

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वा पृथिवीं महात्मा ।
प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लङ्का कृत्वा मति सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३७

इत्यार्ष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तत्रिंश सर्ग ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहण प्रति । लक्ष्मणानुगतो राम सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
बिभीषण च धर्मज्ञमनुरक्त निशाचरम् । मन्त्रज्ञ च विधिज्ञ च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २
सुवेल साधुशैलेन्द्रमिम धातुशतैश्चितम् । अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥ ३
लङ्का चालोकयिष्यामो निलय तस्य रक्षस । येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४
येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्त कुल तथा । राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हित कृतम् ॥ ५
तस्मिन्मे वर्तते रोष कीर्तिते राक्षसाधमे । यस्यापराधान्नीचस्य वध द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६
एको हि कुरुते पाप कालपाशवश गत । नीचेनात्मापचारेण कुल तेन विनश्यति ॥ ७
एव सम्मन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावण प्रति । राम सुवेल वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहित । सशर चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रत ॥
तमन्वरोहत्सुग्रीव सामात्य सबिभीषण ९॥ हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च॥१०
गजो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन । पनस कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथप ॥ ११

---

१ तदा षष्टि शतसहस्राणि त्यक्त्वा इदानी ततोऽप्यधिक बलमिति गम्यते। २ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । ३ बुद्धि बुद्धिमान् ।

जाम्बवाश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामति । दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलि कपि ॥ १२
एते चान्ये च बहवो वानरा शीघ्रगामिन । ते वायुवेगप्रवणास्त गिरि गिरिचारिण ॥
अध्यारोहन्त शतश सुवेल यत्र राघव ॥ १३
ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वत । ददृशु शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १४
ता शुभा प्रवरद्वारा प्राकारपरिशोभिताम् । लङ्का राक्षससपूर्णा ददृशुर्हरियूथपा ॥ १५
प्राकारचयसस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरै । ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठा प्राकारमपर कृतम् ॥ १६
ते दृष्ट्वा वानरा सर्वे राक्षसान्युद्धकाङ्क्षिण । मुमुचुर्विविधान्नादास्तत्र रामस्य पश्यत ॥ १७
ततोऽस्तमगमत्सूर्य सध्यया प्रतिरञ्जित । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ १८
तत स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृत ।
सलक्ष्मणो यूथपयूथसवृत सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टात्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

ता रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवा । लङ्काया ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १
समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च । दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मया ॥२
चम्पकाशोकपुन्नागसालतालसमाकुला । तमालवनसछन्ना नागमालासमावृता ॥ ३
हिन्तालैरर्जुनैर्नीपै सप्तपर्णैश्च पुष्पितै । तिलकै कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्तत ॥ ४
शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमै । लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५
विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवै । शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभि ॥ ६
गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च । धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवा ॥७
तच्चैत्ररथसकाशं मनोज्ञ नन्दनोपमम् । वन सर्वर्तुक रम्य शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८
नत्यूहकोयष्टिमकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभि । रुत परभृताना च शुश्रुवुर्वननिर्झरे ॥ ९
नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च । कोकिलाकुलषण्डानि विहङ्गाभिरुतानि च ॥ १०
भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरै सेवितानि च । कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११
विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च । हृष्टा प्रमुदिता वीरा हरय कामरूपिण ॥ १२
तेषा प्रविशता तत्र वानराणा महौजसाम् । पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिल ॥ १३
अन्ये तु हरिवीराणा यूथान्निष्क्रम्य यूथपा । सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्का जग्मु पताकिनी १४
वित्रासयन्तो विहगास्त्रासयन्तो मृगद्विपान् । कम्पयन्तश्च ता लङ्का नादैस्ते नदता वरा ॥
कुर्वन्तस्ते महावेगा मही चरणपीडिताम् १५ ॥ रजश्च सहसैवोर्ध्व जगाम चरणोत्थितम्॥१६
ऋक्षा सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगा । तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश १७
शिखर तत्त्रिकूटस्य प्राशु चैक दिवि स्पृशम् । समन्तात्पुष्पसछन्न महारजतसन्निभम् ॥ १८
शतयोजनविस्तीर्णं विमल चारुदर्शनम् । श्लक्ष्ण श्रीमन्महच्चैव दुष्प्राप शकुनैरपि ॥
मनसापि दुरारोह कि पुन कर्मणा जनै ॥ १९
निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता । शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ २०

१ कोणालक खञ्जन ।

सा पुरी गोपुरैरुच्चै पाण्डुराम्बुदसन्निभै । काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१
प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यम वैष्णव पदम् ॥ २२
यस्या स्तम्भसहस्रेण प्रासाद समलङ्कृत । कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन्॥ २३
चैत्य स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । शतेन रक्षसा नित्य य समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४
मनोज्ञा काननवती पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५
नानाविहगसघुष्टा नानामृगनिषेविताम् । नानाकाननसच्छन्ना नानाराक्षससेविताम् ॥ २६
ता समृद्धा समृद्धार्था लक्ष्मीवाल्लक्ष्मणाग्रज । रावणस्य पुरी रामो ददर्श सह वानरै ॥ २७
ता महागृहसबाधा दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वज । नगरीममरप्रख्यो विस्मय प्राप वीर्यवान् ॥ २८

ता रत्नपूर्णा बहुसविधाना प्रासादमालाभिरलङ्कृता च ।
पुरी महायन्त्रकवाटमुख्या ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनचत्वारिंश सर्ग ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

ततो राम सुवेलाग्र योजनद्वयमण्डलम् । आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसवृत ॥ १
स्थित्वा मुहूर्त तत्रैव दिशो दश विलोकयन् । त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २
ददर्श लङ्का सुन्यस्ता रम्यकाननशोभिताम् २ ॥ तस्या गोपुरशृङ्गस्थ राक्षसेन्द्र दुरासदम्॥३
श्वेतचामरपर्यन्त विजयच्छत्रशोभितम् । रक्तचन्दनसलिप्त रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४
नीलजीमूतसकाश हेमसंछादिताम्बरम् । ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५
शशलोहितरागेण सवीत रक्तवाससा । सन्ध्यातपेन सवीत मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६
पश्यता वानरेन्द्राणा राघवस्यापि पश्यत । दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीव सहसोत्थित ॥ ७
क्रोधवेगेन सयुक्त सत्त्वेन च बलेन च । अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८
स्थित्वा मुहूर्त सप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना । तृणीकृत्य च तद्रक्ष सोऽब्रवीत्परुष वच ॥ ९
लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस । न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्व पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा१०
इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि । आकृष्य मुकुट चित्र पातयित्वापतद्भुवि ॥ ११
समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचर । सुग्रीवस्त्व परोक्ष[2] मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२
इत्युक्त्वोत्थाय त क्षिप्र बाहुभ्यामाक्षिपत्तले । कन्दुवत्त समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरि ॥१३

परस्पर स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्पर शोणितदिग्धदेहौ ।
परस्पर श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्पर शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४

मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातै ।
तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूप महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५

कृत्वा नियुद्ध भृशमुग्रवेगौ काल चिर गोपुरवेदिमध्ये ।
उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥
अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततु सालनिखातमध्ये[3] ॥ १६

---

१ मध्यम वैष्णव पदमिति आकाशमुच्यते । त्रिविक्रमावतारे त्रिभि पदै सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेन आकाशस्याक्रान्तत्वात् । २ मे मम परोक्ष असनिधाने त्व सुग्रीव । ३ प्राकारपरिखयोर्मध्ये ।

उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ ।
आलिङ्ग्य चावल्य च बाहुयोक्त्रैः सयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७
सरम्भशिक्षाबलसप्रयुक्तौ सचेरतु सप्रति युद्धमार्गैः ।
शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव सप्रयुक्तौ ॥ १८
सहत्य चापीड्य च तावुरोभ्या निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् ।
उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ सचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९
व्यायामशिक्षाबलसप्रयुक्तौ क्लम न तौ जग्मतुराशु वीरौ ।
बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २०
चिरेण कालेन तु सप्रयुक्तौ सचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने । मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहु ॥ २२
मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च। गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च॥
तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च । परिमोक्ष प्रहाराणा वर्जन परिधावनम् ॥ २४
अभिद्रवणमाप्लावमास्थान च सविग्रहम् । परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५
उपन्यस्तमपन्यस्त युद्धमार्गविशारदौ । तौ सचेरतुरन्योन्य वानरेन्द्रश्च रावण ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मन । आरब्धुमुपसपेदे ज्ञात्वा त वानराधिप ॥ २७
उत्पपात तदाकाश जितकाशी जितक्लम । रावण स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चित ॥ २८
अथ हरिवरनाथ प्राप्य सग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ।
गगनमतिविशाल लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९
इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीक प्राविशत्सप्रहृष्ट ।
रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्ष तरुमृगगणमुख्यै[2] पूज्यमानो हरीन्द्र ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वज । सुग्रीव सपरिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १
असमन्त्र्य मया सार्धं तदिद साहस कृतम् । एव साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वरा ॥ २
सशये स्थाप्य मा चेद बल च सबिभीषणम् । कष्ट कृतमिद वीर साहस साहसप्रिय ॥ ३
इदानी मा कृथा वीर एवविधमचिन्तितम् । त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम॥४
भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा । शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुन ॥ ५
त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मति । जानतश्चापि ते वीर्य महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६
हत्वाह रावण युद्धे सपुत्रबलवाहनम् । अभिषिच्य च लङ्कायां बिभीषणमथापि च ॥
भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देह महाबल ७॥ तमेवंवादिनं रामं सुग्रीव प्रत्यभाषत ॥ ८
तव भार्यापहर्तार दृष्ट्वा राघव रावणम् । मर्षयामि कथ वीर जानन्पौरुषमात्मन ॥ ९
इत्येववादिन वीरमभिनन्द्य स राघव । लक्ष्मण लक्ष्मिसपन्नमिद वचनमब्रवीत् ॥ १०
परिगृह्योदक शीत वनानि फलवन्ति च । बलौघ सविभज्येम व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ ११

१ वाय ते एभिरिति वारणा आलानस्तम्भा । २ तरुमृगा वानरा ।

लोकक्षयकर भीम भय पश्याम्युपस्थितम् । निबर्हण प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२
वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा । पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहा ॥ १३
मेघा क्रव्यादसकाशा परुषा परुषस्वना । क्रूरा क्रूर प्रवर्षन्ति मिश्र शोणितबिन्दुभि १४
रक्तचन्दनसकाशा सन्ध्या परमदारुणा । ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १५
आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् । दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजा' १६
रजन्यामप्रकाशश्च सतापयति चन्द्रमा । कृष्णरक्ताशुपर्यन्तो यथा लोकस्य सक्षये ॥ १७
ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेष सुलोहित । आदित्यमण्डले नील लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते॥ १८
दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते । युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शसति ॥ १९
काका श्येनास्तथा गृध्रा नीचै परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यशिवा वाच प्रवदन्ति महास्वना ॥
क्षिप्रमद्य दुराधर्षा लङ्का रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृता ॥ २१
इत्येव सवदन्वीरो लक्ष्मण लक्ष्मणाग्रज । तस्मादवातरच्छीघ्र पर्वताग्रान्महाबल ॥ २२
अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघव । परै परमदुर्धर्ष ददर्श बलमात्मन ॥ २३
सन्नह्य तु स सुग्रीव कपिराजबल महत् । कालज्ञो राघव काले सयुगायाभ्यचोदयत्॥ २४
तत काले महाबाहुर्बलेन महता वृत । प्रस्थित पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुख पुरीम् ॥ २५
त विभीषणसुग्रीवौ हनुमाञ्जाम्बवान्नल । ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा॥ २६
तत पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् । प्रच्छाद्य महती भूमिमनुयाति स्म राघवम् ॥ २७
शैलशृङ्गाणि शतश प्रवृद्धाश्च महीरुहान् । जगृहु कुञ्जरप्रख्या वानरा परवारणा ॥ २८
तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रावणस्य पुरी लङ्कामासेदतुररिंदमौ ॥ २९
पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् । चित्रवप्रा सुदुष्प्रापामुच्चै प्राकारतोरणाम् ॥ ३०
ता सुरैरपि दुर्धर्षा रामवाक्यप्रचोदिता । यथानिवेश सपीड्य न्यविशन्त वनौकस ॥ ३१
लङ्कायास्तूत्तरद्वार शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । राम सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३२
लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मज । लक्ष्मणानुचरो वीर' पुरीं रावणपालिताम् ॥
उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावण ॥ ३३
नान्यो रामाद्धि तद्द्वार समर्थ परिरक्षितुम् । रावणाधिष्ठित भीम वरुणेनेव सागरम् ॥ ३४
सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्त समन्तत । लघूना त्रासजनन पातालमिव दानवै ॥ ३५
विन्यस्तानि च योधाना बहूनि विविधानि च । ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३६
पूर्व तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपति । अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ ३७
अङ्गदो दक्षिणद्वार जग्राह सुमहाबल । ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३८
हनुमान्पश्चिमद्वार ररक्ष बलवान्कपि । प्रमाथिप्रघसाभ्या च वीरैरन्यैश्च सगत ॥ ३९
मध्यमे च स्वय गुल्मे सुग्रीव समतिष्ठत । सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठै सुपर्णश्वसनोपमै ॥ ४०
वानराणा तु षट्त्रिंशत्कोट्य' प्रख्यातयूथपा । निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानर ४१
शासनेन तु रामस्य लक्ष्मण सविभीषण । द्वारे द्वारे हरीणा तु कोटि कोटि न्यवेशयत् ४२
पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीव सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुग ॥ ४३
ते तु वानरशार्दूला शार्दूला इव दष्ट्रिण । गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे॥ ४४
सर्वे विकृतलाङ्गूला सर्वे दष्ट्रानखायुधा । सर्वे विकृतचित्राङ्गा सर्वे च विकृतानना' ॥ ४५

दशनागबला केचित्केचिद्दशगुणोत्तरा । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमा ॥ ४६
सन्ति चौघबला केचित्केचिच्छतगुणोत्तरा । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपा ॥ ४७
अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागम । तत्र वानरसैन्याना शैलभानामिवोद्यम ॥ ४८
परिपूर्णमिवाकाश सञ्छन्नेव च मेदिनी । लङ्कामुपनिविष्टैश्च सपतद्भिश्च वानरै ॥ ४९
शत शतसहस्राणा पृथगृक्षवनौकसाम् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धु समन्तत ॥ ५०
आवृत स गिरि सर्वैस्तै समन्तात्प्लवङ्गमै ५१॥अयुताना सहस्र च पुरीं तामभ्यवर्तत॥ ५२
वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभि । सवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३
राक्षसा विस्मय जग्मु सहसाभिनिपीडिता । वानरैर्मेघसकाशै शक्रतुल्यपराक्रमै ॥ ५४
महाञ्शब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्तत । सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वन ॥ ५५
तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा । लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना॥ ५६
रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी । बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरै॰ ॥ ५७
राघव सन्निवेश्यैव सैन्य स्व रक्षसा वधे । संमन्त्र्य मन्त्रिभि सार्ध निश्चित्य च पुन पुन ॥
आनन्तर्यमभिप्रेप्सु क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५८
बिभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । अङ्गद वालितनय समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५९
गत्वा सौम्य दशग्रीव ब्रूहि मद्वचनात्कपे । लङ्घयित्वा पुरी लङ्का भय त्यक्त्वा गतव्यथ ६०
भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन । ऋषीणा देवताना च गन्धर्वाप्सरसा तथा ॥ ६१
नागानामथ यक्षाणा राज्ञा च रजनीचर । यच्च पाप कृत मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ ६२
नूनमद्य गतो दर्प स्वयभूवरदानज । यस्य दण्डधरस्तेऽह दाराहरणकर्शित ॥
दण्ड धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थित ॥ ६३
पदवी देवताना च महर्षीणा च राक्षस । राजर्षीणा च सर्वेषा गमिष्यसि मया हत ॥ ६४
बलेन येन वै सीता मायया राक्षसाधम । मामतिक्रामयित्वा त्व हृतवास्तद्विदर्शय ॥ ६५
अराक्षसमिम लोक कर्तास्मि निशितै शरै । न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम्॥६६
धर्मात्मा रक्षसा श्रेष्ठ॰ सप्राप्तोऽय बिभीषणः । लङ्कैश्वर्य ध्रुव श्रीमानय प्राप्नोत्यकण्टकम्॥६७
न हि राज्यमधर्मेण भोक्तु क्षणमपि त्वया । शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६८
युद्ध्यस्व वा धृति कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस । मच्छरैस्त्व रणे शान्तस्तत पूतो भविष्यसि॥
यद्वा विशसि लोकास्त्रीन्पक्षिभूतो मनोजव । मम चक्षुष्पथ प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ७०
ब्रवीमि त्वा हित वाक्य क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् । सुदृष्टा क्रियता लङ्का जीवित ते मयि स्थितम्
इत्युक्त स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट्॥ ७२
सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान्रावणमन्दिरम् । ददर्शासीनमव्यग्र रावण सचिवै सह ॥ ७३
ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गव॰ । दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गद कनकाङ्गद ॥ ७४
तद्रामवचन सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् । सामात्य श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७५
दूतोऽह कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण । वालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागत॰॥७६

---

१ शरभाणाम् । २ मृत । ३ युद्धे अपराङ्मुख्यामृते सर्वपापप्रायश्चित्तत्वात् । ४ अराक्षसकरणेन कर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्ध कुर्वित्यर्थ । ५ स्वयम् ।

आह त्वा राघवो राम कौसल्यानन्दवर्धन । निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशस पुरुषो भव ॥ ७७
हन्तास्मि त्वा सहामात्य सपुत्रज्ञातिबान्धवम् । निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि॥
देवदानवयक्षाणा गन्धर्वोरगरक्षसाम् । शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणा च कण्टकम् ॥ ७९
बिभीषणस्य चैश्वर्य भविष्यति हते त्वयि । न चेत्सत्कृत्य वैदेही प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८०
इत्येव परुष वाक्य ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वर ॥ ८१
तत स रोषताम्राक्ष शशास सचिवास्तदा । गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥८२
रावणस्य वच श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजस । जगृहुस्त ततो घोराश्चत्वारो रजनीचरा ॥ ८३
ग्राहयांस तारेय स्वयमात्मानमात्मवान् । बल दर्शयितु वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८४
स तान्बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव । प्रासाद शैलसकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८५
तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसा । भूमौ निपतिता सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यत ॥८६
तत प्रासादशिखर शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्र प्रतापवान् ॥ ८७
तत्पफौल पदाक्रान्त दशग्रीवस्य पश्यत । पुरा हिमवत शृङ्ग वज्रिणेव विदारितम् ॥ ८८
भङ्क्त्वा प्रासादशिखर नाम विश्राव्य चात्मन । विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥८९
व्यथयन्राक्षसान्सर्वान्हर्षयश्चापि वानरान् । स वानराणा मध्ये तु रामपार्श्वमुपागत ॥ ९०
रावणस्तु पर चक्रे क्रोध प्रासादधर्षणात् । विनाश चात्मन पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९१
रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भि प्लवङ्गमै । वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९२
सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरि । बहुभि सवृतस्तत्र वानरै कामरूपिभि ॥ ९३
चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपि । पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमा ॥ ९४
तेषामक्षौहिणिशत समवेक्ष्य वनौकसाम् । लङ्कामुपनिविष्टाना सागर चाभिवर्तताम् ॥ ९५
राक्षसा विस्मय जग्मुस्त्रास जग्मुस्तथापरे । अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९६
कृत्स्न हि कपिभिर्व्याप्त प्राकारपरिखान्तरम् । ददृशू राक्षसा दीना प्राकार वानरीकृतम् ॥९७
हाहाकार प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिता ॥ ९८

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ।
प्रगृह्य रक्षासि महायुधानि युगान्तवाता इव सविचेरु ॥ ९९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकचत्वारिश सर्ग ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् । न्यवेदयन्पुरीं रुद्धा रामेण सह वानरै ॥ १
रुद्धा तु नगरी श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचर । विधान द्विगुण कृत्वा प्रासाद सोऽध्यरोहत ॥२
स ददर्शावृता लङ्का सशैलवनकाननाम् । असख्येयैर्हरिगणै सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभि ॥ ३
स दृष्ट्वा वानरै सर्वा वसुधा कवलीकृताम् । कथ क्षपयितव्या स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥४
स चिन्तयित्वा सुचिर धैर्यमालम्ब्य रावण । राघव हरियूथाश्च ददर्शायतलोचन ॥ ५
राघव सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे । लङ्का ददर्श गुप्ता वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्का चित्रध्वजपताकिनीम् । जगाम सहसा सीता दूयमानेन चेतसा ॥ ७

---

१ शूरो भव । २ ग्रहीतु अनुमेने । ३ ॰यशीयत । ४ पुप्लुवे नाम पूर्वस्थानात्प्राकारसनिकृष्टप्रदेश प्राप्त ।

अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा । पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी॥८
पीड्यमाना स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् । क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान्द्विषता वधे ॥ ९
एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । सघर्षमाणा प्लवगा सिंहनादैरनादयन् ॥ १०
शिखरैर्विकिरामैना लङ्का मुष्टिभिरेव वा । इति स्म दधिरे सर्वे मनासि हरियूथपा ॥ ११
उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च । तरूश्चोत्पाट्य विविधास्तिष्ठन्ति हरियूथपा १२
प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागश । राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा॥ १३
ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविता । लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधा ॥१४
ते द्रुमै पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमा । प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५
परिखा पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुता । पासुभि पर्वताग्रैश्च तृणै काष्ठैश्च वानराः ॥ १६
तत सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च वानरा । कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७
काञ्चनानि प्रमृन्दन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमा । कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८
आप्लवन्त प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमा । लङ्का तामभिधावन्ति महावारणसन्निभा ॥ १९
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबल । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालित ॥ २०
इत्येव घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवगमा । अभ्यधावन्त लङ्काया प्राकार कामरूपिण ॥ २१
वीरबाहु सुबाहुश्च नलश्च वनगोचर । निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकार हरियूथपा ॥
एतस्मिन्नन्तरे चक्रु स्कन्धावारनिवेशनम्[1] ॥ २२
पूर्वद्वार तु कुमुद कोटीभिर्दशभिर्वृत । आवृत्य बलवास्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभि ॥ २३
साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्ट प्रघसो हरि । पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्बहुभिर्वृत ॥ २४
दक्षिण द्वारमागम्य वीर॰ शतवलि कपि॰ । आवृत्य बलवास्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृत २५
सुषेण पश्चिमद्वार गतस्तारापिता हरि॰ । आवृत्य बलवास्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृत ॥ २६
उत्तर द्वारमासाद्य राम सौमित्रिणा सह । आवृत्य बलवास्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वर ॥ २७
गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शन । वृत कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वत २८
ऋक्षाणा भीमवेगाना धूम्र शत्रुनिबर्हण । वृत॰[2] कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वत ॥२९
सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषण । वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबल ॥ ३०
गजो गवाक्षो गवय॰ शरभो गन्धमादन । समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१
ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वर॰ । निर्याण सर्वसैन्याना द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२
एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्य रावणस्य मुखोद्गतम् । सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्ट रजनीचरै ॥ ३३
तत प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्करा । हेमकोणा[3]हता भीमा राक्षसाना समन्तत॰ ॥ ३४
विनेदुश्च महाघोषा शङ्खा शतसहस्रश । राक्षसाना सुघोराणा मुखमारुतपूरिता ॥ ३५
ते बभु शुकनीलाङ्गा सशङ्खा रजनीचरा । विद्युन्मण्डलसनद्धा॰ सबलाका इवाम्बुदा ॥३६
निष्पतन्ति तत॰ सैन्या हृष्टा रावणचोदिता । समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधे ॥ ३७
ततो वानरसैन्येन मुक्तो नाद समन्तत । मलय पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दर ॥ ३८
शङ्खदुन्दुभिसंघुष्ट सिंहनादस्तरस्विनाम् । पृथिवी चान्तरिक्ष च सागर चैव नादयन् ॥ ३९
गजाना बृंहितैः सार्धं हयाना हेषितैरपि । रथाना नेमिघोषैश्च रक्षसा पादनिस्वनै ॥ ४०

---

१ शिबिरनिर्माणम् । २ चन्द्रशुभ्रमुखा । ३ वाद्यताडनदण्ड कोण ।

एतस्मिन्नन्तरे घोर सग्राम समवर्तत । रक्षसा वानराणा च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१
ते गदाभि प्रदीप्ताभि शक्तिशूलपरश्वधै । निजघ्नुर्वानरान्घोरा कथयन्त स्वविक्रमान् ॥४२
राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् । राजञ्जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्तत ॥४३
तथा वृक्षैर्महाकाया पर्वताग्रैश्च वानरा । निजघ्नुस्तानि रक्षासि नखैर्दन्तैश्च वेगिता ॥ ४४
राक्षसास्त्वपरे भीमा प्राकारस्था महीगतान् । भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥४५
वानराश्चापि सक्रुद्धा प्राकारस्थान्महीगता । राक्षसान्पातयामासु समाप्लुत्य प्लवङ्गमा ॥४६
स सप्रहारस्तुमुलो मासशोणितकर्दम । रक्षसा वानराणा च सबभूवाद्भुतोपम ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंश सग ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

युध्यता तु ततस्तेषा वानराणा महात्मनाम् । रक्षसा सबभूवाथ बलकोप सुदारुण ॥ १
ते हयै काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमै । रथैश्चादित्यसकाशै कवचैश्च मनोरमै ॥ २
निर्ययू राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश । राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिण ॥ ३
वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम् । अभ्यधावत ता सेना रक्षसा कामरूपिणाम् ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् । रक्षसा वानराणा च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५
अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः । अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथान्तक ॥ ६
प्रजङ्घेन च सपातिर्नित्य दुर्मर्षणो रणे । जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानर ॥ ७
सगत सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुज । समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन बिभीषण ॥ ८
तपनेन गज सार्धं राक्षसेन महाबल । निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुध्यत ॥ ९
वानरेन्द्रस्तु सुग्रीव प्रघसेन समागत । सगत समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मण ॥ १०
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षस । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह सगता ॥ ११
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभ । राक्षसाभ्या सुघोराभ्या कपिमुख्यौ समागतौ ॥१२
वीर प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धर । समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३
धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुत । स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपि ॥ १४
वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरै सह । द्वन्द्व समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभि सह ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् । रक्षसा वानराणा च वीराणा जयमिच्छताम् ॥ १६
हरिराक्षसदेहेभ्य प्रभूता केशशाद्वला । शरीरसघाटवहा[1] प्रसुस्रु शोणितापगा ॥ १७
आजघानेन्द्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतु । अङ्गद गदया वीर शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८
तस्य काञ्चनचित्राङ्ग रथ साश्व ससारथिम् । जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान्कपि ॥१९
सपातिस्तु त्रिभिर्बाणै प्रजङ्घेन समाहत । निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घ रणमूर्धनि ॥ २०
जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबल । बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्त स्तनान्तरे ॥ २१
तस्य त रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मज । प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२
नदन्प्रतपनो घोरो नल सोऽप्यन्वधावत ॥ २३
नल प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी । भिन्नगात्र शरैस्तीक्ष्णै क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४

---

१ सघाट काष्ठसचय ।

ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिप । सुग्रीव सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २५
प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षस भीमदर्शनम् । निजघान विरूपाक्ष शरेणैकेन लक्ष्मण ॥ २६
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षस । सुतघ्नो यज्ञकोपश्च राम निर्बिभिदु शरै ॥ २७
तेषा चतुर्णा रामस्तु शिरासि निशितै शरै । क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमै ॥ २८
वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे । पपात सरथ साश्व पुराट्ट इव भूतले ॥ २९
निकुम्भस्तु रणे नील नीलाञ्जनचयप्रभम् । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णै करैर्मेघमिवाशुमान् ॥ ३०
पुन शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचर । बिभेद समरे नील निकुम्भ प्रजहास च ॥ ३१
तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे । शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथे ॥ ३२
वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिप्रभम् । जघान गिरिशृङ्गेण मिषता सर्वरक्षसाम् ॥ ३३
द्विविद वानरेन्द्र तु नगयोधिनमाहवे । शरैरशनिसकाशै स विव्याधाशनिप्रभ ॥ ३४
स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविद क्रोधमूर्छितः । सालेन सरथ साश्व निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३५
विद्युन्माली रथस्थस्तु शरै काञ्चनभूषणै । सुषेण ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहु ॥ ३६
त रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तम । गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३७
लाघवेन तु सयुक्तो विद्युन्माली निशाचर । अपक्रम्य रथात्तूर्ण गदापाणि क्षितौ स्थित॰ ३८
तत॰ क्रोधसमाविष्ट॰ सुषेणो हरिपुङ्गव । शिला सुमहती गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३९
तमापतन्त गदया विद्युन्माली निशाचर । वक्षस्यभिजघानाशु सुषेण हरिसत्तमम् ॥ ४०
गदाप्रहारं त घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तम । ता शिला पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४१
शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचर । निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४२
एव तैर्वानरै॰ शूरै॰ शूरास्ते रजनीचरा । द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसै ॥ ४३
भग्नै खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टसै । अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथै साङ्ग्रामिकैर्हयै ॥ ४४
निहतै कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसै । चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसश्रितै॰ ॥
बभूवायोधन घोर गोमायुगणसकुलम् ॥ ४५
कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् । विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६

विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचरा शोणितदिग्धगात्राः ।
पुनः सुयुद्ध तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिण॰ ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंश सर्ग ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

युध्यतामेव तेषा तु तदा वानररक्षसाम् । रविरस्त गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १
अन्योन्य बद्धवैराणा घोराणा जयमिच्छताम् । सप्रवृत्तं निशायुद्ध तदा वानररक्षसाम् ॥ २
राक्षसोऽसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः । अन्योन्य समरे जघ्नुस्तस्मिस्तमसि दारुणे ॥ ३
जहि दारय चैहीति कथ विद्रवसीति च । एव सुतुमल शब्दस्तस्मिस्तमसि शुश्रुवे ॥ ४
कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिस्तमसि राक्षसा । सप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५
तस्मिस्तमसि दुष्पारे राक्षसा क्रोधमूर्च्छिता । परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्त प्लवङ्गमान् ॥ ६

---

१ पुरवलभि । २ अकारा तत्वमार्षम् । ३ शिरोहीनशरीराणि । ४ रात्रौ राक्षसाना बलाधिक्यात् ।

ते[1] हयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् । आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ७
वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन्राक्षसीं चमूम् । कुञ्जरान्कुञ्जरारोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥
चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८
लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः । दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९
तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् । रुरोध कर्णनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १०
वर्तमाने महाघोरे सङ्ग्रामे रोमहर्षणे । रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११
ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः । शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥ १२
हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निःस्वनः । शस्तानां वानराणां च संबभूवातिदारुणः ॥ १३
हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः । निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४
शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी । दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५
सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६
ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे । राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७
तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् । उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८
तेषां रामः शरैः षड्भिः षट् जघान निशाचरान् । निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९
यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २०
ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः । युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१
तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः । दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ २२
ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः । तेपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् २३
सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः । बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४
राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निःस्वनैः । सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २५
तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः । त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६
गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः । संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन्रजनीचरान् ॥ २७
अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः । रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८
वर्तमाने तदा घोरे सङ्ग्रामे भृशदारुणे । इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥
अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः । तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३०
प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि । तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१
ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः । साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२
इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा । संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३
एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ३४॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ ३५
स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥
अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६
सोऽन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः । अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचाशनिवर्चसः ॥ ३७

---

१ ते वानराः ।

स राम लक्ष्मण चैव घोरैर्नागमयै शरै । बिभेद समरे क्रुद्ध सर्वगात्रेषु राक्षस ॥ ३८
मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि । अदृश्य सर्वभूताना कूटयोधी निशाचर ॥
बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९
तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषै शरै । सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानरा ॥ ४०
प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितु राक्षसराजपुत्र ।
माया प्रयोक्तु समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ दुरात्मा ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥४४॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

स तस्य गतिमन्विच्छन्राजपुत्र प्रतापवान् । दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १
द्वौ सुषेणस्य दायादौ नील च प्लवगर्षभम् । अङ्गद वालिपुत्र च शरभ च तरस्विनम् ॥ २
विनत जाम्बवन्त च सानुप्रस्थ महाबलम् । ऋषभ चर्षभस्कन्धमादिदेश परतप ॥ ३
ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् । आकाश विविशु सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४
तेषा वेगवता वेगमिषुभिर्वेगवत्तरै । अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणि ॥ ५
त भीमवेगा हरयो नाराचै क्षतविग्रहा । अन्धकारे न ददृशुर्मेघै सूर्यमिवावृतम् ॥ ६
रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिद शरान् । भृशमावेशयामास रावणि समितिंजय ॥ ७
निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगै शरता गतौ ॥ ८
तयो क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिर बहु । तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९
तत पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपम । रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १०
युध्यमानमनालक्ष्य शक्रोऽपि त्रिदशेश्वर । द्रष्टुमासादितु वापि न शक्त किं पुनर्युवाम् ॥ ११
प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा । एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२
एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निर्बिभेद शितैर्बाणै प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३
भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुल धनु । भूयो भूय शरान्घोरान्विससर्ज महामृधे ॥ १४
ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्शरान् । रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहु ॥ १५
बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि । निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६
ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ । ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७
तौ सम्प्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ । निपेततुर्महेष्वासौ जगत्या जगतीपती ॥ १८
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ । शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९
न ह्यविद्ध तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् । नानिर्भिन्न न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगै ॥ २०
तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा । असृक् सुस्रुवतुस्तीव्र जल प्रस्रवणाविव ॥ २१
पपात प्रथम रामो विद्धो मर्मसु मार्गणै । क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जित ॥ २२
रुक्मपुङ्खै प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगै । नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥
विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रै क्षुरैस्तथा ॥ २३
स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् । भिन्नमुष्टिपरीणाह त्रिणत रुक्मभूषितम् ॥ २४
बाणपातान्तरे राम पतित पुरुषर्षभम् । स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५

राम कमलपत्राक्ष शरबन्धपरिक्षतम् । शुशोच भ्रातर दृष्ट्वा पतित धरणीतले ॥ २६
हरयश्चापि त दृष्ट्वा सताप परम गता ॥ २७
बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानरा सपरिवार्य तस्थु ।
समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ता परम च जग्मु ॥ २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंश सर्ग ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

ततो द्या पृथिवी चैव वीक्षमाणा वनौकस । ददृशु सततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १
वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे । आजगामाथ त देश ससुग्रीवो विभीषण ॥ २
नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणकुमुदाङ्गदा । तूर्ण हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३
अचेष्टौ मन्दनि श्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयो ॥ ४
नि श्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैस्तै परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनै ॥ ६
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ । बभूवुर्व्यथिता सर्वे वानरा सविभीषणा ॥ ७
अन्तरिक्ष निरीक्षन्तो दिश सर्वाश्च वानरा । न चैन मायया च्छन्न ददृशू रावणि रणे ॥ ८
त तु मायाप्रतिच्छन्न माययैव विभीषण । वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातु पुत्रमवस्थितम् ॥ ९
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे । ददर्शान्तर्हित वीर वरदानाद्विभीषण ॥ १०
तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च सयुतम् ॥ ११
इन्द्रजित्त्वात्मन कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ १२
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३
नेमौ मोक्षयितु शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घै सुरासुरै ॥ १४
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम । अस्पृष्ट्वा शयन गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५
कृत्स्नेय यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला । सोऽय मूलहरोऽनर्थ सर्वेषा निहतो मया ॥ १६
रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषा च वनौकसाम् । विक्रमा निष्फला सर्वे यथा शरदि तोयदा १७
एवमुक्त्वा तु तान्सर्वान्राक्षसान्परिपार्श्वत । यूथपानपि तान्सर्वास्ताडयामास रावणि ॥ १८
नील नवभिराहत्य मैन्द च द्विविद तथा । त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप प्रवरेषुभि ॥ १९
जाम्बवन्त महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि । हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ २०
गवाक्ष शरभ चैव द्वावप्यमिततेजसौ । द्वाभ्या द्वाभ्या महावेगो विव्याध युधि रावणि ॥ २१
गोलाङ्गूलेश्वर चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् । विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणि ॥ २२
तान्वानरवरान्भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमै । ननाद बलवास्तत्र महासत्त्व स रावणि ॥ २३
तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् । प्रजहास महाबाहुर्वचन चेदमब्रवीत् ॥ २४
शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे । सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसा ॥ २५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसा कूटयोधिन । पर विस्मयमाजग्मु कर्मणा तेन हर्षिता ॥ २६
विनेदुश्च महानादान्सर्वतो जलदोपमा । हतो राम इति ज्ञात्वा रावणि समपूजयन् ॥ २७

---

१ यत्पौरुषभयात् मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थ ।

निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ । वसुधाया निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत॥२८
हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित्समितिजय । प्रविवेश पुरी लङ्का हर्षयन्सर्वराक्षसान्॥ २९
रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते । सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीव भयमाविशत् ॥ ३०
तमुवाच परित्रस्त वानरेन्द्र विभीषण । सबाष्पवदन दीन शोकव्याकुललोचनम् ॥ ३१
अल त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् । एवप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिक ३२
सशेषभाग्यतास्माक यदि वीर भविष्यति । मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३
पर्यवस्थापयात्मानमनाथ मा च वानर । सत्यधर्माभिरक्ताना नास्ति मृत्युकृत भयम् ॥ ३४
एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना । सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषण ॥ ३५
तत सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च । सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्ज विभीषण ॥ ३६
प्रमृज्य वदन तस्य कपिराजस्य धीमत. । अब्रवीत्कालसप्राप्तमसम्भ्रममिद वच ॥ ३७
न काल कपिराजेन्द्र वैक्लब्यमनुवर्तितुम् । अतिस्नेहोऽप्यकालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३८
तस्मादुत्सृज्य वैक्लब्य सर्वकार्यविनाशनम् । हित रामपुरोगाणा सैन्यानामनुचिन्त्यताम्॥ ३९
अथ वा रक्ष्यता रामो यावत्सञ्ज्ञाविपर्यय । लब्धसञ्ज्ञौ हि काकुत्स्थौ भय नो व्यपनेष्यत ४०
नैतत्किञ्चन रामस्य न च रामो मुमूर्षति । न ह्येन हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ४१
तस्मादाश्वासयात्मान बल चाश्वासय स्वकम्। यावत्कार्याणि सर्वाणि पुन सस्थापयाम्यहम् ४२
एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसा. । कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम॥ ४३
मा तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीक सप्रहर्षितुम् । त्यजन्तु हरयस्त्रास भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४
समाश्वास्य तु सुग्रीव राक्षसेन्द्रो बिभीषण । विद्रुत वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुन ॥ ४५
इन्द्रजित्तु महामाय सर्वसैन्यसमावृत । विवेश नगरी लङ्का पितर चाभ्युपागमत् ॥ ४६
तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलि । आचचक्षे प्रिय पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७
उत्पपात ततो हृष्ट पुत्र च परिषस्वजे । रावणो रक्षसा मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ॥
उपाघ्राय स मूर्ध्न्येन पप्रच्छ प्रीतमानस ॥ ४८
पृच्छते च यथावृत्त पित्रे सर्व न्यवेदयत् । यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ॥ ४९
स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ।
जहौ ज्वर दाशरथे समुत्थित प्रहृष्य वाचाभिननन्द पुत्रम् ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंश सर्ग ॥४६॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रतिप्रविष्टे लङ्का तु कृतार्थे रावणात्मजे । राघव परिवार्यार्तो ररक्षुर्वानरर्षभा. ॥ १
हनुमानङ्गदो नील सुषेण कुमुदो नलः । गजो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन. ॥
जाम्बवानृषभ स्कन्धो रम्भ शतवलि पृथु ॥ २
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वत. । वीक्षमाणा दिश सर्वास्तिर्यगूर्ध्व च वानरा. ॥
तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३
रावणश्चापि सहृष्टो विसृज्येन्द्रजित सुतम् । आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४

---

१ अस्माक भाग्यशेष यद्यस्तीत्यर्थ । २ अकालमृत्युकृतम् ।

राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिता ५ ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिप ॥६
हताविन्द्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । पुष्पक च समारोप्य दर्शयध्व हतौ रणे ॥ ७
यदाश्रयादवष्टब्धा नेय मामुपतिष्ठति । सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८
निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली । मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९
अद्य कालवश प्राप्त रणे राम सलक्ष्मणम् । अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा नान्या गतिमपश्यती ॥
निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १०
तस्य तद्वचन श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मन । राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥११
तत पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया । अशोकवनिकास्था ता मैथिली समुपानयन् ॥१२
तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् । सीतामारोपयामासुर्विमान पुष्पक तदा ॥ १३
तत पुष्पकमारोप्य सीता त्रिजटया सह । जग्मुर्दर्शयितु तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १४
रावणोऽकारयल्लङ्का पताकाध्वजमालिनीम् । प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्काया राक्षसेश्वर ॥
राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५
विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह । ददर्श वानराणा तु सर्व सैन्य निपातितम् ॥१६
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् । वानराश्चापि दु खार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वत ॥ १७
तत सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयो । लक्ष्मण चापि राम च विसञ्ज्ञौ शरपीडितौ ॥१८
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १९
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ । शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमाराविव पावकी ॥ २०
शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ । दु खार्ता सुभृश सीता सुचिर विललाप ह ॥ २१
भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मण चासितेक्षणा । प्रेक्ष्य पासुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२
सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ ।
वितर्कयन्ती निधन तयो सा दु खान्विता वाक्यमिद जगाद ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

भर्तारं निहत दृष्ट्वा लक्ष्मण च महाबलम् । विललाप भृश सीता करुण शोककर्शिता ॥ १
ऊचुर्लक्षणिनो ये मा पुत्रिण्यविधवेति च । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिन ॥ २
यज्वनो महिषी ये मामूचु पत्नी च सत्रिण । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिन ॥३
ऊचु सश्रवणे ये मा द्विजा कार्तान्तिका शुभा । तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोनृतवादिन ४
वीरपार्थिवपत्नी त्व ये धन्येति च मा विदु । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिन ॥५
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यै[1] किल स्त्रियः । आधिराज्येभिषिच्यन्ते नरेन्द्रै पतिभि सह ॥६
वैधव्य यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभा[2] । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥७
सत्यनामानि[3] पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणै[4] । तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥८

---

१ यै पद्मैरुपलक्षिता स्त्रिय आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते । किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्य त इति शेष । खल्विति प्रसिद्धो । स्पष्ट दृश्य त इत्यर्थ । कथमेषा निष्फलत्वमिति भाव । २ विमृश ती । ३ अमोघफलानि । ४ लक्षणज्ञै । लक्षणशास्त्रैर्वा ।

केशा॰ सूक्ष्मा॰ समा नीला भ्रुवौ चासगते मम । वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम॥९
शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चिंतौ । अनुवृत्तनखा स्निग्धा समाश्चाङ्गुलयो मम१०
स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ । मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभि पार्श्वोरस्काश्च मे चिता
मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च । प्रतिष्ठिता द्वादशभिर्मामूचु शुभलक्षणाम् ॥ १२
समग्रयवमच्छिद्र पाणिपाद च वर्णवत् । मन्दस्मितेत्येव च मा कन्यालक्षणिनो द्विजा ॥१३
आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणै पतिना सह । कृतान्तकुशलैरुक्त तत्सर्व वितथीकृतम् ॥१४
शोधयित्वा जनस्थान प्रवृत्तिमुपलभ्य च । तीर्त्वा सागरमक्षोभ्य भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥१५
ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्र वायव्यमेव च । अस्त्र ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६
अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ । मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७
न हि दृष्टिपथ प्राप्य राघवस्य रणे रिपु । जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजव ॥ १८
न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जय॰ । यत्र राम सह भ्रात्रा शेते युधि निपातित ॥१९
न शोचामि तथा राम लक्ष्मण च महाबलम् । नात्मान जननी वापि यथा श्वश्रू तपस्विनी२०
सानुचिन्तयते नित्य समाप्तव्रतमागतम् । कदा द्रक्ष्यामि सीता च लक्ष्मण च सराघवम्॥२१
परिदेवयमाना ता राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् २२ ॥ मा विषाद कृथा देवि भर्ताय तव जीवति॥२३
कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । ययेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥२४
नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च । भवन्ति युधि योधाना मुखानि निहते पतौ ॥ २५
इद विमान वैदेहि पुष्पक नाम नामत । दिव्य त्वा धारयेन्नैव यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६
हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा । सेना भ्रमति सख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७
इय पुनरसभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी । सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ॥२८
सा त्व भव सुविस्रब्धा अनुमानै॰ सुखोदयै । अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते २९
अनृत नोक्तपूर्व मे न च वक्ष्ये कदाचन । चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ ३०
नेमौ शक्यौ रणे जेतु सेन्द्रैरपि सुरासुरैः । तादृश दर्शन दृष्ट्वा मया चावेदित तव ॥ ३१
इद च सुमहच्चिह्न शनै पश्यस्व मैथिलि । नि सज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ ३२
प्रायेण गतसत्त्वाना पुरुषाणा गतायुषाम् । दृश्यमानेषु वक्त्रेषु पर भवति वैकृतम् ॥ ३३
त्यज शोकं च मोह च दु॰ख च जनकात्मजे । रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम्॥३४
श्रुत्वा तु वचन तस्या॰ सीता सुरसुतोपमा । कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३५
विमान पुष्पक तत्तु सनिवर्त्य मनोजवम् । दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३६
ततस्त्रिजटया सार्ध पुष्पकादवरुह्य सा । अशोकवनिकामेव राक्षसीभि॰ प्रवेशिता ॥ ३७

प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डा ता राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ।
संप्रेक्ष्य सचिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषाद समुपाजगाम ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥

---

१ नेत्रोपान्तभूललाटपार्श्वे । २ उपचितौ । ३ दशभि पादाङ्गुलीभि द्वाभ्या पादतलाभ्या च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम् । ४ सपूर्ण यवाकाररेखम् । ५ हतकर्णधाराधिष्ठितफलका । ६ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोक शोककृत मुखविकारम् । मोह विपरीतबुद्धिम् । दु ख मनो व्यथा च त्यज । अजीवितु न शक्य जीवितु शक्यमेवेत्यर्थ ।

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ । नि श्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १
सर्वे ते वानरश्रेष्ठा ससुग्रीवा महाबला । परिवार्य महात्मानौ तस्थु शोकपरिप्लुता ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे राम प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरै सदानितोपि सन्॥३
ततो दृष्ट्वा सरुधिर विषण्ण गाढमर्पितम् । भ्रातर दीनवदन पर्यदेवयदातुर ॥ ४
कि नु मे सीतया कार्य कि कार्य जीवितेन वा। शयान योऽद्य पश्यामि भ्रातर युधि निर्जित५
शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता । न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिव सापरायिक ६
परित्यक्ष्याम्यह प्राण वानराणा तु पश्यताम् । यदि पञ्चत्वमापन्न सुमित्रानन्दवर्धन ॥ ७
कि नु वक्ष्यामि कौसल्या मातर कि नु कैकयीम् । कथमम्बा सुमित्रा च पुत्रदर्शनलालसा ८
विवत्सा वेपमाना च क्रोशन्ती कुररीमिव । कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि त विना॥९
कथ वक्ष्यामि शत्रुघ्न भरतं च यशस्विनम् ॥ १०
मया सह वन यातो विना तेन गत पुन । उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढु बत सुमित्रया॥११
इहैव देह त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ १२
धिङ्मा दुष्कृतकर्माणमनार्य यत्कृते ह्यसौ । लक्ष्मण पतित शेते शरतल्पे गतासुवत्॥१३
त्व नित्य स विषण्ण मामाश्वासयसि लक्ष्मण । गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम्१४
येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिता । तस्यामेव क्षितौ वीर स शेते निहत परै ॥१५
शयान शरतल्पेस्मिन्स्वशोणितपरिप्लुत । शरजालैश्चितो भाति भास्करोऽस्तमिव व्रजन् ॥१६
बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् । रुजा चाब्रुवतोऽप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७
यथैव मा वन यान्तमनुयातो महाद्युति । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैन यमक्षयम् ॥ १८
इष्टबन्धुजनो नित्य मा च नित्यमनुव्रत । इमामद्य गतोऽवस्था ममानार्यस्य दुर्नयै ॥ १९
सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न सस्मरे । परुष विप्रिय वापि श्रावित न कदाचन ॥ २०
विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि य । इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मण ॥ २१
अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मन । सोयमुर्व्या हत शेते महार्हशयनोचित[1] ॥२२
तच्च मिथ्या प्रलप्त मा प्रधक्ष्यति न सशय । यन्मया न कृतो राजा राक्षसाना बिभीषण २३
अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि । मत्वा हीन मया राजन्रावणोऽभिद्रवेद्बली ॥ २४
अङ्गद तु पुरस्कृत्य ससैन्य ससुहृज्जन । सागर तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५
कृत हनुमता कार्य यदन्यैर्दुष्कर रणे । ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६
अङ्गदेन कृत कर्म मैन्देन द्विविदेन च । युद्ध केसरिणा सख्ये घोर सपातिना कृतम् ॥ २७
गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च । अन्यैश्च हरिभिर्युद्ध मदर्थे त्यक्तजीवितै ॥
न चातिक्रमितु शक्य दैव सुग्रीव मानुषै ॥ २८
यत्तु शक्य वयस्येन सुहृदा च परतप । कृत सुग्रीव तत्सर्व भवता धर्मभीरुणा ॥ २९
मित्रकार्य कृतमिद भवद्भिर्वानरर्षभा । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्ट गन्तुमर्हथ ॥ ३०
शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानरा परिदेवनम् । वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रै कृष्णेतरेक्षणा ॥ ३१

---

१ बलयोगात् । २ बद्ध । ३ वीक्षणप्रेम्णा ।

ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषण । आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघव' ३२
त दृष्ट्वा त्वरित यान्त नीलाञ्जनचयोपमम् । वानरा दुद्रुवु सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनपञ्चाश सर्ग ॥ ४९ ॥

पञ्चाश सर्गः ।

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबल । किमिय व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १
सुग्रीवस्य वच श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ २
न त्व पश्यसि राम च लक्ष्मण च महाबलम् । शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ ॥
शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३
अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीव पुत्रमङ्गदम् । नानिमित्तमिद मन्ये भवितव्य भयेन तु ॥ ४
विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिश । प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचना ॥ ५
अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः । विप्रकर्षन्ति चान्योन्य पतित लङ्घयन्ति च ६
एतस्मिन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः । सुग्रीव वर्धयामास राघव च निरैक्षत ॥ ७
विभीषणं त सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् । ऋक्षराज समीपस्थ जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८
विभीषणोऽय सप्राप्तो य दृष्ट्वा वानरर्षभा । विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९
शीघ्रमेतान्सुसत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान् । पर्यवस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १०
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिव । वानरान्सान्त्वयामास सनिरुध्य प्रधावतः ॥ ११
ते निवृत्ता' पुन सर्वे वानरास्त्यक्तसभ्रमा । ऋक्षराजवच श्रुत्वा त च दृष्ट्वा विभीषणम् १२
विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्र शरैश्चितम् । लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रिय १३
जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च । शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४
इमौ तौ सत्त्वसपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसयुगौ । इमामवस्था गमितौ राक्षसै कूटयोधिभि ॥१५
भ्रातु पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना । राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ॥ १६
शरैरिमावल विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ । वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७
ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८
जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथ । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपु सकामो रावण कृत ॥ १९
एव विलपमान त परिष्वज्य विभीषणम् । सुग्रीव सत्त्वसपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २०
राज्य प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र सशय' । रावण सह पुत्रेण सकाम नेह लप्स्यते ॥ २१
न रुजा पीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ । त्यक्त्वा मोह वधिष्येते सगण रावण रणे ॥ २२
तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् । सुषेण श्वशुर पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ॥ २३
सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसज्ञावरिन्दमौ । गच्छ त्व भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धा रामलक्ष्मणौ ॥ २४
अह तु रावण हत्वा सपुत्र सहबान्धवम् । मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥
श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५
दैवासुर महद्युद्धमनुभूत सुदारुणम् । तदा स्म दानवा देवाञ्शरसस्पर्शकोविदा ॥ २६
निजघ्नु शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहु ॥ २७

१ ऋक्षराज ।

तानार्तान्नष्टसञ्ज्ञाश्च परासूंश्च बृहस्पति । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८
तान्यौषधान्यानयितु क्षीरोद यान्तु सागरम् । जवेन वानरा शीघ्र सपातिपनसादय ॥
हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधी २९॥ सजीवकरणी दिव्या विशल्या देवनिर्मिता ३०
चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे । अमृत यत्र मथित तत्र ते परमौषधी ॥
ते तत्र निहिते देवै पर्वते परमौषधी ३१॥ अय वायुसुतो राजन्हनुमास्तत्र गच्छतु ॥ ३२
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघाश्चापि सविद्युत । पर्यस्यन्सागरे तोय कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३
महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमा । निपेतुर्भिन्नविटपा समूला लवणाम्भसि ॥ ३४
अभवन्पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिन । शीघ्र सर्वाणि यादासि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५
ततो मुहूर्ताद्गरुड वैनतेय महाबलम् । वानरा ददृशु सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६
तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवु । यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७
तत सुपर्ण काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दित । विममर्श च पाणिभ्या मुखे चन्द्रसमप्रभे॥३८
वैनतेयेन सस्पृष्टास्तयो सरुरुहुर्व्रणा । सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतु ॥ ३९
तेजो वीर्य बल चौज उत्साहश्च महागुण । प्रदर्शन च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुण तयो ॥४०
तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ । उभौ तौ सस्वजे हृष्टौ रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१
भवत्प्रसादाद्व्यसन रावणिप्रभव महत् । आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्बलिनौ कृतौ ॥ ४२
यथा तात दशरथ यथाऽज च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदय मे प्रसीदति ॥ ४३
को भवान्रूपसपन्नो दिव्यस्रगनुलेपन । वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषित ॥ ४४
तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबल । पतत्रिराज प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षण ॥ ४५
अह सखा ते काकुत्स्थ प्रिय प्राणो बहिश्चरः । गरुत्मानिह सप्राप्तो युवाभ्या साह्यकारणात्॥
असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबला । सुराश्चापि सगन्धर्वा पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७
नेम मोक्षयितु शक्ता शरबन्ध सुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निर्मित क्रूरकर्मणा ॥ ४८
एते नागा काद्रवेयास्तीक्ष्णदष्ट्रा विषोल्बणा । रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिता ४९
सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५०
इम श्रुत्वा तु वृत्तान्त त्वरमाणोऽहमागत । सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१
मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबन्धनात् । अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्या नित्यमेव हि॥५२
प्रकृत्या राक्षसा सर्वे सग्रामे कूटयोधिन । शूराणा शुद्धभावाना भवतामार्जव बलम् ॥ ५३
तन्न विश्वसितव्य वो राक्षसाना रणाजिरे । एतेनैवोपमानेन नित्य जिह्मा हि राक्षसा ॥ ५४
एवमुक्त्वा ततो राम सुपर्ण सुमहाबल । परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५
सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६
न च कौतूहल कार्य सखित्व प्रति राघव । कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७
बालवृद्धावशेषा तु लङ्का कृत्वा शरोर्मिभि । रावण च रिपु हत्वा सीता समुपलप्स्यसे ॥५८
इत्येवमुक्त्वा वचन सुपर्ण शीघ्रविक्रम । राम च विरुज कृत्वा मध्ये तेषा वनौकसाम्॥ ५९
प्रदक्षिण तत कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् । जगामाकाशमाविश्य सुपर्ण पवनो यथा॥ ६०
विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपा । सिहनादास्तदा नेदुर्लाङ्गूलान्दुधुवुस्तदा ॥ ६१

१ अचिकित्सत् । २ सरुढा ।

ततो भेरी समाजघ्नुर्मृदङ्गाश्चाप्यनादयन् । दध्मु शङ्खान्सप्रहृष्टा क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥६२
आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिन । द्रुमानुत्पाट्य विविधास्तस्थु शतसहस्रश ६३
विसृजन्तो महानादास्त्रासयन्तो निशाचरान् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामा॰ प्लवगमा ६४
ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम्।
क्षये निदाघस्य यथा घनाना नाद॰ सुभीमो नदता निशीथे॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाश सर्ग ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः।

तेषा सुतुमुलं शब्दं वानराणा तरस्विनाम् । नर्दता राक्षसै सार्ध तदा शुश्राव रावण' ॥ १
स्निग्धगम्भीरनिर्घोष श्रुत्वा स निनद भृशम् । सचिवाना ततस्तेषा मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २
यथासौ संप्रहृष्टाना वानराणा समुत्थित । बहूना सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम्॥
व्यक्त सुमहती प्रीतिरेतेषा नात्र सशयः ३ ॥ तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालय ॥ ४
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । अय च सुमहान्नाद शङ्का जनयतीव मे ॥ ५
एतत्तु वचन चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वर । उवाच नैर्ऋतास्तत्र समीपपरिवर्तिन ॥ ६
ज्ञायता तूर्णमेतेषा सर्वेषा वनचारिणाम् । शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७
तथोक्तास्तेन सम्भ्रान्ता प्राकारमधिरुह्य ते । ददृशु पालिता सेना सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८
तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ । समुत्थितौ महावेगौ विषेदु प्रेक्ष्य राक्षसा ॥ ९
सत्रस्तहृदया सर्वे प्राकारादवरुह्य ते । विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिता ॥ १०
तदप्रिय दीनमुखा रावणस्य निशाचरा । कृत्स्न निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदा ॥ ११
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२
विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे । पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचन तेषा राक्षसेन्द्रो महाबल॰ । चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोऽब्रवीत् १४
घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमै । अमोघै॰ सूर्यसकाशै॰ प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५
तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम । संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यह बलम् ॥ १६
निष्फला खलु सवृत्ता शरा वासुकितेजस । आदत्तं यैस्तु सङ्ग्रामे रिपूणा मम जीवितम् १७
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो नि श्वसन्नुरगो यथा । अब्रवीद्रक्षसा मध्ये धूम्राक्ष नाम राक्षसम्॥ १८
बलेन महता युक्तो रक्षसा भीमविक्रम । त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरै ॥ १९
एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता । कृत्वा प्रणाम सहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २०
अभिनिष्क्रम्य तद्द्वार बलाध्यक्षमुवाच ह । त्वरयस्व बल तूर्णं किं चिरेण युयुत्सत ॥ २१
धूम्राक्षवचन श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुग॰ । बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२
ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचरा । विगर्जमाना सहृष्टा धूम्राक्ष पर्यवारयन् ॥
विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणय २३ ॥ गदाभि' पट्टसैर्दण्डैरायसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ २४
परिघैर्भिण्डिपालैश्च भल्लै प्रासै परश्वधै । निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा॥ २५
रथै कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलङ्कृतै॰ । सुवर्णजालविहितै खरैश्च विविधाननै ॥ २६
हयै' परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः । निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः॥ २७

वृकसिंहमुखैर्युक्त खरै कनकभूषणै । आरुरोह रथ दिव्य धूम्राक्ष॰ खरनि स्वन ॥ २८
स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृत । प्रहसन्पश्चिमद्वार हनूमान्यत्र यूथप ॥
रथप्रवरमास्थाय खरयुक्त खरस्वनम् ॥ २९
प्रयान्त तु महाघोर राक्षस भीमविक्रमम् । अन्तरिक्षगता घोरा शकुना प्रत्यवारयन् ॥ ३०
रथशीर्षे महान्भीमो गृध्रश्च निपपात ह । ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतु कुणपाशना ॥ ३१
रुधिरार्द्रो महाञ्श्वेत कबन्ध पतितो भुवि । विस्वर चोत्सृजन्नाद धूम्राक्षस्य समीपत॰॥३२
ववर्ष रुधिर देव सचचाल च मेदिनी । प्रतिलोम ववौ वायुर्निर्घातसमनि स्वनः ॥ ३३
तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४
स तूत्पातास्तदा दृष्ट्वा राक्षसाना भयावहान् । प्रादुर्भूतान्सुघोराश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ३५
मुमुहू राक्षसा॰ सर्वे धूम्राक्षस्य पुर सरा ॥ ३६

तत सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोऽभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ।
ददर्श ता राघवबाहुपालिता महौघकल्पा बहुवानरी चमूम् ॥ ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकपञ्चाश सर्ग ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

धूम्राक्ष प्रेक्ष्य निर्यान्त राक्षस भीमविक्रमम् । विनेदुर्वानरा सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिण ॥ १
तेषा सुतुमुल युद्ध सजज्ञे हरिरक्षसाम् । अन्योन्य पादपैर्घोर निघ्नता शूलमुद्गरै ॥ २
घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि सहतै । राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ता समन्तत ॥ ३
वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृता । राक्षसाश्चापि सक्रुद्धा वानरान्निशितै शरै ॥
विव्यधुर्घोरसकाशै कङ्कपत्रैरजिह्मगै ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभि पट्टसै कूटमुद्गरै ॥ ५
विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबला । अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रु कर्माण्यभीतवत् ॥ ६
शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिन । जगृहुस्ते द्रुमास्तत्र शिलाश्च हरियूथपा ॥ ७
ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्तत । ममन्थू राक्षसान्भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८
तद्बभूवाद्भुत घोर युद्ध वानररक्षसाम् । शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपै ॥ ९
राक्षसा मथिता केचिद्वानरैर्जितकाशिभि । ववमू रुधिर केचिन्मुखै रुधिरभोजना[1] ॥ १०
पार्श्वेषु दारिता केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमै । शिलाभिश्चूर्णिता केचित्केचिद्दन्तैर्विदारिता॰ ११
ध्वजैर्विमथितैर्भग्नै खरैश्च विनिपातितै । रथैर्विध्वसितैश्चापि पतितै रजनीचरै॰ ॥ १२
गजेन्द्रै पर्वताकारै पर्वताग्रैर्वनौकसाम् । मथितैर्वाजिभि कीर्ण सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३
वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितै॰ । राक्षसा करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिता ॥ १४
विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहा । मूढा शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५
अन्ये परमसक्रुद्धा राक्षसा भीमनि स्वना । तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६
वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरै । मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तै॰ पादपैश्चावपोथिता॰ ॥
वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवु ॥ १७
सैन्य तु विद्रुत दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभ । क्रोधेन कदन चक्रे वानराणा युयुत्सताम् ॥ १८

---

१ मिलिता । २ गृध्रा । ३ पातिता ।

प्रासै प्रमथिता· केचिद्वानरा· शोणितस्रवा । मुद्गरैराहता केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९
परिघैर्मथिता केचिद्भिण्डिपालैर्विदारिता । पट्टसैराहता केचिद्विह्वलन्तो गतासव· ॥ २०
केचिद्विनिहता शूलै रुधिरार्द्रा वनौकस । केचिद्विद्राविता नष्टा सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २१
विभिन्नहृदया केचिदेकपार्श्वेन दारिता । विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनि सृता ॥ २२
तत्सुभीम महायुद्ध हरिराक्षससकुलम् । प्रबभौ शब्दबहुल शिलापादपसकुलम् ॥ २३
धनुर्ज्यातन्त्रिमधुर हिक्कातालसमन्वितम् । मन्दस्तनितसगीत युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २४
धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान्रणमूर्धनि । हसन्विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभि ॥ २५
धूम्राक्षेणार्दित सैन्य व्यथित दृश्य मारुति । अभ्यवर्तत सक्रुद्ध प्रगृह्य विपुला शिलाम् २६
क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्ष पितृतुल्यपराक्रम । शिला ता पातयामास धूम्राक्षस्य रथ प्रति ॥ २७
आपतन्ती शिला दृष्ट्वा गदामुद्यम्य सभ्रमात् । रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधाया व्यतिष्ठत ॥ २८
सा प्रमथ्य रथ तस्य निपपात शिला भुवि । सचक्रकूबर साश्व सध्वज सशरासनम् ॥ २९
स भङ्क्त्वा तु रथ तस्य हनुमान्मारुतात्मज । रक्षसा कदन चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमै ॥ ३०
विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसा शोणितोक्षिता । द्रुमै प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१
विद्राव्य राक्षससैन्य हनुमान्मारुतात्मज । गिरे शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२
तमापतन्त धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । विनर्दमान सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३
तत क्रुद्धस्तु वेगेन गदा ता बहुकण्टकाम् । पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३४
ताडित· स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३५
स कपिर्मारुतबलस्त प्रहारमचिन्तयन् । धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३६
स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडित· । पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वत· ॥ ३७
धूम्राक्ष निहत दृष्ट्वा हतशेषा निशाचरा । त्रस्ता· प्रविविशुर्लङ्का वध्यमाना प्लवङ्गमै ॥ ३८
स तु पवनसुतो निहत्य शत्रु क्षतजवहा सरितश्च सनिकीर्य ।
रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिश्च पूज्यमान ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाश सर्ग ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

धूम्राक्ष निहत श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । क्रोधेन महताविष्टो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १
दीर्घमुष्ण विनि·श्वस्य क्रोधेन कलुषीकृत । अब्रवीद्राक्षस शूर वज्रदष्ट्र महाबलम् ॥ २
गच्छ त्व वीर निर्याहि राक्षसै परिवारित । जहि दाशरथि राम सुग्रीव वानरै· सह ॥ ३
तथेत्युक्त्वा द्रुततर मायावी राक्षसेश्वर· । निर्जगाम बलै· सार्ध बहुभि· परिवारित· ॥ ४
नागैरश्वै· खरैरुष्ट्रै· सयुक्त सुसमाहित । पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलङ्कृत ॥ ५
ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषित । तनुत्राणि च सरुध्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६
पताकालङ्कृत दीप्त तप्तकाञ्चनभूषणम् । रथ प्रदक्षिण कृत्वा समारोहच्चमूपति ॥ ७
यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रै शूलैश्च मुसलैरपि । भिण्डिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभि पट्टसैरपि ॥ ८
खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधै· । पदातयश्च निर्यान्ति विविधा· शस्त्रपाणयः ॥
विचित्रवासस सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवा· ॥ ९

१ विरम्यविरम्य कण्ठात्पवनोद्गमो हिक्का ।

गजा मदोत्कटा॰ शूराश्चलन्त इव पर्वता । ते युद्धकुशलै रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभि॰ ॥ १०
अन्ये लक्षणसयुक्ता शूरा रूढा महाबला ॥ ११
तद्राक्षसबल घोर विप्रस्थितमशोभत । प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमाना सविद्युत ॥ १२
नि सृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथप । तेषा निष्क्रममाणानामशुभ समजायत ॥ १३
आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चाभ्यपतस्तदा । वमन्त्य पावकज्वाला शिवा घोर ववाशिरे १४
व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसा निधन तदा । समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन्भयमोहिता १५
एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदष्ट्रो महाबल । धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुक ॥ १६
तास्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिन । प्रणेदु सुमहानादान्पूरयश्च दिशो दश ॥ १७
तत प्रवृत्त तुमुल हरीणा राक्षसै सह । घोराणा भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८
निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधरा । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतञ्जगतीतले ॥ १९
केचिदन्योन्यमासाद्य शूरा परिघपाणय । चिक्षिपुर्विविध शस्त्र समरेष्वनिवर्तिन ॥ २०
द्रुमाणा च शिलाना च शस्त्राणा चापि नि स्वन । श्रूयते सुमहास्तत्र घोरो हृदयभेदन ॥ २१
रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि नि स्वन । शङ्खभेरीमृदङ्गाना बभूव तुमुल स्वन ॥ २२
केचिदस्त्राणि सस्रृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३
तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि । जानुभिश्च हता केचिद्भिन्नदेहाश्च राक्षसा ॥
शिलाभिश्चूर्णिता केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदै ॥ २४
वज्रदष्ट्रो भृश बाणै रणे वित्रासयन्हरीन् । चचार लोकसहारे पाशहस्त इवान्तक ॥ २५
बलवन्तोऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे । जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसा क्रोधमूर्च्छिता ॥ २६
निघ्नतो राक्षसान्दृष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे । क्रोधेन द्विगुणाविष्ट सवर्तक इवानल॰ ॥ २७
तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । अङ्गद क्रोधताम्राक्ष सिह क्षुद्रमृगानिव ॥
चकार कदन घोर शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २८
अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमा । विभिन्नशिरस पेतुर्विकृत्ता इव पादपा ॥ २९
रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रै शरीरैर्हरिरक्षसाम् । रुधिरेण च सछन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३०
हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलङ्कृता । भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१
अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबल महत् । प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

बलस्य च निघातेन अङ्गदस्य जयेन च । राक्षस क्रोधमाविष्टो वज्रदष्ट्रो महाबल ॥ १
स विस्फार्य धनुर्घोर शक्राशनिसमस्वनम् । वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभि॰ ॥ २
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिता । नानाप्रहरणा शूरा प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३
वानराणा तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभा । आयुध्यन्त शिलाहस्ता॰ समवेता समन्तत॰ ॥ ४
तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसा कपिमुख्येषु पातयाचक्रिरे तदा ॥ ५
वानराश्चापि रक्ष सु गिरीन्वृक्षान्महाशिला॰ । प्रवीरा पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभा ॥ ६
शूराणा युध्यमानाना समरेष्वनिवर्तिनाम् । तद्राक्षसगणाना च सुयुद्ध समवर्तत ॥ ७

प्रभिन्नशिरस' केचिच्छिन्नै पादैश्च बाहुभि । शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिता ॥ ८
हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिता । कङ्कगृध्रवलैराढ्या गोमायुगणसकुला ॥ ९
कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणा भीषणानि वै ॥ १०
भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले । वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११
ततो वानरसैन्येन हन्यमान निशाचरम् । प्राभज्यत बल सर्व वज्रदष्ट्रस्य पश्यत ॥ १२
राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवङ्गमै' । दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदष्ट्र प्रतापवान् ॥ १३
प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् । शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगै ॥ १४
बिभेद वानरास्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च । विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदष्ट्र प्रतापवान् ॥ १५
त्रस्ता• सर्वे हरिगणा शरै सकृत्तकन्धराः । अङ्गद सप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजा ॥ १६
ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा । क्रोधेन वज्रदष्ट्र तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७
वज्रदष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ सगतौ हरिराक्षसौ । चेरतु परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८
तत शरसहस्रेण वालिपुत्र महाबल । जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरै ॥ १९
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबल । चिक्षेप वज्रदष्ट्राय वृक्ष भीमपराक्रम• ॥ २०
दृष्ट्वा पतन्त त वृक्षमसभ्रान्तश्च राक्षस । चिच्छेद बहुधा सोऽपि निकृत्त पतितो भुवि ॥ २१
त दृष्ट्वा वज्रदष्ट्रस्य विक्रम प्लवगर्षभ• । प्रगृह्य विपुल शैल चिक्षेप च ननाद च ॥ २२
समापतन्त त दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् । गदापाणिरसभ्रान्त' पृथिव्या समतिष्ठत ॥ २३
साङ्गदेन गदाक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि । स चक्रकूबर साश्व प्रममाथ रथं तदा ॥ २४
ततोऽन्य गिरिमाक्षिप्य विपुल द्रुमभूषितम् । वज्रदष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोऽङ्गद' ॥ २५
अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदष्ट्र स मूर्छित । मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य नि'श्वसन् ॥ २६
स लब्धसज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् । जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचर ॥ २७
गदा त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत । अन्योन्य जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २८
रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ । बभूवतु सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९
तत परमतेजस्वी अङ्गद कपिकुञ्जर । उत्पाट्य वृक्ष स्थितवान्बहुपुष्पफलान्वितम् ॥ ३०
जग्राह चार्षभ चर्म खड्ग च विपुल शुभम् । किङ्किणीजालसछन्न चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३१
विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान्रुषितौ कपिराक्षसौ । जघ्नतुश्च तदान्योन्य निर्दय जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२
व्रणैः सास्त्रैरशोभेता पुष्पिताविव किंशुकौ । युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनी गतौ ॥ ३३
निमेषान्तरमात्रेण अङ्गद कपिकुञ्जर• । उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरग ॥ ३४
निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिर• । जघान वज्रदष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबल ॥ ३५
रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतित द्विधा । स रोषपरिवृत्ताक्ष शुभ खड्गहतं शिर ॥ ३६
वज्रदंष्ट्र हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिता । त्रस्ता प्रत्यपतंल्लङ्का वध्यमाना' प्लवङ्गमै ॥
विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखा ॥ ३७

निहत्य त वज्रधरप्रभाव स वालिसूनु' कपिसैन्यमध्ये ।
जगाम हर्ष महितो महाबल• सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाश सर्ग ॥ ५४ ॥

---

१ भूमिम् । २ वल श्येनविशेष । ३ हरि सिंह ।

पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः। बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम्॥ १
शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः। अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम्॥ २
एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः। भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः॥३
एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम्। वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यति परंतपः॥ ४
परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः। बलं संत्वरयामास तदा लघुपराक्रमः॥ ५
ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः। निष्पेतू रक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः॥ ६
रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः। मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः॥
राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः॥ ७
न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे। अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा॥ ८
तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया। अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम्॥ ९
व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः। विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः॥ १०
अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम्। ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः॥११
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः। तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम्॥ १२
तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः। बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम्॥ १३
तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः। द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत॥ १४
तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे हरिरक्षसाम्। रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम्॥ १५
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसंनिभाः। हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः॥ १६
तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम्। शुश्रुवे सुमहान्क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम्॥१७
रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम्। उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश॥ १८
अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना। संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे॥ १९
न ध्वजा न पताका वा वर्म वा तुरगोऽपि वा। आयुधं स्यन्दनं वापि ददृशे तेन रेणुना॥२०
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम्। श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे॥ २१
हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे। राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा॥ २२
परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः। रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम्॥ २३
ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः। शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा॥ २४
द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः। हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा॥ २५
बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः। हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे॥ २६
राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः। कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः॥ २७
अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः। संहर्षयति तान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान्॥ २८
हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः। विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः। मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम्॥ ३०

---

१ मेघच्छन्नदिनम्। २ उद्धूतकौशेयपाण्डुना। ३ शवभूतशरीरसंकीर्णा।

ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसाना चमूमुखे । कदन सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपा ॥
ममन्थू राक्षसान्सर्वे वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाश सर्ग ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाश सर्गः ।

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमै । क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पन ॥ १
क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन्परमकार्मुकम् । दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणा सारथि वाक्यमब्रवीत् ॥ २
तत्रैव तावत्त्वरित रथ प्रापय सारथे । यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून्राक्षसान्रणे ॥ ३
एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानरा । द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४
एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् । एतै प्रमथित सर्व दृश्यते राक्षस बलम् ॥ ५
तत प्रजवनाश्वेन रथेन रथिना वर । हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पन ॥ ६
न स्थातुं वानराः शेकु कि पुनर्योद्धुमाहवे । अकम्पनशरैर्भग्ना सर्वे एव विदुद्रुवु ॥ ७
तान्मृत्युवशमापन्नानकम्पनवश गतान् । समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबल ॥ ८
त महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपा । समेत्य समरे वीरा सहृष्टा पर्यवारयन् ॥ ९
अवस्थित हनूमन्त ते दृष्ट्वा हरियूथपा । बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्त समाश्रिता ॥ १०
अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम् । महेन्द्र इव धाराभि शरैरभिववर्ष ह ॥ ११
अचिन्तयित्वा बाणौघाञ्शरीरे पतिताञ्शितान् । अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबल ॥१२
स प्रसह्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मज । अभिदुद्राव तद्रक्ष कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३
तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा । बभूव रूप दुर्धर्ष दीप्तस्येव विभावसो ॥ १४
आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वित । शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गव ॥ १५
त गृहीत्वा महाशैल पाणिनैकेन मारुति । स विनद्य महानाद भ्रामयामास वीर्यवान् ॥१६
ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । पुरा हि नमुचि सख्ये वज्रेणेव पुरदर ॥ १७
अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्ग समुद्यतम् । दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८
तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् । विशीर्ण पतितं दृष्ट्वा हनुमान्क्रोधमूर्च्छित ॥ १९
सोऽश्वकर्ण समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरि । तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥२०
तं गृहीत्वा महास्कन्ध सोऽश्वकर्ण महाद्युति । प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास सयुगे॥२१
प्रधावन्नुरुवेगेन प्रभञ्जस्तरसा द्रुमान् । हनुमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२
गजाश्च सगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा । जघान हनुमान्धीमान्राक्षसाश्च पदातिगान् ॥ २३
तमन्तकमिव क्रुद्ध समरे प्राणहारिणम् । हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवु ॥ २४
तमापतन्तं सक्रुद्ध राक्षसाना भयावहम् । ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥ २५
स चतुर्दशभिर्बाणै शितैर्देहविदारणै । निर्बिभेद हनूमन्त महावीर्यमकम्पन ॥ २६
स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभि शरवृष्टिभि । हनुमान्ददृशे वीर प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७
विरराज महाकायो महावीर्यो महामना । पुष्पिताशोकसकाशो विधूम इव पावक ॥ २८
ततोऽन्य वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् । शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९
स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३०

१ अनायुधम् । २ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगा ।

त दृष्ट्वा निहत भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता राक्षसा॰ सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमा ॥ ३१
त्यक्तप्रहरणा सर्वे राक्षसास्ते पराजिता । लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुता ॥ ३२
ते मुक्तकेशा सम्भ्रान्ता भग्नमाना पराजिता । स्रवच्छ्रमजलैरङ्गै श्वसन्तो विप्रदुद्रुवु ॥ ३३
अन्योन्य प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगर भयात् । पृष्ठतस्ते सुसमूढा प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहु ॥ ३४
तेषु लङ्का प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबला । समेत्य हरय सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५
सोऽपि प्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्प्रत्यभ्यपूजयत् । हनुमान्सत्त्वसपन्नो यथार्हमनुकूलत ॥ ३६
विनेदुश्च यथाप्राण हरयो जितकाशिन । चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७

स वीरशोभामभजन्महाकपि समेत्य रक्षासि निहत्य मारुति ।
महासुर भीममभित्रनाशन यथैव विष्णुर्बलिन चमूमुखे ॥ ३८
अपूजयन्देवगणास्तदा कपि स्वय च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मण ।
तथैव सुग्रीवमुखा प्लवङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाश सर्ग ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वर । किचिद्दीनमुखश्चापि सचिवास्तानुदैक्षत ॥ १
स तु ध्यात्वा मुहूर्त तु मन्त्रिभि सविचार्य च । ततस्तु रावण पूर्वदिवसे राक्षसाधिप ॥
पुरी परिययौ लङ्का सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम्[१] ॥ २
ता राक्षसगणैर्गुप्ता गुल्मैर्बहुभिरावृताम् । ददर्श नगरी लङ्का पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३
रुद्धा तु नगरी दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वर । उवाचामर्षत काले प्रहस्त युद्धकोविदम् ॥ ४
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य च । नान्य युद्धात्प्रपश्यामि मोक्ष युद्धविशारद ॥ ५
अह वा कुम्भकर्णो वा त्व वा सेनापतिर्मम । इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६
स त्व बलमत शीघ्रमादाय परिगृह्य च । विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकस॰ ॥ ७
निर्याणादेव ते नून चपला हरिवाहिनी । नर्दता राक्षसेन्द्राणा श्रुत्वा नाद द्रविष्यति ॥ ८
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानरा । न सहिष्यन्ति ते नाद सिहनादमिव द्विपा ॥ ९
विद्रुते च बले तस्मिन्राम सौमित्रिणा सह । अवशस्ते निरालम्ब प्रहस्त वशमेष्यति ॥ १०
आपत्सशयिता श्रेयो न तु नि सशयीकृता । प्रतिलोमानुलोम वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ११
रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपति । राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना[२] ॥ १२
राजन्मन्त्रितपूर्व न कुशलै सह मन्त्रिभि । विवादश्चापि नो वृत्त समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३
प्रदानेन तु सीताया श्रेयो व्यवसित मया । अप्रदाने पुनर्युद्ध दृष्टमेतत्तथैव न ॥ १४
सोऽह दानैश्च मानैश्च सतत पूजितस्त्वया । सान्त्वैश्च विविधै काले कि न कुर्या प्रिय तव ॥ १५
न हि मे जीवित रक्ष्य पुत्रदारधनानि वा । त्व पश्य मा जुहूषन्त[३] त्वदर्थे जीवित युधि ॥ १६
एवमुक्त्वा तु भर्तार रावण वाहिनीपति । उवाचेद बलाध्यक्षान्प्रहस्त॰ पुरत स्थितान् ॥ १७
समानयत मे शीघ्र राक्षसाना महद्बलम् ॥ १८
मद्बाणाशनिवेगेन हताना च रणाजिरे । अद्य तृप्यन्तु मासादा पक्षिण काननौकसाम् ॥ १९

---

१ सेना यूहान् । २ शुक्राचाय । ३ होतुमिच्छन्तम् ।

इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षा कृतत्वरा । बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्राक्षसमन्दिरे ॥ २०
सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधै । लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१
हुताशन तर्पयता ब्राह्मणाश्च नमस्यताम् । आज्यगन्धप्रतिवह सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२
स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिता[1] । सङ्ग्रामसज्जा सहृष्टा धारयन्राक्षसास्तदा ॥ २३
सधनुष्का कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसा । रावण प्रेक्ष्य राजान प्रहस्त पर्यवारयन् ॥ २४
अथामन्त्र्य च राजान भेरीमाहत्य भैरवाम् । आरुरोह रथ दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम्॥ २५
हयैर्महाजवैर्युक्त सम्यक्सूतसुसयतम् । महाजलदनिर्घोष साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६
उरगध्वजदुर्धर्ष सुवरूथ स्ववस्करम् । सुवर्णजालसयुक्त प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७
ततस्त रथमास्थाय रावणार्पितशासन । लङ्काया निर्ययौ तूर्ण बलेन महतावृत ॥ २८
ततो दुन्दुभिनिर्घोष पर्जन्यनिनदोपम । वादित्राणा च निनद पूरयन्निव सागरम् ॥
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९
निनदन्त स्वरान्घोरान्राक्षसा जग्मुरग्रत । भीमरूपा महाकाया प्रहस्तस्य पुर सरा ॥ ३०
नरान्तक कुम्भहनुर्महानाद समुन्नत । प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययु परिवार्य तम् ॥ ३१
व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ । गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृत ॥ ३२
सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन स. । प्रहस्तो निर्ययौ तूर्ण कालान्तकयमोपम ॥ ३३
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसाना च नर्दताम् । लङ्काया सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतै स्वरै ॥ ३४
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मासशोणितभोजना । मण्डलान्यपसव्यानि[1] खगाश्चक्रू रथ प्रति॥ ३५
वमन्त्य. पावकज्वाला शिवा घोरा ववाशिरे । अन्तरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ॥ ३६
अन्योन्यमभिसरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७
मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षस. । ववृषू रुधिर चास्य सिषिचुश्च पुर'सरान् ॥ ३८
केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुख । तुदन्नुभयत पार्श्वे समग्रामहरत्प्रभाम् ॥[2] ३९
सारथेर्बहुशश्चास्य सग्राममवगाहत । प्रतोदो[3] न्यपतद्धस्तात्सूतस्य हयसादिन. ॥ ४०
निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा । सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हया.॥ ४१
प्रहस्त त्वभिनिर्यान्त प्रख्यातबलपौरुषम् । युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४२
अथ घोष. सुतुमुलो हरीणा समजायत । वृक्षानारुजता चैव गुर्वीरागृह्णता शिला ॥ ४३
नदता राक्षसाना च वानराणा च गर्जताम् । उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४
वेगिताना समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् । परस्पर चाह्वयता निनाद श्रूयते महान् ॥ ४५

तत प्रहस्त कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मति ।
विवृद्धवेगा च विवेश ता चमू यथा मुमूर्षु शलभो विभावसुम् ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाश सर्ग ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

तत प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् । उवाच सस्मित रामो विभीषणमरिंदम ॥ १
क एष सुमहाकायो बलेन महता वृत । आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्त निशाचरम् ॥ २
राघवस्य वच श्रुत्वा प्रत्युवाच बिभीषण ॥ ३

---

१ अप्रदक्षिणानि । २ उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमान । ३ तोत्रम् ।

एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षस । लङ्काया राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत. ॥
वीर्यवानस्त्रविच्छूर प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४
तत प्रहस्त निर्यान्त भीम भीमपराक्रमम् । गर्जन्त सुमहाकाय राक्षसैरभिसवृतम् ॥ ५
ददर्श महती सेना वानराणा बलीयसाम् । अतिसजातरोषाणा प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६
खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च । गदाश्च परिघा प्रासा विविधाश्च परश्वधा ॥ ७
धनूषि च विचित्राणि राक्षसाना जयैषिणाम् । प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८
जगृहु पादपाश्चापि पुष्पितान्वानरर्षभा । शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामा प्लवङ्गमा॰॥ ९
तेषामन्योन्यमासाद्य सग्राम सुमहानभूत् । बहूनामश्मवृष्टि च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १०
बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् । वानरा राक्षसाश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११
शूलै प्रमथिता॰ केचित्केचिच्च परमायुधै । परिघैराहता केचित्केचिच्छिन्ना परश्वधै ॥ १२
निरुच्छ्वासा कृता केचित्पतिता धरणीतले । विभिन्नहृदया केचिदिषुसधानसदिता ॥ १३
केचिद्द्विधा कृता खड्गै स्फुरन्त पतिता भुवि । वानरा राक्षसै शूलै पार्श्वतश्चावदारिता १४
वानरैश्चापि सक्रुद्धै राक्षसौघा समन्तत । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च सपिष्टा वसुधातले ॥ १५
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् । वेमु शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणा ॥ १६
आर्तस्वन च स्वनता सिहनाद च नर्दताम् । बभूव तुमुल शब्दो हरीणा रक्षसा युधि॥ १७
वानरा राक्षसा क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रता । विवृत्तनयना क्रूराश्चक्रु कर्माण्यभीतवत् ॥ १८
नरान्तक कुम्भहनुर्महानाद समुन्नत । एते प्रहस्तसचिवा सर्वे जघ्नुर्वनौकस ॥ १९
तेषामापतता शीघ्र निघ्नता चापि वानरान् । द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैक नरान्तकम्॥२०
दुर्मुख पुनरुत्थाय कपि स विपुलद्रुमम् । राक्षस क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१
जाम्बवास्तु सुसक्रुद्ध प्रगृह्य महती शिलाम् । पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि॥ २२
अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् । वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान्सत्याजयद्रणे ॥ २३
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थित॰ । चकार कदन घोर धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४
आवर्त इव सजज्ञे उभयो सेनयोस्तदा । क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव नि स्वन ॥ २५
महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविद । अर्दयामास सक्रुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६
वानराणा शरीरैश्च राक्षसाना च मेदिनी । बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतै ॥ २७
सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना सप्रकाशते । सछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितै ॥ २८
हतवीरौघवप्रा तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् । शोणितौघमहातोया यमसागरगामिनीम् ॥ २९
यकृत्प्लीहमहापङ्का विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् । भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ ३०
गृध्रहसगणाकीर्णा कङ्कसारससेविताम् । मेद फेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनि स्वनाम् ॥
ता कापुरुषदुस्तारा युद्धभूमिमयी नदीम् ॥ ३१
नदीमिव घनापाये हससारससेविताम् । राक्षसा कपिमुख्याश्च तेरुस्ता दुस्तरा नदीम् ॥ ३२
यथा पद्मरजोध्वस्ता नलिनीं गजयूथपा ॥ ३३
तत सृजन्त बाणौघान्प्रहस्त स्यन्दने स्थितम् । ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्त प्लवङ्गमान्३४
उद्धूत इव वायु खे महदभ्रबल बलात् । समीक्ष्याभिद्रुत युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपति ॥
रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५

स धनुर्धन्विना श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे । नीलाय व्यसृजद्बाणान्प्रहस्तो वाहिनीपति ॥ ३६
ते प्राप्य विशिखा नील विनिर्भिद्य समाहिता । मही जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगा ॥३७
नील शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमै । स त परमदुर्धर्षमापतन्त महाकपि ॥ ३८
प्रहस्त ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९
स तेनाभिहत क्रुद्धो नदन्राक्षसपुङ्गव । ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गाना चमूपतौ ॥ ४०
तस्य बाणगणान्घोरान्राक्षसस्य महाबल । अपारयन्वारयितु प्रत्यगृह्णान्निमीलित ॥ ४१
यथैव गोवृषो वर्ष शारद शीघ्रमागतम् । एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्ष दुरासदम् ॥
निमीलिताक्ष सहसा नील सेहे सुदारुणम् ॥ ४२
रोषित शरवर्षेण सालेन महता महान् । प्रजघान हयान्नील प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४३
तत स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबल । बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुन पुन ॥ ४४
विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपति । प्रगृह्य मुसल घोर स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४५
तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ । स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ॥ ४६
उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् । सिहशार्दूलसदृशौ सिहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७
विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ । काङ्क्षमाणौ यश प्राप्तु वृत्रवासवयो समौ ॥ ४८
आजघान तदा नील ललाटे मुसलेन स । प्रहस्त परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४९
तत शोणितदिग्धाङ्ग प्रगृह्य सुमहातरुम् । प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपि ॥ ५०
तमचिन्त्यप्रहार स प्रगृह्य मुसल महत् । अभिदुद्राव बलिन बलान्नील प्लवङ्गमम् ॥ ५१
तमुग्रवेग सरब्धमापतन्त महाकपि । तत सप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२
तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिन । प्रहस्तस्य शिला नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥५३
सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला । बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४
स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रिय । पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुम ॥ ५५
प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् । शरीरादपि सुस्राव गिरे प्रस्रवणं[1] यथा ॥ ५६
हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्य महद्बलम् । रक्षसामप्रहृष्टाना लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५७
न शेकु समरे स्थातु निहते वाहिनीपतौ । सेतुबन्ध समासाद्य विकीर्ण सलिल यथा ॥ ५८
हते तस्मिश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमा । रक्ष पतिगृह गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिता ॥
प्राप्ता शोकार्णव तीव्र नि सज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५९

ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमान स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथप ॥ ६०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टपञ्चाश सर्ग ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
भीमायुध सागरतुल्यवेग विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १
गत्वाथ रक्षोधिपते शशसु सेनापति पावकसूनुशस्तम् ।
तच्चापि तेषा वचन निशम्य रक्षोधिप क्रोधवश जगाम ॥ २

१ प्रस्रवण निर्झर ।

सख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेता ।
उवाच तान्नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३
नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः । सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ४
सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् । स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५
अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् । निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६
स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ।
प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७
स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ।
पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८
स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः ।
बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ॥ ९
ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १०
तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ।
बिभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११
नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ।
सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२
ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं बिभीषणः शक्रसमानवीर्यः ।
शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३
योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ।
प्रकम्पयन्नागशिरोऽभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४
योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ।
करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५
यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः ।
विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः ॥ १६
योऽसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ।
गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १७
योऽसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ।
प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८
यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ।
वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९
असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ।
समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २०

---

१ ब्रह्मदत्ता तथानवरेण श्रेष्ठ । २ अस्त अस्तपर्वत । ३ काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणम् ।

यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य।
आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोऽद्भुतघोरकर्मा॥ २१
यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम्।
रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी॥ २२
यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः।
भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता॥ २३
यत्रैतदिन्द्रप्रतिमं विभाति छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम्।
अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति॥ २४
असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः।
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति॥ २५
प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिंदमम्। अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः॥ २६
आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः। सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम्॥ २७
देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत्। यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत्प्रकाशते॥ २८
सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः। सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः॥ २९
भाति राक्षसराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः। भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः॥ ३०
दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः। अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम्॥ ३१
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान्। लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम्॥ ३२
ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि।
द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः॥ ३३
इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा।
शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः॥ ३४
विसर्जयित्वा सहितास्ततस्तान्गतेषु रक्षःसु यथानियोगम्।
व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम्॥ ३५
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम्।
महत्समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः॥ ३६
तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय।
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः॥ ३७
तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम्।
महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः॥ ३८
स तं गृहीत्वानिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम्।
बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः॥ ३९
स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः।
सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः॥ ४०

१ नगेन्द्रः हिमवान्। २ चर्यागृहाः चतुष्पथनिर्मितगृहाः। ३ महामत्स्यः। ४ दीप्ते इषुचापे यस्य तम्।

धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्व जीवसि रावण । सकृत्तु प्रहरेदानी दुर्बुद्धे कि विकत्थसे ॥ ६६
ततस्त्वा मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् । ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाज्वलत्६७
सरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८
हनुमान्वक्षसि [1]व्यूढे सचचाल हत पुन ॥ ६९
विह्वल तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्त महाबलम् । रथेनातिरथ शीघ्र नील प्रति समभ्यगात् ॥ ७०
राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीव प्रतापवान् । पन्नगप्रतिमैर्भीमै परमर्मातिभेदिभि ॥
शरैरादी[2]पयामास नील हरिचमूपतिम् ॥ ७१
स शरौघसमायस्तो नील कपिचमूपति । करेणैकेन शैलाग्र रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥ ७२
हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामना । विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सु सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३
नीलेन सह सयुक्त रावण राक्षसेश्वरम् । अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभि[3]धावनम् ॥ ७४
रावणोऽपि महातेजास्तच्छृङ्ग सप्तभि शरै । आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्ण पपात ह ॥७५
तद्विकीर्ण गिरे शृङ्ग दृष्ट्वा हरिचमूपति । कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७६
सोऽश्वकर्णान्धवान्सालाश्चूताश्चापि सुपुष्पितान् । अन्याश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप सयुगे७७
स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावण । अभ्यवर्षत्सुघोरेण शरवर्षेण पा[4]वकिम् ॥ ७८
अभिवृष्ट शरौघेण मेघेनेव महाचल । ह्रस्व कृत्वा तदा रूप ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९
पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् । जज्वाल रावण क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ८०
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च त हरिम् । लक्ष्मणोऽथ हनूमाश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिता ॥८१
रावणोऽपि महातेजा कपिलाघवविस्मित । अस्त्रमाहा[5]रयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८२
ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षा प्लवङ्गमा । नीललाघवसभ्रान्त दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८३
वानराणा च नादेन सरब्धो रावणस्तदा । सभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥ ८४
आग्नेयेनाथ सयुक्त गृहीत्वा रावण शरम् । ध्वजशीर्षस्थित नीलमुदैक्षत निशाचर ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वर ॥ ८५
कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयानया । जीवित खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥ ८६
तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश ॥ ८७
तथापि त्वा मया युक्त सायकोऽस्त्रप्रयोजित । जीवित परिरक्षन्त जीविताद्भ्रशयिष्यति॥८८
एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वर । सधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८९
सोऽस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडित । निर्दह्यमान सहसा निपपात महीतले ॥ ९०
पितृमाहात्म्यसयोगादात्मनश्चापि तेजसा । जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ९१
विसज्ञ वानर दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुक । रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९२
आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् । धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम्९३

तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्त धनुरप्रमेयम् ।
अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरास्त्व प्रतियोद्धुमर्हे ॥ ९४
स तस्य वाक्य प्रतिपूर्णघोष ज्याशब्दमुग्र च निशम्य राजा ।
आसाद्य सौमित्रिमवस्थित त कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्ष ॥ ९५

१ विशाले । २ समन्ताज्ज्वालयामास । ३ अत्र इतिकरण द्रष्टव्यम् । ४ अग्निपुत्र नीलम् । ५ आददे ।

दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः ।
अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं ससाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९६
तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ।
राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९७
जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ।
अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९८
स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान्सुपुङ्खान् ।
तांल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९
तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् ।
लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ १००
स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ।
क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१
स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः ।
विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०२
स लक्ष्मणश्चाशु शराञ्शिताग्रान्महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् ।
संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान्ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३
स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च तांल्लक्ष्मणमाजघान ।
शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥ १०४
स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ।
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०५
निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ।
स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०६
स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ।
जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०७
स तां विधूमानलसंनिकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् ।
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०८
तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ।
तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०९
स शक्तिमाञ्शक्तिसमाहतः सन्मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः ।
तं विह्वलन्तं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ ११०
हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न सङ्ख्ये भरतानुजः ॥ १११
शक्त्या ब्राह्मयापि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे । विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥

१ वक्ष ।

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टक । तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥
अथैव वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११३
अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥११४
तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः । जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११५
आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥ ११६
विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् । विसञ्ज्ञो मूर्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ११७
विसञ्ज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् । ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः सवासवाः ॥ ११८
हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् । अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११९
वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः । शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ १२०
तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् । रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागता १२१
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः । विष्णोर्भागममीमास्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् १२२
रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य सञ्ज्ञां महाहवे । आददे निशितान्बाणाञ्जग्राह च महद्धनुः ॥१२३
निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् । राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२४
अथैनमुपसंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् । मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२५
विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः । तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥
आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम्[1] १२६॥ रथस्थं रावणं सङ्ख्ये ददर्श मनुजाधिपः १२७
तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः । वैरोचनिमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिःस्वनम् १२९॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥
तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् । क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि १३१

यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशङ्करान्वा ।
गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १३२
यश्चैव शक्त्याभिहतस्त्वयाद्य इच्छन्विषादं सहसाभ्युपेतः ।
स एव रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३
एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ।
चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ १३४

राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् । वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥
आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५
राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३६
ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् । दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७

तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ।
ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८
अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसंनिभेन ।
भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९

---

[1] महाबलिम् ।

यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ।
स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चाप च मुमोच वीर ॥ १४०
त विह्वलन्त प्रसमीक्ष्य राम समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ।
तेनार्कवर्ण सहसा किरीट चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१
त निर्विषाशीविषसन्निकाश शान्तार्चिष सूर्यमिवाप्रकाशम् ।
गतश्रिय कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२
कृत त्वया कर्म महत्सुभीम हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।
तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वा शरैर्मृत्युवश नयामि ॥ १४३
गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्व प्रविश्य रात्रिचरराज लङ्काम् ।
आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बल द्रक्ष्यसि मे रथस्थ ॥ १४४
स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचाप स हताश्वसूत ।
शरार्दित कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्का सहसा स राजा ॥ १४५
तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ।
हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार राम परमाहवाग्रे ॥ १४६
तस्मिन्प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ।
ससागरा सर्षिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टा ॥ १४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

स प्रविश्य पुरी लङ्का रामबाणभयार्दित । भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रिय ॥ १
मातङ्ग इव सिहेन गरुडेनेव पन्नग । अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २
ब्रह्मदण्डप्रकाशाना विद्युत्सदृशवर्चसाम् । स्मरन्राघवबाणाना विव्यथे राक्षसेश्वर ॥ ३
स काञ्चनमय दिव्यमाश्रित्य परमासनम् । विप्रेक्षमाणो रक्षासि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
सर्व तत्खलु मे मोघ यत्तप्त परम तप । यत्समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जित ॥ ५
इद तद्ब्रह्मणो घोर वाक्य मामभ्युपस्थितम् । मानुषेभ्यो विजानीहि भय त्वमिति तत्तथा ॥ ६
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगै । अवध्यत्व मया प्राप्त मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७
विदित[1] मानुष मन्ये राम दशरथात्मजम् । इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८
उत्पत्स्यते हि मद्वशे पुरुषो राक्षसाधम । यस्त्वा सपुत्र सामात्य सबल साश्वसारथिम् ॥
निहनिष्यति सङ्ग्रामे त्वा कुलाधम दुर्मते ॥ ९
शप्तोऽह वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा । सेय सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥ १०

---

१ यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेद । आमित्यङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वा सङ्ग्रामे निहनिष्यति स मद्वशे उत्पत्स्यते । आ निश्चितम् । इत्येवप्रकारेण इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् पुरा विदित प्रतिज्ञातम् । विदितौ ज्ञातविश्रुताविति नानार्थरत्नमाला । तस्मात् मानुष राम दशरथात्मज दशरथपुत्रत्वेन जात मन्ये । राक्षसाधम कुलाधमेति जातित कुल तश्च नीचत्वमुच्यते ।

उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका। यथोक्तास्तपसा प्राप्त न मिथ्या ऋषिभाषितम् ११
एतदेवाभ्युपागम्य यत्न कर्तुमिहार्हथ। राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु॥ १२
स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा। ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम्॥ १३
स पराजितमात्मान प्रहस्त च निषूदितम्। ज्ञात्वा रक्षोबल भीममादिदेश महाबल॥ १४
द्वारेषु यत्न क्रियता प्राकारश्चाधिरुह्यताम्। निद्रावशसमाविष्ट कुम्भकर्णो विबोध्यताम्॥१५
सुख स्वपिति निश्चिन्त कालोपहतचेतन। नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षस॥
मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि। त तु बोधयत क्षिप्र कुम्भकर्ण महाबलम्॥ १७
स तु सख्ये महाबाहु ककुद सर्वरक्षसाम्। वानरान्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति॥ १८
एष केतु पर सख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम्। कुम्भकर्ण सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रत॰१९
रामेण हि निरस्तस्य सग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे। भविष्यति न मे शोक कुम्भकर्णे विबोधिते॥२०
किं करिष्याम्यह तेन शक्रतुल्यबलेन हि। ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते॥ २१
ते तु तद्वचन श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसा। जग्मु परमसभ्रान्ता कुम्भकर्णनिवेशनम्॥२२
ते रावणसमादिष्टा मासशोणितभोजना। गन्धमाल्यास्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययु॥२३
ता प्रविश्य महाद्वारा सर्वतो योजनायताम्। कुम्भकर्णगुहा रम्या सर्वगन्धप्रवाहिनीम्॥२४
कुम्भकर्णस्य नि श्वासादवधूता महाबला। प्रतिष्ठमाना कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम्॥२५
ता प्रविश्य गुहा रम्या शुभा काञ्चनकुट्टिमाम्। ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्र शयान भीमदर्शनम्॥२६
ते तु तं विकृतं सुप्त विकीर्णमिव पर्वतम्। कुम्भकर्ण महानिद्र सहिता प्रत्यबोधयन्॥ २७
ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनु श्वसन्तमिव पन्नगम्। त्रासयन्त महाश्वासै शयान भीमदर्शनम्॥ २८
भीमनासापुट त तु पातालविपुलाननम्। शय्याया न्यस्तसर्वाङ्ग मेदोरुधिरगन्धिनम्॥ २९
काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्ग किरीटिनमरिन्दमम्। ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्र कुम्भकर्ण महाबलम्॥ ३०
ततश्चक्रुर्महात्मान कुम्भकर्णाग्रतस्तदा। मासाना मेरुसकाश राशि परमतर्पणम्॥ ३१
मृगाणा महिषाणा च वराहाणा च सचयान्। चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम्॥३२
तत॰ शोणितकुम्भाश्च मद्यानि विविधानि च॥ ३३
पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रव॰। लिलिपुश्च परार्ध्येन चन्दनेन परतपम्॥ ३४
दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धै सुगन्धिभि। धूप सुगन्ध ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम्॥ ३५
जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्तत। शङ्खानापूरयामासु शशाङ्कसदृशप्रभान्॥
तुमुल युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिता॥ ३६
नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचरा। कुम्भकर्णविबोधार्थ चक्रुस्ते विपुल स्वनम्॥ ३७

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिहनादम्।
दिशो द्रवन्तस्त्रिदिव किरन्त श्रुत्वा विहङ्गा सहसा निपेतु॥ ३८
यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्त।
ततो मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च॥ ३९
त शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च।
सुखप्रसुप्त भुवि कुम्भकर्ण रक्षास्युदग्राणि तदा निजघ्नु॰॥ ४०

१ उमादयश्चत्वार तपसा तप प्रभावेन यथा उक्ता उक्तव त। तथा प्राप्त सिद्धम्। २ युद्धारम्भदिनात्पूर्वं नवमेऽहनि। ३ मुसुण्ठी मुद्गरविशेष।

तस्य नि श्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षस । राक्षसा बलवन्तोऽपि स्थातु नाशक्नुवन्पुर ॥ ४१
तत परिहिता गाढ राक्षसा भीमविक्रमा ॥ ४२
मृदङ्गपणवान्भेरी शङ्खकुम्भगणास्तदा । दशराक्षससाहस्रा युगपत्पर्यवादयन् ॥ ४३
नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु त प्रत्यबोधयन् । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव सविविदे तु स ॥ ४४
यदा चैन न शेकुस्ते प्रतिबोधयितु तदा । ततो गुरुतर यत्न दारुण समुपाक्रमन् ॥ ४५
अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागाञ्जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशै । भेरीशङ्खमृदङ्गाश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६
निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करै । मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतै ॥ ४७
तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता । सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८
तत सहस्र भेरीणा युगपत्समहन्यत । मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्ताना समन्तत ॥ ४९
एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते । शापस्य वशमापन्नस्तत क्रुद्धा निशाचरा ॥ ५०
महाक्रोधसमाविष्टा सर्वे भीमपराक्रमा । तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१
अन्ये भेरी समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् । केशानन्ये प्रलुलुपु कर्णावन्ये दशन्ति च ॥ ५२
उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयो । न कुम्भकर्ण पस्पन्दे महानिद्रावश गत ॥ ५३
अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणय । मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५४
रज्जुबन्धनबद्धाभि शतघ्नीभिश्च सर्वत । वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षस ॥ ५५
वारणाना सहस्र तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् । कुम्भकर्णस्ततो बुद्ध स्पर्श परमबुध्यत ॥ ५६

स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयस्तान्विपुलान्प्रहारान् ।
निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाण सहसोत्पपात ॥ ५७
स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ।
विवृत्य वक्त्र वडवामुखाभ निशाचरोऽसौ विकृत जजृम्भे ॥ ५८

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्र पातालसनिभम् । ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदित ॥ ५९
स जृम्भमाणोऽतिबल प्रतिबुद्धो निशाचर । नि श्वासश्चास्य सजज्ञे पर्वतादिव मारुत ॥ ६०
रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ । तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षत ॥ ६१
तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी । ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२
ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्याश्च विविधान्बहून् । वराहान्महिषाश्चैव स बभक्ष महाबल ॥ ६३
अदन्बुभुक्षितो मास शोणित तृषित पिबन् । मेद कुम्भाश्च मद्य च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४
ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचरा । शिरोभिश्च प्रणम्यैन सर्वत पर्यवारयन् ॥ ६५
निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचन । चारयन्सर्वतो दृष्टि तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६६
स सर्वान्सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभ । बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७
किमर्थमहमादृत्य भवद्भि प्रतिबोधित । कच्चित्सुकुशल राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भय परमुपस्थितम् । यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भि प्रतिबोधित ॥ ६९
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् । पातयिष्ये महेन्द्र वा शातयिष्ये तथानलम् ॥ ७०
न ह्यल्पकारणे सुप्त बोधयिष्यति मा गुरु । तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१
एव ब्रुवाण सरब्ध कुम्भकर्ण महाबलम् । यूपाक्ष सचिवो राज्ञ कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ७२

---

१ महाकाष्ठमस्तम्भै । २ कीटादिस्पर्शोऽयमिति मन्यते स्म । ३ उदतिष्ठत् ।

न नो दैवकृत किंचिद्भयमस्ति कदाचन । मानुषान्नो भय राजस्तुमुल सम्प्रबाधते ॥ ७३
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् । यादृश मानुष राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥७४
वानरै पर्वताकारैर्लङ्केय परिवारिता । सीताहरणसतप्ताद्रामान्नस्तुमुल भयम् ॥ ७५
एकेन वानरेणेय पूर्व दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्ष सानुयात्र सकुञ्जर ॥ ७६
स्वय रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टक । मृतेति सयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७
यन्न देवै कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवै । कृत स इह रामेण विमुक्त प्राणसशयात् ॥७८
स यूपाक्षवच श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥७९
सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्य सलक्ष्मणम् । राघव च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८०
राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणा मासशोणितै । रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वय पास्यामि शोणितम् ८१

तत्तस्य वाक्य ब्रुवतो निशम्य सगर्वित रोषविवृद्धदोषम् ।
महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्य कृताञ्जलिर्वाक्यमिद बभाषे ॥ ८२

रावणस्य वच श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च । पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि॥८३
महोदरवच श्रुत्वा राक्षसै परिवारित । कुम्भकर्णो महातेजा सम्प्रतस्थे महाबल ॥ ८४
त समुत्थाप्य भीमाक्ष भीमरूपपराक्रमम् । राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५
ततो गत्वा दशग्रीवमासीन परमासने । ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटा सर्व एव निशाचरा ॥ ८६
प्रबुद्ध[2] कुम्भकर्णोऽय भ्राता ते राक्षसर्षभ । कथ तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ८७
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्याय च पूज्यताम्॥८८
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसा । कुम्भकर्णमिद वाक्यमूचू रावणचोदिता ॥८९
द्रष्टु त्वा काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गव । गमने क्रियता बुद्धिर्भ्रातर सम्प्रहर्षय ॥ ९०
कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तथेत्युक्त्वा महाबाहु शयनादुत्पपात ह ॥ ९१
प्रक्षाल्य वदन हृष्ट स्नात परमभूषित । पिपासुस्त्वरयामास पान बलसमीरणम्[3] ॥ ९२
ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया । मद्यकुम्भाश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३
पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे । ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वित ॥
कुम्भकर्णो बभौ हृष्ट कालान्तकयमोपम ॥ ९४
भ्रातु स भवन गच्छन्रक्षोगणसमन्वित । कुम्भकर्ण पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५

स राजमार्ग वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभि ।
जगाम तत्राञ्जलिमालयावृत शतक्रतुर्गेहमिव स्वयभुव ॥ ९६
त राजमार्गस्थममित्रघातिन वनौकसस्ते सहसा बहि स्थिता ।
दृष्ट्वाप्रमेय गिरिशृङ्गकल्प वितत्रसुस्ते हरियूथपाला ॥ ९७
केचिच्छरण्य शरण स्म राम व्रजन्ति केचिद्व्यथिता पतन्ति ।
केचिद्दिश स्म व्यथिता प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८
तमद्रिशृङ्गप्रतिम किरीटिन स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ।
वनौकस प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुत भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्तत ॥ ९९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्टितम सर्ग ॥ ६० ॥

---

१ 'मृत इति सबुद्ध' । २ तत्रैव नियातु वा इहागतमेन द्रक्षसि वा कथ, कथ करोत्विति सम्बन्ध । ३ बलवर्धनम् ।

एकषष्टितम. सर्गः ।

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । किरीटिन महाकाय कुम्भकर्ण ददर्श ह ॥ १
त दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठ पर्वताकारदर्शनम् । क्रममाणमिवाकाश पुरा नारायण प्रभुम् ॥
सतोयाम्बुदसकाश काञ्चनाङ्गदभूषणम् २॥ दृष्ट्वा पुन प्रदुद्राव वानराणा महाचमू ॥ ३
विद्रुता वाहिनी दृष्ट्वा वर्धमान च राक्षसम् । सविस्मयमिद रामो बिभीषणमुवाच ह ॥ ४
कोऽसौ पर्वतसकाश किरीटी हरिलोचनः । लङ्कायाा दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयद ॥ ५
पृथिव्या केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते । य दृष्ट्वा वानरा सर्वे विद्रवन्ति ततस्तत ॥ ६
आचक्ष्व मे महान्कोसौ रक्षो वा यदि वासुर । न मयैववविध भूत दृष्टपूर्व कदाचन ॥ ७
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विभीषणो महाप्राज्ञ काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८
येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजित । सैषे विश्रवस पुत्र कुम्भकर्ण प्रतापवान् ॥
अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजगा पिशिताशनाश्च ।
गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव सप्रभग्ना ॥ १०

शूलपाणि विरूपाक्ष कुम्भकर्ण महाबलम् । हन्तु न शेकुस्त्रिदशा कालोऽयमिति मोहिता ११
प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबल । अन्येषा राक्षसेन्द्राणा वरदानकृत बलम् ॥ १२
एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना । भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वाना सुबहून्यपि ॥ १३
तेषु सभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिता । यान्ति स्म शरण शक्र तमप्यर्थ न्यवेदयन् ॥ १४

स कुम्भकर्ण कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ।
स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृश ननाद ॥ १५

तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमत । श्रुत्वातिनाद वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६
तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबल । विकृष्यैरावतादन्त जघानोरसि वासवम् ॥ १७
कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासव । ततो विषेदु सहसा देवब्रह्मर्षिदानवा ॥ १८
प्रजाभि सह शक्रश्च ययौ स्थान स्वयभुव । कुम्भकर्णस्य दौरात्म्य शशसुस्ते प्रजापते ॥ १९
प्रजाना भक्षण चापि देवाना चापि धर्षणम् । आश्रमध्वसन चापि परस्त्रीहरण भृशम् ॥ २०
एव प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यश । अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति २१
वासवस्य वच श्रुत्वा सर्वलोकपितामह । रक्षास्यावाहयामास कुम्भकर्ण ददर्श ह ॥ २२
कुम्भकर्ण समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापति । दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेद स्वयभूरिदमब्रवीत् ॥ २३
ध्रुव लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मित । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्प शयिष्यसे ॥ २४
ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रत प्रभो । तत परमसम्भ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५
विवृद्ध काञ्चनो वृक्ष फलकाले निकृत्यते । न नप्तार स्वक न्याय्य शप्तमेव प्रजापते ॥ २६
न मिथ्यावचनश्च त्व स्वप्स्यत्येष न सशय । कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७
रावणस्य वच श्रुत्वा स्वयभूरिदमब्रवीत् ॥ २८
शयिता ह्येष षण्मासानेकाह जागरिष्यति । एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमि बुभुक्षित. ॥
व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्सक्रुद्ध इव पावक. ॥ २९

---

१ सोचिलोपे चेत्पादपूरण इति सुलोप । २ प्राणिनाम् । ३ आजुहाव । ४ काञ्चनवत्स्पृहणीय । ५ पौत्रम् ।

सोऽसौ व्यसनमापन्न' कुम्भकर्णमबोधयत् । त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा सम्प्रति रावण ॥ ३०
स एष निर्गतो वीर शिबिराद्भीमविक्रम । वानरान्भृशसक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३१
कुम्भकर्ण समीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रविद्रुता । कथमेन रणे क्रुद्ध वारयिष्यन्ति वानरा ॥ ३२
उच्यन्ता वानरा सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् । इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ३३
बिभीषणवच श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखेरितम् । उवाच राघवो वाक्य नील सेनापति तदा ॥ ३४
गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह तिष्ठस्व पावके । द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ सक्रमान्॥
शैलशृङ्गाणि वृक्षाश्च शिलाश्चाप्युपसहर । तिष्ठन्तु वानरा सर्वे सायुधा शैलपाणय ॥ ३६
राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपति । शशास वानरानीक यथावत्कपिकुञ्जर ॥ ३७
ततो गवाक्ष शरभो हनुमानङ्गदस्तदा । शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययु ॥ ३८
रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिन । पादपैरर्दयन्वीरा वानरा परवाहिनीम् ॥ ३९

ततो हरीणा तदनीकमुग्र रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् ।
गिरे समीपानुगत यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुल । राजमार्ग श्रिया जुष्ट ययौ विपुलविक्रम ॥ १
राक्षसाना सहस्रैश्च वृत परमदुर्जय । गृहेभ्य पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २
स हेमजालवितत भानुभास्वरदर्शनम् । ददर्श विपुल रम्य राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३

स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजाल प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशम् ।
ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थ स्वयभुव शक्र इवासनस्थम् ॥ ४

भ्रातु स भवन गच्छन्रक्षोगणसमन्वितम् । कुम्भकर्ण पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५
सोऽभिगम्य गृह भ्रातु कक्ष्यामभिविगाह्य च । ददर्शोद्विग्नमासीन विमाने पुष्पके गुरुम् ॥६
अथ दृष्ट्वा दशग्रीव कुम्भकर्णमुपस्थितम् । तूर्णमुत्थाय सहृष्ट सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७
अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबल । भ्रातुर्ववन्दे चरणौ कि कृत्यमिति चाब्रवीत्॥ ८
उत्पत्य चैन मुदितो रावण परिषस्वजे । स भ्रात्रा सपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दित ॥ ९
कुम्भकर्ण शुभ दिव्य प्रतिपेदे वरासनम् । स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबल ॥
सरक्तनयन कोपाद्रावण वाक्यमब्रवीत् ॥ १०
किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्विबोधित । शस कस्माद्भय तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ११
भ्रातर रावण क्रुद्ध कुम्भकर्णमवस्थितम् । ईषत्तु परिवृत्ताभ्या नेत्राभ्या वाक्यमब्रवीत् ॥१२
अद्य ते सुमहान्काल शयानस्य महाबल । सुखितस्त्व न जानीषे मम रामकृत भयम् ॥ १३
एष दाशरथी राम सुग्रीवसहितो बली । समुद्र सबलस्तीर्त्वा मूल न परिकृन्तति ॥ १४
हन्त पश्यस्व लङ्काया वनान्युपवनानि च । सेतुना सुखमागम्य वानरैकार्णवीकृतम् ॥ १५
ये रक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि । वानराणा क्षय युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १६
न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वा कदाचन ॥ १७
तदेतद्भयमुत्पन्न त्रायस्वेमा महाबल । नाशय त्वमिमानद्य तदर्थ बोधितो भवान् ॥ १८

सर्वक्षपितकोश च स त्वमभ्यवपद्य माम् । त्रायस्वेमा पुरी लङ्का बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९
भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् । मयैव नोक्तपूर्वो हि कश्चिद्भ्रात परतप ॥ २०
त्वय्यस्ति तु मम स्नेह परा सभावना च मे । दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥
त्वया देवा प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१
तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्य भीमपराक्रम । न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२
कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तम यथाप्रिय प्रियरण बान्धवप्रिय ।
स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनी शरद्घम पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितम सर्ग ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णो बभाषेऽथ वचन प्रजहास च ॥ १
दृष्टो दोषो हि योऽस्माभि पुरा मन्त्रविनिर्णये । हितेष्वनभिरक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥ २
शीघ्र खल्वभ्युपेत त्वा फल पापस्य कर्मण । निरयेष्वेव पतन यथा दुष्कृतकर्मण ॥ ३
प्रथम वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् । केवल वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारित ॥ ४
य पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थित । पूर्व चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवीष्यप्रयतेष्विव ॥ ६
त्रयाणा पञ्चधा योग कर्मणा य प्रपश्यति । सचिवै समय कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७
यथागम च यो राजा समय विचिकीर्षति । बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८
धर्ममर्थ च काम च सर्वान्वा रक्षसा पते । भजेत पुरुष काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९
त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठ श्रुत्वा तन्नावबुध्यते । राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थ तस्य बहुश्रुतम् ॥ १०
उपप्रदान सान्त्व वा भेद काले च विक्रमम् । योग च रक्षसा श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११
काले धर्मार्थकामान्य समन्त्र्य सचिवै सह । निषेवेतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२
हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मन । राजा सहार्थतत्त्वज्ञै सचिवै स हि जीवति ॥ १३
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषा पशुबुद्धय । प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृता १४
अशास्त्रविदुषा तेषा न कार्यमहित वच । अर्थशास्त्रानभिज्ञाना विपुला श्रियमिच्छताम् १५
अहित च हिताकार धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः । अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्या कृत्यदूषणा १६
विनाशयन्तो भर्तार सहिता शत्रुभिर्बुधै । विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिण ॥ १७
तान्भर्ता मित्रसकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये । व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसहितान् ॥ १८
चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावत । छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजा ॥ १९
यो हि शत्रुमभिज्ञाय नात्मानमभिरक्षति । अवाप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते २०
यदुक्तमिह ते पूर्व क्रियतामनुजेन च । तदेव नो हित कार्य यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१

---

१ हितपरेषु असक्तेन । २ प्राप्तम् । ३ सीताहरणरूपस्य । ४ सीताहरणात्पूर्वम् । ५ साध्वसाधु वेति । ६ दोषोत्पाद । ७ त्रयाणा कर्मणा उत्तमाधममध्यमकर्मणाम् । पञ्चधा कर्मणामारम्भोपाय, पुरुषद्रव्यसपत् देशकालविभाग विनिपातप्रतीकार कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चभि । योग सबन्धम् । सभ्ये पथि साधुमार्गे । ८ कार्यनिर्णयम् । ९ त्रीणि द्वन्द्वानि धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ, कामार्थौ । १ राजसदृश । ११ दानम् । १२ दण्डम् । १३ एतेषा समवाय च । एतेषामुत्तरश्लोकस्थेन समन्त्र्येत्यनेनान्वय । १४ हितोदकम् । १५ वृता । १६ क्रौञ्चपर्वतस्य रन्ध्र पक्षिण इव । १७ प्रच्याव्यते ।

तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भ्रुकुटि चैव सचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२
मान्यो गुरुरिवाचार्य[1] किं मा त्वमनुशाससि । किमेव वाक्श्रम कृत्वा काले युक्त विधीयता२३
विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा । नाभिपन्नमिदानी यद्व्यर्थास्तस्य पुन कथा ॥ २४
अस्मिन्काले तु यद्युक्त तदिदानी विधीयताम् । गत तु नानुशोचन्ति गत तु गतमेव हि २५
ममापनयज दोष विक्रमेण समीकुरु । यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रम वावगच्छसि ॥
यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतम मतम् ॥ २६
स सुहृद्यो विपन्नार्थ दीनमभ्यवपद्यते[2] । स बन्धुर्योपनीतेषु[3] साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७
तमथैवब्रुवाण तु वचन धीरदारुणम् । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनै श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८
अतीव हि समालक्ष्य भ्रातर क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्ण शनैर्वाक्य बभाषे परिसान्त्वयन्२९
अल राक्षसराजेन्द्र सतापमुपपद्य ते । रोष च सपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३०
नैतन्मनसि कर्तव्य मयि जीवति पार्थिव । तमह नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१
अवश्य तु हित वाच्य सर्वावस्थ मया तव । बन्धुभावादभिहित भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२
सदृश यत्तु कालेऽस्मिन्कर्तु स्निग्धेन बन्धुना । शत्रूणा कदन पश्य क्रियमाण मया रणे॥ ३३
अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि । हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्ती परवाहिनीम् ॥ ३४
अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयानीत रणाच्छिर । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दु खिता॥ ३५
अद्य रामस्य पश्यन्तु निधन सुमहत्प्रियम् । लङ्काया राक्षसा सर्वे ये ते निहतबान्धवा ॥३६
अद्य शोकपरीताना स्वबन्धुवधकारणात् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७
अद्य पर्वतसकाश ससूर्यमिव तोयदम् । विकीर्ण पश्य समरे सुग्रीव प्लवगोत्तमम् ॥ ३८
कथ त्व राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षित । जिघासुभिर्दाशरथि वध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९
अथ[4] पूर्व हते तेन मयि त्वा हन्ति राघव । नाहमात्मनि सताप गच्छेय राक्षसाधिप ॥ ४०
काम त्विदानीमपि मा व्यादिश त्व परतप । न पर प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूस्तव महाबल ॥ ४२
यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ । तानह योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३
गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे । नर्दतस्तीक्ष्णदष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरदर ॥ ४४
अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् । न मे प्रतिमुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ४५
नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितै शरै । हस्ताभ्यामेव सरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम्
यदि मे मुष्टिवेग स राघवोऽद्य सहिष्यते । तत पास्यन्ति बाणौघा रुधिर राघवस्य तु ॥४७
चिन्तया बाध्यसे राजन्किमर्थ मयि तिष्ठति । सोऽह शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यत ॥४८
मुञ्च रामाद्भय राजन्हनिष्यामीह सयुगे । राघव लक्ष्मण चैव सुग्रीव च महाबलम् ॥
हनुमन्त च रक्षोघ्न लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ४९

---

१ आचार्य आचारप्रवर्तको गुरुरिव । २ अनुगृह्णाति । ३ अनातिमार्गस्थेषु । ४ अत्र अथशब्द प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वा रामो हन्ति हनिष्यति । अह च आत्मनि स्वस्मिन् सताप शत्रुपरिभवज न कदाचिदपि गच्छेयम् । न केनचिद्धन्तु शक्य इत्यर्थ । अत कुतस्ते भयमिति भाव । अर्थान्तरम् । अहमात्मनि विषय सताप न गच्छेय न गच्छामि । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लकारव्यत्यय । मन्निधन नानुशोचामीत्यर्थ । किंतु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वा हन्ति हनिष्यतीति सताप गच्छामीति ।

हरीश्चापि हनिष्यामि सयुगे समवस्थितान् । असाधारणमिच्छामि तव दातु महद्यश ॥ ५०
यदि चेन्द्राद्भय राजन्यदि वापि स्वयभुव ॥ ५१
अपि देवा शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले । यम च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥
आदित्य पातयिष्यामि सनक्षत्र महीतले ॥ ५२
शतक्रतु वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् । पर्वताश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ५३
दीर्घकाल प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् । अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वश ॥ ५४
नन्विद त्रिदिव सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५५

वधेन ते दाशरथे सुखार्ह सुख समाहर्तुमह व्रजामि ।
निहत्य राम सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५६
रमस्व काम पिब चाग्र्यवारुणी कुरुष्व कृत्यानि विनीयता ज्वर ।
मयाद्य रामे गमिते यमक्षय चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिषष्टितम सर्ग ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिन । कुम्भकर्णस्य वचन श्रुत्वोवाच महोदर ॥ १
कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्ट प्राकृतदर्शन । अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्य सर्वत्र वेदितुम् ॥ २
न हि राजा[1] न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ । त्व तु कैशोरकाद्धृष्ट[2] केवल वक्तुमिच्छसि ॥ ३
स्थान वृद्धि च हानि च देशकालविभागवित् । आत्मनश्च परेषा च बुध्यते राक्षसर्षभ ॥ ४
यत्त्वशक्य बलवता कर्तु प्राकृतबुद्धिना । अनुपासितवृद्धेन क कुर्यात्तादृश बुध ॥ ५
यास्तु धर्मार्थकामास्त्व ब्रवीषि पृथगाश्रयान्[3] । अनुबोद्धु[4] स्वभावे तान्नहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६
कर्म चैव हि सर्वेषा कारणाना प्रयोजकम् । श्रेय पापीयसा चात्र फल भवति कर्मणाम् ॥ ७
नि श्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि[5] । अधर्मानर्थयो प्राप्ति फल च प्रत्यवायिकम्[6] ॥ ८
ऐहलौकिकपारत्र कर्म पुम्भिर्निषेव्यते । कर्माण्यपि तु कल्यानि[7] लभते काममास्थित ॥ ९
तत्र क्लृप्तमिद राज्ञा हृदि कार्य मत च न । शत्रौ हि साहस यत्स्यात्किमिवात्रापनीयते ॥ १०
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्य कथितस्त्वया । तत्राप्यनुपपन्न ते वक्ष्यामि यदसाधु[8] च ॥ ११
येन पूर्व जनस्थाने बहवोऽतिबला हता । राक्षसा राघव त त्व कथमेको जयिष्यसि ॥ १२
ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजस । राक्षसास्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३
त सिहमिव सक्रुद्ध राम दशरथात्मजम् । सर्प सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४
ज्वलन्त तेजसा नित्य क्रोधेन च दुरासदम् । कस्त मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५
सशयस्थमिद सर्व शत्रो प्रतिसमासने[9] । एकस्य गमन तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६
हीनार्थ सुसमृद्धार्थ को रिपु प्राकृत यथा । निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७
यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम । कथमाशससे योद्धु तुल्येनेन्द्रविवस्वतो ॥ १८
एवमुक्त्वा तु सरब्ध कुम्भकर्ण महोदर । उवाच रक्षसा मध्ये रावण लोकरावणम् ॥ १९

---

१ राजा नयानयो न जानीते इति न । जानीत एव । २ बाल्यात् । ३ भिनफलान् । ४ तान् स्वरूपत अनुबोद्धु तव सामर्थ्य नास्ति । ५ अधमानर्थौ । ६ अश्रेय । ७ कल्यानि कल्याणानि । ८ अहितम् । ९ प्रतिमुखस्थितौ ।

लब्ध्वा पुनस्त्व वैदेही किमर्थ सप्रजल्पसि । यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति २०
दृष्ट कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारक । रुचिरश्चेत्स्वया बुध्या राक्षसेश्वर त शृणु ॥ २१
अह द्विजिह्व सह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दन । पञ्च रामवधायैते निर्यान्त्वित्यवघोषय ॥ २२
ततो गत्वा वय युद्ध दास्यामस्तस्य यत्नत । जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायै कृत्यमस्ति न २३
अथ जीवति न शत्रुर्वय च कृतसयुगा । ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४
वय युद्धादिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिता । विदार्य स्वतनु बाणै रामनामाङ्कितै शितै ॥ २५
भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिन । तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्व न काम प्रपूरय॥२६
ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव । हतो राम सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वत ॥ २७
प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्याना त्वमरिंदम । भोगाश्च परिवाराश्च कामाश्च वसु दापय ॥ २८
ततो माल्यानि वासासि वीराणामनुलेपनम् । पेय च बहु योधेभ्य स्वय च मुदित पिब २९
ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते । भक्षित ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३०
प्रविश्याश्वास्य चापि त्व सीता रहसि सान्त्वय । धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैना प्रलोभय ३१
अनयोपधया राजन्भयशोकानुबन्धया । अकामा त्वद्वशा सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२
रञ्जनीय हि भर्तार विनष्टमवगम्य सा । नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वश प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
सा पुरा सुखसवृद्धा सुखार्हा दु खकर्शिता । त्वय्यधीन सुख ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥३४
एतत्सुनीत मम दर्शनेन राम हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थ ।
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभ ॥ ३५
अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसशयो रिपूनयुद्धेन जयन्नराधिप ।
यशश्च पुण्य च महन्महीपते श्रिय च कीर्ति च चिर समश्नुते ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतु षष्टितम सर्ग ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् । अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठ भ्रातर रावण तत ॥ १
सोऽह तव भय घोर वधात्तस्य दुरात्मन । रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदा । पश्य सपाद्यमान तु गर्जित युधि कर्मणा ॥ ३
न मर्षयति चात्मान सभावयति नात्मना । अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४
विक्लवानामबुद्धीना राज्ञा पण्डितमानिनाम् । शृण्वता सादितमिद त्वद्विधाना महोदर ॥ ५
युद्धे कापुरुषैर्नित्य भवद्भि प्रियवादिभि । राजानमनुगच्छद्भि कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥ ६
राजशेषा कृता लङ्का क्षीण कोशो बल हतम् । राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७
एष निर्याम्यह युद्धमुद्यत शत्रुनिर्जये । दुर्नय भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८
एवमुक्तवतो वाक्य कुम्भकर्णस्य धीमत । प्रत्युवाच ततो वाक्य प्रहसन्राक्षसाधिप ॥ ९
महोदरोऽय रामात्तु परित्रस्तो न सशय । न हि रोचयते तात युद्ध युद्धविशारद ॥ १०
कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च । गच्छ शत्रुवधाय त्व कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११

---

१ लोकवादे । २ स्त्रीचापलात् । ३ न मर्षयति न मर्षयन्ति । न सहन्ते । ४ सभावयति सभावयन्ति । न बहु मन्यन्ते। उभयत्रापि व्यत्ययनेकवचनम् । ५ युद्ध युद्धभूमिम् ।

तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्सबोधितो मया । अय हि काल सुहृदा राक्षसानामरिदम ॥ १२
तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तक । वानरान्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३
समालोक्य तु ते रूप विद्रविष्यन्ति वानरा । रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यत ॥१४
एवमुक्त्वा महाराज कुम्भकर्ण महाबलम् । पुनर्जातमिवात्मान मेने राक्षसपुङ्गव ॥ १५
कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानस्तस्य पराक्रमम् । बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मल ॥ १६
इत्येवमुक्त सहृष्टो निर्जगाम महाबल ॥ १७
राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा कुम्भकर्ण समुद्यत । आददे निशित शूल वेगाच्छत्रुनिबर्हणम् ॥ १८
सर्वकालायस दीप्त तप्तकाञ्चनभूषणम् । इन्द्राशनिसम भीम वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९
देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् । रक्तमाल्य महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २०
आदाय निशित शूल शत्रुशोणितरञ्जितम् । कुम्भकर्णो महातेजा रावण वाक्यमब्रवीत्॥ २१
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बल मम । अद्य तान्क्षुभितान्क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥
कुम्भकर्णवच श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
सैन्यै परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभि । वानरा हि महात्मान शीघ्रा सुव्यवसायिन ॥२३
एकाकिन प्रमत्त वा नयेयुर्दशनै क्षयम् । तस्मात्परमदुर्धर्षै सैन्यै परिवृतो व्रज ॥
रक्षसामहित सर्व शत्रुपक्ष निषूदय ॥ २४
अथासनात्समुत्पत्य स्रज मणिकृतान्तराम् । आबबन्ध महातेजा कुम्भकर्णस्य रावण ॥२५
अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च । हार च शशिसकाशमाबबन्ध महात्मन ॥ २६
दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावण । श्रोत्रे चासजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले॥
काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषित । कुम्भकर्णो बृहत्कर्ण सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत । अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दर ॥ २९

स काञ्चन भारसह निवात विद्युत्प्रभ दीप्तमिवात्मभासा ।
आबध्यमान कवच रराज सध्याभ्रसवीत इवाद्रिराज ॥ ३०

सर्वाभरणसर्वाङ्ग शूलपाणि स राक्षस । त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१
भ्रातर सपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा तस्मै सप्रतस्थे महाबल ॥ ३२
निष्पतन्त महाकाय महानाद महाबलम् । तमाशीर्भि प्रशस्ताभि प्रेषयामास रावण ॥ ३३
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषै सैन्यैश्चापि वरायुधै । त गजैश्च तुरगैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनै ॥ ३४
अनुजग्मुर्महात्मान रथिनो रथिना वरम् ॥ ३५
सर्पैरुष्ट्रै खरैरश्वै सिहद्विपमृगद्विजै । अनुजग्मुश्च त घोरं कुम्भकर्ण महाबलम् ॥ ३६

स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्र शितशूलपाणि ।
मदोत्कट शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रु ॥ ३७

पदातयश्च बहवो महानादा महाबला । अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षा शस्त्रपाणय ॥ ३८
रक्ताक्षा सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमा । शूलानुद्यम्य खड्गाश्च निशिताश्च परश्वधान् ॥३९
बहुव्यामाश्च परिघान्गदाश्च मुसलानि च । तालस्कन्धाश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥४०
अथान्यद्वपुरादाय दारुण रोमहर्षणम् । निष्पपात महातेजा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१

१ शस्त्राभेद्यम् । २ अन्यद्वपु पुरे निवासार्थं गृहीतात्सौम्यवपुषोऽन्यदित्यर्थ ।

धनु शतपरीणाह स षट्शतसमुच्छ्रित । रौद्र शकटचक्राक्षो महापर्वतसनिभ ॥ ४२
सनिपत्य च रक्षासि दग्धशैलोपमो महान् । कुम्भकर्णो महावक्र प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३
अद्य वानरमुख्याना तानि यूथानि भागश । निर्दहिष्यामि सक्रुद्ध शलभानिव पावक ॥४४
नापराध्यन्ति मे काम वानरा वनचारिण । जातिरस्मद्विधाना सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५
पुररोधस्य मूल तु राघव सहलक्ष्मण । हते तस्मिन्हत सर्व त वधिष्यामि सयुगे ॥ ४६
एव तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसा । नाद चक्रुर्महाघोर कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७
तस्य निष्पततस्तूर्ण कुम्भकर्णस्य धीमत । बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्तत ॥ ४८
उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणा । ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९
घोररूपा शिवा नेदु सज्वालकवलैर्मुखै । मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमा' ॥ ५०
निष्पपात च मालेव गृध्रोऽस्य पथि गच्छत । प्रास्फुरन्नयन चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते॥५१
निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनि स्वना । आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोऽनिल
अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितान्रोमहर्षणान् । निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदित ॥ ५३
स लङ्घयित्वा प्राकार पद्भ्या पर्वतसनिभ । ददर्शाभ्रघनप्रख्य वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४
ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठ वानरा पर्वतोपमम् । वायुनुन्ना इव घना ययु सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५

तद्वानरानीकमतिप्रचण्ड दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ।
स कुम्भकर्ण समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद्धनाभ ॥ ५६
ते तस्य घोर निनद निशम्य यथा निनाद दिवि वारिदस्य ।
पेतुर्धरण्या बहव प्लवगा निकृत्तमूला इव सालवृक्षा ॥ ५७
विपुलपरिघवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनि सृतो महात्मा ।
कपिगणभयमाददत्सुभीम प्रभुरिव किङ्करदण्डवान्युगान्ते ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् । निर्ययौ नगरात्तूर्ण कुम्भकर्णो महाबल ॥ १
स ननाद महानाद समुद्रमभिनादयन् । जनयन्निव निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २
तमवध्य मघवता यमेन वरुणेन वा । प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्त वानरा विप्रदुद्रुवु ॥ ३
तास्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नल नील गवाक्ष च कुमुद च महाबलम् ॥४
आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च । क्व गच्छत भयत्रस्ता प्राकृता हरयो यथा ॥५
साधु सौम्या निवर्तध्व कि प्राणान्परिरक्षथ । नाल युद्धाय वै रक्षो महतीय विभीषिका ॥ ६
महतीमुत्थितामेना राक्षसाना विभीषिकाम् । विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्व प्लवङ्गमा ॥ ७
कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य सगम्य च ततस्तत । वृक्षाद्रिहस्ता हरय सप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८
ते निवृत्य तु सक्रुद्धा कुम्भकर्ण वनौकस । निजघ्नु परमक्रुद्धा समदा इव कुञ्जरा ॥ ९
प्राशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबल । पादपै पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १०
तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतश शिला । पादपा पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले॥११
सोऽपि सैन्यानि सक्रुद्धो वानराणा महौजसाम् । ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थित. १२

लोहिताद्रास्तु बहव शेरते वानरर्षभा । निरस्ता पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमा ॥ १३
लङ्घयन्त प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४
केचित्समुद्रे पतिता केचिद्गगनमाश्रिता । वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५
सागर येन ते तीर्णा पथा तेन प्रदुद्रुवु ॥ १६
ते स्थलानि तथा निम्न विषण्णवदना भयात् । ऋक्षा वृक्षान्समारूढा केचित्पर्वतमाश्रिता १७
ममज्जुरर्णवे केचिद्गुहा केचित्समाश्रिता । निपेदु प्लवगा केचित्केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १८
केचिद्भूमौ निपतिता केचित्सुप्ता मृता इव । तान्समीक्ष्याङ्गदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत्॥१९
अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्व प्लवङ्गमा । भग्नाना वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ॥
स्थान सर्वे निवर्तध्व किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ २०
निरायुधाना द्रवतामसङ्गगतिपौरुषा । दारा ह्यपहसिष्यन्ति स[1] वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २१
कुलेषु जाता सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च । क्व गच्छथ भयत्रस्ता हरय प्राकृता यथा ॥२२
अनार्या खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २३
विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनससदि । तानि व क्व नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च॥
भीरुप्रवादा[2] श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृत । मार्ग सत्पुरुषैर्जुष्ट सेव्यता त्यज्यता भयम्२५
शयामहेऽथ निहता पृथिव्यामल्पजीविता । दुष्प्राप ब्रह्मलोक वा प्राप्नुमो युधि सूदिता ॥२६
सप्राप्नुयाम कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । जीवित वीरैर्लोकस्य[3] मोक्ष्यामो वसु वानरा ॥२७
न कुम्भकर्ण काकुत्स्थ दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति । दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलन यथा ॥२८
पलायनेन चोद्दिष्टा[4] प्राणान्रक्षामहे वयम् । एकेन[5] बहवो भग्ना यशो नाश गमिष्यति ॥ २९
एव ब्रुवाण त शूरमङ्गद कनकाङ्गदम् । द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचु शूरविगर्हितम् ॥ ३०
कृत न कदन घोर कुम्भकर्णेन रक्षसा । न स्थानकालो गच्छामो दयित जीवित हि न ॥३१
एतावदुक्त्वा वचन सर्वे ते भेजिरे दिश । भीम भीमाक्षमायान्त दृष्ट्वा वानरयूथपा ॥ ३२
द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखा । सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च तत सर्वे निवर्तिता ॥ ३३
प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता । आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपा ॥ ३४
ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीला कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भतारा ॥
द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुख रण प्रयाता ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्षष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

ते निवृत्ता महाकाया श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा । नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे सग्रामकाङ्क्षिण ॥ १
समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमा । पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखा ॥ २
प्रयाताश्च गता हर्ष मरणे कृतनिश्चया । चक्रु सुतुमुल युद्ध वानरास्त्यक्तजीविता ॥ ३
अथ वृक्षान्महाकाया सानूनि सुमहान्ति च । वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुता ॥ ४
स कुम्भकर्ण सक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् । अर्दयन्सुमहाकाय समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥५

---

१ स अपहास । २ भीरुत्वापवादा । ३ वीरैर्लोकस्य ब्रह्मलोकस्य । वसु मूल्यभूत जीवितम् । ४ उद्दिष्टा व्यपदिष्टा ।
५ एकेन कुम्भकर्णेन भग्ना बहवो वय प्राणान्रक्षामहे यदि ।

शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानरा । प्रकीर्णा शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिता ॥६
षोडशाष्टौ च दश च विंशत्रिंशत्तथैव च । परिक्षिप्य च बाहुभ्या खादन्विपरिधावति ॥
भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो गरुड पन्नगानिव ॥ ७
कृच्छ्रेण च समाश्वस्ता सगम्य च ततस्तत । वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थु सग्राममूर्धनि ॥ ८
तत पर्वतमुत्पाट्य द्विविद प्लवगर्षभ । दुद्राव गिरिशृङ्गाभ विलम्ब इव तोयद ॥ ९
त समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानर । तमप्राप्तो महाकाय तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १०
ममर्दाश्वान्गजाश्चापि रथाश्चैव नगोत्तम । तानि चान्यानि रक्षासि पुनश्चान्यद्गिरे शिर ॥११
तच्छैलशृङ्गाभिहत हताश्व हतसारथि । रक्षसा रुधिरक्लिन्न बभूवायोधन महत् ॥ १२
रथिनो वानरेन्द्राणा शरे कालान्तकोपमै । शिरासि नदता जह्नु सहसा भीमनि स्वना १३
वानराश्च महात्मान समुत्पाट्य महाद्रुमान् । रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४
हनुमाञ्शैलशृङ्गाणि वृक्षाश्च विविधान्बहून् । ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थित ॥ १५
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह । बभञ्ज वृक्षवर्ष च कुम्भकर्णो महाबल ॥ १६
ततो हरीणा तदनीकमुग्र दुद्राव शूल निशित प्रगृह्य ।
तस्थौ ततोऽस्यापतत पुरस्तान्महीधराग्र हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७
स कुम्भकर्ण कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ।
स चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्त ॥ १८
स शूलमाविध्य तडित्प्रकाश गिरि यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ।
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोऽचल क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९
स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तर प्रविह्वल शोणितमुद्वमन्मुखात् ।
ननाद भीम हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २०
ततो विनेदु सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्त व्यथित समीक्ष्य ।
प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ता प्रदुद्रुवु सयति कुम्भकर्णात् ॥ २१
ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् । प्रविचिक्षेप शैलाग्र कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२
तमापतन्त सप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह । मुष्टिप्रहाराभिहत तच्छैलाग्र व्यशीर्यत ॥ २३
सविस्फुलिङ्ग सज्वाल निपपात महीतले । ऋषभ शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादन ॥ २४
पञ्च वानरशार्दूला कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५
शैलैर्वृक्षैस्तलै पादैर्मुष्टिभिश्च महाबला । कुम्भकर्ण महाकाय सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवु ॥ २६
स्पर्शानिव प्रहारास्तान्वेदयानो न विव्यथे । ऋषभ तु महावेग बाहुभ्या परिषस्वजे ॥ २७
कुम्भकर्णभुजाभ्या तु पीडितो वानरर्षभ । निपपातर्षभो भीम प्रमुखाद्वान्तशोणित ॥ २८
मुष्टिना शरभ हत्वा जानुना नीलमाहवे । आजघान गवाक्ष तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९
पादेनाभ्यहनत्क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम् । दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहु शोणितोक्षिता ॥ ३०
निपेतुस्ते तु मेदिन्या निकृत्ता इव किंशुका । तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु ॥
वानराणा सहस्राणि कुम्भकर्ण प्रदुद्रुवु ॥ ३१
त शैलमिव शैलाभा सर्वे ते प्लवगर्षभा । समारुह्य समुत्पत्य ददशुश्च महाबला ॥ ३२

१ सुखस्पर्शानिव । सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थ । २ मुखात्प्रवान्तशोणित । व्यवहिताश्च इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोग ।

त नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा । कुम्भकर्ण महाकाय ते जघ्नु प्लवगर्षभा ॥ ३३
स वानरसहस्रैस्तैराचित पर्वतोपम । रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४
बाहुभ्या वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबल । भक्षयामास सक्रुद्धो गरुड पन्नगानिव ॥ ३५
प्रक्षिप्ता कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे । नासापुटाभ्या निर्जग्मु कर्णाभ्या चैव वानरा ३६
भक्षयन्भृशसक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभ । बभञ्ज वानरान्सर्वान्सक्रुद्धो राक्षसोत्तम ॥ ३७
मासशोणितसक्लेदा भूमि कुर्वन्स राक्षस । चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छित ॥ ३८
वज्रहस्तो यथा शक्र पाशहस्त इवान्तक । शूलहस्तो बभौ सख्ये कुम्भकर्णो महाबल ॥ ३९
यथा शुष्कान्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावक । तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ४०
ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायका । वानरा भयसविग्ना विनेदुर्विस्वर भृशम् ॥ ४१
अनेकशो वध्यमाना कुम्भकर्णेन वानरा । राघव शरण जग्मुर्व्यथिता खिन्नचेतस ॥ ४२
प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मज । अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्ण महाहवे ॥ ४३
शैलशृङ्ग महद्गृह्य विनदश्च मुहुर्मुहु । त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४
चिक्षेप शैलशिखर कुम्भकर्णस्य मूर्धनि । स तेनाभिहतोऽत्यर्थ गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ ४५
कुम्भकर्ण प्रजज्वाल कोपेन महता तदा । सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षण ॥ ४६
कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् । शूल ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबल ॥ ४७
तमापतन्त बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः । लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभ ॥ ४८
उत्पत्य चैन सहसा तलेनोरस्यताडयत् । स तेनाभिहत कोपात्प्रमुमोहाचलोपम ॥ ४९
स लब्धसज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षस । अपहस्तेन चिक्षेप विसज्ञ स पपात ह ॥ ५०
तस्मिन्प्लवगशार्दूले विसज्ञे पतिते भुवि । तच्छूल समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१
तमापतन्त सप्रेक्ष्य कुम्भकर्ण महाबलम् । उत्पपात तदा वीर सुग्रीवो वानराधिप ॥ ५२
पर्वताग्र समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपि । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्ण महाबलम् ॥ ५३
तमापतन्त सप्रेक्ष्य कुम्भकर्ण प्लवङ्गमम् । तस्थौ विकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुख ॥ ५४
कपिशोणितदिग्धाङ्ग भक्षयन्त प्लवङ्गमान् । कुम्भकर्ण स्थित दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ५५
पातिताश्च त्वया वीरा कृत कर्म सुदुष्करम् । भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्त ते परम यश ५६
त्यज तद्वानरानीक प्राकृतै कि करिष्यसि । सहस्वैकनिपात मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७
तद्वाक्य हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् । श्रुत्वा राक्षसशार्दूल कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वच ॥ ५८
प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्व तथैवर्क्षरज सुत । श्रुतपौरुषसंपन्न कस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५९

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैल सहसा मुमोच ।
तेनाजघानोरसि कुम्भकर्ण शैलेन वज्राशनिसनिभेन ॥ ६०
तच्छैलशृङ्ग सहसा विकीर्ण भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ।
ततो विषेदु॰ सहसा प्लवगा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदु ॥ ६१
स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्त्रम् ।
व्याविध्य शूल च तडित्प्रकाश चिक्षेप हर्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६२

---

१ ब्राह्मण ।

तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्ध शूल शित काञ्चनधामजुष्टम् ।
क्षिप्त समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्या बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६३
कृत भारसहस्रस्य शूल कालायस महत् । बभञ्ज जानुन्यारोप्य प्रहृष्ट प्लवगर्षभ ॥ ६४
शूल भग्न हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी । हृष्टा ननाद बहुश सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६५
सिंहनाद च ते चक्रु प्रहृष्टा वनगोचरा । मारुति पूजायाचक्रुर्दृष्ट्वा शूल तथागतम् ॥ ६६
स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूल चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ।
उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्ग जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७
स शैलशृङ्गाभिहतो विसञ्ज्ञ पपात भूमौ युधि वानरेन्द्र ।
त प्रेक्ष्य भूमौ पतित विसञ्ज्ञ नेदु प्रहृष्टास्त्वथ यातुधाना ॥ ६८
तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्य स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ।
जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमतिप्रचण्ड ॥ ६९
स त महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन्युधि कुम्भकर्ण· ।
रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छ्रितघोरशृङ्ग ॥ ७०
ततस्तमुत्पाट्य जगाम वीर सस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रै ।
शृण्वन्निनाद त्रिदशालयाना प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१
ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्य ।
अस्मिन्हृते सर्वमिद हृत स्यात्सराघव सैन्यमितीन्द्रशत्रु ॥ ७२
विद्रुता वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणा ततस्ततः । कुम्भकर्णेन सुग्रीव गृहीत चापि वानरम् ॥ ७३
हनुमाश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मज । एव गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्य मया भवेत् ॥ ७४
यद्वै न्याय्य मया कर्तु तत्करिष्यामि सर्वथा । भूत्वा पर्वतसकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ७५
मया हते सयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ।
विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टा प्लवगा· समस्ता ॥ ७६
अथवा स्वयमप्येष मोक्ष प्राप्स्यति पार्थिव । गृहीतोऽय यदि भवेत्त्रिदशै सासुरोरगै ॥ ७७
मन्ये न तावदात्मान बुध्यते वानराधिप । शैलप्रहाराभिहत कुम्भकर्णेन सयुगे ॥ ७८
अय मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसञ्ज्ञो महाहवे । आत्मनो वानराणा च यत्पथ्य तत्करिष्यति ॥ ७९
मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मन । अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वत ८०
तस्मान्मुहूर्त काङ्क्षिष्ये विक्रम पार्थिवस्य तु । भिन्न च वानरानीक तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१
इत्येव चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः । भूय सस्तम्भयामास वानराणा महाचमूम् ॥ ८२
स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्का स्फुरन्तमादाय महाकपि तम् ।
विमानचर्यागृहगोपुरस्थै पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाण ॥ ८३
लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमान शनै शनै । राजमार्गस्य शीतत्वात्सञ्ज्ञामाप महाबल· ॥ ८४
तत स सञ्ज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थ ।
अवेक्षमाण· पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५

---

१ लङ्कास्थत्रिकूटपर्वतात् । २ सुग्रीवग्रहणेन विस्मितानाम् ।

एव गृहीतेन कथ नु नाम शक्य मया सप्रतिकर्तुमद्य ।
तथा करिष्यामि यथा हरीणा भविष्यतीष्ट च हित च कार्यम् ॥ ८६
तत कराग्रै सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् ।
खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासा ददश पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ८७
स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ।
रोषाभिभूत क्षतजार्द्रगात्र सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८
स भूतले भीमबलाभिपिष्ट सुरारिभिस्तैरभिहन्यमान ।
जगाम ख वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९
कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबल । रराज शोणितै सिक्तो गिरि प्रस्रवणैरिव ॥ ९०
शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रम । युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबल ॥ ९१
अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुज । नीलाञ्जनचयप्रख्य ससध्य इव तोयद ॥ ९२
गते तु तस्मिन्सुरराजशत्रु क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूय ।
अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोर तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३
तत स पुर्या सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्ण प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्त ॥ ९४
बुभुक्षित शोणितमासगृध्नु प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ।
चखाद रक्षासि हरीन्पिशाचानृक्षाश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्ण ॥ ९५
यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरीश्च मुख्यान् ॥ ९६
एक द्वौ त्रीन्बहून्क्रुद्धो वानरान्सह राक्षसै । समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७
सप्रस्रवस्तदा मेद शोणित च महाबल । वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८
ते भक्ष्यमाणा हरयो राम जग्मुस्तदा गतिम् । कुम्भकर्णो भृश क्रुद्ध कपीन्खादन्प्रधावति९९
शतानि सप्त चाष्टौ च विशत्रिशत्तथैव च । सपरिष्वज्य बाहुभ्या खादन्विपरिधावति ॥१००
मेदोवसाशोणितदिग्धगात्र कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमाल ।
ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदष्ट्र कालो युगान्तस्थ इव प्रवृद्ध ॥ १०१
तस्मिन्काले सुमित्राया पुत्र परबलार्दन । चकार लक्ष्मण क्रुद्धो युद्ध परपुरजय ॥ १०२
स कुम्भकर्णस्य शराञ्शरीरे सप्त वीर्यवान् । निचखानाददे चान्यान्विससर्ज च लक्ष्मण.१०३
[भिद्यमानस्तदा तैस्तु विषेहे तत्स राक्षस । ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानन्दवर्धन ॥ १
अथास्य कवच शुभ्र जाम्बूनदमय शुभम् । प्रच्छादयामास शरै सन्ध्याभ्रमिव मारुत ॥ २
नीलाञ्जनचयप्रख्यै शरै' काञ्चनभूषणै । आच्छाद्यमान शुशुभे मेघै सूर्य इवाशुमान् ॥ ३
तत स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् । अवज्ञयैव प्रोवाच वाक्य मेघौघनि स्वनम् ॥ ४
अन्तकस्यापि क्रुद्धस्य भयदातारमाहवे । युध्यता मामभीतेन ख्यापिता वीरता त्वया ॥ ५
प्रगृहीतायुधस्येव मृत्योरिव महामृधे । तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्य को मे युद्धप्रदायक ॥ ६
ऐरावतगजारूढो वृत सर्वामरै प्रभु । नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्व कदाचन ॥ ७
अद्य त्वयाह सौमित्रे बलेनापि पराक्रमै । तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ८
सत्वधैर्यबलौघेन तोषितोऽह रणे त्वया । राममेवैकमिच्छामि हन्तु यस्मिन्हते हतम् ॥ ९

रामे मया चेन्निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति सयुगे । तानह योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना॥१०
इत्युक्तवाक्य तद्रक्ष प्रोवाच स्तुतिसहितम् । इद घोरतर वाक्य सौमित्रि प्रहसन्निव ॥ ११
यस्त्व शक्रादिभिर्देवैरसह्य प्राह पौरुषम् । तत्सत्य नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्रम ॥ १२
एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवापर । इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मण स निशाचरः ॥ १३]
अतिक्रम्य च सौमित्रि कुम्भकर्णो महाबल । राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम्॥ १०४
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्र प्रयोजयन् । कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ १०५
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावत । अङ्गारमिश्रा क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिष ॥ १०६
रामास्त्रविद्धो घोर वै नदन्राक्षसपुङ्गव । अभ्यधावत सक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १०७
तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवासस । हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्या महागदा॥
आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १०८
स निरायुधमात्मान यदा मेने महाबलः । मुष्टिभ्या चरणाभ्या च चकार कदन महत्॥१०९
स बाणैरतिविद्धाङ्ग क्षतजेन समुक्षित । रुधिर प्रतिसुस्राव गिरि प्रस्रवण यथा ॥ ११०
स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छित । वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन्विपरिधावति ॥ १११
अथ शृङ्ग समाविध्य भीम भीमपराक्रम । चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपम ॥ ११२
अप्राप्तमन्तरा राम सप्तभिस्तैरजिह्मगै । शरै काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभ ॥ ११३
तन्मेरुशिखराकार द्योतमानमिव श्रिया । द्वे शते वानरेन्द्राणा पतमानमपातयत् ॥ ११४
तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून्
नैवाय वानरान्राजन्नापि जानाति राक्षसान् । मत्त शोणितगन्धेन स्वान्पराश्चैव खादति११६
साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभा । यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्तत ॥११७
अप्यय दुर्मति काले गुरुभारप्रपीडित । प्रपतन्राक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवङ्गमान्॥११८
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमत । ते समारुरुहुर्हृष्टा कुम्भकर्ण प्लवङ्गमा ॥ ११९
कुम्भकर्णस्तु सक्रुद्ध समारूढ प्लवङ्गमै । व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १२०
तान्दृष्ट्वा निर्धुतान्रामो दुष्टोऽयमिति राक्षस । समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १२१
क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा । राघवो राक्षस रोषादभिदुद्राव वेगित ॥
यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्णभयार्दितान् ॥ १२२

स चापमादाय भुजङ्गकल्प दृढज्यमुग्र तपनीयचित्रम् ।
हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाण ॥ १२३

स वानरगणैस्तैस्तु वृत परमदुर्जय । लक्ष्मणानुचरो राम सप्रतस्थे महाबल ॥ १२४
स ददर्श महात्मान[1] किरीटिनमरिंदमम् । शोणिताप्लुतसर्वाङ्ग कुम्भकर्ण महाबलम् ॥ १२५
सर्वान्समभिधावन्त यथा रुष्ट दिशागजम् । मार्गमाण हरीन्क्रुद्ध राक्षसै परिवारितम्॥१२६
विन्ध्यमन्दरसकाश काञ्चनाङ्गदभूषणम् । स्रवन्त रुधिर वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥ १२७
जिह्वया परिलिह्यन्त शोणित शोणितेक्षणम् । मृद्नन्त वानरानीक कालान्तकयमोपमम्॥१२८
त दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठ प्रदीप्तानलवर्चसम् । विस्फारयामास तदा कार्मुक पुरुषर्षभ ॥ १२९
स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभ । अमृष्यमाणस्त घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १३०

---

१ महान् आत्मा देहो यस्य स ।

ततस्तु वातोद्धतमेघकल्प भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् ।
तमापतन्त धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १३१
आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽह प्रगृहीतचाप ।
अवेहि मा शक्रसपत्न राम मया मुहूर्ताद्भविता विचेता ॥ १३२
रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् । अभ्यधावत सक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥ १३३
पातयन्निव सर्वेषा हृदयानि वनौकसाम् ॥ १३४
प्रहस्य विकृत भीम स मेघस्तनितोपमम् । कुम्भकर्णो महातेजा राघव वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५
नाह विराधो विज्ञेयो न कबन्ध खरो न च । न वाली न च मारीच कुम्भकर्णोऽहमागत ॥
पश्य मे मुद्गर घोर सर्वकालायस महत् । अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १३७
विकर्णनास इति मा नावज्ञातु त्वमर्हसि । स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् १३८
दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्य गात्रेषु मे लघु । ततस्त्वा भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १३९
स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य राम सुपुङ्खान्विससर्ज बाणान् ।
तैराहतो वज्रसमप्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथने सुरारि ॥ १४०
यै सायकै सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च ।
ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयाप्रचक्रु ॥ १४१
स वारिधारा इव सायकास्तान्पिबञ्शरीरेण महेन्द्रशत्रु ।
जघान रामस्य शरप्रवेग व्याविध्य त मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १४२
ततस्तु रक्ष क्षतजानुलिप्त वित्रासन देवमहाचमूनाम् ।
विव्याध त मुद्गरमुग्रवेग विद्रावयामास चमू हरीणाम् ॥ १४३
वायव्यमादाय ततो वरास्त्र राम प्रचिक्षेप निशाचराय ।
समुद्गर तेन जघान बाहु स कृत्तबाहुस्तुमुल ननाद ॥ १४४
स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्प समुद्गरो राघवबाणकृत्त ।
पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान ता वानरवाहिनीं च ॥ १४५
ते वानरा भग्नहतावशेषा पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णा ।
प्रवेपिताङ्गा ददृशु सुघोर नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १४६
स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्र ।
उत्पाटयामास करेण वृक्ष ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १४७
स तस्य बाहु सहसालवृक्ष समुद्यत पन्नगभोगकल्पम् ।
ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १४८
स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्त पपात भूमौ गिरिसन्निकाश ।
विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षाञ्शैलाञ्शिला वानरराक्षसाश्च ॥ १४९
त छिन्नबाहु समवेक्ष्य राम समापतन्त सहसा नदन्तम् ।
द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १५०

---

१ मा मा अविषाद यथा तथा आगच्छ । २ रामकुम्भकर्णद्वन्द्वयुद्धम् ।

तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन्गुहाश्चैव महार्णवं च ।
लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १५१
निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् ।
दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १५२
अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः ।
स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि । १५३
अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ।
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १५४
तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ।
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १५५
स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश सम्प्रकाशयन् ।
सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६
स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ।
चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १५७
कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् । आदित्ये[1]ऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥
तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ।
बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९
न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् । प्लवङ्गमानां कोट्यश्च परितः सम्प्रधावताम् ॥ १६०
तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात ।
ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १६१
तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ।
चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १६२
ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ।
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १६३
ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः ।
विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १६४
स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ।
तथा व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १६५
प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ।
अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १६६
स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम् ।
ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

---

१ रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तं मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभासित्यर्थः ।

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १
राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालधर्मणा । विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् २
प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा । कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३
निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन्रुधिरं बहु । रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४
कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः । [1]गण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५
तं श्रुत्वा निहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६
पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ । त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८
ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः । कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥ ९
हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल । त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ १०
मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल । शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११
इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः । पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि [2]सुरासुरान् १२
कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा । कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य रणे रामेण वै हतः ॥ १३
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा । स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ १४
एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः । निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५
ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः । आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६
राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया । कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥
[3]यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् । ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम । नहि भ्रातॄन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९
देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि २०
तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१
विभी[4]षणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२
तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः ॥

इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ।
न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः । श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
एवमेव महावीर्यो हतो [5]नस्तातमध्यमः । न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३

---

१ पिण्डीभूतः । २ सुरासुरेभ्यः । ३ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयः न च । नैवेत्यर्थः । किंतु मरणमेव श्रेयो नवितिः संबन्धः । ४ कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः ततः आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः । ५ तातेषु मध्यमः ।

ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्ति कवच सायको धनु । सहस्रखरसयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४
त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवा । स सर्वायुधसपन्नो राघव शास्तुमर्हसि ॥ ५
काम तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यह रणम् । उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुड पन्नगानिव ॥ ६
शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातित ॥ ७
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्य रावणो राक्षसाधिप । पुनर्जातमिवात्मान मन्यते कालचोदित ॥ ८
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्य देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिता ॥ ९
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभा । रावणस्य सुता वीरा शक्रतुल्यपराक्रमा ॥ १०
अन्तरिक्षगता सर्वे सर्वे मायाविशारदा । सर्वे त्रिदशदर्पघ्ना सर्वे च रणदुर्जया ॥ ११
सर्वे सुबलसपन्ना सर्वे विस्तीर्णकीर्तय । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिता ॥
देवैरपि सगन्धर्वै सकिन्नरमहोरगै ॥ १२
सर्वेऽस्त्रविदुषो वीरा सर्वे युद्धविशारदा । सर्वे प्रवरविज्ञाना सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३

स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसै सुतैर्वृत शत्रुबलप्रमर्दनै ।
रराज राजा मघवान्यथामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनै ॥ १४

स पुत्रान्सपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणै । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभि प्रेषयामास सयुगे ॥ १५
युद्धोन्मत्त च मत्त च भ्रातरौ चापि रावण । रक्षणार्थं कुमाराणा प्रेषयामास सयुगे ॥ १६
तेऽभिवाद्य महात्मान रावण रिपुरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिण चैव महाकाया प्रतस्थिरे ॥ १७
सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य[1] महाबला । निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठा षडेते युद्धकाङ्क्षिण ॥ १८
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मु कालचोदिता ॥ १९
तत सुदर्शन नाम नीलजीमूतसनिभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदर ॥ २०
सर्वायुधसमायुक्त तूणीभिश्च स्वलङ्कृतम् । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि[2]॥ २१
हयोत्तमसमायुक्त सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठ त्रिशिरा रावणात्मज ॥ २२
त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धर । सविद्युदुल्क शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुद ॥ २३
त्रिभि किरीटैः शुशुभे त्रिशिरा स रथोत्तमे । हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभि काञ्चनपर्वतै ॥ २४
अतिकायोऽपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा । आरुरोह रथश्रेष्ठ श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ॥ २५
सुचक्राक्ष सुसयुक्त स्वनुकर्ष सुकूबरम् । तूणीबाणासनैर्दीप्त प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६
स काञ्चनविचित्रेण मकुटेन विराजता । भूषणैश्च बभौ मेरु किरणैरिव भासयन् ॥ २७
स रराज रथे तस्मिन्राजसूनुर्महाबल । वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरै ॥ २८
हयमुच्चै श्रव प्रख्य श्वेत कनकभूषणम् । मनोजव महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९
गृहीत्वा प्रासमुल्काभ विरराज नरान्तक । शक्तिमादाय तेजस्वी गुह शिखिगतो यथा॥ ३०
देवान्तक समादाय परिघ वज्रभूषणम् । परिगृह्य[3] गिरि दोर्भ्या वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१
महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् । विरराज गदापाणि कुबेर इव सयुगे ॥ ३२
प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृता । सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृता ॥ ३३
तान्गजैश्च तुरगैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनै । अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसा प्रवरायुधा ॥ ३४
ते विरेजुर्महात्मान कुमारा सूर्यवर्चस । किरीटिन श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५

---

१ समालिप्य । २ अस्तमूर्धनीत्येतत् उत्तरक्षणे विनाशसूचनाय । ३ समुद्रमथने मन्दरगिरिं दोर्भ्यां परिगृह्य तिष्ठतो विष्णो ।

प्रगृहीता बभौ तेषा शस्त्राणामावलि सिता । शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६
मरण वापि निश्चित्य शत्रूणा वा पराजयम् ३७॥ इति कृत्वा मति वीरा निर्जग्मु सयुगार्थिन
जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् । जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदा ॥ ३९
क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुधरा । रक्षसा सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाम्बरम् ॥ ४०
तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबला । ददृशुर्वानरानीक समुद्यतशिलानगम् ॥ ४१
हरयोऽपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋत बलम् । हस्त्यश्वरथसबाध किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२
नीलजीमूतसकाश समुद्यतमहायुधम् । दीप्तानलरविप्रख्यै सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३
तद्दृष्ट्वा बलमायान्त लब्धलक्षा प्लवङ्गमा । समुद्यतमहाशैला सम्प्रणेदुर्महाबला ॥
अमृष्यमाणा रक्षासि प्रतिनर्दन्ति वानरा ॥ ४४

तत समुद्घुष्टरव निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ।
अमृष्यमाणा परहर्षमुग्र महाबला भीमतर विनेदु ॥ ४५

ते राक्षसबल घोर प्रविश्य हरियूथपा । विचेरुरुद्यतै शैलैर्नगा शिखरिणो यथा ॥ ४६
केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्या प्लवङ्गमा । रक्ष सैन्येषु सक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमशिलायुधा ॥ ४७
द्रुमाश्च विपुलस्कन्धान्गृह्य वानरपुङ्गवा । तद्युद्धमभवद्घोर रक्षोवानरसकुलम् ॥ ४८
ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् । बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमा ॥ ४९
सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसा । शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवङ्गमा ॥ ५०
निजघ्नु सयुगे क्रुद्धा कवचाभरणावृतान् । केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५१
निजघ्नु सहसाप्लुत्य यातुधानान्प्लवङ्गमा । शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचना ॥ ५२
चेलु पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवा । राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदु कपिकुञ्जरान् ॥ ५३
शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नु प्रासैश्च शक्तिभि । अन्योन्य पातयामासु परस्परजयैषिण ॥ ५४
रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसा । तत शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसै ॥ ५५
मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता । विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनै ॥
आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितै ॥ ५६
आक्षिप्ता क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरै । पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७
वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचरा । राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८
आक्षिप्य च शिलास्तेषा निजघ्नू राक्षसा हरीन् । तेषा चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षासि वानरा ५९
निजघ्नु शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् । सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसा ॥ ६०
छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हता । रुधिर प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमा ॥ ६१
रथेन च रथ चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२
हयेन च हय केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे । प्रहृष्टमनस सर्वे प्रगृहीतमहा शिला ॥ ६३
हरयो राक्षसाञ्जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभि । तद्युद्धमभवद्घोर रक्षोवानरसकुलम् ॥ ६४
क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितै शरै । राक्षसा वानरेन्द्राणा चिच्छिदु पादपाञ्शिला ॥ ६५
विकीर्णै पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च सयुगे । हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६६

---

१ निर्जग्मुरित्युपस्कर्तव्यम् । २ इत्थं कतव्यमित्येवरूपां मतिं कृत्वा । ३ मुष्टिप्रहारै बहिर्निर्गतलोचना । ४ निर्यासमिव ।

ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टा सङ्ग्राममासाद्य भय विमुच्य ।
युद्ध तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वा. ॥ ६७
तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ।
निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदु ॥ ६८
ततो हय मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्ति निशिता प्रगृह्य ।
नरान्तको वानरराजसैन्य महार्णव मीन इवाविवेश ॥ ६९
स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ।
एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्य हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७०

ददृशुश्च महात्मान हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् । चरन्त हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षय ॥ ७१
स तस्य ददृशे मार्गो मासशोणितकर्दम । पतितै पर्वताकारैर्वानरैरभिसवृत ॥ ७२
यावद्विक्रमितु बुद्धि चक्रु प्लवगपुङ्गवा । तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तक ॥ ७३
ज्वलन्त प्रासमुद्यम्य सङ्ग्रामाग्रे नरान्तक । ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः॥ ७४
यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्शैलान्वनौकस । तावत्प्रासहता पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचला ॥ ७५
दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरान्तक । प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिल ॥ ७६
न शेकुर्धावितु वीरा न स्थातु स्पन्दितु भयात्।उत्पतन्त स्थित यान्त सर्वान्विव्याध वीर्यवान्
एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा । भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८
वज्रनिष्पेषसदृश प्रासस्याभिनिपातनम् । न शेकुर्वानरा सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९
पतता हरिवीराणा रूपाणि प्रचकाशिरे । वज्रभिन्नाग्रकूटाना शैलाना पततामिव ॥ ८०
ये तु पूर्व महात्मान कुम्भकर्णेन पातिता । ते स्वस्था वानरश्रेष्ठा सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१
विप्रेक्षमाण सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् । नरान्तकभयत्रस्ता विद्रवन्तीमितस्तत ॥ ८२
विद्रुता वाहिनी दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्त हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम्॥ ८३
अथोवाच महातेजा सुग्रीवो वानराधिप । कुमारमङ्गद वीर शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४
गच्छ त्व राक्षस वीरो योऽसौ तुरगमास्थित । क्षोभयन्त हरिबल क्षिप्र प्राणैर्वियोजय ॥ ८५
स भर्तुर्वचन श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्तत । अनीकान्मेघसकाशान्मेघानीकानिवाशुमान् ॥ ८६
शैलसघातसकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गद । रराजाङ्गदसंनद्ध सधातुरिव पर्वत ॥ ८७
निरायुधो महातेजा केवल नखदष्ट्रवान् । नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वच ॥ ८८
तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्व करिष्यसि । अस्मिन्वज्रसमस्पर्शे प्रास क्षिप ममोरसि ॥ ८९
अङ्गदस्य वच. श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तक. । सदश्य दशनैरोष्ठ विनि श्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९०
अभिगम्याङ्गद क्रुद्धो वालिपुत्र नरान्तक ॥ ९१

प्रास समाविध्य तदाङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ।
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२
त प्रासमालोक्य तदा विभग्न सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् ।
तल समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गम तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३

१ कृत्त छिन्न ।

निमग्नतालु स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसंनिकाशः ।
स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य ।
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५
अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ।
मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥ ९६
अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ।
निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७
स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ।
नरान्तको भूमितले पपात यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८
अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ।
बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीरे नरान्तके वालिसुतेन सख्ये ॥ ९९
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान्हि विक्रमम् ।
विसिष्मिये सोऽप्यतिवीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १००

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः । देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १
आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २
भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तथा देवान्तको बली । आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३
रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः । महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः । स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ ७
स ववर्ष ततो वृक्षाञ्शैलांश्च कपिकुञ्जरः । तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८
परिघाग्रेण तान्वृक्षान्बभञ्ज च सुरान्तकः । त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः । जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसंनिभैः ॥ १०
देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम् । उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः । न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२
स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः । तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३
तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे । पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः । देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५
स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः । लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १६
अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली । आविध्य परिघं घोरमाजघान तदाङ्गदम् १७
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा । जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८

तमुत्पतन्त त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगै । घोरैर्हरिपते पुत्र ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९
ततोऽङ्गद परिक्षिप्त त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवै । हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतु ॥ २०
ततश्चिक्षेप शैलाग्र नीलस्त्रिशिरसे तदा । तद्रावणसुतो धीमान्बिभेद निशितै शरै ॥ २१
तद्बाणशतनिर्भिन्न विदारितशिलातलम् । सविस्फुलिङ्ग सज्वाल निपपात गिरे शिर ॥ २२
ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा । परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३
तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मज । आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४
शिरसि प्रहरन्वीरस्तदा वायुसुतो बली । नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान्स महाकपि ॥ २५

स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्व ।
देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६
तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ।
क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७

महोदरस्तु सक्रुद्ध कुञ्जर पर्वतोपमम् । भूय समधिरुह्याशु मन्दर रश्मिवानिव ॥ २८
ततो बाणमय वर्ष नीलस्योरस्यपातयत् । गिरौ वर्ष तडिच्चक्रचापवानिव तोयद ॥ २९

तत शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्र कपिसैन्यपाल ।
नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३०
ततस्तु नील प्रतिलभ्य सञ्ज्ञा शैल समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् ।
तत समुत्पत्य भृशोग्रवेगो महोदर तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१
तत स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ।
विपोथितो भूमितले गतासु पपात वज्राभिहतो यथाद्रि ॥ ३२

पितृव्य निहत दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे । हनुमन्त च संक्रुद्धो विव्याध निशितै[1] शरै ॥ ३३
स वायुसूनु कुपितश्चिक्षेप शिखर गिरे । त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४
तद्व्यर्थ शिखर दृष्ट्वा द्रुमवर्ष महाकपि । विससर्ज रणे तस्मिन्रावणस्य सुत प्रति ॥ ३५
तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्ष प्रतापवान् । त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६
ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयास्त्रिशिरसस्तदा । विददार नखै क्रुद्धो गजेन्द्र मृगराडिव ॥ ३७
अथ शक्ति समादाय कालरात्रिमिवान्तक । चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मज ॥ ३८
दिव क्षिप्तामिवोल्का ता शक्ति क्षिप्तामसगताम् । गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ३९
ता दृष्ट्वा घोरसकाशा शक्ति भग्ना हनूमता । प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४०
तत खड्ग समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तम । निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१
खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मज । आजघान त्रिशिरस तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२
स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि । निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतन ॥ ४३
स तस्य पतत खड्ग समाच्छिद्य महाकपि । ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ ४४
अमृष्यमाणस्त घोषमुत्पपात निशाचर । उत्पत्य च हनूमन्त ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५
तेन मुष्टिप्रहारेण सचुकोप महाकपि । कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥ ४६

---

१ मूर्च्छित ।

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ।
क्रुद्ध प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टु सुतस्येव शिरासि शक्र ॥ ४७
तान्यायताक्षाण्यगसनिभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ।
पेतु शिरासीन्द्ररिपोर्धरण्या ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥ ४८
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ।
नेदु प्लवङ्गा प्रचचाल भूमी रक्षास्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९
हत त्रिशिरस दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् । हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५०
चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गव । जग्राहार्चिष्मतीं घोरा गदा सर्वायसी शुभाम् ॥ ५१
हेमपट्टपरिक्षिप्ता मासशोणितफेनिलाम् । विराजमाना वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२
तेजसा सप्रदीप्ताग्रा रक्तमाल्यविभूषिताम् । ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३
गदामादाय सक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गव । हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४
अथर्षभ समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् । मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५
त पुरस्तात्स्थित दृष्ट्वा वानर पर्वतोपमम् । आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६
स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभ । भिन्नवक्षा समाधूत. सुस्राव रुधिर बहु ॥ ५७
स सप्राप्य चिरात्सज्ञामृषभो वानरर्षभ । अभिदुद्राव वेगेन गदा तस्य महात्मन ॥ ५८
गृहीत्वा ता गदा भीमामाविध्य च पुन पुन । मत्तानीक महात्मान जघान रणमूर्धनि ॥ ५९
स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षण । निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचल ॥ ६०
विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि । पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुत राक्षस बलम् ॥ ६१
तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋताना बलमर्णवाभम् ।
त्यक्तायुध केवलजीवितार्थ दुद्राव भिन्नार्णवसनिकाशम् ॥ ६२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ततितम सर्ग ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

स्वबल व्यथित दृष्ट्वा तुमुल रोमहर्षणम् । भ्रातॄश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १
पितृव्यौ चापि सदृश्य समरे सनिषूदितौ । युद्धोन्मत्त च मत्त च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि । अतिकायोऽद्रिसकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३
स भास्करसहस्रस्य सघातमिव भास्वरम् । रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४
स विस्फार्य महच्चाप किरीटी मृष्टकुण्डल । नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५
तेन सिहप्रणादेन नामविश्रावणेन च । ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्य कुम्भकर्णोऽयमुत्थित । भयार्ता वानरा सर्वे सश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे । भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्तत ॥ ८
तेऽतिकाय समासाद्य वानरा मूढचेतस । शरण्य शरण जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९
ततोऽतिकाय काकुत्स्थो रथस्थ पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विन दूराद्गर्जन्त कालमेघवत् ॥ १०

---

१ त्वष्टु सुत विश्वरूप । २ मत्तइति महापार्श्वस्य नामान्तरम् । महापार्श्वो निशाचर इति पाठान्तरम् । ३ मत्तानीक इतिच महापार्श्वस्य नामान्तरम् । ४ देहमहत्त्वम् । ५ अत्र इतिकरण द्रष्टव्यम् ।

स त दृष्ट्वा महात्मान राघवस्तु विसिष्मिये। वानरान्सान्त्वयित्वाथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११
कोऽसौ पर्वतसकाशो धनुष्मान्हरिलोचन । युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थित ॥ १२
य एष निशितै शूलै सुतीक्ष्णै प्रासतोमरै । अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वर ॥ १३
कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽतिविराजते। आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयद' ॥ १४
धनूषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वश । शोभयन्ति रथश्रेष्ठ शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५
क एष रक्ष शार्दूलो रणभूमि विराजयन्। अभ्येति रथिना श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजसा॥ १६
ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते। सूर्यरश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन्॥ १७
त्रिणत मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम्। शतक्रतुधनु प्रख्य धनुश्चास्य विराजते॥ १८
सध्वज सपताकश्च सानुकर्षो महारथ । चतु सादिसमायुक्तो मेघस्तनितनि स्वन ॥ १९
विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योऽस्य रथमास्थिता । कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गला
द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ। चतुर्हस्तत्सरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ॥ २१
रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसनिभ । काल कालमहावक्रो मेघस्थ इव भास्कर ॥ २२
काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्या भुजाभ्यामेष शोभते। शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्या हिमवान्पर्वतोत्तम ॥२३
कुण्डलाभ्या तु यस्यैतद्भाति वक्त्र शुभेक्षणम्। पुनर्वस्वन्तरगत पूर्ण बिम्बमिवैन्दवम्॥ २४
आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेन राक्षसोत्तमम्। य दृष्ट्वा वानरा सर्वे भयार्ता विद्रुता दिश २५
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा। आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषण ॥ २६
दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुज । भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिप ॥ २७
तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो रणे। वृद्धसेवी श्रुतिधर सर्वास्त्रविदुषा वर ॥ २८
अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे। भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च समत ॥ २९
यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया। तनय धान्यमालिन्या अतिकायमिम विदु ॥३०
एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना। अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिता ॥३१
सुरासुरैरवध्यत्व दत्तमस्मै स्वयभुवा। एतच्च कवच दिव्य रथश्चैषोऽर्कभास्वर ॥ ३२
एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिता । रक्षितानि च रक्षासि यक्षाश्चापि निषूदिता ॥ ३३
वज्र विष्टम्भित येन बाणैरिन्द्रस्य धीमत । पाश सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा॥ ३४
एषोऽतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभ । रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्पहा॥ ३५
तदस्मिन्क्रियता यत्न क्षिप्र पुरुषपुङ्गव। पुरा वानरसैन्यानि क्षय नयति सायकै ॥ ३६
ततोऽतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम्। विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुन पुन ॥३७
त भीमवपुष दृष्ट्वा रथस्थ रथिना वरम्। अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकस' ॥ ३८
कुमुदो द्विविदो मैन्दो नील शरभ एव च। पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन्॥ ३९
तेषा वृक्षाश्च शैलाश्च शरै काञ्चनभूषणै । अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदा वर ॥ ४०
ताश्चैव सर्वान्स हरीञ्शरै सर्वायसैर्बली। विव्याधाभिमुखान्सख्ये भीमकायो निशाचर' ४१
तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्रा प्लवङ्गमा । न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तु महारणे॥ ४२
तत्सैन्य हरिवीराणा त्रासयामास राक्षस । मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पित ॥ ४३

---

१ अनुकर्षो रथाध स्थदारु । २ चतुर्हस्तपरिमाणत्सरुयुक्तौ। त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमर । ३ रक्तकण्ठमाल्य । ४ पुरा नयति नेष्यति। ५ हरि सिंह ।

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमान निजघान कंचित् ।
उपेत्य राम सधनु कलापी सगर्वित वाक्यमिद बभाषे ॥ ४४
रथे स्थितोऽह शरचापपाणिर्न प्राकृत कचन योधयामि ।
यश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५
तत्तस्य वाक्य ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ।
अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चाप च तत स्मयित्वा ॥ ४६
क्रुद्ध सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् । पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनु ॥ ४७
पूरयन्स महीं शैलानाकाश सागर दिश । ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥४८
सौमित्रेश्चापनिर्घोष श्रुत्वा प्रतिभय तदा । विसिस्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९
अथातिकाय कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् । आदाय निशित बाणमिद वचनमब्रवीत् ॥५०
बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षण । गच्छ किं कालसदृश मा योधयितुमिच्छसि ॥५१
न हि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणा हिमवानपि । सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२
सुखप्रसुप्त कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि । न्यस्य चाप निवर्तस्व मा प्राणाञ्जहि मद्गत ॥५३
अथ वा त्व प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ५४
पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुधसकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५
एष ते सर्पसकाशो बाण पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा सक्रुद्ध शर धनुषि सदधे ॥ ५६
श्रुत्वातिकायस्य वच सरोष सगर्वित सयति राजपुत्र ।
स सचुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्य च ततो महार्थम् ॥ ५७
न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ।
मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबल दुरात्मन् ॥ ५८
कर्मणा सूचयात्मान न विकत्थितुमर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्त स तु शूर इति स्मृत ॥ ५९
सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्व रथमास्थित । शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६०
तत शिरस्ते निशितै पातयिष्याम्यह शरै । मारुत कालसपक्कं वृन्तात्तालफल यथा ॥ ६१
अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणा । पास्यन्ति रुधिर गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥६२
बालोऽयमिति विज्ञाय न मावज्ञातुमर्हसि ॥ ६३
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्यु जानीहि सयुगे । बालेन विष्णुना लोकास्त्रय क्रान्तास्त्रिभि क्रमै
लक्ष्मणस्य वच श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् । अतिकाय प्रचुक्रोध बाण चोत्तममाददे ॥ ६५
ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षय । गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्ध द्रष्टुमागमन् ॥ ६६
ततोऽतिकाय कुपितश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप सक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥६७
तमापतन्त निशित शरमाशीविषोपमम् । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मण परवीरहा ॥ ६८
त निकृत्त शर दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् । अतिकायो भृश क्रुद्ध पञ्च बाणान्समाददे ॥ ६९
तान्शरान्सप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचर । तानप्राप्ताञ्शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुज ॥ ७०
स तांश्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मण परवीरहा । आददे निशित बाण ज्वलन्तमिव तेजसा ॥७१

---

१ ज्वलयितुम् ।

तमादाय धनु श्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मण । विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२
पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा । ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३
स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षस । ददृशे शोणितेनाक्त पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४
राक्षस प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडित । रुद्रबाणहत घोर यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५
चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबल । साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपु ॥
विधायैव विनम्यास्य नियम्य च भुजावुभौ । स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७७
एक त्रीन्पञ्च सप्तेति सायकान्राक्षसर्षभ । आददे सदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८
ते बाणा कालसकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युता । हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९
ततस्तान्राक्षसोत्सृष्टाञ्शरौघान्राघवानुज । असभ्रान्त प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभि॰ शरै ॥८०
ताञ्शरान्युधि सप्रेक्ष्य निकृत्तान्रावणात्मज । चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशित शरम्॥८१
स सधाय महातेजास्त बाण सहसोत्सृजत् । तत सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥८२
अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि । सुस्राव रुधिर तीव्र मद मत्त इव द्विप ॥ ८३
स चकार तदात्मान विशल्य सहसा विभु । जग्राह च शर तीक्ष्णमस्त्रेणापि च सदधे ॥८४
आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् । स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मन ८५
अतिकायोऽपि तेजस्वी सौर्यमस्त्र समादधे । तेन बाण भुजगाभ हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६
तदस्त्र ज्वलित घोर लक्ष्मण शरमाहितम् । अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तक ॥ ८७
आग्नेयेनाभिसयुक्त दृष्ट्वा बाण निशाचर । उत्ससर्ज तदा बाण दीप्त सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८
तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतु । तेजसा सप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजगमौ ॥ ८९
तावन्योन्य विनिर्दह्य पेततु पृथिवीतले । निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ ९०
ततोऽतिकाय सक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् । तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान्॥९१
ऐषीक निहत दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मज । याम्येनास्त्रेण सक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥९२
ततस्तदस्त्र चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचर । वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मण ॥ ९३
अथैन शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयद॰ । अभ्यवर्षत्सुसक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४
तेऽतिकाय समासाद्य कवचे वज्रभूषिते । भग्नाग्रशल्या सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५
तान्मोघानभिसप्रेक्ष्य लक्ष्मण॰ परवीरहा । अभ्यवर्षन्महेषूणा सहस्रेण महायशा॰ ॥ ९६
स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबल । अवध्यकवच सख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥
न शशाक रुज कर्तु युधि तस्य नरोत्तम ॥ ९७
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह । ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृत ॥ ९८
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा । अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणा कवची बली९९

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्य ।
समाददे बाणममोघवेग तद्ब्राह्ममस्त्र सहसा नियोज्य ॥ १००
तस्मिन्महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ।
दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥ १०१
त ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियोज्य चापे शर सुपुङ्ख यमदूतकल्पम् ।
सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाण युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२

१ लक्ष्मण ।

त लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेग समापतन्त ज्वलनप्रकाशम् ।
सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्ख तदातिकाय समरे ददर्श ॥ १०३
त प्रेक्षमाण सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकै ।
स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदातिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०४
तमागत प्रेक्ष्य तदातिकायो बाण प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ।
जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारै शूलैर्हुलैश्चाप्यविपन्नचेता ॥ १०५
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्त ।
प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्ट ततोऽतिकायस्य शिरो जहार ॥ १०६
तच्छिर सशिरस्त्राण लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् । पपात सहसा भूमौ शृङ्ग हिमवतो यथा ॥ १०७
त तु भूमौ निपतित दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् । बभूवुर्व्यथिता सर्वे हतशेषा निशाचरा ॥ १०८
ते विषण्णमुखा दीना प्रहारजनितश्रमा । विनेदुरुच्चैर्बहव सहसा विस्वरै स्वरै ॥ १०९
ततस्ते त्वरित याता निरपेक्षा निशाचरा । पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११०
प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानरा प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ।
अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिन हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १११
अतिबलमतिकायमभ्रकल्प युधि विनिपात्य स लक्ष्मण प्रहृष्ट ।
त्वरितमथ तदा स रामपार्श्व कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम ॥ ११२
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकसप्ततितम सर्ग ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितम' सर्गः ।

अतिकाय हत श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा । उद्वेगमगमद्राजा वचन चेदमब्रवीत् ॥ १
धूम्राक्ष परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृता वर । अकम्पन प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २
एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिण । जेतार परसैन्याना परैर्नित्यापराजिता ॥ ३
निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा । राक्षसा सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदा ॥
अन्ये च बहव शूरा महात्मानो निपातिता ॥ ४
प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम । यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरै शरै ॥ ५
यन्न शक्य सुरै सर्वैरसुरैर्वा महाबलै । मोक्तु तद्बन्धन घोर यक्षगन्धर्वकिन्नरै ॥ ६
तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७
ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् । ते सर्वे निहता युद्धे वानरै सुमहाबलै ॥ ८
त न पश्याम्यह युद्धे योऽद्य राम सलक्ष्मणम् । शासयेत्सबल वीर ससुग्रीवविभीषणम् ॥ ९
अहो नु बलवान्रामो महदस्त्रबल च वै ॥ १०
यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधन गता । त मन्ये राघव वीर नारायणमनामयम् ॥ ११
तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा । अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ १२
अशोकवनिकाया च यत्र सीताभिरक्ष्यते । निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्य॰ सर्वथैव न १३
यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुन पुन । सर्वतश्चापि तिष्ठध्व स्वै स्वै परिवृता बलै ॥ १४

---

१ हुलै द्विफलपत्राग्रायुधविशेषै ।

द्रष्टव्यं च पद तेषा वानराणा निशाचरा । प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वत ॥ १५
नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन । द्विषता बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थित सदा ॥ १६
ततस्ते राक्षसा सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् । वचन सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबला ॥ १७
स तान्सर्वान्समादिश्य रावणो राक्षसाधिप । मन्युशल्य वहन्दीन प्रविवेश स्वमालयम् १८
तत स सदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबल ।
तदेव पुत्रव्यसन विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनि श्वसत् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

ततो हतान्राक्षसपुङ्गवास्तान्देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् ।
रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरित शशसु ॥ १
ततो हतास्तान्सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्ष ।
पुत्रक्षय भ्रातृवध च घोर विचिन्त्य राजा विपुल प्रदध्यौ ॥ २
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीन शोकार्णवे सपरिपुप्लुवानम् ।
रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिद बभाषे ॥ ३
न तात मोह प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र ।
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थ समरेऽभिपातुम् ॥ ४
पश्याद्य राम सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ।
गतायुष भूमितले शयान शितै शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५
इमा प्रतिज्ञा शृणु शक्रशत्रो सुनिश्चिता पौरुषदैवयुक्ताम् ।
अद्यैव राम सह लक्ष्मणेन सतर्पयिष्यामि शरैरमोघै ॥ ६
अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्या ।
द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेय विष्णोरिवोग्र बलियज्ञवाटे ॥ ७
स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्व ।
समारुरोहानिलतुल्यवेग रथ खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८
तमास्थाय महातेजा रथ हरिरथोपमम् । जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दम ॥ ९
त प्रस्थित महात्मानमनुजग्मुर्महाबला । सहर्षमाणा बहवो धनु प्रवरपाणय ॥ १०
गजस्कन्धगता केचित्केचित्प्रवरवाजिभि । प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधरा ॥ ११
स शङ्खनिनदै पूर्णैर्भेरीणा चापि नि स्वनै । जगाम त्रिदशेन्द्रारि स्तूयमानो निशाचरैः॥ १२
स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदन । रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १३
अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितै । चारुचामरमुख्यैश्च मुख्य सर्वधनुष्मताम् ॥ १४
ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा । रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १५
स सप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दम । स्थापयामास रक्षासि रथ प्रति समन्तत ॥ १६
ततस्तु हुतभोक्तार हुतभुक्सदृशप्रभ । जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ १७

१ देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हता शशसु । २ खरश्रेष्ठसबन्धयुक्तम् ।

स हविर्लाजसत्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १८
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा १९
स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २०
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २१
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनभूषणः । हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः ॥ २२
सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा । धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २३
तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके । सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभःस्थलम् ॥ २४
स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।
स चापबाणासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेऽत्मानमचिन्त्यरूपः ॥ २५
ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् । निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २६
ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलङ्कृतैः । तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे ॥ २७
रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् । हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया २८
ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकाङ्क्षिणः । अभ्यवर्षंस्ततो घोरान्वानरान्शरवृष्टिभिः ॥ २९
स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि । रक्षोभिः संवृतः सख्ये वानरान्विचकर्त ह ॥ ३०
ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः । अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३१
इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः । वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३२
शरेणैकेन च हरीन्नव पञ्च च सप्त च । चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्सम्प्रहर्षयन् ॥ ३३
स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः । वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३४
ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः । पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३५
तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३६
ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः । व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥३७
रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः । नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३८
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवंगमाः । अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ३९
तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ ४०
ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः । वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४१
अष्टादश शरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् । विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ४२
सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः । पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४३
जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च । सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा ॥
घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४४
अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः । अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥४५
स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः । वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ४६
आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहिताम् । हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ४७

---

१ शस्त्राणि आयुधानि शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि परिस्तरणान्यासन् । २ बिभीतकाः कलिद्रुमविकाराः समिध आसन् । ३ वासांसि होमकाले स्वधार्याणि वासांसि लोहितान्यासन् । ४ कार्ष्णायसं स्रुवं कृतम् । ५ होमार्थमिति शेषः । ६ जीवतः कृष्णवर्णछागरूपं हविः । ७ आजुहाव । ८ अभिमन्त्रितवान् । ९ अभिमुखं प्रवृत्ताः ।

पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली। ससृज्य बाणवर्ष च शस्त्रवर्ष च दारुणम्॥
ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्त्वरितो बली॥ ४८
स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्ण महारणे वानरवाहिनीषु।
अदृश्यमान शरजालमुग्र ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु॥ ४९
ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्त।
रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्रा॥ ५०
ते केवल सददृशु शिताग्रान्बाणान्रणे वानरवाहिनीषु।
मायानिगूढ तु सुरेन्द्रशत्रु न चावृत राक्षसमभ्यपश्यन्॥ ५१
तत स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणै शिताग्रै।
प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान्॥ ५२
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसंनिभानि।
सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्र प्लवगेन्द्रसैन्ये॥ ५३
ततो ज्वलनसकाशै शरैर्वानरयूथपा। ताडिता शक्रजिद्बाणै प्रफुल्ला इव किंशुका॥ ५४
तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम्। राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभा॥ ५५
उदीक्षमाणा गगन केचिन्नेत्रेषु ताडिता। शरैर्विविशुरन्योन्य पेतुश्च जगतीतले॥ ५६
हनुमन्त च सुग्रीवमङ्गद गन्धमादनम्। जाम्बवन्त सुषेण च वेगदर्शिनमेव च॥ ५७
मैन्द च द्विविद नील गवाक्ष गजगोमुखौ। केसरि हरिलोमान विद्युद्दंष्ट्र च वानरम्॥ ५८
सूर्यानन ज्योतिमुख तथा दधिमुख हरिम्। पावकाक्ष नल चैव कुमुद चैव वानरम्॥ ५९
प्रासै शूलै शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसहितै। विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वास्तान्राक्षसोत्तम॥ ६०
स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खै।
ववर्ष राम सह वृष्टिजालै सलक्ष्मण भास्कररश्मिकल्पै॥ ६१
स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य।
समीक्षमाण परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच॥ ६२
असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रु।
निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्माञ्शरैरर्दयति प्रसक्त॥ ६३
स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकाय।
कथ नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्र॥ ६४
मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्र प्रभवश्च योऽस्य।
बाणावपातास्त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमना सहस्व॥ ६५
प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्र सर्वा दिश सायकवृष्टिजालै।
एतच्च सर्व पतिताग्र्यशूर न भ्राजते वानरराजसैन्यम्॥ ६६
आवा तु दृष्ट्वा पतितौ विसज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ।
ध्रुव प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम्॥ ६७

---

१ उत्पत्तिकारणम्।

ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत्। गृह्य जाम्बवत पादौ हनुमान्मारुतात्मज ॥ २४
श्रुत्वा हनुमतो वाक्य तथापि व्यथितेन्द्रिय । पुनर्जातमिवात्मान मन्यते स्मर्क्षपुङ्गव ॥ २५
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्त स जाम्बवान् ॥ २६
आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि । नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषा परम[1] सखा ॥ २७
त्वत्पराक्रमकालोऽय नान्य पश्यामि कचन । ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥
विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८
गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् । हिमवन्त नगश्रेष्ठ हनुमन्गन्तुमर्हसि ॥ २९
तत[1] काञ्चनमत्युच्चमृषभ पर्वतोत्तमम् । कैलासशिखर चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ ३०
तयो शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् । सर्वौषधियुत वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१
तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि सभवा । द्रक्ष्यस्योषधयो[2] दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३२
मृतसंजीवनी[3] चैव विशल्यकरणीमपि । सावर्ण्यकरणी चैव सन्धानकरणी तथा ॥ ३३
ता सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि । आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्य हनुमान्हरिपुङ्गव । आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णव ॥ ३५
स पर्वततटाग्रस्थ पीडयन्पर्वतोत्तमम् । हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वत ॥ ३६
हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वत । न शशाक तदात्मान सोढु भृशन्निपीडित[4] ॥ ३७
तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलु । शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३८
तस्मिन्सपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले । न शेकुर्वानरा स्थातु घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९
सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा । लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४०
पृथिवीधरसकाशो निपीड्य धरणीधरम् । पृथिवी क्षोभयामास सार्णवा मारुतात्मज ॥ ४१
आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् । मेरुमन्दरसकाश नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ ४२
नानाद्रुमलताकीर्ण विकासिकमलोत्पलम् । सेवित देवगन्धर्वै षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४३
विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम् । नानामृगगणाकीर्ण बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४४
सर्वानाकुलयस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् । हनुमान्मेघसकाशो ववृधे मारुतात्मज ॥ ४५
पद्भ्या तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम् । विवृत्योग्र ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४६
तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् । लङ्कास्था राक्षसा: सर्वे न शेकु स्पन्दितु भयात् ४७
नमस्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रम । राघवार्थे पर कर्म समीहत परतप ॥ ४८

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्प विनम्य पृष्ठ श्रवणे निकुञ्च्य ।
विवृत्य वक्त्र वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेग ॥ ४९
स वृक्षषण्डास्तरसा जहार शैलाञ्शिला प्राकृतवानरांश्च ।
बाहूरुवेगोद्धतसप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगा सलिले निपेतु ॥ ५०
स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजगारिनिकाशवीर्य ।
जगाम मेरु नगराजमग्र्य दिश प्रकर्षन्निव वायुसूनु ॥ ५१

---

१ दीप्तम् । २ ओषधी । ३ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । मृत सजीवयतीति मृतसजीवनी । जीवनानन्तर सञ्चारक्षमतार्थं विशल्य करोतीति विशल्यकरणी । विशल्ये कृते त्वच स धान करोतीति सन्धानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्य विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्य करोतीति सावर्ण्यकरणी । ४ त्रिकूटवननित्यवासिन ।

स सागर घूर्णितवीचिमाल तदा भृश भ्रामितसर्वसत्त्वम् ।
समीक्षमाण सहसा जगाम चक्र यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५२
स पर्वतान्वृक्षगणान्सरासि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ।
स्फीताञ्जनान्तानपि सम्प्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेग ॥ ५३
आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लम । हनुमास्त्वरितो वीर पितृतुल्यपराक्रम ॥ ५४
जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा । जगाम हरिशार्दूलो दिश शब्देन पूरयन् ॥ ५५
स्मरञ्जाम्बवतो वाक्य मारुतिर्वातरहसा । ददर्श सहसा चापि हिमवन्त महाकपि ॥ ५६
नानाप्रस्रवणोपेत बहुकन्दरनिर्झरम् । श्वेताभ्रचयसकाशै शिखरैश्चारुदर्शनै ॥
शोभित विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५७
स त समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् ।
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५८
स ब्रह्मकोश रजतालय च शक्रालय रुद्रशरप्रमोक्षम् ।
हयानन ब्रह्मशिरश्च दीप्त ददर्श वैवस्वतकिङ्कराश्च ॥ ५९
वज्रालय वैश्रवणालय च सूर्यप्रभ सूर्यनिबन्धन च ।
ब्रह्मासन शङ्करकार्मुक च ददर्श नाभि च वसुन्धराया ॥ ६०
कैलासमग्र्य हिमवच्छिला च तथर्षभ काञ्चनशैलमग्र्यम् ।
सदीप्तसर्वौषधिसम्प्रदीप्त ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६१
स त समीक्ष्यानलरश्मिदीप्त विसिस्मिये वासवदूतसूनु[1] ।
आवृत्य त चौषधिपर्वतेन्द्र तत्रौषधीना विचय[2] चकार ॥ ६२
स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपि । दिव्यौषधिधर शैल व्यचरन्मारुतात्मज ॥ ६३
महौषध्यस्तत सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे । विज्ञायार्थिनमायान्त ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६४
स ता महात्मा हनुमानपश्यश्चुकोप कोपाच्च भृश ननाद ।
अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्र तमुवाच वाक्यम् ॥ ६५
किमेतदेव सुविनिश्चित ते यद्राघवेनासि कृतानुकम्प ।
पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विशीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र[3] ॥ ६६
स तस्य शृङ्ग सनग सनाग सकाञ्चन धातुसहस्रजुष्टम् ।
विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानु प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६७
स त समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरासुरेन्द्रान् ।
सस्तूयमान खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेग ॥ ६८
स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्त भास्कराभ शिखर प्रगृह्य ।
बभौ तदा भास्करसनिकाशो रवे समीपे प्रतिभास्कराभ ॥ ६९
स तेन शैलेन भृश रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ।
सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन[4] ॥ ७०

---

१ वासवदूतो वायु । २ अन्वेषणम् । ३ एतच्छ्लोकान्तर इत्युक्त्वेत्यध्याहार्यम् । ४ हस्ते अर्पितेन ।

त वानरा¹ प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चै स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ।
तेषा समुत्कुष्टरव निशम्य लङ्कालया भीमतर विनेदु ॥ ७१
ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ।
हर्युत्तमेभ्य शिरसाभिवाद्य विभीषण तत्र स सस्वजे च ॥ ७२
तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ त गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ।
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीरा ॥ ७३
सर्वे विशल्या विरुज क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्यु· ।
गन्धेन तासा प्रवरौषधीना सुप्ता निशान्तेष्विव सप्रबुद्धा ॥ ७४
यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसा । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७५
ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसा कपिकुञ्जरै । हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७६
ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्य ।
निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

ततोऽब्रवीन्महातेजा सुग्रीवो वानराधिप । अर्थ्य विज्ञापयश्चापि हनुमन्तमिद वच ॥ १
यतो हत कुम्भकर्ण कुमाराश्च निषूदिता । नेदानीमुपनिर्हार रावणो दातुमर्हति ॥ २
ये ये महाबला सन्ति लघवश्च प्लवगमा । लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्का प्लवगर्षभा ॥ ३
ततोऽस्त गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिमुखा सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभा ४
उल्काहस्तैर्हरिगणै सर्वत समभिद्रुता । आरक्षस्था विरूपाक्षा सहसा विप्रदुद्रुवु ॥ ५
गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च । प्रासादेषु च सहृष्टा ससृजुस्ते हुताशनम् ॥
तेषा गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्तदा ॥ ६
प्रासादा पर्वताकारा पतन्ति धरणीतले । अगरुर्दह्यते तत्र वर च हरिचन्दनम् ॥ ७
मौक्तिका मणय स्निग्धा वज्र चापि प्रवालकम् । क्षौम च दह्यते तत्र कौशेय चापि शोभन ८
आविक विविध चौर्ण काञ्चन भाण्डमायुधम् । नानाविकृतसस्थान वाजिभाण्डपरिच्छदौ॥ ९
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च सस्कृता । तनुत्राणि च योधाना हस्त्यश्वाना च वर्म च १०
खड्गा धनूषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तय । रोमज वालज चर्म व्याघ्रज चाण्डज बहु ॥ ११
मुक्तामणिविचित्राश्च प्रासादाश्च समन्तत । विविधानस्त्रसयोगानग्निर्दहति तत्र वै ॥ १२
नानाविधान्गृहच्छन्दान्ददाह हुतभुक्तदा । आवासान्राक्षसाना च सर्वेषा गृहगर्धिनाम् ॥ १३
हेमचित्रतनुत्राणा स्रग्दामाम्बरधारिणाम् । शीधुपानचलाक्षाणा मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४
कान्तालम्बितवस्त्राणा शत्रुसजातमन्युनाम् । गदाशूलासिहस्ताना खादता पिबतामपि ॥ १५
शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्ताना प्रियै सह । त्रस्ताना गच्छता तूर्ण पुत्रानादाय सर्वत ॥ १६

---

१ मृतशरीरसत्याप्रतिपत्त्यथम् । २ सव एव हता । ३ लङ्काया स्थित एव प्राक्षिपत् । ४ युद्धाय उपनिष्क्रमणम् । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोग । ५ कतुम् । ६ वेगव त । ७ दग्धुमिति शेष । ८ गुल्मस्था । ९ उपकरणम् । १० नानाविधविकारवद्विचित्रसनिवेशम् । ११ अश्वालकारपल्ययनादिपरिबर्हौ । १२ कम्बलादि । १३ चामरादि । १४ वैयाघ्र नखादि । १५ कस्तूरिकादिद्रव्यम् ।

तेषा शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् । अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुन ॥ १७
सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥ १८
रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वश । मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९
क्रौञ्चबर्हिणवीणाना भूषणाना च नि स्वनै । नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह स ॥२०
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे । विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१
ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ । वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरे ॥ २२
विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गना । त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशु ॥ २३
तानि निर्दह्यमानानि दूरत प्रचकाशिरे । हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४
हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि । रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकै ॥ २५
हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि । बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णव ॥ २६
अश्व मुक्त गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोऽपसर्पति । भीतो भीत गज दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते॥२७
लङ्काया दह्यमानाया शुशुभे स महार्णव । छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णव ॥ २८
सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी । लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा॥ २९
नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुष । स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३०
प्रदग्धकायानपरान्राक्षसान्निर्गतान्बहि । सहसाभ्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सव ॥ ३१
उद्घुष्ट वानराणा च राक्षसाना च निस्वन । दिशो दश समुद्र च पृथिवी चान्वनादयत् ३२
विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । असम्भ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३
ततो विस्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् । बभूव तुमुल शब्दो राक्षसाना भयावह ॥ ३४
अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत् । भगवानिव सक्रुद्धो भवो वेदमय धनु ॥ ३५
उद्घुष्ट वानराणा च राक्षसाना च निस्वनम् । ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावतिरामस्य शुश्रुवे॥३६
वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसाना च निस्वन । ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रय व्याप दिशो दश ॥३७
तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् । कैलासशृङ्गप्रतिम विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८
ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च । सनाहो राक्षसेन्द्राणा तुमुल समपद्यत॥ ३९
तेषा सनह्यमानाना सिहनाद च कुर्वताम् । शर्वरी राक्षसेन्द्राणा रौद्रीव समपद्यत ॥ ४०
आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना । आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्व प्लवगर्षभा ॥ ४१
यश्च वो वितथ कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थित । स हन्तव्यो हि सप्लुत्य राजशासनदूषक ॥ ४२
तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु । स्थितेषु द्वारमासाद्य रावण मन्युराविशत् ॥ ४३
तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश । रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४
स निकुम्भ च कुम्भ च कुम्भकर्णात्मजावुभौ । प्रेषयामास सक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभि सह ॥ ४५
यूपाक्ष शोणिताक्षश्च प्रजङ्घ कम्पनस्तथा । निर्ययु कौम्भकर्णिभ्या सह रावणशासनात् ४६
शशास चैव तान्सर्वान्राक्षसान्सुमहाबलान् । नादयन्गच्छतात्रैव जयध्व शीघ्रमेव च ॥ ४७
ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधा । लङ्काया निर्ययुर्वीरा प्रणदन्त पुन पुन ॥ ४८
रक्षसा भूषणस्थाभिर्भाभि स्वाभिश्च सर्वश । चक्रुस्ते सप्रभ व्योम हरयश्चाग्निभि सह ॥४९
तत्र ताराधिपस्याभा ताराणा च तथैव च । तयोराभरणस्था च बलयोर्द्यामभासयन् ॥ ५०

---

१ हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि च । २ निदाघे । ३ इति सुग्रीवेण आदिष्टा इत्यन्वय । ४ गात्रविनामविस्तारात् ।

चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणा ज्वलता च भा । हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वत ५१
तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्ताना गृहाणा सागर पुन । भाभि ससक्तपातालश्चलोर्मि शुशुभेऽधिकम् ५२
पताकाध्वजससक्तमुत्तमासिपरश्वधम् । भीमाश्वरथमातङ्ग नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् । तद्राक्षसबल घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ॥ ५४
ददृशे ज्वलितप्रास किङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुज व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५
व्याघूर्णितमहाशस्त्र बाणससक्तकार्मुकम् । गन्धमाल्यमधूत्सेकसमोदितमहानिलम् ॥ ५६
घोर शूरजनाकीर्ण महाम्बुधरनिस्वनम् ॥ ५७
तद्दृष्ट्वा बलमायान्त राक्षसाना सुदारुणम् । सचचाल प्लवङ्गाना बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५८
जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बल रक्षसा महत् । अभ्ययात्प्रत्यरिबल पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५९
तेषा भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि । राक्षसाना बल श्रेष्ठ भूयस्तरमशोभत ॥ ६०
तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सव । तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६१
तथैवापतता तेषा कपीनामसिभि शितै । शिरासि सहसा जह्रू राक्षसा भीमदर्शना ॥ ६२
दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तका । शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसा ॥ ६३
तथैवाप्यपरे तेषा कपीनामभिलक्षिता । प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसाना तरस्विनाम् ॥ ६४
तथैवाप्यपरे तेषा कपीनामसिभि शितै । हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचरा ॥ ६५
घ्नन्तमन्य जघानान्य पातयन्तमपातयत् । गर्हमाण जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६६
देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपर पुन । कि क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्य बभाषिरे॥६७
विप्रलम्बितवस्त्र च विमुक्तकवचायुधम् । समुद्यतमहाप्रास यष्टिशूलासिसकुलम् ॥
प्रावर्तत महारौद्र युद्ध वानररक्षसाम् ॥ ६८
वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे । राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९
विस्रस्तकेशवसन विध्वस्तकवचध्वजम् । बल राक्षसमालम्ब्य वानरा पर्यवारयन् ॥ ७०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

प्रवृत्ते सकुले तस्मिन्घोरे वीरजनक्षये । अङ्गद कम्पन वीरमाससाद रणोत्सुक ॥ १
आहूय सोऽङ्गद कोपात्ताडयामास वेगित । गदया कम्पन पूर्व स चचाल भृशाहत ॥ २
स सज्ञा प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखर गिरे । अर्दितश्च प्रहारेण कम्पन पतितो भुवि ॥ ३
ततस्तु कम्पन दृष्ट्वा शोणिताक्षो हत रणे । रथेनाभ्यपतत्क्षिप्र तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४
सोऽङ्गद निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगित । शरीरदारणैस्तीक्ष्णै कालाग्निसमविग्रहै. ॥ ५
क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदन्तै शिलीमुखै । कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितै शरै ॥ ६
अङ्गद प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्र प्रतापवान् । धनुरग्र्य रथ बाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७
शोणिताक्षस्तत. क्षिप्रमसिचर्म समाददे । उत्पपात दिव क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८
त क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली । करेण तस्य त खड्ग समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९
तस्या सफलके खड्ग निजघान ततोऽङ्गद । यज्ञोपवीतवच्चैन चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १०

---

१ कपीना मध्ये ।

त प्रगृह्य महाखड्ग विनद्य च पुन पुन । वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११
आयसी तु गदा वीर प्रगृह्य कनकाङ्गद । शोणिताक्ष समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥ १२
प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्र महाबलम् ॥ १३
तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठ शोणिताक्षप्रजङ्घयो । विशाखयोर्मध्यगत पूर्णचन्द्र इवाभवत् ॥ १४
अङ्गद परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च । तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १५
अभिपेतुर्महाकाया प्रतियत्ता महाबला । राक्षसा वानरान्रोषादसिचर्मगदाधरा ॥ १६
त्रयाणा वानरेन्द्राणा त्रिभी राक्षसपुङ्गवै । ससक्ताना महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७
ते तु वृक्षान्समादाय सम्प्रचिक्षिपुराहवे । खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान्प्रजङ्घो महाबल ॥ १८
रथानश्वान्द्रुमै शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे । शरौघै प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो निशाचर ॥ १९
सृष्टान्द्विविदमैन्दाभ्या द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्ष प्रतापवान् २०
उद्यम्य विपुल खड्ग परमर्मनिकृन्तनम् । प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगित ॥ २१
तमभ्याशगत दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबल । आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२
बाहु चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसि ॥ २३
त दृष्ट्वा पतित भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम् । मुष्टि सवर्तयामास वज्रकल्प महाबल ॥ २४
ललाटे स महावीर्यमङ्गद वानरर्षभम् । आजघान महातेजा स मुहूर्त चचाल ह ॥ २५
स सज्ञा प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्र प्रतापवान् । प्रजङ्घस्य शिर कायात्खड्गेनापातयत्क्षितौ २६
स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्ष पितृव्ये निहते रणे । अवरुह्य रथात्क्षिप्र क्षीणेषु खड्गमाददे ॥ २७
तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य यूपाक्ष द्विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २८
गृहीत भ्रातर दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबल । आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविद तत ॥ २९
स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबल । उद्यता च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३०
एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथप । यूपाक्ष ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३१
तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवगाभ्या तरस्विनौ । चक्रतु समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटन भृशम् ॥ ३२
द्विविद शोणिताक्ष तु विददार नखैर्मुखे । निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥३३
यूपाक्षमपि सक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथप । पीडयामास बाहुभ्या स पपात हत क्षितौ ॥ ३४
हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यत ॥ ३५
आपतन्ती च वेगेन कुम्भस्ता सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३६
अथोत्कृष्ट महावीर्यैर्लब्धलक्षै प्लवगमै । निपातितमहावीरा दृष्ट्वा रक्षश्चमू तत ॥
कुम्भ प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७
स धनुर्धन्विना श्रेष्ठ प्रगृह्य सुसमाहित । मुमोचाशीविषप्रख्याञ्शरान्देहविदारणान् ॥ ३८
तस्य तच्छुशुभे भूय सशर धनुरुत्तमम् । विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९
आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविद तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४०
सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपद स्फुरन् । निपपाताद्रिकूटाभो विह्वल प्लवगोत्तम ॥ ४१
मैन्दस्तु भ्रातर दृष्ट्वा भग्न तत्र महाहवे । अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महती शिलाम् ॥ ४२
ता शिला तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः । बिभेद ता शिला कुम्भ प्रसन्नै पञ्चभि शरै ४३

१ शिथिलपदविन्यास ।

सन्धाय चान्य सुमुखं शरमाशीविषोपमम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥४४
स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथप । मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छित ॥ ४५
अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६
तमापतन्त विव्याध कुम्भ पञ्चभिरायसै । त्रिभिश्चान्यै शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरै ॥ ४७
सोऽङ्गद विविधैर्बाणै कुम्भो विव्याध वीर्यवान् । अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णै कनकभूषणै ४८
अङ्गद प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते । शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ४९
स प्रचिच्छेद तान्सर्वान्बिभेद च पुन शिला । कुम्भकर्णात्मज श्रीमान्वालिपुत्रसमीरिता॥
आपतन्त च सप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् । भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम्॥
तस्य सुस्राव रुधिर पिहिते चास्य लोचने ॥ ५१
अङ्गद पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते । सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२
सपीड्य चोरसि स्कन्ध करेणाभिनिवेश्य च । किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गज ॥५३
तमिन्द्रकेतुप्रतिम वृक्ष मन्दरसनिभम् । समुत्सृजन्त वेगेन पश्यता सर्वरक्षसाम् ॥ ५४
स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभि कायभेदनै ५५ अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्ण ससाद च मुमोह च ५६
अङ्गद व्यथित दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे । दुरासद हरिश्रेष्ठ रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७
रामस्तु व्यथित श्रुत्वा वालिपुत्र रणाजिरे । व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवत्प्रमुखास्तत[१] ॥ ५८
ते तु वानरशार्दूला श्रुत्वा रामस्य शासनम् । अभिपेतु सुसक्रुद्धा कुम्भमुद्यतकार्मुकम्॥५९
ततो द्रुमशिलाहस्ता कोपसरक्तलोचना । रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गद वानरर्षभा ॥ ६०
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानर । कुम्भकर्णात्मज वीर क्रुद्धा समभिदुद्रुवु[२] ॥ ६१
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् । आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२
तस्य बाणपथ प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् । वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधि ॥ ६३
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्शरवृष्टिभिरर्दितान् । अङ्गद पृष्ठत कृत्वा भ्रातृज प्लवगेश्वर ॥ ६४
अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीव कुम्भमाहवे । शैलसानुचर नाग वेगवानिव केसरी ॥ ६५
उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान्धवान्बहून् । अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप च महाबल ॥६६
ता छादयन्तीमाकाश वृक्षवृष्टि दुरासदाम् । कुम्भकर्णात्मज शीघ्र चिच्छेद निशितै शरै ६७
अभिलक्षेण[३] तीव्रेण कुम्भेन निशितै शरै । आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोरा शतघ्नय ॥ ६८
द्रुमवर्ष तु तच्छिन्न दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् । वानराधिपति श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ६९
निर्भिद्यमान सहसा सहमानश्च ताञ्शरान् । कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥७०
अवप्लुत्य तत शीघ्र कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । अब्रवीत्कुपित कुम्भ भग्नशृङ्गमिव द्विपम्॥७१
निकुम्भाग्रज वीर्य ते बाणवेगवदद्भुतम् । सनतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२
प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम । एकस्त्वमनुजातोऽसि पितर बलवृत्तत ॥ ७३
त्वामेवैक महाबाहु चापहस्तमरिंदमम् । त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधय ॥ ७४
विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५
वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६

---

१ रक्षितुमिच्छन्त । २ अभिगतलक्ष्येण । ३ व्याप्ता । ४ तव वा रावणस्य वा रावणतुल्येत्यर्थ । ५ प्रह्लादबल्यो वृत्रघ्ना दीना च उपमा यस्य तस्य सबुद्धि । ६ बलव्यापारेण ।

धनुषीन्द्रजितस्तुल्य• प्रतापे रावणस्य च । त्वमद्य रक्षसा लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यत ॥ ७७
महाविमर्द समरे मया सह तवाद्भुतम् । अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८
कृतमप्रतिम कर्म दर्शित चास्त्रकौशलम् । पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमा ॥ ७९
उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हत । कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्त पश्य मे बलम् ॥ ८०
तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानित । अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥
तत कुम्भस्तु सुग्रीव बाहुभ्या जगृहे तदा ॥ ८१
गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहु । अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥
सुधूमा मुखतो ज्वाला विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२
तयो पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही । व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालय ॥ ८३
तत कुम्भ समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि । पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४
तत कुम्भनिपातेन जलराशि समुत्थित । विन्ध्यमन्दरसकाशो विससर्प समन्तत ॥ ८५
तत कुम्भ समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६
तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् । स च मुष्टिर्महावेग प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७
तदा वेगेन तत्रासीत्तेज प्रज्वलित मुहु । वज्रनिष्पेषसजाता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥ ८८
स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभ । मुष्टि सवर्तयामास वज्रकल्प महाबल ॥ ८९
अर्चि सहस्रविकच रविमण्डलसप्रभम् । स मुष्टि पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९०
स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडित । निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावक ॥ ९१
मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षस । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२
कुम्भस्य पततो रूप भग्नस्योरसि मुष्टिना । बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूप गवांपते ॥ ९३
तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
मही सशैला सवना चचाल भय च रक्षास्यधिक विवेश ॥ ९४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भो भ्रातर दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् । प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १
तत स्रग्दामसन्नद्ध दत्तपञ्चाङ्गुल शुभम् । आददे परिघ वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २
हेमपट्टपरिक्षिप्त वज्रविद्रुमभूषितम् । यमदण्डोपम भीम रक्षसा भयनाशनम् ॥ ३
तमाविध्य महातेजा शक्रध्वजसम तदा । विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रम• ॥ ४
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि । कुण्डलाभ्या च चित्राभ्या मालया च विचित्रया ॥ ५
निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च । यथेन्द्रधनुषा मेघ सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मन । प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावक ॥ ७
नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमै । सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनै सह ॥ ८
सताराग्रहनक्षत्र सचन्द्र समहाग्रहम् । निकुम्भपरिघाघूर्ण भ्रमतीव नभ स्थलम् ॥ ९
दुरासदश्च सजज्ञे परिघाभरणप्रभ । कपीना स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थित ॥ १०

---

१ प्रतिहत । २ गवापते सूर्यस्य । ३ आवहादिसप्तमहावायूना सन्धि पुस्फोट । एतेन परिघस्य दैर्घ्यमुक्तम् । ४ अलकया ।

राक्षसा वानराश्चापि न शेकु स्पन्दितु भयात् । हनुमास्तु विवृत्योरस्तस्थौ तस्याग्रतो बली ११
परिघोपमबाहुस्तु परिघ भास्करप्रभम् । बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२
स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघ शतधा कृत । विशीर्यमाण सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३
स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपि । परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचल ॥ १४
स तदाभिहतस्तेन हनुमान्प्लवगोत्तम । मुष्टि सवर्तयामास बलेनातिमहाबल ॥ १५
तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् । अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रम ॥ १६
तत पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् । मुष्टिना तेन सजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता १७
स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह । स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्त महाबलम् ॥ १८
विचुक्रुशुस्तदा सख्ये भीम लङ्कानिवासिन । निकुम्भेनोद्यत दृष्ट्वा हनुमन्त महाबलम् ॥ १९
स तदा ह्रियमाणोऽपि कुम्भकर्णात्मजेन ह । आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २०
आत्मान मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत । हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भ मारुतात्मज ॥ २१
निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भ निष्पिपेष ह । उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२
परिगृह्य च बाहुभ्या परिवृत्य शिरोधराम् । उत्पाटयामास शिरो भैरव नदतो महत् ॥ २३

अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयो सुभीमम् ॥ २४
व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदु प्लवङ्गा दिश सस्वनुश्च ।
चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भय राक्षसाना बल चाविवेश ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भ च हत श्रुत्वा कुम्भ च विनिपातितम् । रावण परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १
नैर्ऋत क्रोधशोकाभ्या द्वाभ्या तु परिमूर्च्छित । खरपुत्र विशालाक्ष मकराक्षमचोदयत् ॥ २
गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वित । राघव लक्ष्मण चैव जहि ताश्च वनौकस ॥ ३
रावणस्य वच श्रुत्वा शूरमानी खरात्मज । बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचर ॥ ४
सोऽभिवाद्य दशग्रीव कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ५
समीपस्थ बलाध्यक्ष खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् । रथश्चानीयता शीघ्र सैन्य चाहूयता त्वरात् ॥ ६
तस्य तद्वचन श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचर । स्यन्दन च बल चैव समीप प्रत्यपादयत् ॥ ७
प्रदक्षिण रथ कृत्वा आरुरोह निशाचर । सूत सचोदयामास शीघ्र मे रथमावह ॥ ८
अथ तान्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् । यूय सर्वे प्रयुध्यध्व पुरस्तान्मम राक्षसा ॥ ९
अह राक्षसराजेन रावणेन महात्मना । आज्ञप्त समरे हन्तु तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १०
अद्य राम वधिष्यामि लक्ष्मण च निशाचरा । शाखामृग च सुग्रीव वानराश्च शरोत्तमै ॥ ११
अद्य शूलनिपातैश्च वानराणा महाचमूम् । प्रदहिष्यामि सप्राप्त शुष्केन्धनमिवानल ॥ १२
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचन ते निशाचरा । सर्वे नानायुधोपेता बलवन्त समागता ॥ १३

---

१ स्थिन । २ उत्तरसगद्वयार्थ सग्रहेण दर्शयन्ति-अथेति । विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनो राममकराक्षयो युद्ध बभूव । ३ त्वरया ।

ते कामरूपिण सर्वे दंष्ट्रिण पिङ्गलेक्षणा । मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानका ॥१४
परिवार्य महाकाया महाकाय खरात्मजम् । अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥१५
शङ्खभेरीसहस्राणामाहताना समन्तत । क्ष्वेलितास्फोटिताना च तत शब्दो महानभूत् ॥ १६
प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोद सारथेस्तदा । पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षस ॥ १७
तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिता । चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययु ॥ १८
प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपासु खरदारुण । निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मते ॥ १९
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमा । अचिन्त्य निर्गता सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २०

घनगजमहिषाङ्कतुल्यवर्णा समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्ना ।
अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचरा परित समुन्नदन्तः ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

निर्गत मकराक्ष ते दृष्ट्वा वानरयूथपा । आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिता ॥ १
तत प्रवृत्त सुमहत्तद्युद्ध रोमहर्षणम् । निशाचरै प्लवङ्गाना देवाना दानवैरिव ॥ २
वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनै । अन्योन्य मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचरा ॥ ३
शक्तिखङ्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचरा । पट्टसैर्भिण्डिपालैश्च निर्घातैश्च समन्तत ॥ ४
पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा । कदन कपिवीराणा चक्रुस्ते रजनीचरा ॥ ५
बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानरा । सम्भ्रान्तमनस सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिता ॥ ६
तान्दृष्ट्वा राक्षसा सर्वे द्रवमाणान्वलीमुखान् । नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जितकाशिन ॥ ७
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्तत । रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८
वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचर । क्रोधानलसमाविष्टो वचन चेदमब्रवीत् ॥ ९
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्ध ददामि ते । त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तै शितै शरै १०
यत्तदा दण्डकारण्ये पितर हतवान्मम । मदग्रत स्वकर्मस्थ[1] दृष्ट्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११
दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन्मम राघव । यन्मयासि न दृष्टस्त्व तस्मिन्काले महावने ॥ १२
दिष्ट्यासि दर्शन राम मम त्व प्राप्तवानिह । काङ्क्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृग ॥१३
अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषय[2] गत । ये त्वया निहता वीरा सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४
बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम । पश्यन्तु सकला लोकास्त्वा मा चैव रणाजिरे ॥ १५
अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्या वा महाहवे । अभ्यस्त येन[3] वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥१६
मकराक्षवच श्रुत्वा रामो दशरथात्मज । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७
कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु । न रणे शक्यते जेतु विना युद्धेन वाग्बलात् ॥१८
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसा त्वत्पिता च य. । त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९
स्वाशितास्तव मासेन गृध्रगोमायुवायसा. । भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुरा ॥ २०
राघवेणैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचर । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१
ताञ्शराञ्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा । निपेतुर्भुवि ते च्छिन्ना रुक्मपुङ्खा सहस्रश ॥ २२

---

१ वधकर्मस्थम् । यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्तमित्यर्थ । २ यमलोकम् । ३ येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तम् ।

तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा। रक्षस खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा। धनुर्मुक्त स्वनोत्कृष्ट श्रूयते च रणाजिरे ॥२४
देवदानवगन्धर्वा किन्नराश्च महोरगा। अन्तरिक्षगता सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५
विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुण वर्धते परम्। कृतप्रतिकृतान्योन्य कुरुता तौ रणाजिरे ॥ २६
राममुक्तास्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे। रक्षोमुक्तास्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरै २७
बाणौघैर्विततास्सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा। सञ्छन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८
तत क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षस। अष्टाभिरथ नाराचै सूत विव्याध राघव ॥ २९
भित्त्वा शरै रथ रामो रथाश्वान्समपातयत्। विरथो वसुधा तिष्ठन्मकराक्षो निशाचर ॥३०
तत्तिष्ठद्वसुधा रक्ष शूल जग्राह पाणिना। त्रासन सर्वभूताना युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३१
विभ्राम्य तु महच्छूल प्रज्वलत्तं निशाचर। स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महाहवे ॥ ३२
तमापतन्त ज्वलित खरपुत्रकराच्च्युतम्। बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूल चिच्छेद राघव ॥ ३३
स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डित। व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि३४
तच्छूल निहत दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा। साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥३५
त दृष्ट्वा निहत शूल मकराक्षो निशाचर। मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थ तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥३६
स तं दृष्ट्वा पतन्त वै प्रहस्य रघुनन्दन। पावकास्त्र ततो राम सदधे तु शरासने ॥ ३७
तेनास्त्रेण हत रक्ष काकुत्स्थेन तदा रणे। सञ्छिन्नहृदय तत्र पपात च ममार च ॥ ३८
दृष्ट्वा ते राक्षसा सर्वे मकराक्षस्य पातनम्। लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३९

दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनिचर निहत खरात्मज तम्।
ददृशुरथ सुरा भृश प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहत यथा विकीर्णम् ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनाशीतितम सर्ग ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः।

मकराक्ष हत श्रुत्वा रावण समितिजय। क्रोधेन महताविष्टो दन्तान्कटकटापयन् ॥ १
कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन्। आदिदेशाथ सङ्क्रुद्धो रणायेन्द्रजित सुतम्॥२
जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्व बलाधिक ॥३
त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्र जयसि सयुगे। किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि सयुगे ॥ ४
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वच। यज्ञभूमौ स विधिवत्पावक जुहवेन्द्रजित् ॥ ५
जुह्वतश्चापि तत्राग्नि रक्तोष्णीषधरा स्त्रिय। आजग्मुस्तत्र सम्भ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणि ६
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतका। लोहितानि च वासासि स्रुव कार्ष्णायस तथा ७
सर्वतोऽग्नि समास्तीर्य शरपत्रै सतोमरैः। छागस्य कृष्णवर्णस्य गल जग्राह जीवत ॥ ८
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिष। बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजय दर्शयन्ति च ॥ ९
प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभ। हविस्तत्प्रतिजग्राह पावक स्वयमुत्थित ॥ १०
हुत्वाग्नि तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान्। आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगत शुभम् ॥ ११
स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युत। आरोपितमहाचाप शुशुभे स्यन्दनोत्तम ॥ १२
जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छद। मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथ समलङ्कृत ॥ १३

१ मृगाकारप्रतिमाभि। २ चन्द्राकारैरर्धचन्द्राकारैश्च रचनाविशेषै।

जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसंनिभः । बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलङ्कृतः ॥ १४
तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः । स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५
सोऽभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित्समितिंजयः । हुत्वाग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६
अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने । जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् १७
अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् । करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १८
आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९
स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २०
इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् । संततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् २१
स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२
तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४
स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥ २५
नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः । शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६
घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् । स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७
स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् । विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८
तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ । हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९
अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः । निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३०
अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ । तानिषून्पततो भल्लैरनेकैर्निचकर्ततुः ॥ ३१
यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् । ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेऽस्त्रमुत्तमम्॥३२
रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् । विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ३३
तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः । बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ॥ ३४
नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् । न चान्यद्विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ३५
तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः । बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम्॥३७
तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८
नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि । अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९
अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल । आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४०
तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् । राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१

यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभःस्थलं वा ।
एवं निगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ।
वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

---

१ निर्ऋतिदेवताके । २ संततान ववर्ष । ३ विहायसा गमनम् । ४ प्रयोक्ष्यावः ।

एकाशीतितमः सर्गः ।

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मन । सनिवृत्त्याहवात्तस्मात्सविवेश पुर तत ॥ १
सोऽनुस्मृत्य वध तेषा राक्षसाना तरस्विनाम् । क्रोधताम्रेक्षण शूरो निर्जगाम महाद्युति ॥२
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृत । इन्द्रजित्तु महावीर्य पौलस्त्यो देवकण्टक ॥ ३
इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रणायाभ्युद्यतौ वीरौ माया प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४
इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीता मायामयी तत । बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५
मोहनार्थं तु सर्वेषा बुद्धि कृत्वा सुदुर्मति । हन्तु सीता व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६
त दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्त नगर्या काननौकस । उत्पेतुरभिसक्रुद्धा शिलाहस्ता युयुत्सव ॥ ७
हनुमान्पुरतस्तेषा जगाम कपिकुञ्जर । प्रगृह्य सुमहच्छृङ्ग पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८
स ददर्श हतानन्दा सीतामिन्द्रजितो रथे । एकवेणीधरा दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९
परिक्लिष्टैकवसनाममृजा राघवप्रियाम् । रजोमलाभ्यामालिप्तै सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १०
ता निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य तु । बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११
ता दीना मलदिग्धाङ्गी रथस्था दृश्य मैथिलीम् । बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत् ॥
अब्रवीत्ता तु शोकार्ता निरानन्दा तपस्विनीम् । सीता रथस्थिता दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् ॥
कि समर्थितमस्येति चिन्तयन्स महाकपि । सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १४
तद्वानरबल दृष्ट्वा रावणि क्रोधमूर्च्छित । कृत्वा विकोश निस्त्रिश मूर्ध्नि सीता परामृशत् १५
ता स्त्रिय पश्यता तेषा ताडयामास रावणि । क्रोशन्ती राम रामेति मायया योजिता रथे १६
गृहीतमूर्धजा दृष्ट्वा हनुमान्दैन्यमागत । शोकज वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मज ॥ १७
ता दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषी प्रियाम् । अब्रवीत्परुष वाक्य क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् १८
दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृश । ब्रह्मर्षीणा कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रित ॥ १९
धिक्त्वा पापसमाचार यस्य ते मतिरीदृशी ॥ २०
नृशसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम । अनार्यस्येदृश कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २१
च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली । कि तवैषापराद्धा हि यदेना हन्तुमिच्छसि २२
सीता च हत्वा न चिर जीविष्यसि कथचन । वधार्हकर्मणानेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २३
ये च स्त्रीघातिना लोका लोकवध्येषु कुत्सिता । इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिपत्स्यसे ॥२४
इति ब्रुवाणो हनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृत । अभ्यधावत सक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुत प्रति ॥ २५
आपतन्त महावीर्य तदनीक वनौकसाम् । रक्षसा भीमवेगानामनीक तु न्यवारयत् ॥ २६
स ता बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् । हरिश्रेष्ठ हनूमन्तमिन्द्रजित्प्रत्युवाच ह ॥ २७
सुग्रीवस्त्व च रामश्च यन्निमित्तमिहागता । ता हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २८
इमा हत्वा ततो राम लक्ष्मण त्वा च वानर । सुग्रीव च वधिष्यामि त चानार्य विभीषण २९
न हन्तव्या स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम । पीडाकरममित्राणा यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ ३०
तमेवमुक्त्वा रुदती सीता मायामयी तदा । शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ ३१
यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी । सा पृथिव्या पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥
तामिन्द्रजित्स्वय हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥ ३२

---

१ किसमर्थित को वाभिप्राय ।

मया रामस्य पश्येमा कोपेन च निषूदिताम् । एषा विशस्ता वैदेही विफलो व परिश्रम ३३
तत खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजितस्त्वयम् । हृष्ट स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ३४
वानरा शुश्रुवु शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिता । व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्ग सश्रितस्य च ॥ ३५
तथा तु सीता विनिहत्य दुर्मति प्रहृष्टचेता स बभूव रावणि ।
त हृष्टरूप समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपा सहसा प्रदुद्रुवु ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्राद शक्राशनिसमस्वनम् । वीक्षमाणा दिश सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभा ॥ १
तानुवाच तत सर्वान्हनुमान्मारुतात्मज । विषण्णवदनान्दीनास्त्रस्तान्विद्रवत पृथक् ॥ २
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवगमा । त्यक्तयुद्धसमुत्साहा शूरत्व क्वनु वो गतम् ॥ ३
पृष्ठतोऽनुव्रजध्व मामग्रतो यान्तमाहवे । शूरैरभिजनोपेतैरयुक्त हि निवर्तितुम् ॥ ४
एवमुक्ता सुसहृष्टा वायुपुत्रेण वानरा । शैलशृङ्गाण्यगाश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसा ॥ ५
अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान्वानरर्षभा । परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६
स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान्सर्वतो वृत । हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७
स राक्षसाना कदन चकार सुमहाकपि । वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपम ॥ ८
स तु कोपेन चाविष्ट शोकेन च महाकपि । हनुमान्रावणिरथे पातयन्महती शिलाम् ॥ ९
तामापतन्ती दृष्ट्वैव रथ सारथिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्त सुदूरमपवाहित ॥ १०
तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थ सहसारथिम् । विवेश धरणी भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता[1] ॥ ११
पातिताया शिलाया तु रक्षसा व्यथिता चमू । निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृश १२
तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकस ॥ १३
ते द्रुमाश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यता । क्षिपन्तीन्द्रजित सख्ये वानरा भीमविक्रमा ॥
वृक्षशैलमहावर्ष विसृजन्त प्लवङ्गमा । शत्रूणा कदन चक्रुर्नेदुश्च विविधै स्वरै ॥ १५
वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचरा । वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६
स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् । प्रगृहीतायुध क्रुद्ध परानभिमुखो ययौ ॥ १७
स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसवृत । जघान कपिशार्दूलान्स बहून्दृष्टविक्रम ॥ १८
शूलैरशनिभि खड्गै पट्टसै कूटमुद्गरै । ते चाप्यनुचरास्तस्य वानराञ्जघ्नुरोजसा ॥ १९
सस्कन्धविटपै सालै शिलाभिश्च महाबल । हनुमान्कदन चक्रे रक्षसा भीमकर्मणाम् ॥ २०
स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकस । हनुमान्सनिवर्तध्व न न साध्यमिद बलम् ॥ २१
त्यक्त्वा प्राणान्विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षव । यन्निमित्त हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥
इममर्थ हि विज्ञाप्य राम सुग्रीवमेव च । तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥ २३
इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् । शनै शनैरसत्रस्त सबल सन्यवर्तत ॥ २४
तत प्रेक्ष्य हनूमन्त व्रजन्त यत्र राघव । स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५
निकुम्भिलामधिष्ठाय पावक जुहवेन्द्रजित् ॥ २६

---

१ प्रयुक्ता ।

यज्ञभूम्या तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा । हूयमान प्रजज्वाल मांसशोणितभुक्तदा ॥ २७
सोऽर्चि पिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पित । सन्ध्यागत इवादित्य सुतीव्रोऽग्नि समुत्थित २८
अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्य विधिना विधानवित् ।
दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञा ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ।

राघवश्चापि विपुलं त राक्षसवनौकसाम् । श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोष जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १
सौम्य नून हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम् । श्रूयते हि यथा भीम सुमहानायुधस्वनः॥ २
तद्गच्छ कुरु साहाय्य स्वबलेनाभिसवृत । क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यत ॥ ३
ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन सवृत । आगच्छत्पश्चिम द्वार हनुमान्यत्र वानर ॥ ४
अथायान्त हनूमन्त ददर्शर्क्षपति पथि । वानरै कृतसङ्ग्रामै श्वसद्भिरभिसवृतम् ॥ ५
दृष्ट्वा पथि हनूमाश्च तदृक्षबलमुद्यतम् । नीलमेघनिभ भीम सनिवार्य न्यवर्तत ॥ ६
स तेन हरिसैन्येन सनिकर्ष महायशा । शीघ्रमागम्य रामाय दु खितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
समरे युध्यमानानामस्माक प्रेक्षता पुर । जघान रुदती सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मज ॥ ८
उद्भ्रान्तचित्तस्ता दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम । तदह भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागत ॥ ९
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राघव शोकमूर्छित । निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुम ॥ १०
तं भूमौ देवसकाश पतित प्रेक्ष्य राघवम् । अभिपेतु समुत्पत्य सर्वत कपिसत्तमा ॥ ११
असिञ्चन्सलिलैश्चैन पद्मोत्पलसुगन्धिभि । प्रदहन्तमनासाद्य सहसाग्निमिवोच्छिखम् ॥ १२
त लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्या परिष्वज्य सुदु खित । उवाच राममस्वस्थ वाक्य हेत्वर्थसयुतम् १३
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्त त्वामार्य विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातु धर्मो निरर्थक १४
भूताना स्थावराणा च जङ्गमाना च दर्शनम् । यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मति १५
यथैव स्थावर व्यक्त जङ्गम च तथाविधम् । नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६
यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरक व्रजेत् । भवाश्च धर्मयुक्तो वै नैव व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७
तस्य च व्यसनाभावाद्व्यसन च गते त्वयि । धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८
धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्म चाप्यधर्मत । यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्म प्रतिष्ठित ॥ १९
यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जना । धर्मेण चरता धर्मस्तथा चैषा फल भवेत् ॥ २०
यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्म प्रतिष्ठित । क्लिश्यन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१

---

१ प्रत्यक्षतया उपलब्धम् । २ व्यक्तम् । ३ अयमर्थ धर्माधर्मरूपोऽर्थ । ४ धर्मस्य सद्भावे त्वद्विधो धार्मिको विपत्तिं नाप्नुयात् । ५ सत्य । ६ व्यसन प्राप्नुयात् । ७ अ यो य यथाश्रुतफलविरुद्धफलकौ । ८ यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्या तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरथकावित्य तेन । उपलभेदित्यत्र काकु । धमण धमानुष्ठानेन धर्म धमफल सुख उपलभेत् । अधर्मत अधर्मानुष्ठानेन अधमफल दु ख उपलभेत् । उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थं । एवमनूद्य तत्र दूषणमाह।यदीति येष्वधर्म प्रतिष्ठित । ये अधार्मिका इति यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि युज्येयु युज्येरन् । नाधर्मरुचयो जना । धमरुचय इति यावत् । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायात् । ते धर्मेण धर्मफलेन यदि युज्येरन् । तदा धर्मेण चरता मेषा जनाना धर्म धमफल सुख भवेत् । चकारात् अधर्मेण चरता दु ख भवेदिति सिद्ध । न चैवमित्याह ।

वध्यन्ते पापकर्माणो[1] यद्यधर्मेण राघव । वधकर्म हतोऽधर्म स हत क वधिष्यति ॥ २२
अर्थं[2] वा विहितेनाय हन्यते हन्ति वा परम् । विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥२३
अदृष्टप्रतिकारेण[3] त्वव्यक्तेनासता सता । कथ शक्य पर प्राप्तु धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४
यदि सत्[4]स्यात्सता मुख्य नासत्[5]स्यात्तव किचन । त्वया यदीदृश प्राप्त तस्मात्सन्[6]नोपपद्यते॥२५
अथ[7] वा दुर्बल क्लीबो बल धर्मोऽनुवर्तते । दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मति ॥ २६
बलस्य[8] यदि चेद्धर्मो गुणभूत पराक्रमे । धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७
अथ[9] चेत्सत्यवचन धर्म किल परन्तप । अनृतस्त्वय्यकरुणः कि न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८
यदि[10] धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप । न स्म हत्वा मुनि वज्री कुर्यादिज्या शतक्रतु २९
अधर्मसश्रितो[11] धर्मो विनाशयति राघव । सर्वमेतद्यथाकाम[12] काकुत्स्थ कुरुते नर ॥ ३०
मम चेद् मत तात धर्मोऽयमिति राघव । धर्ममूल[13] त्वया छिन्न राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्य सवृत्तेभ्यस्ततस्तत । क्रिया सर्वा प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगा ॥३२
अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजस । व्युच्छिद्यन्ते क्रिया सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ३३
सोऽयमर्थ परित्यज्य सुखकाम सुखैधित[14] । पापमारभते कर्तु ततो दोष प्रवर्तते ॥ ३४

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवा ।
यस्यार्था स पुमाँल्लोके यस्यार्था स च पण्डितः ॥ ३५

---

१ हे राघव, पापकमाण पापिन । अधर्मेण कमरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चत् । वधकर्म वधकमरूपोऽधम । धमस्याप्युपलक्षण । हत त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धिकर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वात् । हत स क वधिष्यति । क श्रयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । २ कर्मण क्षण त्रसित्वेपि तदाराधिता देवतेव फलप्रदेत्यत्राह—अथ वेति । विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थ । अय जन । हन्यते बाध्यते । पर अन्य । हन्ति वा बाधते वा । एव यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुखेन । विधिरेव आलिप्यते सबध्यते । स प्रयोज्यकृता नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न सबध्यते । यदि हि सत्कमाराधित असत्कमाप्रातो वा ईश्वर धर्माधर्मशब्दवाच्य स्यात्तर्हि स एव सुखदुखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भाव । ३ हे अरिविकर्शन । प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्ग । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थ । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन पर श्रेय कथ प्राप्तु शक्य । न शक्यमित्यथ । ४ धर्माख्य वस्त्विति शेष । ५ अनिष्टम् । ६ असदेव भवतीत्यथ । ७ सहकारिण पौरुषस्याभावाद्धर्मफलानुदय इत्यत आह—अथ वेति । दुबल निरपेक्षतया कायाक्षम । अत एव क्लीब कातर । धर्म बलमनुवर्तते । कार्योत्पादने पोरुषमपेक्षत इत्यर्थ । एव चेद्दुर्बलो हृतमयाद स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धम प्रायो येन न सेव्य इति मे मति । ८ प्रधानभूत बलमेवाश्रयणीयमित्याह बलस्येति । पराक्रमे कायसाधने विषये, बलस्य धम गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात् तदा यथेदानी धर्मे वर्तसे, तथा धममुत्सृज्य धमप्राधान्यमुत्सज्य, धर्मे इव बलेपि वर्तस्व । ९ सत्यवचन धम किल । अथ चेत् एव चेत् । अनृत त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहित । १० धमाधर्मयो सद्भावेपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्य किंतु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचार प्रमाणयति—यदीति । भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभाव । यदि धर्मो भवेद्भूत यदि केवल कम एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत् तदा वज्री शतक्रतु मुनि विश्वरूप हत्वा इज्या न कुयात्, किंत्विज्यामेव कुयात् । अधर्मो वा केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेय स्यात् तदा शतक्रतु वज्री मुनिं हत्वा इज्या न कुयात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धमाधमयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भाव । ११ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधमयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति । अधमसश्रितो धर्म अधर्मसहितो धम । धर्मश्चाधमश्चेत्यर्थ । विनाशयति कर्तारमिति शेष । नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धमाधमो कतार विनाशयत । अत एवैतत्सर्व धर्माधर्मात्मक सर्व कर्मजात यथाकाम तत्तत्कालोचित अनियमेन नर कुरुते । कुर्यादित्यर्थ । १२ इद यथाकाम्येनाचरण यदस्ति । १३ धर्मस्य मूल कारण अर्थरूपम् । १४ पूर्व सुखेन सवर्धित ।

यस्यार्था स च विक्रान्तो यस्यार्था स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्था स महाभागो यस्यार्था स महागुण ॥ ३६
अर्थस्यैते परित्यागे दोषा प्रव्याहृता मया । राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता॥३७
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्व प्रदक्षिणम् । अधनेनार्थकामेन नार्थ शक्यो विचिन्वता॥३८
हर्ष कामश्च दर्पश्च धर्म क्रोध शमो दम । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९
येषा नश्यत्यय लोकश्चरता धर्मचारिणाम् । तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहा ४०
त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते । रक्षसापहृता भार्या प्राणै प्रियतरा तव ॥ ४१
तदद्य विपुल वीर दु खमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत । किमात्मान महात्मानमात्मान नावबुध्यसे ॥ ४३
अयमनघ तवोदित प्रियार्थ जनकसुतानिधन निरीक्ष्य रुष्ट ।
सहयगजरथा सराक्षसेन्द्रा भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितम सर्गः ।

राममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषण[1] ॥ १
नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भि सचिवैर्वृत । नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथप[2] ॥ २
सोऽभिगम्य महात्मान राघव शोकलालसम् । वानराश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३
राघव च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् । ददर्श मोहमापन्न लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितम् ॥ ४
व्रीडित शोकसतप्त दृष्ट्वा राम विभीषण । अन्तर्दु खेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत्॥ ५
विभीषणमुख दृष्ट्वा सुग्रीवं ताश्च वानरान् । लक्ष्मणोवाच[3] मन्दार्थमिद बाष्पपरिप्लुत ॥ ६
हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघव । हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागत ॥ ७
कथयन्त तु सौमित्रि सनिवार्य विभीषण । पुष्कलार्थमिद वाक्य विसज्ञ राममब्रवीत् ॥ ८
मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्त च हनूमता । तदयुक्तमह मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९
अभिप्राय तु जानामि रावणस्य दुरात्मन । सीता प्रति महाबाहो न च घात करिष्यति १०
याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वच ॥ ११
नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित्॥१२
वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियात स राक्षस । चैत्य निकुम्भिला नाम यत्र होम करिष्यति१३
हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवै । दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मज ॥ १४
तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता । विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणा पराक्रमे ॥ १५
ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते । त्यजेम नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् ॥
सीदते हि बल सर्व दृष्ट्वा त्वा शोककर्शितम् ॥ १६
इह त्व स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रित । लक्ष्मण प्रेषयास्माभि सह सैन्यानुकर्षिभि[3] ॥ १७
एष त नरशार्दूलो रावणि निशितै शरै । त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति॥१८
तस्यैते निशितास्तीक्ष्णा पत्रिपत्राङ्गवाजिन[4] । पतत्रिण इवासौम्या शरा पास्यन्ति शोणितम्

१ अनुकूलम् । २ आष सन्धि । ३ सैन्यपालै । ४ पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षा । तेषामङ्गानि बर्हाणि । तै वाजिन वेगवन्त ।

त सदिश महाबाहो लक्ष्मण शुभलक्षणम् । राक्षसस्य विनाशाय वज्र वज्रधरो यथा ॥ २०
मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधन प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ।
त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्र ॥ २१
समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्य समरे सुरासुरै ।
युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि सशयो महान् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशितीतम सर्ग ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितम' सर्गः ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा राघव शोककर्शित । नोपधारयते व्यक्त यदुक्त तेन रक्षसा ॥ १
ततो धैर्यमवष्टभ्य राम परपुरजय । विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २
नैर्ऋताधिपते वाक्य यदुक्त ते विभीषण । भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३
राघवस्य वच श्रुत्वा वाक्य वाक्यविशारदः । यत्तत्पुनरिद वाक्य बभाषे स विभीषण ॥४
यथाज्ञप्त महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथानुष्ठित वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५
तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्तत । विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्याय विभागश ॥६
भूयस्तु मम विज्ञाप्य तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७
त्वय्यकारणसतप्ते सतप्तहृदया वयम् । त्यज राजन्निम शोक मिथ्या सतापमागतम् ॥ ८
तदिय त्यज्यता चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी । उद्यम क्रियता वीर हर्ष समुपसेव्यताम् ॥ ९
प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचरा । रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयता मे हित वच १०
साध्वय यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृत । निकुम्भिलाया सप्राप्य हन्तु रावणिमाहवे ॥ ११
धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमै । शरैर्हन्तु महेष्वास्ये रावणि समितिजय ॥ १२
तेन वीर्येण तपसा वरदानात्स्वयभुव । अस्त्र ब्रह्मशिर प्राप्त कामगाश्च तुरङ्गमा ॥ १३
स एष सह सैन्येन प्राप्त किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत्कृत कर्म हतान्सर्वाश्च विद्धि न १४
निकुम्भिलामसप्राप्तमहुताग्नि च यो रिपु । त्वामाततायिन हन्यादिन्द्रशत्रो स ते वध ॥
वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५
इत्येव विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमत । वधायेन्द्रजितो राम सदिशस्व महाबल ॥
हते तस्मिन्हत विद्धि रावण ससुहृज्जनम् ॥ १६
विभीषणवच श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् । जानामि तस्य रौद्रस्य माया सत्यपराक्रम॥१७
स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबल । करोत्यसज्ञा सङ्ग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८
तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायश । न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्रसप्लवे ॥ १९
राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्य दुरात्मन । लक्ष्मण कीर्तिसपन्नमिद वचनमब्रवीत् ॥ २०
यद्वानरेन्द्रस्य बल तेन सर्वेण सवृत । हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपै सह लक्ष्मण ॥ २१
जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन सवृत । जहि त राक्षससुत मायाबलविशारदम् ॥ २२
अय त्वा सचिवै सार्ध महात्मा रजनीचर । अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति॥२३
राघवस्य वच श्रुत्वा लक्ष्मण सविभीषण । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रम ॥ २४

१ कालविलम्ब ।

सनद्ध कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् । रामपादावुपस्पृश्य हृष्ट सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५
अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् । लङ्कामभिपतिष्यन्ति हसा पुष्करिणीमिव॥
अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीर मामका शरा । विधमिष्यन्ति भित्त्वा त महाचापगुणच्युता २७
स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचन भ्रातुरग्रत । स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८
सोऽभिवाद्य गुरो पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निकुम्भिलामभिययौ चैत्य रावणिपालितम्
बिभीषणेन सहितो राजपुत्र प्रतापवान् । कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ॥३०
वानराणा सहस्रैस्तु हनुमान्बहुभिर्वृत । बिभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१
महता हरिसैन्येन स वेगमभिसवृत । ऋक्षराजबल चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२
स गत्वा दूरमध्वान सौमित्रिर्मित्रनन्दन । राक्षसेन्द्रबल दूरादपश्यद्व्यूहमास्थितम् ॥ ३३
स त प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिंदम । तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतु रघुनन्दन ॥ ३४
विभीषणेन सहितो राजपुत्र प्रतापवान् । अङ्गदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५

विविधममलशस्त्रभास्वर तद्ध्वजगहन विपुल महारथैश्च ।
प्रतिभयतममप्रमेयवेग तिमिरमिव द्विषता बल विवेश ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितम सर्ग ॥ ८५ ॥

---

५९८ षडशीतितमः सर्गः ।

अथ तस्यामवस्थाया लक्ष्मण रावणानुज । परेषामहित वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १
यदेतद्राक्षसानीक मेघश्याम विलोक्यते । एतदायोध्यता[1] शीघ्र कपिभि पादपायुधै ॥ २
अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण । राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३
स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यै शैररवकिरन्परान् । अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४
जहि वीर दुरात्मान मायापरमधार्मिकम् । रावणि क्रूरकर्माण सर्वलोकभयावहम् ॥ ५
विभीषणवच श्रुत्वा लक्ष्मण शुभलक्षण । ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुत प्रति ॥ ६
ऋक्षा शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिन । अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७
राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभि शक्तितोमरै । उद्यतै समवर्तन्त कपिसैन्यजिघासव ॥ ८
स सप्रहारस्तुमुल सजज्ञे कपिरक्षसाम् । शब्देन महता लङ्का नादयन्वै समन्तत ॥ ९
शस्त्रैश्च बहुधाकारै शितैर्बाणैश्च पादपै । उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १०
ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहव । निवेशयन्त शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११
तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानरा । अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२
ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलै । रक्षसा वध्यमानाना महद्भयमजायत ॥ १३
स्वमनीक विषण्ण तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् । उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते[2]॥ १४
वृक्षान्धकारान्निर्गत्य जातक्रोध स रावणि । आरुरोह रथ सज्ज पूर्वयुक्त स राक्षस ॥ १५
स भीमकार्मुकधर कालमेघसमप्रभ । रक्तास्यनयन क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तक ॥ १६
दृष्ट्वैव तु रथस्थ त पर्यवर्तत तद्बलम् । रक्षसा भीमवेगाना लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७
तस्मिन्काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् । धरणीधरसकाशो महावृक्षमरिन्दम ॥ १८

---

१ हन्यताम् । २ होमकर्मणि ।

स राक्षसाना तत्सैन्य कालाग्निरिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निं सज्ञ युधि वानर ॥ १९
विध्वसयन्त तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसाना सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २०
शितशूलधरा शूलैरसिभिश्चासिपाणय । शक्तिभि शक्तिहस्ताश्च पट्टसै पट्टसायुधा ॥ २१
परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनै । शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरै ॥ २२
घोरै परश्वधैश्चैव भिण्डिपालैश्च राक्षसा । मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसनिभै ॥
अभिजघ्नु समासाद्य समन्तात्पर्वतोपमम् २३॥ तेषामपि च सक्रुद्धश्चकार कदन महत् ॥२४
स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् । सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५
स सारथिमुवाचेद याहि यत्रैष वानर । क्षयमेष हि न कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षित ॥ २६
इत्युक्त सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुति । वहन्परमदुर्धर्ष स्थितमिन्द्रजित रथे ॥ २७
सोऽभ्युपेत्य शरान्खङ्गान्पट्टसाश्च परश्वधान् । अभ्यवर्षत दुर्धर्ष कपिमूर्ध्नि स राक्षस ॥२८
तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुति । रोषेण महताविष्टो वाक्य चेदमुवाच ह ॥२९
युध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणात्मज दुर्मते । वायुपुत्र समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३०
बाहुभ्या प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे । वेग सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्व रक्षसा वर ॥ ३१
हनुमन्त जिघासन्त समुद्यतशरासनम् । रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषण ॥ ३२
य स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसभव । स एष रथमास्थाय हनुमन्त जिघासति ॥ ३३
तमप्रतिमसस्थानै शरै शत्रुविदारणै । जीवितान्तकरैर्घोरै सौमित्रे रावणि जहि ॥ ३४

इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ।
ददर्श त पर्वतसनिकाश रणे स्थित भीमबल नदन्तम् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितम सर्ग ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु सौमित्रि जातहर्षो विभीषण । धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥ १
अविदूर ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् । दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषण ॥ २
नीलजीमूतसकाश न्यग्रोध भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
इहोपहार भूताना बलवान्रावणात्मज । उपहृत्य तत पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४
अदृश्य सर्वभूताना ततो भवति राक्षस । निहन्ति समरे शत्रून्बध्नाति च शरोत्तमै ॥ ५
तमप्रविष्टन्यग्रोध बलिन रावणात्मजम् । विध्वसय शरैस्तीक्ष्णै सरथ साश्वसारथिम् ॥ ६
तथेत्युक्त्वा महातेजा सौमित्रिर्मित्रनन्दन । बभूवावस्थितस्तत्र चित्र विस्फारयन्धनु ॥ ७
स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मज । इन्द्रजित्कवची धन्वी सध्वज प्रत्यदृश्यत ॥ ८
तमुवाच महातेजा पौलस्त्यमपराजितम् । समाह्वये त्वा समरे सम्यग्युद्ध प्रयच्छ मे ॥ ९
एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मज । अब्रवीत्परुष वाक्य तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १०
इह त्व जातसवृद्ध साक्षाद्भ्राता पितुर्मम । कथ द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११
न ज्ञातित्व न सौहार्द न जातिस्तव दुर्मते । प्रमाण न च सौदर्य न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२
शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभि । यस्त्व स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागत ॥१३
नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्व वेत्सि महदन्तरम् । क्व च स्वजनसवास क्व च नीचपराश्रय ॥१४

गुणवान्वा परजन' स्वजनो निर्गुणोऽपि वा । निर्गुण स्वजन' श्रेयान्य' पर पर एव स १५
य स्वपक्ष परित्यज्य परपक्ष निषेवते । स स्वपक्षे क्षय प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६
निरनुक्रोशता चेय यादृशी ते निशाचर । स्वजने न त्वया शक्य परुष रावणानुज ॥ १७
इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषण ॥ १८
अजानन्निव मच्छील किं राक्षस विकत्थसे । राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्य त्यज गौरवात्॥ १९
कुले यद्यप्यह जातो रक्षसा क्रूरकर्मणाम् । गुणोऽय प्रथमो नृणा तन्मे शीलमराक्षसम् ॥२०
न रमे दारुणेनाह न चाधर्मेण वै रमे । भ्रात्रा विषमशीलेन कथ भ्राता निरस्यते ॥ २१
धर्मात्प्रच्युतशील हि पुरुष पापनिश्चयम् । त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविष यथा॥ २२
हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् । त्याज्यमाहुर्दुराचार वेश्म प्रज्वलित यथा ॥ २३
परस्वाना च हरण परदाराभिमर्शनम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषा क्षयावहा ॥ २४
महर्षीणा वधो घोर सर्वदेवैश्च विग्रह । अभिमानश्च कोपश्च वैरित्व प्रतिकूलता ॥ २५
एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशना' । गुणान्प्रच्छादयामासु पर्वतानिव तोयदा ॥
दोषैरेतै परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव२६॥नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्व न च ते पिता२७
अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस । बद्धस्त्व कालपाशेन ब्रूहि मा यद्यदिच्छसि ॥ २८
अद्य ते व्यसन प्राप्त किं मा त्वमिह वक्ष्यसि । प्रवेष्टु न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम२९
धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितु त्वया । युद्ध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥
हतस्त्व देवताकार्य करिष्यसि यमक्षये ॥ ३०

निदर्शय स्वात्मबल समुद्यत कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ।
न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचर त्वमद्य जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

विभीषणवच श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्छित । अब्रवीत्परुष वाक्य वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १
उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलङ्कृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थित कालान्तकोपम ॥ २
महाप्रमाणमुद्यम्य विपुल वेगवदृढम् । धनुर्भीम परामृश्य शराश्चामित्रशातनान् ॥ ३
त ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलङ्कृत । अलङ्कृतममित्रघ्न राघवस्यानुज बली ॥
हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४
उवाचैन समारब्ध सौमित्रि सविभीषणम् । ताश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्व मे पराक्रमम् ॥ ५
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्ट शरवर्ष दुरासदम् । मुक्त वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ सयुगे ॥ ६
अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृता । विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानल ७
तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ्शूलशक्त्यृष्टितोमरै । अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८
क्षिपत शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि । जीमूतस्येव नदत क स्थास्यति ममाग्रत ॥ ९
रात्रियुद्धे मया पूर्व वज्राशनिसमै शरै । शायितौ स्थो मया भूमौ विसञ्ज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १०

---

१ सुहृत्स्वविश्वास । २ नरकयातनानुभवम् । ३ शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थ । सन्धिरार्ष ।

स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्त वा यमसादन। आशीविषमिव क्रुद्ध यन्मा योद्धु व्यवस्थित ॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जित लक्ष्मणस्तदा । अभीतवदन क्रुद्धो रावणि वाक्यमब्रवीत्॥१२
उक्तश्च दुर्गम पार कार्याणा राक्षस त्वया। कार्याणा कर्मणा पार यो गच्छति स बुद्धिमान्॥
स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् । वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते१४
अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाचरितस्तदा । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवित ॥ १५
यथा बाणपथ प्राप्य स्थितोऽह तव राक्षस । दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्व कि विकत्थसे१६
एवमुक्तो धनुर्भीम परामृश्य महाबल । ससर्ज निशितान्बाणानिन्द्रजित्समितिजय ॥ १७
ते निसृष्टा महावेगा शरा सर्पविषोपमा । सप्राप्य लक्ष्मण पेतु श्वसन्त इव पन्नगा ॥१८
शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मज । सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९
स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षित । शुशुभे लक्ष्मण श्रीमान्विधूम इव पावक ॥ २०
इन्द्रजित्त्वात्मन कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च । विनद्य सुमहानादमिद वचनमब्रवीत् ॥ २१
पत्रिण शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युता । आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवित जीवितान्तगा
अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण । गृध्राश्च निपतन्तु त्वा गतासु निहत मया ॥ २३
क्षत्रबन्धु सदाऽनार्य राम परमदुर्मति । भक्त भ्रातरमद्यैव त्वा द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २४
विशस्तकवच भूमौ व्यपविद्धशरासनम् । हृतोत्तमाङ्ग सौमित्रे त्वामद्य निहत मया ॥ २५
इति ब्रुवाण सरब्ध परुष रावणात्मजम् । हेतुमद्वाक्यमत्यर्थ लक्ष्मण प्रत्युवाच ह ॥ २६
वाग्बल त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मासि राक्षस । अथ कस्माद्वदस्येतत्सपादय सुकर्मणा ॥ २७
अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस । कुरु तत्कर्म येनाह श्रद्दध्या तव कत्थनम् ॥ २८
अनुक्त्वा परुष वाक्य किंचिदप्यनवक्षिपन् । अविकत्थन्वधिष्यामि त्वा पश्य पुरुषाधम २९
इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ्शितान् । निजघान महावेगॉल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥३०
सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगा । नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१
स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मज । सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणै प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३२
स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयो । विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणो ॥ ३३
उभौ हि बलसपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ ३४
उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ । उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५
युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३६
बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ । युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७
बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ । नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८

सुसप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ।
परस्पर तौ प्रववर्षतुर्भृश शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९
अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ।
अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥

---

१ यमसादन यमसदन व्यक्त वा प्रत्यासन वा । २ निर्वाह्य ।

एकोननवतितम सर्गः ।

तत शर दाशरथि सधायामित्रकर्शन । ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्ध॰ सर्प इव श्वसन् ॥ १
तस्य ज्यातलनिर्घोष स श्रुत्वा रावणात्मज । विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मण समुदैक्षत ॥ २
त विवर्णमुख दृष्ट्वा राक्षस रावणात्मजम् । सौमित्रि युद्धसयुक्त प्रत्युवाच विभीषण ॥ ३
निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्रावणात्मजे । त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न सशय ॥ ४
तत सधाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् । मुमोच निशितास्तस्मिन्सर्पानिव महाविषान् ५
शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहत शरै । मुहूर्तमभवन्मूढ सर्वसक्षुभितेन्द्रिय ॥ ६
उपलभ्य मुहूर्तेन सज्ञा प्रत्यागतेन्द्रिय । ददर्शावस्थित वीर वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७
सोऽभिचक्राम सौमित्रि रोषात्सरक्तलोचन । अब्रवीच्चैनमासाद्य पुन स परुष वच ॥ ८
किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् । निबद्धस्त्व सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥ ९
युवा खलु महायुद्धे शक्राशनिसमै शरै । शायितौ प्रथम भूमौ विसज्ञौ सपुर सरौ ॥ १०
स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्त वा यमसादनम्।गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्व मा धर्षयितुमिच्छसि
यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रम । अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानी व्यवस्थित ॥१२
इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् । दशभिस्तु हनूमन्त तीक्ष्णधारै शरोत्तमै १३
तत शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् । क्रोधाद्विगुणसरब्धो निर्बिभेद विभीषणम् ॥ १४
तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृत रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥
मुमोच स शरान्घोरान्सगृह्य नरपुङ्गव ॥ १५
अभीतवदन क्रुद्धो रावणि लक्ष्मणो युधि । नैव रणगता शूरा प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६
लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव । नैव शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिण ॥ १७
इत्येव त ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १८
तस्य बाणै सुविध्वस्त कवच हेमभूषितम् । व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥१९
विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रण । इन्द्रजित्समरे वीर प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २०
तत शरसहस्रेण सक्रुद्धो रावणात्मज । बिभेद समरे वीरं लक्ष्मण भीमविक्रम ॥ २१
व्यशीर्यत महादिव्य कवच लक्ष्मणस्य च । कृतप्रतिकृतान्योन्य बभूवतुरभिद्रुतौ ॥ २२
अभीक्ष्ण नि श्वसन्तौ तौ युद्ध्येता तुमुल युधि । शरसकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥२३
सुदीर्घकाल तौ वीरावन्योन्य निशितै शरै । ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४
बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ । तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ॥
स्रवन्तौ रुधिर चोष्ण जल प्रस्रवणाविव ॥ २५
शरवर्ष ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनि॰स्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयो कालमेघयो ॥ २६
तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयो । न च तौ युद्धवैमुख्य श्रम वाप्युपजग्मतु ॥ २७
अस्त्राण्यस्त्रविदा श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुन॰ पुन । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतु ॥ २८
व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्र च सुष्ठु च । उभौ तौ तुमुलं घोर चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २९
तयो पृथक् पृथक् भीम शुश्रुवे तलनिस्वन । प्रकम्पयञ्जन घोरो निर्घात इव दारुण ॥३०
स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयो॰ । सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१

---

१ प्ररूढवृक्ष ।

सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३२
ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृग्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३३
अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे सजघट्टिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ३४
स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३५
तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः । सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ॥३६
चक्रतुस्तुमुलं घोरं संनिपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३७
लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ३८
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ । शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३९
तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् । बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥४०
तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४१

अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ।
प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ । प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १
तौ द्रष्टुकामः सङ्ग्रामे परस्परगतौ बली । शूरः स रावणभ्राता तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २
ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३
ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान्दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन्॥ ४
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ॥ ५
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६
ततः संचोदयानो वै हरीन्रक्षो रणप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७
एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः । एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८
अस्मिन्विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥ ९
प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः । कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥१०
जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११
संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च । प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३
अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः । कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ॥ १४
एतान्निहत्यातिबलान्बहून्राक्षससत्तमान् । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु॥ १५
एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः । हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम । घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७
हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति । तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥
वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८

---

१ स रणः घोरो बभूव । यस्मिंस्तयोर्बाणमयश्चयः समूहः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ । २ गतिः । ३ जनितुः जनयितुः । छान्दसोयं प्रयोगः । पितृव्यस्येत्यर्थः । ४ बाष्पं कर्तृ ।

इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिता । वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधु ॥ १९
ततस्ते कपिशार्दूला क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहु । मुमुचुर्विविधान्नादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिण ॥ २०
जाम्बवानपि तै सर्वै स्वयूथैरपि सवृत । अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥२१
निघ्नन्तमृक्षाधिपति राक्षसास्ते महाबला । परिवव्रुर्भय त्यक्त्वा तमनेकविधायुधा ॥ २२
शरै परशुभिस्तीक्ष्णै पट्टसैर्यष्टितोमरै । जाम्बवन्त मृधे जघ्नुर्निघ्नन्त राक्षसीं चमूम् ॥ २३
स सप्रहारस्तुमुल सजज्ञे कपिरक्षसाम् । देवासुराणा क्रुद्धाना यथा भीमो महास्वन ॥ २४
हनुमानपि सक्रुद्ध सालमुत्पाट्य वीर्यवान् । रक्षसा कदन चक्रे समासाद्य सहस्रश ॥ २५
स दत्त्वा तुमुल युद्ध पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि । लक्ष्मण परवीरघ्न पुनरेवाभ्यधावत ॥ २६
तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ । शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७
अभीक्ष्णमन्तर्दधतु शरजालैर्महाबलौ । चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८
न ह्यादान न सधान धनुषो वा परिग्रह । न विप्रमोक्षो बाणाना न विकर्षो न विग्रह ॥२९
न मुष्टिप्रतिसधान न लक्ष्यप्रतिपादनम् । अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतो पाणिलाघवात् ॥ ३०
चापवेगविनिर्मुक्तबाणजालै समन्तत । अन्तरिक्षे हि सछन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥ ३१
लक्ष्मणो रावणि प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे॥
ताभ्यामुभाभ्या तरसा विसृष्टैर्विशिखै शितै । निरन्तरमिवाकाश बभूव तमसावृतम् ॥ ३३
तै पतद्भिश्च बहुभिस्तयो शरशतै शितै । दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवु शरसकुला ॥ ३४
तमसा सवृत सर्वमासीद्भीमतर महत् । अस्त गते सहस्राशौ सवृत तमसेव हि ॥ ३५
रुधिरौघमहानद्य प्रावर्तन्त सहस्रश । क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनि स्वनम् ॥ ३६
न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावक । स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षय ॥३७
सपेतुश्चात्र सप्राप्ता गन्धर्वा सह चारणै ॥ ३८
अथ राक्षससिहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् । शरैश्चतुर्भि सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥३९
ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च । सपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४०
महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यत । स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१
लाघवाद्राघव श्रीमाञ्शिर कायादपाहरत् ४२॥ स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुत ४३
स्वय सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत् । तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्य पश्यता युधि ॥ ४४
हतेषु व्यग्रहस्त त विव्याध निशितै शरै । धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४५
छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रि शीघ्रविक्रम । अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४६
निहत सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मज । प्रजहौ समरोद्धर्ष विषण्ण स बभूवह ॥ ४७
विषण्णवदन दृष्ट्वा राक्षस हरियूथपा । तत परमसहृष्टा लक्ष्मण चाभ्यपूजयन् ॥ ४८
तत प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादन । अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेग हरीश्वरा ॥ ४९
ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानरा । चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमा ॥ ५०
तेषामधिष्ठिताना तैर्वानरै पर्वतोपमै । मुखेभ्यो रुधिर रक्त हयाना समवर्तत ॥ ५१
ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणी गता । ते निहत्य हयास्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥५२

---

१ लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मण प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति । अन्यो न्यप्राप्तावयमेन निगृह्णाति अय वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थ ।

पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वत । स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथे ॥
शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणि ॥ ५३
ततो महेन्द्रप्रतिम स लक्ष्मण पदातिन त निशितै शरोत्तमै ।
सृजन्तमाजौ निशिताञ्शरोत्तमान्भृश तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितम सर्ग ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्ग. ।

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचर । इन्द्रजित्परमक्रुद्ध सप्रजज्वाल तेजसा ॥ १
तौ धन्विनौ जिघासन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् । विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव॥२
निबर्हयन्तश्चान्योन्य ते राक्षसवनौकस । भर्तार न जहुर्युद्धे सपतन्तस्ततस्तत ॥ ३
ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्रावणात्मज । स्तुवानो हर्षमाणश्च इद वचनमब्रवीत् ॥ ४
तमसा बहुलेनेमा ससक्ता सर्वतो दिश । नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमा ॥५
धृष्ट भवन्तो युध्यन्तु हरीणा मोहनाय वै । अह तु रथमास्थाय आगमिष्यामि सयुगम् ॥६
तथा भवन्त कुर्वन्तु यथेमे काननौकस । न युध्येयुर्दुरात्मान प्रविष्टे नगर मयि ॥ ७
इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकस । प्रविवेश पुरीं लङ्का रथहेतोरमित्रहा ॥ ८
स रथ भूषयित्वा तु रुचिर हेमभूषितम् । प्रासासिशतसपूर्ण युक्त परमवाजिभि ॥ ९
अधिष्ठित हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना । आरुरोह महातेजा रावणि समितिजय ॥ १०
स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुत । निर्ययौ नगरात्तूर्ण कृतान्तबलचोदित ॥ ११
सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मण सविभीषणम् ॥ १२
ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् । वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषण ॥
विस्मय परम जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमत ॥ १३
रावणिश्चापि सक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् । पातयामास बाणौघै शतशोऽथ सहस्रश ॥ १४
स मण्डलीकृतधनू रावणि समितिजय । हरीनभ्यहनत्क्रुद्ध पर लाघवमास्थित ॥ १५
ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमा । सौमित्रि शरण प्राप्ता प्रजापतिमिव प्रजा ॥ १६
तत समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दन. । चिच्छेद कार्मुक तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सज्य चक्रे त्वरन्निव । तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८
अथैन छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमै । विव्याधोरसि सौमित्री रावणि पञ्चभि शरै ॥ १९
ते तस्य काय निर्भिद्य महाकार्मुकनि सृता । निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगा ॥ २०
स भिन्नवर्मा रुधिर वमन्वक्त्रेण रावणि । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठ दृढज्य बलवत्तरम् ॥ २१
स लक्ष्मणं समुद्दिश्य पर लाघवमास्थित । ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दर ॥ २२
मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दम । अवारयदसम्भ्रान्तो लक्ष्मण सुदुरासदम् ॥ २३
दर्शयामास च तदा रावणि रघुनन्दन॰ । असम्भ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४
ततस्तान्राक्षसान्सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ २५
अविध्यत्परमक्रुद्ध शीघ्रास्त्र सप्रदर्शयन् । राक्षसेन्द्रसुत चापि बाणौघै समताडयत् ॥ २६
सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना । असक्त प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहूञ्शरान् ॥२७

तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दन । सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तम ॥
शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ २८
असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लबा । मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
अमर्षवशमापन्न सौमित्रिर्दृढविक्रम । प्रत्यविध्यद्धयास्तस्य शरैर्वित्रासयन्रणे ॥ ३०
अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली । विव्याध दशभिर्बाणै सौमित्रि तममर्षणम् ॥३१
ते तस्य वज्रप्रतिमा शरा सर्पविषोपमा । विलय जग्मुराहत्य कवच काञ्चनप्रभम् ॥ ३२
अभेद्यकवच मत्त्वा लक्ष्मण रावणात्मज । ललाटे लक्ष्मण बाणै सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ॥
अविध्यत्परमक्रुद्ध शीघ्रास्त्र च प्रदर्शयन् ॥ ३३
तै पृषत्कैर्ललाटस्थै शुशुभे रघुनन्दन । रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वत ॥ ३४
स तथा ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे । तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मण पञ्चभि शरै ॥
विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५
लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ । अन्योन्य जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६
तत शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ । रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥३७
तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ । घोरैर्विव्यधतुर्बाणै कृतभावावुभौ जये ॥ ३८
तत समरकोपेन सयुक्तो रावणात्मज । विभीषण त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९
अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्र विभीषणम् । एकैकेनाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥४०
तस्मै दृढतर क्रुद्धो जघान गदया हयान् । विभीषणो महातेजा रावणे स दुरात्मन ॥ ४१
स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथे । [1]रथशक्ति महातेजा पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२
तामापतन्ती सप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धन । चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा सापतद्भुवि ॥ ४३
तस्मै दृढधनु क्रुद्धो हताश्वाय विभीषण । वज्रस्पर्शसमान्पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४
ते तस्य काय निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगा[2] । बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगा ॥४५
स पितृव्याय सक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तम रक्षसा मध्ये यमदत्त महाबल ॥ ४६
त समीक्ष्य महातेजा महेषु तेन सहितम् । लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्य भीमपराक्रम ॥ ४७
कुबेरेण स्वय स्वप्ने स्वस्मै दत्त महात्मना । दुर्जय दुर्विषह्य च सेन्द्रैरपि सुरासुरै ॥ ४८
तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभि परिघोपमै । विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुकूजतु ॥ ४९
ताभ्या तौ धनुषि श्रेष्ठे सहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्यमाणौ वीराभ्या भृश जज्वलतु श्रिया
तौ भासयन्तावाकाश धनुर्भ्या विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य सनिपेततुरोजसा ॥ ५१
सनिपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयो । सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५२
तौ महाग्रहसकाशावन्योन्य सनिपत्य च । सङ्ग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्या विनिपेततु ॥५३
शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५४
सुसरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्र वारुणमाददे ॥ ५५
रौद्र महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठित । तेन तद्विहत त्वस्त्र वारुण परमाद्भुतम् ॥ ५६
तत क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिजय । आग्नेय सदधे दीप्त स लोक सक्षिपन्निव ॥ ५७
सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मण प्रत्यवारयत् ॥ ५८

---

१ रथेऽवस्थिता शक्तिम् । २ लक्ष्यगा ।

अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः । आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९
तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः । शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ६०
तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् । अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६१
तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६२
भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६३
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६४
अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५
सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६६
दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६७
येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः । पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६८
तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् । शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसंदधे ॥ ६९
संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् । सज्यमायम्य दुर्धर्षः कालो लोकक्षये यथा ॥ ७०
संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् । लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७१
धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि । पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥ ७२
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ॥ ७३
स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले॥७४
तद्राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् । तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥ ७५
हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७६
चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः । हृष्यन्तो निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७७
अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् । अभिजज्ञे च संनादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥७८
पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः । वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥७९
वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः । लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥८०
दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः । त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे पट्टसासिपरश्वधान् ॥ ८१
केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः । समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥८२
हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ । राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८३
यथाऽस्तगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः । तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ८४
शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः । स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८५
प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान् । बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८६
हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैः सुरर्षभैः । जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८७
आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः ८८ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ८९
ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा । प्रशशंसुर्हते तस्मिन्राक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ९०
शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः । आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ९१

ऊचुश्च सहिता सर्वे देवगन्धर्वदानवाः । विज्वरा शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥९२
ततोऽभ्यनन्दन्संहृष्टा समरे हरियूथपा । तमप्रतिबल दृष्ट्वा हत नैर्ऋतपुगवम् ॥ ९३
विभीषणो हनूमाश्च जाम्बवाश्चर्क्षयूथप । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९४
क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमा । लब्धलक्षा रघुसुत परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९५
लाङ्गूलानि प्रविध्यन्त स्फोटयन्तश्च वानरा । लक्ष्मणो जयतीत्येव वाक्य विश्रावयस्तदा ९६
अन्योन्य च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसा । चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजा कथा ॥९७
तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टा प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ।
परममुपलभन्मन प्रहर्ष विनिहतमिन्द्ररिपु निशम्य देवा ॥ ९८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकनवतितम सर्ग ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मण शुभलक्षणः । बभूव हृष्टस्त हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १
तत स जाम्बवन्त च हनुमन्त च वीर्यवान् । सनिवर्त्य महातेजास्ताश्च सर्वान्वनौकस ॥ २
आजगाम ततस्तीव्र यत्र सुग्रीवराघवौ । विभीषणमवष्टभ्य हनूमन्त च लक्ष्मण ॥ ३
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च । तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पति ॥ ४
निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने । आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५
रावणेस्तु शिरश्छिन्न लक्ष्मणेन महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषण ॥ ६
श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् । प्रहर्षमतुल लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥ ७
साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्मणा सुकृत कृतम् । रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८
स त शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मण लक्ष्मिवर्धनम् । लज्जमान बलात्स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९
उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् । भ्रातर लक्ष्मण स्निग्ध पुन पुनरुदैक्षत ॥ १०
शल्यसपीडित शस्त नि श्वसन्त तु लक्ष्मणम् । रामस्तु दु खसततस्तदा नि श्वसितो भृशम् ११
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूय सस्पृश्य च त्वरन् । उवाच लक्ष्मण वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभ ॥१२
कृत परमकल्याण कर्म दुष्करकर्मणा । अद्य मन्ये हते पुत्रे रावण निहत युधि ॥
अद्याह विजयी शत्रौ हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ १३
रावणस्य नृशसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे । छिन्नो हि दक्षिणो बाहु॰ स हि तस्य व्यपाश्रय १४
विभीषणहनूमद्भ्या कृत कर्म महद्रणे । अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीर कथचिद्विनिपातित ॥ १५
निरमित्र कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावण । बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्र निपातितम् १६
त पुत्रवधसतप्त निर्यान्त राक्षसाधिपम् । बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७
त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे । न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥१८
स त भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघव । रामः सुषेण मुदित समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९
सशल्योऽय महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सल । यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्व समुपाचर ॥ २०
विशल्य क्रियता क्षिप्र सौमित्रि सविभीषण । ऋक्षवानरसैन्याना शूराणा द्रुमयोधिनाम् २१
ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा । तेपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्ता सुखिनस्त्वया २२
एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथप । लक्ष्मणाय ददौ नस्तं॰ सुषेण परमौषधिम् ॥ २३

---

१ व्यश्रावयन् । २ अव्यक्ताक्षर वदन् । ३ प्रहृतम् । ४ नासिकायाम् ।

स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्य समपद्यत । तथा निर्वेदनश्चैव सरूढव्रण एव च ॥ २४
विभीषणमुखाना च सुहृदा राघवाज्ञया । सर्ववानरमुख्याना चिकित्सा स तदाऽकरोत् ॥२५
तत प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथ । सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वर ॥ २६
तथैव राम प्लवगाधिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ।
अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थित मुदा ससैन्या सुचिर जहर्षिरे ॥ २७
अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्कर दाशरथिर्महात्मा ।
हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातित शक्रजित निशम्य ॥ २८

इत्यार्ष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥

त्रिणवतितमः सर्गः ।

तत पौलस्त्यसचिवा श्रुत्वा चेन्द्रजित हतम् । आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथा ॥१
युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मज । विभीषणसहायेन मिषता नो महाद्युति ॥ २
शूर शूरेण सगम्य सयुगेष्वपराजित । लक्ष्मणेन हत शूर पुत्रस्ते विबुधेन्द्रजित् ॥
गत स परमाँल्लोकाञ्शरै सताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३
स त प्रतिभय श्रुत्वा वध पुत्रस्य दारुणम् । घोरमिन्द्रजित सख्ये कश्मल चाविशन्महत् ४
उपलभ्य चिरात्सज्ञा राजा राक्षसपुङ्गव । पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रिय ॥ ५
हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ । जित्वेन्द्र कथमद्य त्व लक्ष्मणस्य वश गत ॥ ६
ननु त्वमिषुभि क्रुद्धो भिन्द्या कालान्तकावपि । मन्दरस्यापि श्रृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मण युधि ७
अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम । येनाद्य त्व महाबाहो सयुक्त कालधर्मणा ॥ ८
एष पन्था सुयोधाना सर्वामरगणेष्वपि ॥ ९
य कृते हन्यते भर्तु स पुमान्स्वर्गमृच्छति । अद्य देवगणा सर्वे लोकपालास्तथर्षय ॥
हतमिन्द्रजित श्रुत्वा सुख स्वप्स्यन्ति निर्भया ॥ १०
अद्य लोकास्त्रय कृत्स्ना पृथिवी च सकानना । एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ११
अद्य नैर्ऋतकन्याना श्रोष्याम्यन्त पुरे रवम् । करेणुसङ्घस्य यथा निनाद गिरिगह्वरे ॥ १२
यौवराज्य च लङ्का च रक्षासि च परतप । मातर मा च भार्या च क्व गतोऽसि विहाय न १३
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् । प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४
स त्व जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे । मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय न ॥१५
एवमादिविलापार्त रावण राक्षसाधिपम् । आविवेश महान्कोप पुत्रव्यसनसभव ॥ १६
प्रकृत्या कोपन ह्येन पुत्रस्य पुनराधय । दीप्त सदीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मय ॥ १७
ललाटे भ्रुकुटीभिश्च सगताभिर्व्यरोचत । युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधि ॥ १८
कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राद्व्यक्तमभिज्वलन् । उत्पपात स धूमोऽग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९
स पुत्रवधसतप्त शूर क्रोधवश गत । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २०
तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च । रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतु ॥ २१
घोर प्रकृत्या रूप तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्छितम् । बभूव रूप क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्या प्रापतन्नास्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्या सार्चिष स्नेहबिन्दव ॥

दन्ता न्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वन । यन्त्रस्यावेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४
कालाग्निरिव सक्रुद्धो या या दिशमवैक्षत । तस्या तस्या भयत्रस्ता राक्षसा सविलिल्यिरे २५
तमन्तकमिव क्रुद्ध चराचरचिखादिषुम् । वीक्षमाण दिश सर्वा राक्षसा नोपचक्रमु ॥ २६
तत परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिप । अब्रवीद्रक्षसा मध्ये सस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७
मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चर तप । तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयभू परितोषित ॥ २८
तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयभुव । नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भय मम कदाचन ॥ २९
कवच ब्रह्मदत्त मे यदादित्यसमप्रभम् । देवासुरविमर्देषु न भिन्न वज्रशक्तिभि ॥ ३०
तेन मामद्य सयुक्त रथस्थमिह सयुगे । प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरदर ॥ ३१
यत्तदाभिप्रसन्नेन सशर कार्मुक महत् । देवासुरविमर्देषु मम दत्त स्वयभुवा ॥ ३२
अद्य तूर्यशतैर्भीम धनुरुत्थाप्यता मम । रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३
स पुत्रवधसंतप्त शूर क्रोधवश गत । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीता हन्तु व्यवस्यत ॥ ३४
प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्ष सुघोरो घोरदर्शन । दीनो दीनस्वरान्सर्वास्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५
मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थ वनौकसाम् । किचिदेव हत तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६
तदिद तथ्यमेवाह करिष्ये प्रियमात्मन । वैदेही नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७
इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८
उद्धृत्य गुणसपन्न विमलाम्बरवर्चसम् । निष्पपात स वेगेन सभार्य सचिवैर्वृत ॥ ३९
रावण पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतन । सक्रुद्ध खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४०
व्रजन्त राक्षस प्रेक्ष्य सिहनाद प्रचुक्रुशु । ऊचुश्चान्योन्यमाश्लिष्य सक्रुद्ध प्रेक्ष्य राक्षसा ४१
अद्यैन तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यत । लोकपाला हि चत्वार क्रुद्धेनानेन निर्जिता ४२
बहव शत्रवश्चापि सयुगेषु निपातिता । त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावण ॥ ४३
विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४४
तेषा सजल्पमानानामशोकवनिका गताम् । अभिदुद्राव वैदेही रावण क्रोधमूर्छित ॥ ४५
वार्यमाण सुसक्रुद्ध सुहृद्भिर्हितबुद्धिभि । अभ्यधावत सक्रुद्ध खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४६
मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता । ददर्श राक्षस क्रुद्ध निस्त्रिशवरधारिणम् ॥ ४७
त निशाम्य सनिस्त्रिश व्यथिता जनकात्मजा । निवार्यमाण बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनम् ॥
सीता दु खसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४८
यथाय मामभिक्रुद्ध समभिद्रवति स्वयम् । वधिष्यति सनाथा मामनाथामिव दुर्मति ॥ ४९
बहुशश्चोदयामास भर्तार मामनुव्रताम् । भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुव मया ॥ ५०
सोऽय ममानुपस्थाने व्यक्त नैराश्यमागत । क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तु मा समुद्यत ॥ ५१
अथ वा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ॥ ५२
अहो धिङ्मन्निमित्तोऽय विनाशो राजपुत्रयो । अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ ५३
विधमिष्यति मा रौद्रो राक्षस पापनिश्चय । हनूमतोऽपि यद्वाक्य न कृत क्षुद्रया मया ॥ ५४
यद्यह तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता । नाद्यैवमनुशोचेय भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५

---

१ तिलपीडनयन्त्रस्य । २ बलवद्भि । ३ समृद्धया । ४ अद्यतूर्यशतैरित्यनेन इत पूर्वमिद धनुरानीतमिति गम्यते । ५ अलीकमेव । ६ अङ्गारक । ७ अनुपस्थानात् ।

मन्ये तु हृदय तस्या कौसल्याया फलिष्यति । एकपुत्रा यदा पुत्र विनष्ट श्रोष्यते युधि५६
सा हि जन्म च बाल्य च यौवन च महात्मन । धर्मकार्यानुरूप च रुदन्ती सस्मरिष्यति५७
निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना । अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८
धिगस्तु कुब्जामसती मन्थरा पापनिश्चयाम् । यन्निमित्तमिद दु ख कौसल्या प्रतिपत्स्यते॥५९
इत्येव मैथिली दृष्ट्वा विलपन्ती तपस्विनीम् । रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवश गताम् ६०
एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमाञ्शुचि । सुपार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥
निवार्यमाण सचिवैरिद वचनमब्रवीत् ॥ ६१
कथ नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज । हन्तुमिच्छसि वैदेही क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२
वेदविद्याव्रतस्नात स्वकर्मनिरत सदा । स्त्रिया कस्माद्वध वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३
मैथिली रूपसपन्ना प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव । त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४
अभ्युत्थान त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्या विजयाय बलैर्वृत ॥ ६५
शूरो धीमान्रथी खड्गी रथप्रवरमास्थित । हत्वा दाशरथि राम भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ६६
स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदित वच सुधर्म्य प्रतिगृह्य रावण ।
गृह जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुन सभा च प्रययौ सुहृद्वृत ॥ ६७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिणवतितम सर्ग ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ।

स प्रविश्य सभा राजा दीन परमदु खित । निषसादासने मुख्ये सिह क्रुद्ध इव श्वसन्॥१
अब्रवीच्च स तान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबल । रावण प्राञ्जलिर्वाक्य पुत्रव्यसनकर्शित ॥ २
सर्वे भवन्त सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृता । निर्यान्तु रथसघैश्च पादातैश्चोपशोभिता ॥ ३
एक राम परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । वर्षन्त शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदा ॥ ४
अथ वाऽह शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्र महारणे । भवद्भि श्वो निहन्तास्मि राम लोकस्य पश्यत ५
इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसा । निर्ययुस्ते रथै शीघ्रैर्नानानीकै सुसवृता ॥ ६
परिघान्पट्टसांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् । शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वानरान्प्रति ॥ ७
वानराश्च द्रुमाञ्शैलान्राक्षसान्प्रति चिक्षिपु ॥ ८
स सङ्ग्रामो महान्भीम सूर्यस्योदयन प्रति । रक्षसा वानराणा च तुमुल समपद्यत ॥ ९
ते गदाभिर्विचित्राभि· प्रासै खड्गै परश्वधै । अन्योन्य समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसा ॥ १०
एव प्रवृत्ते सङ्ग्रामे ह्युद्धूत सुमहद्रज । रक्षसा वानराणा च शान्त शोणितविस्रवै ॥ ११
मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्याध्वजद्रुमा । शरीरसङ्घाटवहा प्रसस्रु शोणितापगा ॥ १२
ततस्ते वानरा सर्वे शोणितौघपरिप्लुता । ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च ॥
आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसाना बभञ्जिरे ॥ १३
केशान्कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवंगमा । रक्षसा दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४
एकैक राक्षस सख्ये शत वानरपुङ्गवा । अभ्यधावन्त फलिन वृक्ष शकुनयो यथा ॥ १५
तथा गदाभिर्गुर्वीभि प्रासै खड्गै परश्वधै । निजघ्नुर्वानरान्घोरान्राक्षसा पर्वतोपमा ॥ १६
राक्षसैर्युध्यमानाना वानराणा महाचमू । शरण्य शरण याता राम दशरथात्मजम् ॥ १७

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥ १८
प्रविष्ट तु तदा राम मेघा सूर्यमिवाम्बरे । नाभिजग्मुर्महाघोर निर्दहन्त शराग्निना ॥ १९
कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचरा । रणे रामस्य ददृशु कर्माण्यसुकराणि च ॥ २०
चालयन्त महानीक विधमन्त महारथान् । ददृशुस्ते न वै राम वात वनगत यथा ॥ २१
छिन्न भिन्न शरैर्दग्ध प्रभग्न शस्त्रपीडितम् । बल रामेण ददृशुर्न राम शीघ्रकारिणम् ॥ २२
प्रहरन्त शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्त भूतात्मानमिव प्रजा ॥ २३
एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् । एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णै पदातीन्वाजिभि सह २४
इति ते राक्षसा॰ सर्वे रामस्य सदृशान्रणे । अन्योन्य कुपिता जघ्नु सादृश्याद्राघवस्य ते॥२५
न ते ददृशिरे राम दहन्तमरिवाहिनीम् । मोहिता परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना॥ २६
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसा । पुन पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७
भ्रमन्ती काञ्चनी कोटि कार्मुकस्य महात्मन । अलातचक्रप्रतिमा ददृशुस्ते न राघवम्॥ २८
शरीरनाभि सत्त्वार्चि शरार नेमिकार्मुकम् । ज्याघोषतलनिर्घोष तेजोबुद्धि गुणप्रभम्॥ २९
दिव्यास्त्रगुणपर्यन्त निघ्नन्त युधि राक्षसान् । ददृशू रामचक्र तत्कालचक्रमिव प्रजा ॥ ३०
अनीक[2] दशसाहस्र रथाना वातरहसाम् । अष्टादश[3] सहस्राणि कुञ्जराणा तरस्विनाम् ॥ ३१
चतुर्दश[4] सहस्राणि सारोहाणा च वाजिनाम् । पूर्णे शतसहस्रे[5] द्वे राक्षसाना पदातिनाम्॥३२
दिवसस्याष्टमे[6] भागे शरैरग्निशिखोपमै । हतान्येकेन रामेण रक्षसा[7] कामरूपिणाम् ॥ ३३
ते हताश्वा हतरथा शान्ता विमथितध्वजा । अभिपेतु पुरी लङ्का हतशेषा निशाचरा ॥३४
हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् । आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मन ॥ ३५
ततो देवा सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षय । साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥३६
अब्रवीच्च तदा राम॰ सुग्रीव प्रत्यनन्तरम्[8] । विभीषण च धर्मात्मा हनूमन्त च वानरम् ॥३७
जाम्बवन्त हरिश्रेष्ठ मैन्द द्विविदमेव च । एतदस्त्रबल दिव्य मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८
निहत्य ता राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ।
अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च सस्तूयते देवगणै प्रहृष्टै ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्णवतितम सर्ग ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणा च वाजिनाम् । रथाना त्वग्निवर्णाना सध्वजाना सहस्रश १
राक्षसाना सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणा शूराणा कामरूपिणाम् ॥ २
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणै । रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३
दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ता हतशेषा निशाचरा । राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुता ॥४
विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवा । राक्षस्य सह सगम्य दु खार्ता पर्यदेवयन् ॥ ५

---

१ नतु क्रियमाणानि । २ अनीक ७२९० दशसाहस्र १०००० तथाच दशसहस्रगुणित अनीक ७२९००००० भवति । तावती सख्या रथानामित्यर्थ । ३ अष्टादश सहस्राणि अनाकानि कुञ्जराणा । तथाच १३१२२० ०० कुञ्जरा । ४ सारोहा वाजिन १०२०६०००० सख्याता । ५ पदातयो राक्षसा १४५८० ०००० सख्याता । ६ पादोनघटिकाचतुष्टये । ७ रक्षसा सबन्धीनि चतुरङ्गबलानि । ८ समीपस्थम् ।

कथ शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी । आससाद वने राम कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
सुकुमार महासत्त्व सर्वभूतहिते रतम् ६ ॥ त दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७
कथ सर्वगुणैर्हीना गुणवन्त महौजसम् । सुमुख दुर्मुखी राम कामयामास राक्षसी ॥ ८
जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी[1] श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्य च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९
राक्षसाना विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १०
तन्निमित्तमिद वैर रावणेन कृत महत् । वधाय सीता सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११
न च सीता दशग्रीव प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्ध बलवता वैरमक्षय राघवेण च ॥ १२
वैदेही प्रार्थयान त विराध प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ १३
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमै ॥ १४
खरश्च निहत सख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । शरैरादित्यसकाशै पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ १५
हतो योजनबाहुश्च कवन्धो रुधिराशन । क्रोधान्नाद नदन्सोऽथ पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ १६
जघान बलिन राम सहस्रनयनात्मजम् । वालिन मेरुसकाश पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ १७
ऋष्यमूके वसञ्शैले दीनो भग्नमनोरथ । सुग्रीव स्थापितो राज्ये पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ १८
एको वायुसुत प्राप्य लङ्का हत्वा च राक्षसान् । दग्ध्वा ता च पुनर्यात पर्याप्त तन्निदर्शनम् १९
निगृह्य सागर तस्मिन्सेतु बध्वा प्लवगमै । वृतोऽतरत्त यद्राम पर्याप्त तन्निदर्शनम् ॥ २०
धर्मार्थसहित वाक्य सर्वेषा रक्षसा हितम् । युक्त बिभीषणेनोक्त मोहात्तस्य न रोचते ॥ २१
विभीषणवच कुर्याद्यदि स्म धनदानुज । श्मशानभूता दु खार्ता नेय लङ्का पुरी भवेत् ॥ २२
कुम्भकर्ण हत श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अतिकाय च दुर्धर्ष लक्ष्मणेन हत पुन ॥
प्रिय चेन्द्रजित पुत्र रावणो नावबुध्यते ॥ २३
मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हत । इत्येव श्रूयते शब्दो राक्षसाना कुले कुले ॥ २४
रथाश्चाश्वाश्च नागाश्च हता शतसहस्रश । रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातय ॥ २५
रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतु । हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तक २६
हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् । अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २७
रामहस्ताद्दशग्रीव शूरो दत्तमहावर । इद भय महाघोरमुत्पन्न नावबुध्यते ॥ २८
न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसा । उपसृष्ट[2] परित्रातु शक्ता रामेण सयुगे ॥ २९
उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे । कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ ३०
पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसै । रावणस्याभय दत्त मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ३१
तदिद मानुष[3] मन्ये प्राप्त नि सशय भयम् । जीवितान्तकर घोर रक्षसा रावणस्य च ॥ ३२
पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा । दीप्तैस्तपोभिर्विबुधा पितामहमपूजयन् ॥ ३३
देवताना हितार्थाय महात्मा वै पितामह । उवाच देवता सर्वा इद तुष्टो महद्वच ॥ ३४
अद्यप्रभृति लोकास्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसा । भयेन प्रावृता नित्य विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ३५
दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमै । वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेव प्रसादित ॥ ३६
प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् । उत्पत्स्यति हितार्थ वो नारी रक्ष क्षयावहा ॥ ३७
एषा देवै प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा । भक्षयिष्यति न सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३८

१ वलयोऽस्या सन्तीति वलिनी । २ उपद्रुतम् । ३ मानुषादागतम् ।

रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मते । अय निष्ठानको घोर शोकेन समभिप्लुत ॥ ३९
त न पश्यामहे लोके यो न शरणदो भवेत् । राघवेणोपसृष्टाना कालेनेव युगक्षये ॥ ४०
नास्ति न शरण कश्चिद्भये महति तिष्ठताम् । दवाग्निवेष्टिताना हि करेणूना यथा वने ॥ ४१
प्राप्तकाल कृत तेन पौलस्त्येन महात्मना । यत एव भय दृष्ट तमेव शरण गत ॥ ४२
इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रिय परस्पर सपरिरभ्य बाहुभि ।
विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितम सर्ग ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ।

आर्ताना राक्षसीना तु लङ्काया वै कुले कुले । रावण करुण शब्द शुश्राव परिदेवितम् ॥ १
स तु दीर्घ विनि श्वस्य मुहूर्त ध्यानमास्थित । बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शन ॥ २
सदश्य दशनैरोष्ठ क्रोधसरक्तलोचन । राक्षसैरपि दुर्दर्श कालाग्निरिव मूर्छित ॥ ३
उवाच च समीपस्थान्राक्षसान्राक्षसेश्वर । भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४
महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्ष च राक्षसम् । शीघ्र वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिता । चोदयामासुरव्यग्रान्राक्षसास्तान्नृपाज्ञया ॥ ६
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः । कृतस्वस्त्ययना सर्वे रणायाभिमुखा ययु ॥ ७
प्रतिपूज्य यथान्याय रावण ते निशाचरा । तस्थु प्राञ्जलय सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिण ॥ ८
अथोवाच प्रहस्यैतान्रावण क्रोधमूर्छित । महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्ष च राक्षसम् ॥ ९
अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसनिभै । राघव लक्ष्मण चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा । करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११
नैवान्तरिक्ष न दिशो न नद्यो नापि सागरा । प्रकाशत्व गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृता ॥ १२
अद्य वानरमुख्याना तानि यूथानि भागश । धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्त्रिणा ॥ १३
अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा । धनु समुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभि ॥ १४
आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् । अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथ्नाम्यहम् ॥ १५
सशरैरद्य वदनै सख्ये वानरयूथपा । मण्डयिष्यन्ति वसुधा सनालैरिव पङ्कजै ॥ १६
अद्य युद्धप्रचण्डाना हरीणा द्रुमयोधिनाम् । मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शत शतम् ॥ १७
हतो भर्ता हतो भ्राता यासा च तनया हता । वधेनाद्य रिपोस्तासा करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ १८
अद्य मद्बाणनिर्भिन्नै प्रकीर्णैर्गतचेतनै । करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतला महीम् ॥ १९
अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मासाशिनोऽपरे । सर्वास्तास्तर्पयिष्यामि शत्रुमासै शरार्पितै ॥ २०
कल्प्यता मे रथ शीघ्र क्षिप्रमानीयता धनु । अनुप्रयान्तु मा सर्वे येऽवशिष्टा निशाचरा २१
तस्य तद्वचन श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वच । बलाध्यक्षान्स्थितास्तत्र बल सत्वर्यतामिति ॥ २२
बलाध्यक्षास्तु सरब्धा राक्षसास्तान्गृहाद्गृहात् । चोदयन्त परिययुर्लङ्का लघुपराक्रमा ॥ २३
ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शना । नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजै ॥ २४

१ विभीषणेन । २ भयादव्यक्तवचन । ३ इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ । पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ रावणभ्रातरौ । ४ ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि । ५ वानराणामिति शेष । ६ प्रमथ्नामि । ७ नैरन्त्र्येण भूमौ वानरा पातयिष्यामीत्यर्थ ।

असिभि पट्टसै शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलै । शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भि कूटमुद्गरै ॥ २५
यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधै । भिण्डिपालै शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधै ॥ २६
अथानयद्बलाध्यक्ष सत्वरो रावणाज्ञया । द्रुत सूतसमायुक्त युक्ताष्टतुरग रथम् ॥ २७
आरुरोह रथ भीमो दीप्यमान स्वतेजसा ॥ २८
ततः प्रयात सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृत । रावण सत्त्वगाम्भीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९
रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३०
ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् । नाद घोर विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिण ३१
ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृत । निर्ययावुद्यतधनु कालान्तकयमोपम ॥ ३२
तत प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथ । द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३३
ततो नष्टप्रभ सूर्यो दिशश्च तिमिरावृता ॥ ३४
द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च सचचालेव मेदिनी । ववर्ष रुधिर देवश्चस्खलुस्तुरगा' पथि ॥ ३५
ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिव शिवा । नयन चास्फुरद्वाम सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ३६
विवर्ण वदन चासीत्किचिदभ्रश्यत स्वर ॥ ३७
ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षस । रणे निधनशसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ३८
अन्तरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनि स्वना । विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरनुनादिता ॥ ३९
एतानचिन्तयन्घोरानुत्पातान्समुपस्थितान् । निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थी कालचोदित ॥४०
तेषा तु रथघोषेण राक्षसाना महात्मनाम् । वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ४१
तेषा तु तुमुल युद्ध बभूव कपिरक्षसाम् । अन्योन्यमाह्वयानाना क्रुद्धाना जयमिच्छताम् ४२
तत क्रुद्धो दशग्रीव शरै काञ्चनभूषणै । वानराणामनीकेषु चकार कदन महत् ॥ ४३
निकृत्तशिरस केचिद्रावणेन वलीमुखा । केचिद्विच्छिन्नहृदया केचिच्छ्रोत्रविवर्जिता ॥
निरुच्छ्वासा हता केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिता ४४॥ केचिद्विभिन्नशिरस केचिच्चक्षुर्विवर्जिता

दशानन क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन सख्ये ।
ततस्ततस्तस्य शरप्रवेग सोढु न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

तथा तै कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणै । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १
रावणस्याप्रसह्य त शरसपातमेकत । न शेकु सहितु दीप्त पतङ्गा ज्वलन यथा ॥ २
तेऽर्दिता निशितैर्बाणै क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवु । पावकार्चि समाविष्टा दह्यमाना यथा गजा ॥ ३
प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुत । स ययौ समरे तस्मिन्विधमन्रावण शरै ॥ ४
कदन तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे राघव त्वरितस्तदा ॥ ५
सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रवतो रणे । गुल्मे सुषेण निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुत मन ॥ ६
आत्मन सदृश वीर स त निक्षिप्य वानरम् । सुग्रीवोऽभिमुख शत्रु प्रतस्थे पादपायुध ॥७
पार्श्वत पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपा स्वयम् । अनु जह्रुर्महाशैलान्विविधाश्च महाद्रुमान् ॥ ८
स नर्दन्युधि सुग्रीव स्वरेण महता महान् । पातयन्विविधाश्चान्याञ्जगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९
ममन्थ च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वर । युगान्तसमये वायु प्रवृद्धानगमानिव ॥ १०

राक्षसानामनीकेषु शैलवर्ष ववर्ष ह । अश्मवर्ष यथा मेघ॰ पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११
कपिराजविमुक्तैस्तै॰ शैलवर्षैस्तु राक्षसा । विकीर्णशिरस पेतुर्निकृत्ता इव पर्वता ॥ १२
अथ सक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः । सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च ॥ १३
विरूपाक्ष स्वक नाम धन्वी विश्राव्य राक्षस । रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत्॥१४
स त द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथ । विनदन्भीमनिर्ह्राद वानरानभ्यधावत ॥ १५
सुग्रीवे स शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे । स्थापयामास चोद्विग्नान्राक्षसान्सप्रहर्षयन् ॥ १६
स तु विद्ध शितैर्बाणै कपीन्द्रस्तेन रक्षसा । चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे१७
तत पादपमुद्धृत्य शूर सम्प्रधनो हरि । अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८
स तु प्रहाराभिहत सुग्रीवेण महागज । अपासर्पद्धनुर्मात्र निषसाद ननाद च ॥ १९
गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुख शत्रु प्रत्युद्गम्य तत कपिम्॥२०
आर्षभ चर्म खड्ग च प्रगृह्य लघुविक्रम । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१
स हि तस्याभिसक्रुद्ध प्रगृह्य विपुला शिलाम् । विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम्२२
स ता शिलामापतन्ती दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गव । अपक्रम्य सुविक्रान्त खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३
तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हत । मुहूर्तमभवद्वीरो विसज्ञ इव वानर ॥ २४
स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे । मुष्टि सवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५
मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचर । तेन खड्गेन सक्रुद्ध सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥
कवच पातयामास पद्भ्यामभिहतोऽपतत् ॥ २६
स समुत्थाय पतित कपिस्तस्य व्यसर्जयत् । तलप्रहारमशने समान भीमनि स्वनम् ॥ २७
तलप्रहार तद्रक्ष सुग्रीवेण समुद्यतम् । नैपुण्यान्मोचयित्वैन मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८
ततस्तु सक्रुद्धतर सुग्रीवो वानरेश्वर । मोक्षित चात्मनो दृष्ट्वा प्रहार तेन रक्षसा ॥
स ददर्शान्तर तस्य विरूपाक्षस्य वानर ॥ २९
ततो न्यपातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ३०॥ महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहत क्षितौ॥३१
पपात रुधिरक्लिन्न शोणित च समुद्वमन् । स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥३२
विवृत्तनयन क्रोधात्सफेन रुधिराप्लुतम् । ददृशुस्ते विरूपाक्ष विरूपाक्षतर कृतम् ॥ ३३
स्फुरन्त परिवर्तन्त पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् । करुण च विनर्दन्त ददृशु कपयो रिपुम् ॥ ३४

तथा तु तौ सयति सप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ।
बलार्णवौ सस्वनतु सुभीम महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३५
विनाशित प्रेक्ष्य विरूपनेत्र महाबल त हरिपार्थिवेन ।
बल समस्त कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिम बभूव ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्य ते महामृधे । सरसीव महाघर्मे सूपक्षीणे बभूवतु॰ ॥ १
स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च । बभूव द्विगुण क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिप ॥ २

१ प्रहर्ता । २ आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थ । ३ प्रकृतिभावाभाव आर्ष ।

निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्बल राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३५
हत्वा त वानरै सार्ध ननाद मुदितो हरि । चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघव ॥ ३६
विषण्णवदना. सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति तत सर्वे भयवित्रस्तचेतस ॥ ३७

महोदर त विनिपात्य भूमौ महागिरे कीर्णमिवैकदेशम् ।
सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्य स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्य ॥ ३८
अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्र समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घै ।
अवनितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हर्षसमाकुलितै स्तुतो महात्मा ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टनवतितम सर्ग ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ।

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबल । सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात्सरक्तलोचन' ॥
अङ्गदस्य चमू भीमा क्षोभयामास सायकै ॥ १
स वानराणा मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वश । पातयामास कायेभ्य फल वृन्तादिवानिल ॥ २
केषाचिदिषुभिर्बाहून्स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षस । वानराणा सुसक्रुद्ध पार्श्व केषा व्यदारयत् ॥ ३
तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानरा । विषादविमुखा सर्वे बभूवुर्गतचेतस ॥ ४
निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् । वेग चक्रे महाबाहु समुद्र इव पर्वणि ॥ ५
आयस परिघ गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् । समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥ ६
स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतन । ससूत स्यन्दनात्तस्माद्विसञ्ज्ञ प्रापतद्भुवि ॥ ७
सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपम । निष्पत्य सुमहावीर्य स्वाद्यूथान्मेघसनिभात् ॥ ८
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभा क्रुद्ध सुविपुला शिलाम् । अश्वाञ्जघान तरसा स्यन्दन च बभञ्ज तम् ९
मुहूर्ताल्लब्धसञ्ज्ञस्तु महापार्श्वो महाबल । अङ्गद बहुभिर्बाणैर्भूयस्त प्रत्यविध्यत ॥ १०
जाम्बवन्त त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे । ऋक्षराज गवाक्ष च जघान बहुभि शरै ॥ ११
जाम्बवन्त गवाक्ष च स दृष्ट्वा शरपीडितौ । जग्राह परिघ घोरमङ्गद क्रोधमूर्छित ॥ १२
तस्याङ्गद प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् । दूरस्थितस्य परिघ रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३
द्वाभ्या भुजाभ्या सगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् । महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थ वालिन सुत १४
स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षस । धनुश्च सशर हस्ताच्छिरस्त्र चाप्यपातयत् ॥ १५
त समासाद्य वेगेन वालिपुत्र प्रतापवान् । तलेनाभ्यहनत्क्रुद्ध कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६
स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युति । करेणैकेन जग्राह सुमहान्त परश्वधम् ॥ १७
त तैलधौत विमल शैलसारमय दृढम् । राक्षस परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८
तेन वामासफलके भृश प्रत्यवपादितम् । अङ्गदो मोक्षयामास सरोष स परश्वधम् ॥ १९
स वीरो वज्रसकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मन । सवर्तयत्सुसक्रुद्ध पितुस्तुल्यपराक्रम ॥ २०
राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदय प्रति । इन्द्राशनिसमस्पर्श स मुष्टि विन्यपातयत् ॥ २१
तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे । पफाल हृदय चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२
तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्य सप्रचुक्षुभे । अभवच्च महान्क्रोध समरे रावणस्य तु ॥ २३
वानराणा च हृष्टाना सिहनादश्च पुष्कल । स्फोटयन्निव शब्देन लङ्का साट्टालगोपुराम् ॥ २४
महेन्द्रेणेव देवाना नाद' समभवन्महान् ॥ २५

अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयाना वनौकसा चैव महाप्रणादम् ।
श्रुत्वा सरोष युधि राक्षसेन्द्र पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनशततम सर्ग ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ । तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥
आविवेश महान्क्रोधो रावण त महामृधे १॥ सूत सचोदयामास वाक्य चेदमुवाच ह ॥ २
निहतानाममात्याना रुद्धस्य नगरस्य च । दु खमेषोऽपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३
रामवृक्ष रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् । प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान्कुमुदो नल ॥ ४
मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादन । हनूमाश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपा ॥ ५
स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् । नादयन्प्रययौ तूर्ण राघव चाभ्यवर्तत ॥ ६
पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना । सचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ७
तामस स महाघोर चकारास्त्र सुदारुणम् । निर्ददाह कपीन्सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८
उत्पपात रजो घोर तैर्भग्नै सप्रधावितै । न हि तत्सहितु शेकुर्ब्रह्मणा निर्मित स्वयम् ॥ ९
तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमै । दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघव पर्यवस्थित ॥ १०
ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् । स ददर्श ततो राम तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासव यथा । आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनु ॥
पद्मपत्रविशालाक्ष दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ १२
ततो रामो महातेजा सौमित्रिसहितो बली । वानराश्च रणे भग्नानापतन्त च रावणम् ॥ १३
समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४
विस्फारयितुमारेभे तत स धनुरुत्तमम् । महावेग महानाद निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५
रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च । शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६
तयो शरपथ प्राप्तो रावणो राजपुत्रयो । स बभौ च यथा राहु समीपे शशिसूर्ययो ॥१७
तमिच्छन्प्रथम योद्धु लक्ष्मणो निशितै शरै । मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान्॥१८
तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता । बाणान्बाणैर्महातेजा रावण प्रत्यवारयत् ॥ १९
एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश । लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २०
अभ्यतिक्रम्य सौमित्रि रावण समितिंजय । आससाद ततो राम स्थित शैलमिवाचलम् २१
स सख्ये राममासाद्य क्रोधसरक्तलोचन । व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २२
शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युता । दृष्ट्वैवापतत शीघ्र भल्लाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २३
तान्शरौघास्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघव । दीप्यमानान्महाघोरान्क्रुद्धानाशीविषानिव॥२४
राघवो रावण तूर्ण रावणो राघव तदा । अन्योन्य विविधैस्तीक्ष्णै शरैरभिववर्षतु ॥ २५
चेरतुश्च चिर चित्र मण्डल सव्यदक्षिणम् । बाणवेगान्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २६
तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्सप्रयुध्यतोः । रौद्रयो सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयो. ॥ २७
सतत विविधैर्बाणैर्बभूव गगन तदा । घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलै ॥ २८
गवाक्षितमिवाकाश बभूव शरवृष्टिभि ॥ २९

१ समुत्क्षिप्तव`तो ।

महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः । शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं तदा ॥
गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३०
बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१
उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ । उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२
उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः । ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३
ततः ससक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः । नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४
रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् । शिरसा धारयन्रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३५
अथ मन्त्रानभिजपन्रौद्रमस्त्रमुदीरयन् । शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥
मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३६
ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः । अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३७
पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् । ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३८
ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः । श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३९
निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्छितः । आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ४०
सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान्कङ्ककाकमुखानपि । गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४१
ईहामृगमुखांश्चान्यान्व्यादितास्यान्भयानकान् । पञ्चास्याँल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्शरान् ४२
शरान्खरमुखांश्चान्यान्वराहमुखसंस्थितान् । श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४३
एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशिताञ्शरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ४४
आसुरेण समाविष्टः सोऽस्त्रेण रघुनन्दनः । ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४५
अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तथा सूर्यमुखानपि । चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४६
ग्रहनक्षत्रवक्त्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् । विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान्ससर्ज निशिताञ्शरान् ४७
ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ४८ ॥ विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४९
तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा । हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥
सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ५०
ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् ।
मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ।

तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १
मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः । उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २
ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च । कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३
मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा । निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः । जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५
तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६

---

१ रावणास्त्राणि । २ विद्युदर्चिःसदृशान् । ३ कपटपाशाः ।

ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च । कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमत ॥ ७
तैरासीद्गगन दीप्त सपतद्भिरितस्तत । पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८
तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघव । आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे॥९
तदस्त्र तु हत दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिप । विव्याध दशभिर्बाणै राम सर्वेषु मर्मसु ॥ १०
स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनि सृतै । रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघव ॥ ११
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिजय । राघवस्तु सुसक्रुद्धो रावण बहुभि शरै ॥ १२
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मण सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३
तै सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युति । ध्वज मनुष्यशीर्ष तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४
सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मण श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबल ॥१५
तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितै शरै ॥ १६
नीलमेघनिभाश्चास्य सदश्वान्पर्वतोपमान् । जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषण ॥ १७
हताश्वाद्वेगवान्वेगादवप्लुत्य महारथात् । क्रोधमाहारयत्तीव्र भ्रातर प्रति रावण ॥ १८
तत शक्ति महाशक्तिर्दीप्ता दीप्ताशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्र प्रतापवान् ॥१९
अप्राप्तामेव ता बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मण । अथोदतिष्ठत्सनादो वानराणा तदा रणे ॥२०
सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्ति काञ्चनमालिनी।सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता॥
तत सभावितत्तरा कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुला शक्ति दीप्यमाना स्वतेजसा॥ २२
सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा । जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३
एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्त विभीषणम् । प्राणसशयमापन्न तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४
त विमोक्षयितु वीरश्चापमायम्य लक्ष्मण । रावण शक्तिहस्त वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५
कीर्यमाण शरौघेण विसृष्टेन महात्मना । न प्रहर्तु मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रम ॥ २६
मोक्षित भ्रातर दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावण । लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेव विभीषण । विमुच्य राक्षस शक्तिस्त्वयीय विनिपात्यते॥२८
एषा ते हृदय भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा । मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९
इत्येवमुक्त्वा ता शक्तिमष्टघण्टा महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघा शत्रुघातिनीम् ३०
लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावण परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१
सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना । शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मण रणमूर्धनि ॥ ३२
तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्ती स राघव । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा॥३३
रावणेन रणे शक्ति क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ताशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४
न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युति ॥ ३५
ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या निर्भिन्नहृदय पपात भुवि लक्ष्मण ॥ ३६
तदवस्थ समीपस्थो लक्ष्मण प्रेक्ष्य राघव । भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७
स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचन । बभूव सरब्धतरो युगान्त इव पावक ॥ ३८

---

१ चन्दनादिभिरर्चिताम् । २ रुधिरचिह्ना । ३ मोघा भव इति अनुव्याहरदित्यन्वय । ४ मुक्ता—आशु—उरसि—अभीतस्य इति पदानि ।

न विषादस्य कालोऽयमिति सचिन्त्य राघव । चक्रे सुतुमुल युद्ध रावणस्य वधे धृत ॥
सर्वयत्नेन महता लक्ष्मण सनिरीक्ष्य च ॥ ३९
स ददर्श ततो राम शक्त्या भिन्न महाहवे । लक्ष्मण रुधिरादिग्ध सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४०
तामपि प्रहिता शक्ति रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१
अर्दिताश्चैव बाणौघै क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ४२॥सौमित्रि सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम्४३
ता कराभ्या परामृश्य राम शक्ति भयावहाम् । बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च॥४४
तस्य निष्कर्षत शक्तिं रावणेन बलीयसा । शरा सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिन ॥ ४५
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अब्रवीच्च हनूमन्त सुग्रीव चैव राघव ॥
लक्ष्मण परिवार्येह तिष्ठध्व वानरोत्तमा । पराक्रमस्य कालोऽय सप्राप्तो मे चिरेप्सित ॥ ४७
पापात्माय दशग्रीवो वध्यता पापनिश्चय । काङ्क्षत[1] स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८
अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात्सत्य प्रतिशृणोमि व । अरावणमराम वा जगद्द्रक्ष्यथ वानरा ॥ ४९
राज्यनाश वने वास दण्डके परिधावनम् । वैदेह्याश्च परामर्श रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ५०
प्राप्त दु ख महद्घोर क्लेश च निरयोपमम् । अद्य सर्वमह त्यक्ष्ये निहत्वा रावण रणे ॥ ५१
यदर्थ वानर सैन्य समानीतमिद मया । सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिन रणे ॥ ५२
यदर्थ सागर क्रान्त सेतुर्बद्धश्च सागरे । सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागत ॥ ५३
चक्षुर्विषयमागम्य नाय जीवितुमर्हति । दृष्टि दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावण ॥ ५४
स्वस्था पश्यत दुर्धर्षा युद्ध वानरपुङ्गवा । आसीना पर्वताग्रेषु ममेद रावणस्य च ॥ ५५
अद्य रामस्य रामत्व पश्यन्तु मम सयुगे । त्रयो लोका सगन्धर्वा सदेवा सर्षिचारणा ५६
अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोका सचराचरा । सदेवा कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
समागम्य सदा लोके यथा युद्ध प्रवर्तितम् ॥ ५७
एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणै । आजघान दशग्रीव रणे राम समाहित ॥ ५८
अथ प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावण । अभ्यवर्षत्तदा राम धाराभिरिव तोयद ॥ ५९
रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् । शराणा च शराणा च बभूव तुमुल स्वन ॥ ६०
ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयो शरा । अन्तरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१
तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् । त्रासन सर्वभूताना सबभूवाद्भुतोपम॰॥ ६२
स कीर्यमाण॰ शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दित ।
भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहक ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततम सर्गः ।

शक्त्या विनिहत दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा । लक्ष्मण समरे शूर रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १
स दत्त्वा तुमुल युद्ध रावणस्य दुरात्मन[1] । विसृजन्नेव बाणौघान्सुषेण वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एष रावणवीर्येण लक्ष्मण पतित॰ क्षितौ । सर्पवद्वेष्टते[2] वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३
शोणितार्द्रमिम वीर प्राणैरिष्टतम मम । पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धु पर्याकुलात्मन ॥ ४

१ चातकस्य । २ जनयन् ।

अय स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षण । यदि पञ्चत्वमापन्न प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५
लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनु । सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवश गता ॥ ६
अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव । चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ७
भ्रातर निहत दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना । विनिष्टनन्त दु खार्त मर्मण्यभिहत भृशम् ॥ ८
राघवो भ्रातर दृष्ट्वा प्रिय प्राण बहिश्चरम् । दु खेन महताविष्टो ध्यानशोकपरायण ॥ ९
पर विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रिय ॥ १०
न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया । भ्रातर निहत दृष्ट्वा लक्ष्मण रणपासुषु ॥ ११
किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते । यत्राय निहत शेते रणमूर्धनि लक्ष्मण ॥ १२
देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवा । त तु देश न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदर १३
इत्येव विलपन्त त शोकविह्वलितेन्द्रियम् । विवेष्टमान करुणमुच्छ्वसन्त पुन पुन ॥
राममाश्वासयन्वीर सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
न मृतोऽय महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धन । न चास्य विकृत वक्त्र नापि श्यावन निष्प्रभ १५
सुप्रभ च प्रसन्न च मुखमस्याभिलक्ष्यते । पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ १६
एव न विद्यते रूप गतासूना विशापते । दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषा तु मुखमीदृशम् ॥ १७
नाय प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धन । मा विषाद कृथा वीर सप्राणोऽयमरिंदम ॥ १८
आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले । सोच्छ्वास हृदय वीर कम्पमान मुहुर्मुहु ॥ १९
एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञ सुषेणो राघव वच । हनुमन्तमुवाचेद हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २०
सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् । पूर्वं ते कथितो योसौ वीर जाम्बवता शुभ ॥ २१
दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय । विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २२
सवर्णकरणी चापि तथा सजीवनीमपि । सधानकरणी चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥ २३
सजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मन । इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥
चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानस्ता महौषधिम् ॥ २४
तस्य बुद्धि समुत्पन्ना मारुतेरमितौजस । इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखर गिरे ॥ २५
अस्मिन्हि शिखरे जातामोषधी ता सुखावहाम् । प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोऽप्येवमब्रवीत् २६
अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् । कालात्ययेन दोष स्याद्वैक्लव्य च महद्भवेत् २७
इति सचिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्र महाबल । आसाद्य पर्वतश्रेष्ठ त्रि प्रकम्प्य गिरे शिर २८
फुल्लनानातरुगण समुत्पाट्य महाबल । गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्या समतोलयत् ॥ २९
स नीलमिव जीमूत तोयपूर्ण नभ स्थलात् । आपपात गृहीत्वा तु हनुमाञ्शिखर गिरे ॥ ३०
समागम्य महावेग सन्यस्य शिखर गिरे । विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३१
ओषधि नावगच्छामि तामह हरिपुङ्गव । तदिद शिखर कृत्स्न गिरेस्तस्याहृत मया ॥ ३२
एव कथयमान त प्रशस्य पवनात्मजम् । सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥ ३३
विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसा । दृष्ट्वा हनुमत कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ३४
तत सक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तम । लक्ष्मणस्य ददौ नस्त सुषेण सुमहाद्युते ॥ ३५

---

१ स्वप्नगमने । २ कपिशम् । विवर्णमिति यावत् । ३ द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचन । विशल्या क्रियन्ते ऽनयेति विशल्यकरणी ताम् । ४ समर्थ ।

सशल्यस्ता समाघ्राय लक्ष्मण परवीरहा । विशल्यो विरुज शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ३६
तमुत्थित ते हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । साधु साध्विति सुप्रीता सुषेण प्रत्यपूजयन् ३७
एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मण परवीरहा । सस्वजे स्नेहगाढ च बाष्पपर्याकुलेक्षण ॥ ३८
अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रि राघवस्तदा । दिष्ट्या त्वा वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ३९
न हि मे जीवितेनार्थ सीतया चापि लक्ष्मण । को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ४०
इत्येव वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः । खिन्न शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
ता प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम । लघु कश्चिदिवासत्त्वो नैव वक्तुमिहार्हसि ॥ ४२
न हि प्रतिज्ञा कुर्वन्ति वितथा साधवोऽनघ । लक्षण हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४३
नैराश्यमुपगन्तु ते तदल मत्कृतेऽनघ । वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ४४
न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणपथ गत । नर्दतस्तीक्ष्णदष्ट्रस्य सिहस्येव महागज ॥ ४५
अह तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मन । यावदस्त न यात्येष कृतकर्मा दिवाकर ॥ ४६
यदि वधमिच्छसि रावणस्य सख्ये यदि च कृता त्वमिहेच्छसि प्रतिज्ञाम् ।
यदि तव राजवरात्मजाभिलाष कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ४७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततम सर्ग ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्त श्रुत्वा स राघव । सदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥
रावणाय शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ १
अथान्य रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिप । अभ्यद्रवत काकुत्स्थ स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ २
दशग्रीवो रथस्थस्तु राम वज्रोपमै शरै । आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयद ॥ ३
दीप्तपावकसकाशै शरै काञ्चनभूषणै । निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीव समाहितम् ॥ ४
भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षस । न सम युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवा ॥ ५
तत काञ्चनचित्राङ्ग किकिणीशतभूषित । तरुणादित्यसकाशो वैडूर्यमयकूबर ॥ ६
सदश्वै काञ्चनापीडैर्युक्त श्वेतप्रकीर्णकै । हरिभि सूर्यसकाशैर्हेमजालविभूषितै ॥ ७
रुक्मवेणुध्वज श्रीमान्देवराजरथो वर । देवराजेन सदिष्टो रथमारुह्य मातलि ॥ ८
अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ ९
अब्रवीच्च तदा राम सप्रतोदो रथे स्थित । प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्य सहस्राक्षस्य सारथि ॥ १०
सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽय विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्शत्रुनिबर्हण ॥ ११
इदमैन्द्र महच्चाप कवच चाग्निसनिभम् । शराश्चादित्यसकाशा शक्तिश्च विमला शिता ॥ १२
आरुह्येम रथ वीर राक्षस जहि रावणम् । मया सारथिना राजन्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३
इत्युक्त सपरिक्रम्य रथ समभिवाद्य च । आरुरोह तदा रामो लोकाॅल्लक्ष्म्या विराजयन् १४
तद्बभूवाद्भुत युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षस ॥ १५
स गान्धर्वेण गान्धर्व दैव दैवेन राघव । अस्त्र राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६

---

१ रावण हत्वा विभीषण अभिषेक्ष्यामीत्येवरूपाम् । २ कृतसचार । ३ सीताभिलाष । ४ श्वेतचामरै । ५ देवराजेन सदिष्टो वर य देवराजरथ त रथ आरुह्य मातलि अभ्यवर्ततेत्यन्वय ।

अस्त्र तु परम घोर राक्षस राक्षसाधिप । ससर्ज परमक्रुद्ध पुनरव निशाचर ॥ १७
ते रावणधनुर्मुक्ताः शरा काञ्चनभूषणा । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थ सर्पा भूत्वा महाविषा ॥१८
ते दीप्तवदना दीप्त वमन्तो ज्वलन मुखै । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानका ॥ १९
तैर्वासुकिसमस्पर्शदीप्तभोगैर्महाविषै । दिशश्च सतता सर्वा प्रदिशश्च समावृता ॥ २०
तान्दृष्ट्वा पन्नगान्राम समापतत आहवे । अस्त्र गारुत्मक घोर प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१
ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खा शिखिप्रभा । सुपर्णा काञ्चना भूत्वा विचेरु सर्पशत्रव ॥२२
ते तान्सर्वाञ्शराञ्जघ्नु सर्परूपान्महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखा कामरूपिण ॥ २३
अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिप । अभ्यवर्षत्तदा राम घोराभि शरवृष्टिभि ॥ २४
तत शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् । अर्दयित्वा शरौघेण मातलि प्रत्यविध्यत ॥ २५
चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावण । पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतु च काञ्चनम् ॥
ऐन्द्रानपि जघानाश्वाञ्शरजालेन रावण ॥ २६
तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मन । विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणै सह ॥ २७
राममार्त तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षय । व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवु सविभीषणा ॥ २८
रामचन्द्रमस दृष्ट्वा ग्रस्त रावणराहुणा । प्राजापत्य च नक्षत्र रोहिणीं शशिन प्रियाम् ॥ २९
समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावह ॥ ३०
सधूमपरिवृत्तोर्मि प्रज्वलन्निव सागर । उत्पपात तदा क्रुद्ध स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३१
शस्त्रवर्ण सुपुरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकर । अदृश्यत कबन्धाङ्क ससक्तो धूमकेतुना ॥ ३२
कोसलाना च नक्षत्र व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् । आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ३३
दशास्यो विंशतिभुज प्रगृहीतशरासनः । अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वत ॥ ३४
निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा । नाशक्नोदभिसधातु सायकान्रणमूर्धनि ॥ ३५
स कृत्वा भ्रुकुटि क्रुद्ध किंचित्सरक्तलोचन । जगाम सुमहाक्रोध निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततम सर्ग ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः।

तस्य क्रुद्धस्य वदन दृष्ट्वा रामस्य धीमत । सर्वभूतानि वित्रेसु प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १
सिंहशार्दूलवाञ्शैल सचचाल चलद्द्रुम । बभूव चातिक्षुभित समुद्र सरिता पति ॥ २
खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घना । औत्पातिकानि नर्दन्त समन्तात्परिचक्रमु ॥ ३
राम दृष्ट्वा सुसक्रुद्धमुत्पाताश्च सुदारुणान्। वित्रेसु सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४
विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगा । ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचरा ॥ ५
ददृशुस्ते महायुद्ध लोकसवर्तसस्थितम् । नानाप्रहरणैर्भीमै शूरयो सप्रयुध्यतो ॥ ६
ऊचु सुरासुरा सर्वे तदा विग्रहमागता । प्रेक्षमाणा महद्युद्ध वाक्य भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७
दशग्रीव जयेत्याहुरसुरा समवस्थिता । देवा राममथोचुस्ते त्व जयेति पुन पुन ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावण । प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरण महत् ॥ ९
वज्रसार महानाद सर्वशत्रुनिबर्हणम् । शैलशृङ्गनिभै कूटैश्चित दृष्टिभयावहम् ॥ १०

---

१ लोकसवर्तस्य प्रलयस्येव सस्थित सस्थान यस्य ।

सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् । अतिरौद्रमनासाद्य कालेनापि दुरासदम् ॥ ११
त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा । प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२
तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् । अनेकैः समरे शूरैः राक्षसैः परिवारितः ॥ १३
समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५
अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६
स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७
शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान्हरिष्यति ॥ १८
रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्लाघिन्करोमि तरसा समम् ॥
तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव १९॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः २०
तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् । अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१
तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज विशिखान्रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२
आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३
निर्ददाह स तान्बाणान्रामकार्मुकनिःसृतान् । रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४
तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताञ्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्थान्राघवः क्रोधमाहरत् ॥२५
स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६
सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २७
सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिञ्शूले पपात ह । भिन्नः शक्त्या महाञ्शूलो निपपात हतद्युतिः २८
निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २९
निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३०
स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः । राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ३१
स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः ।
जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

स तेन तु तथा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो रणे । रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १
स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् । अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २
बाणधारासहस्रैस्तैः स तोयद इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३
पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे । महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४
स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः । निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६
स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किंशुकद्रुमः ॥ ७
शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह सायकान् । काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥८
ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९

तत क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मज । उवाच रावण वीर प्रहस्य परुष वच ॥ १०
मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम । हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्व नासि वीर्यवान् ११
मया विरहिता दीना वर्तमाना महावने । वैदेही प्रसभ हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२
स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक । कृत्वा कापुरुष कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३
भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित । दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४
शूरेण धनदभ्रात्रा बलै समुदितेन च । श्लाघनीय यशस्य च कृत कर्म महत्त्वया ॥ १५
उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च । कर्मणः प्राप्नुहीदानी तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६
शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते । नैव लज्जास्ति ते सीता चोरवद्व्यपकर्षत ॥ १७
यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् । भ्रातर तु खर पश्येस्तदा मत्सायकैर्हत १८
दिष्ट्यासि मम दुष्टात्मश्चक्षुर्विषयमागत । अद्य त्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९
अद्य ते मच्छरैश्छिन्न शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्ण रणपांसुषु २०
निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण । पिबन्तु रुधिर तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१
अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासो पतितस्य ते । कर्षन्त्वान्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥२२
इत्येव सवदन्वीरो राम शत्रुनिबर्हण । राक्षसेन्द्र समीपस्थ शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३
बभूव द्विगुण वीर्य बल हर्षश्च सयुगे । रामस्यास्त्रबल चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिण ॥ २४
प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मन । प्रहर्षाच्च महातेजा शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५
शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि स । भूय एवार्दयद्रामो रावण राक्षसान्तकृत् २६
हरीणा चाश्मनिकरै शरवर्षैश्च राघवात् । हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७
यदा च शस्त्र नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् । नास्य प्रत्यकरोद्वीर्य विक्लवेनान्तरात्मना ॥ २८
क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च । न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्तत ॥ २९
सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थ समीक्ष्य तम् । शनैर्युद्धादसभ्रान्तो रथ तस्यापवाहयत् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततम सर्ग ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततम सर्गः ।

स तु मोहात्सुसक्रुद्ध कृतान्तबलचोदित । क्रोधसरक्तनयनो रावण सूतमब्रवीत् ॥ १
हीनवीर्यमिवाशक्त पौरुषेण विवर्जितम् । भीरु लघुमिवासत्त्व विहीनमिव तेजसा ॥ २
विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् । मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३
किमर्थ मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च । त्वया शत्रो समक्ष मे रथोऽयमपवाहित ॥ ४
त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम् । यशो वीर्य च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशित ॥ ५
शत्रो प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमै । पश्यतो युद्धलुब्धोऽह कृत कापुरुषस्त्वया ॥६
यस्त्व रथमिम मोहान्न चोद्वहसि दुर्मते । सत्योऽय प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृत ॥ ७
न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिण । रिपूणा सदृश चैतन्न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम् ॥ ८
निवर्तय रथ शीघ्र यावन्नोपैति मे रिपु । यदि वाध्युषितो वासि स्मर्यन्ते यदि वा गुणा ॥९
एव परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना । अब्रवीद्रावण सूतो हित सानुनय वच ॥ १०

---

१ उत्कोचादिना वशीकृत ।

न भीतोऽस्मि न मूढोस्मि नोपजप्तोस्मि शत्रुभि ।न प्रमत्तो न नि स्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया
मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता । स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रिय कृतम् ॥ १२
नास्मिन्नर्थे महाराज त्व मा प्रियहिते रतम् । कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३
श्रूयता त्वभिधास्यामि यन्निमित्त मया रथ । नदीवेग इवाभोगे सयुगे विनिवर्तित ॥ १४
श्रम तवावगच्छामि महता रणकर्मणा । न हि ते वीर सौमुख्य प्रहर्ष वोपधारये ॥ १५
रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिन । दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६
निमित्तानि च भूयिष्ठ यानि प्रादुर्भवन्ति न । तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७
देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च । दैन्य खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८
स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेय परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९
उपयानापयाने च स्थान प्रत्यपसर्पणम् । सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेय रथकुटुम्बिना ॥ २०
तव विश्रमहेतोश्च तथैषा रथवाजिनाम् । रौद्र वर्जयता खेद क्षम कृतमिद मया ॥ २१
न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहित २२॥ भर्तृस्नेहपरीतेन मयेद यत्कृत विभो ॥ २३
आज्ञापय यथातत्त्व वक्ष्यस्यरिनिषूदन । तत्करिष्याम्यह वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४
सतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथे । प्रशस्यैन बहुविध युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
रथ शीघ्रमिम सूत राघवाभिमुख कुरु । नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावण ॥ २६
एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वर । ददौ तस्मै शुभ ह्येक हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २७
श्रुत्वा रावणवाक्य तु सारथि सन्यवर्तत ॥ २८

ततो द्रुत रावणवाक्यचोदित प्रचोदयामास हयान्स सारथि ।
स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथ क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततम सर्ग ॥ १०६॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

(आदित्यहृदयम् ।)

ततो युद्धपरिश्रान्त समरे चिन्तया स्थितम् । रावण चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १
दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् । उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषि ॥ २
राम राम महाबाहो शृणु गुह्य सनातनम् । येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३
आदित्यहृदय पुण्य सर्वशत्रुविनाशनम् । जयावह जपेन्नित्यमक्षय्य परम शिवम् ॥ ४
सर्वमङ्गलमङ्गल्य सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५
रश्मिमन्त समुद्यन्त देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्त भास्कर भुवनेश्वरम् ॥ ६
सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावन । एष देवासुरगणाँल्लोकान्पाति गभस्तिभि ॥ ७
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिव स्कन्द प्रजापति ।महेन्द्रो धनद कालो यम सोमो ह्यपा पति
पितरो वसव साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनु । वायुर्वह्नि प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकर ॥ ९
आदित्य सविता सूर्य खग पूषा गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकर १०
हरिदश्व• सहस्रार्चि• सप्तसप्तिर्मरीचिमान् । तिमिरोन्मथन शभुस्त्वष्टा मार्ताण्ड अशुमान् ११

---

१ उपजाप भेद न गमित । २ आभोगे आभोगात् उन्नतप्रदेशात् । ३ सयुगे सयुगात् । ४ आविर्भूतेषु सत्सु । ५ प्रति कूलम् । ६ सारथिना । ७ अपनयता ।

हिरण्यगर्भ शिशिरस्तपनो भास्करो रवि । अग्निगर्भोऽदिते पुत्र शङ्ख शिशिरनाशन ॥ १२
व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजु सामपारग । घनवृष्टिरपा मित्र विन्ध्यवीथी प्लवगम ॥ १३
आतपी मण्डली मृत्यु पिङ्गल सर्वतापन । कविर्विश्वो महातेजा रक्त सर्वभवोद्भव ॥ १४
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावन । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ १५
नम पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नम । ज्योतिर्गणाना पतये दिनाधिपतये नम ॥ १६
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नम । नमो नम सहस्राशो आदित्याय नमो नम ॥ १७
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नम । नम पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमो नम ॥ १८
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नम ॥ १९
तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने । कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषा पतये नम ॥ २०
तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिघ्नाय रवये लोकसाक्षिणे ॥ २१
नाशयत्येष वै भूत[1] तदेव सृजति प्रभु । पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभि ॥ २२
एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठित । एष एवाग्निहोत्र च फल चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३
वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूना फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रवि प्रभु ॥ २४
एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन्पुरुष कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५
पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेव जगत्पतिम् । एतत्त्रिगुणित जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६
अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावण त्व वधिष्यसि । एवमुक्त्वा तदागस्त्यो जगाम च यथागतम् २७
एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । [2]धारयामास सुप्रीतो राघव प्रयतात्मवान् ॥ २८
आदित्य प्रेक्ष्य जप्त्वा तु पर हर्षमवाप्तवान् । त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् २९
रावण प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३०

अथ रविरवदन्निरीक्ष्य राम मुदितमना परम प्रहृष्यमाण ।
निशिचरपतिसक्षय विदित्वा[3] सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति[4] ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

स रथ सारथिर्हृष्ट परसैन्यप्रधर्षणम् । गन्धर्वनगराकार समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १
युक्त परमसपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभि । युद्धोपकरणै पूर्ण पताकाध्वजमालिनम् ॥ २
ग्रसन्तमिव चाकाश नादयन्त वसुन्धराम् । प्रणाश परसैन्याना स्वसैन्याना प्रहर्षणम् ॥
रावणस्य रथ क्षिप्र चोदयामास सारथि ॥ ३
तमापतन्त सहसा स्वनवन्त महास्वनम्[5] । रथ राक्षसराजस्य नरराजो[6] ददर्श ह ॥ ४
कृष्णवाजिसमायुक्त युक्त रौद्रेण वर्चसा । तडित्पताकागहन दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ ५
शरधारा विमुञ्चन्त धारासारमिवाम्बुदम् । त दृष्ट्वा मेघसकाशमापतन्त रथ रिपो ॥ ६
गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यत सदृशस्वनम् । विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रनत[7] धनु ॥ ७
उवाच मातलि राम सहस्राक्षस्य सारथिम् । मातले पश्य सरब्धमापतन्त रथ रिपो ॥ ८

---

१ जगत् । २ आदित्यहृदयमिति शेष । ३ अनुगृह्य । ४ त्वर रावणवध प्रति त्वरस्वेति वचोऽवदत् । ५ प्रतिध्वनियुक्तम् । ६ राम । ७ बालचन्द्रवन्नतम् ।

यथाऽऽपत्य पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मति ॥ ९
तदप्रमादमातिष्ठन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपो । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ १०
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसंचारनि॰ ॰चोद्य रथं द्रुतम् ॥ ११
कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १२
परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १३
अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् । चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १४
ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १५
धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥
शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १६
तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १७
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १८
समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १९
ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २०
महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्थले । येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २१
संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया । दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २२
सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्वनाः । विषादयस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥ २३
रावणश्च यतस्तत्र संचचाल वसुंधरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २४
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः २५
गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २६
प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून्समाकिरन् । तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २७
निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः । दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २८
दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २९
कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३०
जघनेभ्यः स्फुलिङ्गाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् । मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च॥३१
एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३२
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च । बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥३३
निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम्॥३४
ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ।
जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ।

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा । सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १
ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २

---

१ यथा आ अपसव्यमिति छेदः । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः । २ उपदेष्टव्यः ।

सप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्याक्षिप्तहृदया सर्वे पर विस्मयमागता ॥ ३
नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धय । तस्थु प्रेक्ष्य च सग्राम नाभिजघ्नु परस्परम् ॥ ४
रक्षसा रावण चापि वानराणा च राघवम् । पश्यता विस्मिताक्षाणा सैन्य चित्रमिवाबभौ॥५
तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ । कृतबुद्धी स्थिरामर्षो युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६
जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावण । धृतौ स्ववीर्यसर्वस्व युद्धेऽदर्शयता तदा ॥ ७
तत क्रोधाद्दशग्रीव शरान्सधाय वीर्यवान् । मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम्॥ ८
ते शरास्तमनासाद्य पुरदररथध्वजम् । [१]रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९
ततो रामोऽभिसक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान् । कृतप्रतिकृत कर्तुं मनसा सप्रचक्रमे ॥ १०
रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशित शरम् । महासर्पमिवासह्य ज्वलन्त स्वेन तेजसा ॥ ११
जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वज शर । स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वज ॥ १२
ध्वजस्योन्मथन दृष्ट्वा रावण सुमहाबल । सप्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३
स रोषवशमापन्न शरवर्ष महद्वमन् । रामस्य तुरगान्दीप्तै शरैर्विव्याध रावण ॥ १४
ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमु । बभूवु स्वस्थहृदया पद्मनालैरिवाहता ॥ १५
तेषामसभ्रम दृष्ट्वा वाजिना रावणस्तदा । भूय एव सुसक्रुद्ध शरवर्ष मुमोच ह ॥ १६
गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च । गिरिशृङ्गाणि वृक्षाश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७
मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् । तुमुल त्रासजनन भीम भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८
तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमय महत् । विमुच्य राघवरथ समन्ताद्वानरे बले ॥ १९
सायकैरन्तरिक्ष च चकाराशु निरन्तरम् । सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यम ॥
मुमोच च दशग्रीवो नि सङ्गेनान्तरात्मना ॥ २०
व्यायच्छमान त दृष्ट्वा तत्पर रावण रणे । प्रहसन्निव काकुत्स्थ सदधे सायकाञ्शितान्॥२१
स मुमोच ततो बाणान्रणे शतसहस्रश । तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरै ख निरन्तरम् ॥ २२
ततस्ताभ्या प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता । शरबद्धमिवाभाति द्वितीय भास्वदम्बरम् ॥ २३
[२]नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फल ॥ २४
अन्योन्यमभिसहत्य निपेतुर्धरणीतले । तथा विसृजतोर्बाणान्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५
प्रायुध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् । चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम्॥ २६
रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावण । जघ्नतुस्तौ तथान्योन्य कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७
एव तौ तु सुसक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम्। मुहूर्तमभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ॥ २८
प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितै शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ।
ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृश प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

तौ तदा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ । ददृशु सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ २

---

१ रथबलम् । २ अनिमित्त लक्ष्यविशेषोद्देशरहित । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता । नि ष्फल लक्ष्ये पतितोपि प्रयोजनाकारी ।

परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतु । मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥
दर्शयन्तौ बहुविधा सूतसारथ्यजा गतिम् ॥ ३
अर्दयन्रावण रामो राघव चापि रावण । गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४
क्षिपतो शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । चेरतु सयुगमही सासारौ जलदौ यथा ॥ ५
दर्शयित्वा तथा तौ तु गति बहुविधा रणे । परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतु ॥ ६
धुर धुरेण रथयोर्वक्र वक्रेण वाजिनाम् । पताकाश्च पताकाभि समेयु स्थितयोस्तदा ॥ ७
रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तै शितै शरै । चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८
स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे । मुमोच निशितान्बाणान्राघवाय निशाचर ॥ ९
सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघव । जगाम न विकार च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १०
चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रपातसमस्वनान् । सारथि वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचर ॥ ११
मातलेस्तु महावेगा शरीरे पतिता शरा' । न सूक्ष्ममपि समोह व्यथा वा प्रददुर्युधि ॥ १२
तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मन । चकार शरजालेन राघवो विमुख रिपुम् ॥ १३
विशत त्रिशत षष्टि शतशोऽथ सहस्रश । मुमोच राघवो वीर सायकान्स्यन्दने रिपो ॥ १४
रावणोऽपि तत क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वर । गदामुसलवर्षेण राम प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५
तत्प्रवृत्त महद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ॥ १६
गदाना मुसलाना च परिघाणा च निस्वनै । शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिता सप्त सागरा १७
क्षुब्धाना सागराणा च पातालतलवासिन । व्यथिता पन्नगा सर्वे दावनाश्च सहस्रश ॥ १८
चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुत ॥ १९
ततो देवा सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षय । चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिनरमहोरगा ॥ २०
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वता । जयता राघव सख्ये रावण राक्षसेश्वर ॥ २१
एव जपन्तोऽपश्यस्ते देवा सर्षिगणास्तदा । रामरावणयोर्युद्ध सुघोर रोमहर्षणम् ॥ २२
गन्धर्वाप्सरसा सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३
गगन गगनाकार सागर सागरोपम । रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिव ॥
एव ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्ध रामरावणम् ॥ २४
तत क्रुद्धो महाबाहू रघूणा कीर्तिवर्धन । सधाय धनुषा राम॰ क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५
रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डल । तच्छिर पतित भूमौ दृष्ट लोकैस्त्रिभिस्तदा २६
तस्यैव सदृश चान्यद्रावणस्योत्थित शिर । तत्क्षिप्र क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७
द्वितीय रावणशिरश्छिन्न सयति सायकै । छिन्नमात्र तु तच्छीर्षं पुनरन्यत्स्म दृश्यते ॥ २८
तदप्यशनिसकाशैश्छिन्न रामेण सायकै । एवमेकशत छिन्न शिरसा तुल्यवर्चसाम् ॥ २९
न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३०
तत सर्वास्त्रविद्वीर कौसल्यानन्दवर्धन । मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघव ॥ ३१
मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः । क्रौञ्चारण्ये विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२
त इमे सायका सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम । कि नु तत्कारण येन रावणे मन्दतेजस ॥ ३३
इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च सयुगे । ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४

१ न्यवर्तयत् । २ एकोत्तरशतवार छिन्नमित्यर्थ । ३ जीवितक्षये विषये । ४ विश्वस्ता । निश्चिता वा ।

रावणोऽपि तत क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वर । गदामुसलवर्षेण राम प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५
तत्प्रवृत्त महद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् । अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६
देवदानवयक्षाणा पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यता तन्महद्युद्ध सर्वरात्रमवर्तत ॥ ३७
नैव रात्र न दिवस न मुहूर्त न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्ध विराममुपगच्छति ॥ ३८
दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ।
सुरवररथसारथिर्महात्रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ।

अथ सस्मारयामास राघव मातलिस्तदा । अजानन्निव कि वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १
विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्र पैतामह प्रभो । विनाशकाल कथितो य सुरै सोऽद्य वर्तते ॥ २
तत सस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातले । जग्राह सशर दीप्त नि श्वसन्तमिवोरगम् ॥ ३
यमस्मै प्रथम प्रादादगस्त्यो भगवानृषि । ब्रह्मदत्त महाबाणममोघ युधि वीर्यवान् ॥ ४
ब्रह्मणा निर्मित पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा । दत्त सुरपते पूर्व त्रिलोकजयकाङ्क्षिण ॥ ५
यस्य वाजेषु पवन॰ फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमय गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६
जाज्वल्यमान वपुषा सुपुङ्ख हेमभूषितम् । तेजसा सर्वभूताना कृत भास्करवर्चसम् ॥ ७
सधूममिव कालाग्नि दीप्तमाशीविष यथा । परनागाश्ववृन्दाना भेदन क्षिप्रकारिणम् ॥ ८
द्वाराणा परिघाणा च गिरीणामपि भेदनम् । नानारुधिरसिक्ताङ्ग मेदोदिग्ध सुदारुणम् ॥ ९
वज्रसार महानाद नानासमितिदारणम् । सर्ववित्रासन भीम श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १०
कङ्कगृध्रबलाना च गोमायुगणरक्षसाम् । नित्य भक्ष्यप्रद युद्धे यमरूप भयावहम् ॥ ११
नन्दन वानरेन्द्राणा रक्षसामवसादनम् । वाजित विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मत ॥ १२
तमुत्तमेषु लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विषता कीर्तिहरण प्रहर्षकरमात्मन ॥ १३
अभिमन्त्र्य ततो रामस्त महेषु महाबल । वेदप्रोक्तेन विधिना सदधे कार्मुके बली ॥ १४
तस्मिन्सधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुधरा ॥ १५
स रावणाय सक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । चिक्षेप परमायत्तस्त शर मर्मघातिनम् ॥ १६
स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जित । कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७
स विसृष्टो महावेग शरीरान्तकर शर । बिभेद हृदय तस्य रावणस्य दुरात्मन ॥ १८
रुधिराक्त स वेगेन जीवितान्तकर शर । रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९
स शरो रावण हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छवि । कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणी पुनरागमत् ॥ २०
तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुक तत्ससायकम् । निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१
गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युति । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२
त दृष्ट्वा पतित भूमौ हतशेषा निशाचरा । हतनाथा भयत्रस्ता सर्वत सम्प्रदुद्रुवु ॥ २३
नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान्वानरा द्रुमयोधिन ॥ २४
दशग्रीववध दृष्ट्वा विजय राघवस्य च । अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥
गताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखै ॥ २५

ततो विनेदु सहृष्टा वानरा जितकाशिन । वदन्तो राघवजय रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६
अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभि । दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुत सुसुख ववौ ॥ २७
निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती राघवरथ दुरवापा मनोरमा ॥ २८
राघवस्तवसयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे । साधु साध्विति वागग्र्या दैवताना महात्मनाम् ॥ २९
आविवेश महाहर्षो देवाना चारणै सह । रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयकरे ॥ ३०
तत सकाम सुग्रीवमङ्गद च महाबलम् । चकार राघव प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१

तत प्रजग्मु प्रशम मरुद्गणा दिश प्रसेदुर्विमल नभोऽभवत् ।
मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकर ॥ ३२
ततस्तु सुग्रीवविभीषणादय सुहृद्विशेषा सहलक्ष्मणास्तदा ।
समेत्य हृष्टा विजयेन राघव रणेऽभिराम विधिना ह्यपूजयन् ॥ ३३
स तु निहतरिपु स्थिरप्रतिज्ञ स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ।
रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसवृतो यथेन्द्र ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकादशोत्तरशततम सर्ग ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ।

भ्रातर निहत दृष्ट्वा शयान रामनिर्जितम् । शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषण ॥ १
वीर विक्रान्तविख्यात विनीत नयकोविद । महार्हशयनोपेत कि शेषेऽद्य हतो भुवि ॥ २
विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ । मकुटेनापवृत्तेन[1] भास्कराकारवर्चसा ॥ ३
तदिद वीर सप्राप्त मया पूर्व समीरितम् । काममोहपरीतस्य यत्ते न रुचित वच ॥ ४
यन्न दर्पात्प्रहस्तो[2] वा नेन्द्रजिन्नापरे जना । न कुम्भकर्णोऽतिरथो नातिकायो नरान्तक ॥
न स्वय त्वममन्येथास्तस्योदर्कोऽयमागत[3] [4] ॥ ५
गत सेतु सुनीताना गतो धर्मस्य विग्रह[5] । गत सत्त्वस्य[6] सक्षेप प्रस्तावाना[7] गतिर्गता ॥ ६
आदित्य पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमा ॥ ७
चित्रभानु प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो[8] निरुद्यम । अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृता वरे ॥ ८
किं[9] शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य साप्रतम् । रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पासुषु ॥ ९

धृतिप्रवाल प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबल[10] शौर्यनिबद्धमूल ।
रणे महाराक्षसराजवृक्ष समर्दितो राघवमारुतेन ॥ १०
तेजोविषाण कुलवंशवश[11] कोपप्रसादापरगात्रहस्त ।
इक्ष्वाकुसिहावगृहीतदेह सुप्त क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ ११
पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्नि श्वासधूम स्वबलप्रताप ।
प्रतापवान्सयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ १२

---

१ मकुटेनोपलक्षितस्त्व कि शेष इत्यन्वय । २ प्रहस्तो दर्पात् यत् नामन्यत । ३ अमन्यथा । ४ फलम् । ५ विरोध । देहो वा । ६ बलस्य सग्रह । ७ प्रकृष्टस्तुतीना विषय । ८ उत्साहशक्ति । ९ साप्रत हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषम् । सर्व शून्यमभूदित्यर्थ । १० प्रसह प्रसहनम् । ११ कुल पितृपितामहादय तेषा वश सर्ग स एव वश पृष्ठावयवविशेषो यस्य स ।

सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाण पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती ।
रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षु क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्न ॥ १३

वदन्त हेतुमद्वाक्य परिमृष्टार्थनिश्चयम् । राम शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १४
नाय विनष्टो निश्चेष्ट समरे चण्डविक्रम । अत्युन्नतमहोत्साह पतितोऽयमशङ्कित ॥ १५
नैव विनष्टा शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिता । वृद्धिमाशसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १६
येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता । तस्मिन्कालसमायुक्ते न काल परिशोचितु १७
नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्व कदाचन । परैर्वा हन्यते वीर परान्वा हन्ति सयुगे ॥ १८
इय हि पूर्वै सदिष्टा गति क्षत्रियसमता । क्षत्रियो निहत सख्ये न शोच्य इति निश्चय १९
तदेव निश्चय दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वर । यदिहानन्तर कार्य कल्प्य तदनुचिन्तय ॥ २०
तमुक्तवाक्य विक्रान्त राजपुत्र विभीषण । उवाच शोकसतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २१

योऽय विमर्देषु न भग्नपूर्व सुरै समेतै सह वासवेन ।
भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्र ॥ २२

अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्या ।
धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २३

एषो हिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तग कर्मसु चाग्र्यवीर्य ।
एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्य तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४

स तस्य वाक्यै करुणैर्महात्मा सबोधित साधु विभीषणेन ।
आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनु स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्व ॥ २५

मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्त न प्रयोजनम् । क्रियतामस्य सस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ।

रावण निहत श्रुत्वा राघवेण महात्मना । अन्त पुराद्विनिष्पेतू राक्षस्य शोककर्शिता ॥ १
वार्यमाणा सुबहुशो वेष्टन्त्य क्षितिपासुषु । विमुक्तकेश्यो दु खार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २
उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसै । प्रविश्यायोधन घोर विचिन्वन्त्यो हत पतिम् ॥ ३
राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वश । परिपेतु कबन्धाङ्का महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४
ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिता । करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपा ॥ ५
ददृशुस्त महावीर्य महाकाय महाद्युतिम् । रावण निहत भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६
ता' पति सहसा दृष्ट्वा शयान रणपासुषु । निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७
बाहुमानात्परिष्वज्य काचिदेन रुरोद ह । चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८
उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म परिवर्तते । हतस्य वदन दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९
काचिदङ्के शिर कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती । स्नापयन्ती मुख बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १०
एवमार्ता पति दृष्ट्वा रावण निहत भुवि । चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ता पर्यदेवयन् ॥ ११

---

१ सिंहक्षा राक्षसा त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य स । २ परजेता । ३ परोत्सादने गन्धहस्तिसदृश । ४ रावणवृषभ ।
५ रामव्याघ्रेण हत । ६ मृत । ७ एष हिताग्नि आहिताग्नि । सन्धिरार्ष ।

येन वित्रासित॰ शक्रो येन वित्रासितो यम । येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजित ॥१२
गन्धर्वाणामृषीणा च सुराणा च महात्मनाम् । भय येन महद्दत्त सोऽय शेते रणे हत ॥१३
असुरेभ्य सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा । न भय यो विजानाति तस्येद मानुषाद्भय१४
अवध्यो देवताना यस्तथा दानवरक्षसाम् । हत सोऽय रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५
यो न शक्य सुरैर्हन्तु न यक्षैर्नासुरैस्तथा । सोय कश्चिदिवासत्त्वो मृत्यु मर्त्येन लम्भित १६
एव वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ता स्त्रिय । भूय एव च दु खार्ता विलेपुश्च पुन पुन ॥१७
अशृण्वता च सुहृदा सतत हितवादिनाम् । मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशाचरा ॥१८
एता सममिदानी ते वयमात्मा च पातिता । ब्रुवाणोपि हित वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषण
धृष्ट परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकाङ्क्षिणा ॥ १९
यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली । न न॰ स्याद्व्यसन घोरमिद मूलहर महत्२०
वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुल भवेत् । वय चाविधवा सर्वा सकामा न च शत्रव॰ २१
त्वया पुनर्नृशसेन सीता सरुन्धता बलात् । राक्षसा वयमात्मा च त्रय तुल्य निपातितम्२२
न कामकार॰ काम वा तव राक्षसपुङ्गव । दैव चेष्टयते सर्व हत दैवेन हन्यते ॥ २३
वानराणा विनाशोऽय रक्षसा च महाहवे । तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागत ॥ २४
नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया । शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५
विलेपुरेव दीनास्ता राक्षसाधिपयोषित । कुरर्य इव दु खार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ।

तासा विलपमानाना तथा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तार समुदैक्षत ॥ १
दशग्रीव हत दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पति मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २
ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातु त्रस्यत्यपि पुरन्दर ॥ ३
ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विन ॥ ४
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गता॰ । स त्व मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जित ॥
न व्यपत्रपसे राजन्किमिद राक्षसर्षभ ॥ ५
कथ त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् । अविषह्य जघान त्वा मानुषो वनगोचर ॥६
मानुषाणामविषये चरत कामरूपिण । विनाशस्तव रामेण सयुगे नोपपद्यते ॥ ७
न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे । सर्वत समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८
यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृत । खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुष ॥ ९
यदैव नगरी लङ्का दुष्प्रवेशा सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १०
यदैव वानरैर्घोरैर्बद्ध सेतुर्महार्णवे । तदैव हृदयेनाह शङ्के राममानुषम् ॥ ११
अथवा रामरूपेण कृतान्त स्वयमागत । माया तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२
अथवा वासवेन त्व धर्षितोऽसि महाबल । वासवस्य कुत शक्तिस्त्वा द्रष्टुमपि सयुगे ॥ १३
व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातन । अनादिमध्यनिधनो महत परमो महान् ॥ १४

---

१ निष्पन्नमनोरथ । २ देवादय । ३ स्वच्छन्दकरणम् । ४ पूणस्य ।

तमस परमो धाता शङ्खचक्रगदाधर । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्य शाश्वतो ध्रुव ॥ १५
मानुष वपुरास्थाय विष्णु सत्यपराक्रम । सर्वे परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतै ॥ १६
सर्वलोकेश्वर साक्षाल्लोकाना हितकाम्यया । सराक्षसपरीवार हतवास्त्वा महाद्युति ॥ १७
इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जित त्रिभुवन त्वया । स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जित ॥ १८
क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया । उच्यमानो न गृह्णासि तस्येय व्युष्टिरागता ॥ १९
अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीता राक्षसपुङ्गव । ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २०
अरुन्धत्या विशिष्टा ता रोहिण्याश्चापि दुर्मते । सीता धर्षयता मान्या त्वया ह्यसदृश कृत२१
वसुधायाश्च वसुधा श्रिय श्री भर्तृवत्सलाम् । सीता सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम्२२
आनयित्वा तु ता दीना छद्मनात्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव त काम मैथिलीसगमे कृतम् ॥
पतिव्रतायास्तपसा नून दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३
तदैव यन्न दग्धस्त्व धर्षयस्तनुमध्यमाम् । देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्रा साग्निपुरोगमा ॥२४
अवश्यमेव लभते फल पापस्य कर्मण । घोर पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र सशय ॥ २५
शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते । विभीषण सुख प्राप्तस्त्व प्राप्त पापमीदृशम् ॥ २६
सन्त्यन्या प्रमदास्तुभ्य रूपेणाभ्यधिकास्तत । अनङ्गवशमापन्नस्त्व तु मोहान्न बुध्यसे ॥२७
न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली । मयाधिका वा तुल्या वा त्व तु मोहान्न बुध्यसे२८
सर्वथा सर्वभूताना नास्ति मृत्युरलक्षण । तव तावदय मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षण ॥ २९
सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृत ॥ ३०
मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति । अल्पपुण्या त्वह घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१
कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने । देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२
विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया । पश्यन्ती विविधान्देशास्तास्ताश्चित्रस्रगम्बरा ॥
भ्रंशिता कामभोगेभ्य सास्मि वीर वधात्तव३३॥सैवान्येवास्मि सवृत्ता धिग्राज्ञा चञ्चला श्रिय
हा राजन्सुकुमार ते सुभ्रु सुत्वक् समुन्नसम् । कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरै ३५
किरीटकूटोज्ज्वलित ताम्रास्य दीप्तकुण्डलम् । मदव्याकुललोलाक्ष भूत्वा यत्पानभूमिषु॥ ३६
विविधस्रग्धर चारु वल्गुस्मितकथ शुभम् । तदेवाद्य तवेद हि वक्त्र न भ्राजते प्रभो ॥ ३७
रामसायकनिर्भिन्न सिक्त रुधिरविस्रवै । विशीर्णमेदोमस्तिष्क रूक्ष स्यन्दनरेणुभि ॥ ३८
हा पश्चिमा मे सप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी । या मयासीन्न सबुद्धा कदाचिदपि मन्दया॥३९
पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वर । पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येव गर्विता भृशम् ॥ ४०
दृप्तारिमर्दना शूरा प्रख्यातबलपौरुषा । अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१
तेषामेवप्रभावाना युष्माक राक्षसर्षभ । कथ भयमसबुद्ध मानुषादिदमागतम् ॥ ४२
स्निग्धेन्द्रनीलनील तु प्राशुशैलोपम महत् । केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३
कान्त विहारेष्वधिक दीप्त सग्रामभूमिषु । भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयद ॥ ४४
तदेवाद्य शरीर ते तीक्ष्णैर्नैकै शरैश्चितम् । पुनर्दुर्लभसस्पर्श परिष्वक्तु न शक्यते ॥ ४५
श्वाविद शलकैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् । स्वर्पितैर्मर्मसु भृश सछिन्नस्नायुबन्धनम् ॥
क्षितौ निपतित राजञ्श्याव रुधिरसच्छवि ४६॥ वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वत ॥ ४७

१ फलम् । २ निर्हेतुकम् । ३ धमनी ।

हा स्वप्न सत्यमेवेदं त्व रामेण कथ हत ।त्व मृत्योरपि मृत्यु स्या कथ मृत्युवश गत ४८
त्रैलोक्यवसुभोक्तार त्रैलोक्योद्वेगद महत् । जेतार लोकपालाना क्षेप्तार शकरस्य च ॥ ४९
दृप्ताना निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् । लोकक्षोभयितार च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५०
ओजसा दृप्तवाक्याना वक्तार रिपुसनिधौ । स्वयूथभृत्यवर्गाणा गोप्तार भीमविक्रमम् ॥ ५१
हन्तार दानवेन्द्राणा यक्षाणा च सहस्रश । निवातकवचाना च सग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२
नैकयज्ञविलोप्तार त्रातार स्वजनस्य च । धर्मव्यवस्थाभेत्तार मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३
देवासुरनृकन्यानामाहर्तार ततस्तत । शत्रुस्त्रीशोकदातार नेतार स्वजनस्य च ॥ ५४
लङ्काद्वीपस्य गोप्तार कर्तार भीमकर्मणाम् । अस्माक कामभोगाना दातार रथिना वरम्॥५५
एवप्रभाव भर्तार दृष्ट्वा रामेण पातितम् । स्थिरास्मि या देहमिम धारयामि हतप्रिया ॥ ५६
शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्या रेणुपाटल ॥ ५७
यदा मे तनय शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदास्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिँन्निपातिता॥ ५८
नाह बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया । विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वती समा ॥
प्रपन्नो दीर्घमध्वान राजन्नद्य सुदुर्गमम् । नय मामपि दु खार्ता न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६०
कस्मात्त्व मा विहायेह कृपणा गन्तुमिच्छसि । दीना विलपितैर्मन्दा किवा मा नाभिभाषसे॥
दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् । निर्गता नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागता प्रभो ॥ ६२
पश्येष्टदार दारास्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् । बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथ दृष्ट्वा न कुप्यसि॥ ६३
अय क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जन । न चैनमाश्वासयसे किवा न बहुमन्यसे ॥ ६४
यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैका कुलस्त्रिय । पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रता ॥
ताभि शोकाभितप्ताभि शप्त परवश गत ६५॥ त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्त तदागत६६
प्रवाद सत्य एवाय त्वा प्रति प्रायशो नृप । पतिव्रताना नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७
कथ च नाम ते राजॅल्लोकानाक्रम्य तेजसा । नारीचौर्यमिद क्षुद्र कृत शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८
अपनीयाश्रमाद्राम यन्मृगच्छद्मना त्वया । आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९
कातर्य च न ते युद्धे कदाचित्सस्मराम्यहम् । तत्तु भाग्यविपर्यासान्नून ते पक्वलक्षणम् ॥ ७०
अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षण ।मैथिलीमाहृता दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१
सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे यदब्रवीत् । सोऽय राक्षसमुख्याना विनाश पर्युपस्थित ॥
कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२
निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थ सोऽय मूलहरो महान् । त्वया कृतमिद सर्वमनाथ रक्षसा कुलम् ॥ ७३
न हि त्व शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुष ।स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धि कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४
सुकृत दुष्कृत च त्व गृहीत्वा स्वा गति गत । आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दु खिता॥
सुहृदा हितकामाना न श्रुत वचन त्वया। भ्रातृणा चापि कार्त्स्न्येन हितमुक्त त्वयानघ॥ ७६
हेत्वर्थयुक्त विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् । विभीषणेनाभिहित न कृत हेतुमत्त्वया ॥ ७७
मारीचकुम्भकर्णाभ्या वाक्य मम पितुस्तदा । न श्रुत वीर्यमत्तेन तस्येद फलमीदृशम् ॥ ७८
नीलजीमूतसकाश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ ७९

---

१ इद ते मरणम् । स्वप्न स्वप्नानुभवविषय । सत्यमेव नात्र सशय । २ महदिति क्रियाविशेषणम् । त्रैलोक्यवसुभोक्तारमित्यनेन सबध्यते । ३ अस्मिन्त्वद्धनने सति । ४ विनाशज्ञापकम् ।

स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुत । प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ८०
महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिन । यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे । अद्य वै निर्भया लङ्का प्रविष्टा सूर्यरश्मय ॥ ८२
येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा । वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चित ॥ ८३
रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृत । परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्न सहस्रधा ॥ ८४
प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् । अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ८५
धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८६
इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना । स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८७
कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि । सध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८८
तथागतां समुत्पत्त्य सपत्न्यस्ता भृशातुरा । पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८९
न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा । दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ९०
इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह । स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवै ॥ ९१
एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह । संस्कार क्रियतां भ्रातु स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९२
तं प्रश्रितस्ततो राम श्रुतवाक्यो विभीषण । विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वच ॥
रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९३
त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा । नाहमर्होऽस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥ ९४
भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रत । रावणो नार्हते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवात् ॥ ९५
नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि । श्रुत्वा तस्या गुणान्सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुन ९६
तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वर । विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९७
तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितं । अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ९८
अधर्मानृतसंयुक्त कामं त्वेष निशाचर । तेजस्वी बलवाञ्शूरो संयुगेषु च नित्यश ॥ ९९
शतक्रतुमुखैर्देवै श्रूयते न पराजित । महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावण ॥ १००
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं न प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव १०१
त्वत्सकाशाद्दशग्रीव संस्कारं विधिपूर्वकम् । प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ १०२
राघवस्य वच श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषण । संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०३
चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् । ब्राह्म्या संवेशयाचक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १०४
वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिम क्रतु । प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ १०५
वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् । पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपु १०६
पादयो शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् । दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥
दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथास्थानं विचक्षणा ॥ १०७
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च । तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसा ॥ १०८
परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ १०९

---

१ दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये लोकानाम ध्रुवा स्थिति राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया सुविदिता नेति काकु । सुविदितेवेत्यर्थ । लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थ । २ वेदोक्तप्रक्रियया । ३ आग्नेयभागे ।

गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य रावण दीनमानसा । विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥ ११०
लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा १११ ददौ च पावक तस्य विधियुक्त विभीषण ११२
स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान् । उदकेन च सम्मिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ११३
प्रदाय चोदक तस्मै मूर्ध्ना चैन नमस्य च । ता स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुन पुन ॥
गम्यतामिति ता सर्वा विविशुर्नगर तदा । प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषण ॥
रामपार्श्वमुपागम्य तदातिष्ठद्विनीतवत् ॥ ११५
रामोऽपि सह सैन्येन ससुग्रीव सलक्ष्मण । हर्ष लेभे रिपु हत्वा यथा वृत्र शतक्रतु ॥ ११६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ।

ते रावणवध दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवा । जग्मु स्वै स्वैर्विमानैस्ते कथयन्त शुभा कथा ॥ १
रावणस्य वध घोर राघवस्य पराक्रमम् । सुयुद्ध वानराणा च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २
अनुराग च वीर्य च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च । कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ ३
राघवस्तु रथ दिव्यमिन्द्रदत्त शिखिप्रभम् । अनुज्ञाय महाभागो मातलि प्रत्यपूजयत् ॥ ४
राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलि शक्रसारथि । दिव्य त रथमास्थाय दिवमेवारुरोह स ॥ ५
तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे । राघव परमप्रीत सुग्रीव परिषस्वजे ॥ ६
परिष्वज्य च सुग्रीव लक्ष्मणेन प्रचोदित । पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम्[1] ॥ ७
अब्रवीच्च तदा राम समीपपरिवर्तिनम् । सौमित्रि सत्त्वसपन्न लक्ष्मण दीप्ततेजसम् ॥ ८
विभीषणमिम सौम्य लङ्कायामभिषेचय । अनुरक्त च भक्त च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९
एष मे परम कामो यदीम रावणानुजम् । लङ्काया सौम्य पश्येयमभिषिक्त विभीषणम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना । तथेत्युक्त्वा तु सहृष्ट सौवर्ण घटमाददे ॥ ११
त घट वानरेन्द्राणा हस्ते दत्त्वा मनोजवान् । आदिदेश महासत्त्वान्समुद्रसलिलानये ॥ १२
अतिशीघ्र ततो गत्वा वानरास्ते महाबला । आगतास्तज्जल गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमा ॥ १३
ततस्त्वेक घट गृह्य सस्थाप्य परमासने । घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४
लङ्काया रक्षसा मध्ये राजान रामशासनात् । विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् ॥
अभ्यषिञ्चत्स धर्मात्मा शुद्धात्मान विभीषणम् ॥ १५
तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसा । दृष्ट्वाभिषिक्त लङ्काया राक्षसेन्द्र विभीषण १६
स तद्राज्य महत्प्राप्य रामदत्त विभीषण । प्रकृती सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् १७
अक्षतान्मोदकाँल्लाजान्दिव्या सुमनसस्तदा । आजह्रुरथ सहृष्टा पौरास्तस्मै निशाचरा ॥ १८
स तान्गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् । मङ्गल्य मङ्गल सर्व लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ १९
कृतकार्य समृद्धार्थ दृष्ट्वा रामो विभीषणम् । प्रतिजग्राह तत्सर्व तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २०
तत शैलोपम वीर प्राञ्जलि पार्श्वत स्थितम् । अब्रवीद्राघवो वाक्य हनुमन्त प्लवङ्गमम् २१
अनुमान्य महाराजमिम सौम्य विभीषणम् ॥ २२
गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि । प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २३

---

1 शिबिरम् ।

वैदेह्यै मा कुशलिन ससुग्रीव सलक्ष्मणम् । आचक्ष्व जयता श्रेष्ठ रावण च मया हतम्॥ २४
प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्व हरीश्वर । प्रतिगृह्य च सदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ।

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मज । प्रविवेश पुरी लङ्का पूज्यमानो निशाचरै ॥ १
प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् । ददर्श मृजया हीना सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥
वृक्षमूले निरानन्दा राक्षसीभि समावृताम् २॥ निभृत प्रणत प्रह्व सोभिगम्याभिवाद्य च ३
दृष्ट्वा तमागत देवी हनुमन्त महाबलम् । तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताभवत् ॥ ४
सौम्य दृष्ट्वा मुख तस्या हनुमान्प्लवगोत्तम । रामस्य वचन सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५
वैदेहि कुशली राम सहसुग्रीवलक्ष्मण । विभीषणसहायश्च हरीणा सहितो बलै ॥ ६
कुशल चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदम ॥ ७
विभीषणसहायेन रामेण हरिभि सह । निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ८
पृष्ट्वा तु कुशल रामो वीरस्त्वा रघुनन्दन । अब्रवीत्परमप्रीत कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ९
प्रियमाख्यामि ते देवि त्वा तु भूय सभाजये । दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम सयुगे॥१०
लब्धो नो विजय सीते स्वस्था भव गतव्यथा । रावणश्च हत शत्रुर्लङ्का चेय वशे स्थिता ११
मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये । प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतु महोदधौ ॥ १२
सभ्रमश्च न गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये । विभीषणविधेय हि लङ्कैश्वर्यमिद कृतम् ॥ १३
तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे । अय चाभ्येति सहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुक ॥ १४
एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना । प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १५
अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठ सीतामप्रतिजल्पतीम् । किं नु चिन्तयसे देवि किं नु मा नाभिभाषसे १६
एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता । अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७
प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसश्रितम् । प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १८
न हि पश्यामि सदृश चिन्तयन्ती प्लवङ्गम । मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम्॥१९
न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर । सदृश मत्प्रियाख्याने तव दातु भवेत्समम्२०
हिरण्य वा सुवर्ण वा रत्नानि विविधानि च । राज्य वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥२१
एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गम । गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्य सीताया प्रमुखे स्थित ॥ २२
भर्तु प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि । स्निग्धमेवविध वाक्य त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २३
तवैतद्वचन सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २४
अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणा । हतशत्रु विजयिन राम पश्यामि सुस्थितम् ॥२५
तस्य तद्वचन श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा । तत शुभतर वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६
अतिलक्षणसपन्न माधुर्यगुणभूषितम् । बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्त त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २७
श्लाघनीयोऽनिलस्य त्व पुत्र परमधार्मिक । बल शौर्य श्रुत सत्त्व विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम्॥२८

---

१ शरीरसस्कारेण । २ क्षणमात्रम् । ३ नैतदर्हति भाषितु हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितु नार्हतीत्यर्थ ।
४ राम विजयिन पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थत प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणा उत्कर्षा प्राप्ता ।

तेज क्षमा धृतिर्धैर्य विनीतत्व न सशय । एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभना ॥२९
अथोवाच पुन सीतामसम्भ्रान्तो विनीतवत् । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीताया प्रमुखे स्थित ॥३०
इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे । हन्तुमिच्छाम्यह सर्वा याभिस्त्व तर्जिता पुरा॥३१
क्लिश्यन्ती पतिदेवा त्वामशोकवनिका गताम् ॥ ३२
घोररूपसमाचारा क्रूरा क्रूरतरेक्षणा । राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३
मुष्टिभि पाणिभि सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने । इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेता सुदारुणा ॥३४
घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनाना च पातनै । भक्षणै कर्णनासाना केशाना लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५
नखै शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतै । निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणी ॥ ३६
एवप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि । हन्तुमिच्छाम्यह देवि तवेमा कृतकिल्बिषा ॥ ३७
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । उवाच धर्मसहित हनुमन्त यशस्विनी ॥ ३८
राजसश्रयवश्याना कुर्वन्तीना पराज्ञया । विधेयाना च दासीना क कुप्येद्वानरोत्तम ॥ ३९
भाग्यवैषम्ययोगेन पुरा दुश्चरितेन च । मयैतत्प्राप्यते सर्व स्वकृत ह्युपभुज्यते ॥ ४०
प्राप्तव्य तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् । दासीना रावणस्याह मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१
आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् । हते तस्मिन्न कुर्युर्हि तर्जन वानरोत्तम ॥ ४२
[१]अय व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसस्थित । ऋक्षेण गीत श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम॥४३
[२]न पर' पापमादत्ते परेषा पापकर्मणाम् । समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणा ॥ ४४
[३]पापाना वा शुभाना वा वधार्हाणा प्लवङ्गम । कार्य करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५
लोकहिसाविहाराणा रक्षसा कामरूपिणाम् । कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६
एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविद । प्रत्युवाच तत सीता रामपत्नी यशस्विनीम्॥४७
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यशस्विनी । प्रतिसदिश मा देवि गमिष्ये यत्र राघव ॥ ४८
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तार वानरोत्तम ॥ ४९
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मज । हर्षयन्मैथिली वाक्यमुवाचेद महाद्युति ॥ ५०
पूर्णचन्द्रानन राम द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् । स्थिरमित्र हतामित्र शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१
तामेवमुक्त्वा राजन्ती सीता साक्षादिव श्रियम् । आजगाम महावेगो हनुमान्यत्र राघव ॥५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११६ ॥

---

१ पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढ वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्ष वन्यमृगाणामस्माक जात्या शत्रुरेष तस्मादेन वृक्षात् पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूक स्ववासस्थानगतमेन न पातयिष्यामि । तथात्वे धर्महानि स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । तदनन्तर त्वा रक्षिष्यामि सुप्तमृक्ष पातयेति व्याघ्रेण चोदित सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेन पातयेति पुन पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भल्लूको बहुश कृतापराधमप्येन तुभ्य न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा । २ तत्रत्य श्लोक पठति—न पर इति । परेषा पापकर्मणा परानुद्दिश्य पाप कुर्वताम् । पर प्राज्ञ पुरुष । पाप प्रत्यपकाररूपम् । नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थ । समय आचार अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूप रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथा हि । सन्तश्चारित्रभूषणा । ३ वधार्हाणा वा पापाना वधार्हेष्वपि पापेषु । शुभाना वा शुभेष्विव । आर्येण करुण कारुण्य काय । न कश्चिन्नापराध्यति सर्वोऽप्यपराध्यति ।

सप्तदशोत्तरशततम' सर्गः ।

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गम । राम वचनमर्थज्ञो वर सर्वधनुष्मताम् ॥ १
यन्निमित्तोऽयमारम्भ कर्मणा च फलोदय । ता देवी शोकसतप्ता मैथिली द्रष्टुमर्हसि ॥ २
सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । मैथिली विजय श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३
पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया । भर्तार द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थ सहलक्ष्मणम् ॥ ४
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृता वर । अगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुत ॥ ५
दीर्घमुष्ण विनि श्वस्य मेदिनीमवलोकयन् । उवाच मेघसकाश विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६
दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिताम् । इह सीता शिर स्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषण । प्रविश्यान्त पुर सीता स्वाभि स्त्रीभिरचोदयत् ॥ ८
दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्र ते भर्ता त्वा द्रष्टुमिच्छति ॥ ९
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् । अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तार राक्षसाधिप ॥ १०
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषण । यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११
तस्य तद्वचन श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता । भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२
तत सीता शिर स्नाता युवतीभिरलङ्कृताम् । महार्हाभरणोपेता महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १३
आरोप्य शिबिका दीप्ता परार्ध्याम्बरसवृताम् । रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषण ॥ १४
सोऽभिगम्य महात्मान ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् । प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्ता सीता न्यवेदयत् १५
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् । हर्षो दैन्य च रोषश्च त्रय राघवमाविशत् ॥ १६
तत पार्श्वगत दृष्ट्वा सविमर्श विचारयन् । विभीषणमिद वाक्यमहृष्ट राघवोऽब्रवीत् ॥ १७
राक्षसाधिपते सौम्य नित्य मद्विजये रत । वैदेही सन्निकर्ष मे शीघ्र समुपगच्छतु ॥ १८
स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषण । तूर्णमुत्सारणे[1] यत्न कारयामास सर्वत ॥ १९
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्झर[2]पाणय । उत्सारयन्त पुरुषा समन्तात्परिचक्रमु ॥ २०
ऋक्षाणा वानराणा च राक्षसाना च सर्वश । बृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्ससृजुस्तदा ॥ २१
तेषामुत्सार्यमाणाना सर्वेषा ध्वनिरुत्थित । वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव नि स्वन ॥ २२
उत्सार्यमाणास्तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसभ्रमान् । दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघव ॥ २३
सरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव । विभीषण महाप्राज्ञ सोपालम्भमिद वच ॥ २४
किमर्थ मामनादृत्य क्लिश्यतेऽय त्वया जन । निवर्तयैनमुद्योग जनोऽय स्वजनो मम ॥ २५
न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रिया । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरण स्त्रिया ॥ २६
व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शन दुष्यति स्त्रिया ॥ २७
सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे[3] च महति स्थिता । दर्शनेऽस्या न दोष स्यान्मत्समीपे विशेषत २८
तदानय समीप मे शीघ्रमेना विभीषण । सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृत स्थितम् ॥ २९
एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषण । रामस्योपानयत्सीता सन्निकर्ष विनीतवत् ॥ ३०
ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमाश्च प्लवङ्गम । निशम्य वाक्य रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३१
कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणै । अप्रीतमिव सीताया तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३२
लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली । विभीषणेनानुगता भर्तार साभ्यवर्तत ॥ ३३

---

१ जननिवारणे । २ जर्झरा सदावलम्बनजनितपारुष्या । ३ कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्क ।

सा वस्त्रसरुद्धमुखी लज्जया जनससदि । रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३४
विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुख भर्तु सौम्य सौम्यतरानना ॥ ३५
अथ समपनुदन्मन क्लम सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ।
वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्त विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ।

ता तु पार्श्वस्थिता प्रह्वा राम सप्रेक्ष्य मैथिलीम् । हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १
एषासि निर्जिता भद्रे शत्रु जित्वा मया रणे । पौरुषाद्यदनुष्ठेय तदेतदुपपादितम् ॥ २
गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा सप्रमार्जिता । अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३
अद्य मे पौरुष दृष्टमद्य मे सफल श्रम । अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मन ॥ ४
या त्व विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा । दैवसपादितो दोषो मानुषेण मया जित ॥ ५
सप्राप्तमवमान यस्तेजसा न प्रमार्जति । कस्तस्य पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजस ॥ ६
लङ्घन च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् । सफल तस्य तच्छ्लाघ्य महत्कर्म हनूमत ॥ ७
युद्धे विक्रमतश्चैव हित मन्त्रयतश्च मे । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रम ॥ ८
निर्गुण भ्रातर त्यक्त्वा यो मा स्वयमुपस्थित । विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽद्य परिश्रम ॥ ९
इत्येव ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वच । मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १०
पश्यतस्ता तु रामस्य भूय क्रोधो व्यवर्धत । प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यत ॥ ११
स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचन । अब्रवीत्परुष सीता मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२
यत्कर्तव्य मनुष्येण धर्षणा परिमार्जता । तत्कृत सकल सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३
निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना । अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४
विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽय रणपरिश्रम । स तीर्णः सुहृदा वीर्यान्न त्वदर्थ मया कृत ॥ १५
रक्षता तु मया वृत्तमपवाद च सर्वश । प्रख्यातस्यात्मवशस्य न्यङ्ग च परिरक्षता ॥ १६
प्राप्तचारित्रसदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७
तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्ट जनकात्मजे । एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८
क पुमान्हि कुले जातः स्त्रिय परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लेख्येन चेतसा ॥ १९
रावणाङ्कपरिभ्रष्टा दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा । कथ त्वा पुनरादद्या कुल व्यपदिशन्महत् ॥ २०
तदर्थ निर्जिता मे त्व यश प्रत्याहृत मया । नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्ट गम्यतामित ॥ २१
इति प्रव्याहृत भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना । लक्ष्मणे भरते वा त्व कुरु बुद्धि यथासुखम् ॥ २२
सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे । निवेशय मन सीते यथा वा सुखमात्मन ॥ २३
न हि त्वा रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपा मनोरमाम् । मर्षयेत चिर सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४
तत प्रियार्हश्रवणा तदप्रिय प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ।
मुमोच बाष्प सुभृश प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११८ ॥

---

१ स्वतन्त्रो भवामि । २ इल्वलाका तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दु सचारा । ३ अयशस्यम् । ४ रणरणिकायुक्तेन । ५ कुलाथम् । ६ आसक्ति । ७ अत्र लक्ष्मणादौ मन करण नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तद्गृहे वर्तनम् । नत्वन्यथा ।

एकोनविंशत्युत्तरशततम सर्ग ।

एवमुक्ता तु वैदेही परुष रोमहर्षणम् । राघवेण सरोषेण भृश प्रव्यथिताभवत् ॥ १
सा तदश्रुतपूर्वं हि जने[1] महति मैथिली । श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्ष लज्जया व्रीडिताभवत् ॥ २
प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा । वाक्शल्यैस्तै सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३
ततो बाष्पपरिक्लिष्ट प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४
किं मामसदृश वाक्यमीदृश श्रोत्रदारुणम् । रूक्ष श्रावयसे वीर प्राकृत प्राकृतामिव ॥ ५
न तथास्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि । प्रत्यय गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६
पृथक्स्त्रीणा[2] प्रचारेण[3] जाति[4] ता परिशङ्कसे । परित्यजेमा शङ्का तु यदि तेऽह परीक्षिता ॥ ७
यद्यह गात्रसस्पर्श गतास्मि विवशा प्रभो । कामकारो[5] न मे तत्र दैव तत्रापराध्यति ॥ ८
मदधीन तु यत्तन्मे हृदय त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९
सह संवृद्धभावाच्च[6] ससर्गेण च मानद । यद्यह ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १०
प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोकक । लङ्कास्थाह त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११
प्रत्यक्ष वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया सत्यक्तया वीर त्यक्त स्याज्जीवित मया १२
न वृथा ते श्रमोऽय स्यात्सशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जनपरिक्लेशो न चाय निष्फलस्तव १३
त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता । लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४
अपदेशेन[9] जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् । मम वृत्त च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५
न प्रमाणीकृत पाणिर्बाल्ये बालेन पीडित । मम भक्तिश्च शील च सर्व ते पृष्ठत: कृतम् १६
एव ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी । अब्रवील्लक्ष्मण सीता दीन ध्यानपर स्थितम् ॥ १७
चिता मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् । मिथ्योपघातोपहता[10] नाह जीवितुमुत्सहे ॥ १८
अप्रीतस्य[11] गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनससदि । या क्षमा मे गतिर्गन्तु प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९
एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मण परवीरहा । अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २०
स विज्ञाय ततश्छन्द रामस्याकारसूचितम् । चिता चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् २१
अधोमुख तदा राम शनै कृत्वा प्रदक्षिणम् । उपासर्पत वैदेही दीप्यमान हुताशनम् ॥ २२
प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली । बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपत ॥ २३
यथा मे हृदय नित्य नापसर्पति राघवात् । तथा लोकस्य साक्षी मा सर्वत पातु पावक २४
यथा मा शुद्धचारित्रा दुष्टा जानाति राघव । तथा लोकस्य साक्षी मा सर्वत पातु पावक
कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् । राघव सर्वधर्मज्ञ तथा मा पातु पावक ॥ २६
आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च । अहश्चापि तथा सध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
यथान्येऽपि विजानन्ति तथा चारित्रसयुताम् ॥ २७
एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् । विवेश ज्वलन दीप्त नि सङ्गेनान्तरात्मना[12] ॥ २८
जन स सुमहास्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुल । ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २९

---

१ जने महति महाजनमध्ये । २ प्राकृतस्त्रीणाम् । ३ आचारेण हेतुना । ४ सर्वामपि स्त्रीजातिम् । ५ स्वेच्छाचरणम् । ६ स्वभावपरिज्ञानहेतुना सहसवधनेन । ७ सश्लेषेण । ८ मत्स्वभावाज्ञानेन हेतुना । ९ जनकमपदिश्य । १ मिथ्यापवादहता । ११ गुणैरप्रीतस्य विद्यमाने पातिव्रत्यादिगुणेरपि अप्रीतस्य भतुस्त्यक्ताया मे या ग तु क्षमा गति प्रत्ययजननार्थं या योग्या गति त ह यवाहन प्रवेक्ष्य इति योजना । १२ शरीरे निरभिलाषेण ।

सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा। पपात ज्वलन दीप्त सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३०
ददृशुस्ता महाभागा प्रविशन्ती हुताशन। सीता कृत्स्नास्त्रयो लोका पुण्यामाज्याहुतीमिव ३१
प्रचुक्रुशु॰ स्त्रिय सर्वास्ता दृष्ट्वा हव्यवाहने। पतन्ती सस्कृता मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३२
ददृशुस्ता त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवा। शप्ता पतन्ती निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३
तस्यामग्नि विशन्त्या तु हाहेति विपुल स्वन। रक्षसा वानराणा च सबभूवाद्भुतोपम ॥३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः।

ततो हि दुर्मना राम श्रुत्वैव वदता गिर। दध्यौ मुहूर्त धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचन ॥१
ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शन। सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परतप ॥ २
षडर्धनयन श्रीमान्महादेवो वृषध्वज। कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदा वर ॥ ३
एते सर्वे समागम्य विमानै सूर्यसनिभै। आगम्य नगरी लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४
तत सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान्। अब्रुवस्त्रिदशश्रेष्ठा प्राञ्जलि राघव स्थितम् ॥ ५
कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवता वर। उपेक्षसे कथ सीता पतन्ती हव्यवाहने ॥ ६
कथ देवगणश्रेष्ठमात्मान नावबुध्यसे ॥ ७
ऋतधामा वसु पूर्व वसूना त्व प्रजापति। त्रयाणा त्व हि लोकानामादिकर्ता स्वयप्रभु ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्र साध्यानामसि पञ्चम ॥ ८
अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी। अन्ते चादौ च लोकाना दृश्यसे त्व परतप ९
उपेक्षसे च वैदेही मानुष प्राकृतो यथा ॥ १०
इत्युक्तो लोकपालैस्तै स्वामी लोकस्य राघव। अब्रवीत्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृता वर ॥ ११
आत्मान मानुष मन्ये राम दशरथात्मजम्। योऽह यस्य यतश्चाह भगवास्तद्ब्रवीतु मे ॥ १२
इति ब्रुवन्त काकुत्स्थ ब्रह्मा ब्रह्मविदा वर। अब्रवीच्छृणु मे राम सत्य सत्यपराक्रम ॥ १३
भवान्नारायणो देव॰ श्रीमांश्चक्रायुधो विभु। एकशृङ्गो वराहस्त्व भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १४
अक्षर ब्रह्म सत्य च मध्ये चान्ते च राघव। लोकाना त्व परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुज १५
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेश पुरुष पुरुषोत्तम। अजित खड्गधृग्विष्णु कृष्णश्चैव बृहद्बल ॥ १६
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्व बुद्धि सत्त्व क्षमा दम। प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदन ॥ १७
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्व पद्मनाभो रणान्तकृत्। शरण्य शरण च त्वामाहुर्दिव्या महर्षय ॥१८
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभ ॥ १९
त्व त्रयाणा हि लोकानामादिकर्ता स्वय प्रभु। सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वज ॥
त्व यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकार परन्तप। प्रभव निधन वा ते न विदु को भवानिति ॥ २१
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च। दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २२
सहस्रचरण श्रीमाञ्शतशीर्ष सहस्रदृक्। त्व धारयसि भूतानि वसुधा च सपर्वताम् ॥ २३
अन्ते पृथिव्या सलिले दृश्यसे त्व महोरग॰। त्रीँल्लोकान्धारयन्राम देवगन्धर्वदानवान् ॥२४
अह ते हृदय राम जिह्वा देवी सरस्वती। देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मण॰ प्रभो ॥ २५

---

१ सतता घृतधाराम्।

निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा । सस्कारास्तेऽभवन्वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २६
जगत्सर्वं शरीर ते स्थैर्य ते वसुधातलम् । अग्नि कोप प्रसादस्ते सोम श्रीवत्सलक्षण ॥२७
त्वया लोकास्त्रय क्रान्ता पुराणे विक्रमैस्त्रिभि । महेन्द्रश्च कृतो राजा बलि बद्धा महासुर२८
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देव कृष्ण प्रजापति । वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम्२९
तदिद न कृत कार्य त्वया धर्मभृता वर । निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ ३०
अमोघ बलवीर्य ते अमोघस्ते पराक्रम । अमोघ दर्शन राम न च मोघ स्तवस्तव ॥ ३१
अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नरा ॥ ३२
ये त्वा देव ध्रुव भक्ताः पुराण पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥३३
इममार्ष स्तव नित्यमितिहास पुरातनम् । ये नरा कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषा पराभव ॥३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा शुभ वाक्य पितामहसमीरितम् । अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसु[1] ॥ १
स विधूय चिता ता तु वैदेहीं हव्यवाहन । उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम्॥२
तरुणादित्यसकाशा तप्तकाञ्चनभूषणाम् । रक्ताम्बरधरा बाला नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३
अक्लिष्टमाल्याभरणा तथारूपा मनस्विनीम् । ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसु ॥ ४
अब्रवीच्च तदा राम साक्षी लोकस्य पावक ५ ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्या न विद्यते॥६
नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा । सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७
रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा । त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८
रुद्धा चान्त पुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा । रक्षिता राक्षसीसङ्घैर्विकृतैर्घोरदर्शनै ॥ ९
प्रलोभ्यमाना विविध भर्त्स्यमाना च मैथिली । नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १०
विशुद्धभावा निष्पापा प्रतिगृह्णीष्व राघव । न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११
ततः प्रीतमना राम श्रुत्वैतद्वदता वर । दध्यौ मुहूर्त धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचन ॥ १२
एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान्दृढविक्रम । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठ रामो धर्मभृता वर ॥ १३
अवश्य त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति । दीर्घकालोषिता हीय रावणान्त पुरे शुभा ॥ १४
बालिश खलु कामात्मा रामो दशरथात्मज । इति वक्ष्यन्ति मा सन्तो जानकीमविशोध्य हि१५
अनन्यहृदया भक्ता मच्चित्तपरिवर्तिनीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६
प्रत्ययार्थं तु लोकाना त्रयाणा सत्यसश्रय. । उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम्॥ १७
इमामपि विशालाक्षी रक्षिता स्वेन तेजसा । रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधि ॥ १८
न हि शक्त स दुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् । प्रधर्षयितुमप्राप्ता[3] दीप्तामग्निशिखामिव १९
नेयमर्हति चैश्वर्य रावणान्त पुरे शुभा । अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥२०
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा । न हि हातुमिय शक्या कीर्तिरात्मवता यथा२१
अवश्य तु मया कार्य सर्वेषा वो वच शुभम् । स्निग्धाना लोकमान्यानामेव च ब्रुवता हित२२

---

१ अग्नि । २ प्रसन्नमनस्काम् । ३ प्रधर्षणानर्हाम् ।

इतीदमुक्त्वा विदित महाबलै॰ प्रशस्यमान॰ स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य राम प्रियया महाबल॰ सुख सुखार्होऽनुबभूव राघव ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्य राघवेण सुभाषितम् । इद शुभतर वाक्य व्याजहार महेश्वर ॥ १
पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्ष परन्तप । दिष्ट्या कृतमिद कर्म त्वया शस्त्रभृता वर ॥ २
दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्ध दारुण तमं । अपावृत्त त्वया सख्ये राम रावणज भयम् ॥ ३
आश्वास्य भरतं दीन कौसल्या च यशस्विनीम् । कैकेयी च सुमित्रा च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातर ४
प्राप्य राज्यमयोध्याया नन्दयित्वा सुहृज्जनम् । इक्ष्वाकूणा कुले वंश स्थापयित्वा महाबल ॥५
इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तम यश । ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा त्रिदिव गन्तुमर्हसि ॥ ६
एष राजा विमानस्थ पिता दशरथस्तव । काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशा ॥ ७
इन्द्रलोक गत श्रीमास्त्वया पुत्रेण तारित । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८
महादेववच श्रुत्वा काकुत्स्थ सहलक्ष्मण । विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितु ॥ ९
दीप्यमान स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितर विभु ॥१०
हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपति । प्राणै प्रियतर दृष्ट्वा पुत्र दशरथस्तदा ॥ ११
आरोप्याङ्क महाबाहुर्वरासनगत प्रभु । बाहुभ्या सपरिष्वज्य ततो वाक्य समाददे ॥ १२
न मे स्वर्गो बहुमत समानश्च सुरर्षिभि । त्वया राम विहीनस्य सत्य प्रतिश्रृणोमि ते ॥१३
कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदता वर । तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम॥१४
त्वा तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणं। अद्य दु खाद्विमुक्तोऽस्मि नीराहादिव भास्कर १५
तारितोऽह त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना । अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥१६
इदानी तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरै । वधार्थ रावणस्येद विहित पुरुषोत्तम ॥ १७
सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वा राम गृह गतम् । वनान्निवृत्त सहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन॥१८
सिद्धार्था खलु ते राम नरा ये त्वा पुरी गतम्। जलार्द्रमभिषिक्त च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिप१९
अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा । इच्छामि त्वामह द्रष्टु भरतेन समागतम् ॥ २०
चतुर्दश समा सौम्य वने निर्यापितास्त्वया । वसता सीतया सार्ध लक्ष्मणेन च धीमता २१
निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा सफला कृता । रावण च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिता ॥ २२
कृत कर्म यश श्लाघ्य प्राप्त ते शत्रुसूदन । भ्रातृभि सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३
इति ब्रुवाण राजान राम प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४
कुरु प्रसाद धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च । सपुत्रा त्वा त्यजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥२५
स शाप॰ कैकयी घोर सपुत्रा न स्पृशेत्प्रभो ॥ २६
स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् । लक्ष्मण च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥२७
राम शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया । कृता मम महाप्रीति प्राप्त धर्मफल च ते ॥२८
धर्म प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुल भुवि । रामे प्रसन्ने स्वर्ग च महिमान तथैव च ॥ २९

१ रुद्र । २ तम अ धकारसदृशम् । ३ कहोळ ।

राम शुश्रूष भद्र ते सुमित्रानन्दवर्धन । राम सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरत सदा ॥ ३०
एते सेन्द्रास्त्रयो लोका सिद्धाश्च परमर्षय । अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम्॥ ३१
एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षर ब्रह्म निर्मितम् । देवाना हृदय सौम्य गुह्य राम परन्तप ॥ ३२
अवाप्त धर्मचरण यशश्च विपुल त्वया । राम शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३
स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मण प्राञ्जलि स्थितम् । उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचन शुभ ३४
कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिम प्रति । रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥ ३५
न त्व सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषण प्रति । अवश्य तु मया वाच्यमेष ते दैवत परम्॥ ३६
इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीता तथा स्नुषाम् । इन्द्रलोक विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन्३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

प्रतियाते तु काकुत्स्थे महेन्द्र पाकशासन । अब्रवीत्परमप्रीतो राघव प्राञ्जलि स्थितम् ॥ १
अमोघ दर्शन राम तवास्माक परन्तप । प्रीतियुक्ता स्म तेन त्व ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थ प्रत्युवाच कृताञ्जलि । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ ३
यदि प्रीति समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर । वक्ष्यामि कुरु ते सत्य वचन वदता वर ॥ ४
मम हेतो पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् । ते सर्वे जीवित प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानरा ॥५
मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानरा । मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्यु गणयन्ति च ॥ ६
त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतदह वृणे ॥ ७
नीरुजो निर्व्रणाश्चैव सपन्नबलपौरुषान् । गोलाङ्गूलास्तथैवर्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ८
अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च । नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानरा ॥ ९
श्रुत्वा तु वचन तस्य राघवस्य महात्मन । महेन्द्र प्रत्युवाचेद वचन प्रीतिलक्षणम्[3] ॥ १०
महानय वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन । द्विर्मया नोक्तपूर्व हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ११
समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसै । ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहव ॥
नीरुजो निर्व्रणाश्चैव सपन्नबलपौरुषा ॥ १२
समुत्थास्यन्ति हरय सुप्ता निद्राक्षये यथा । सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभि स्वजनैरपि ॥
सर्व एव समेष्यन्ति सयुक्ता परया मुदा ॥ १३
अकाले पुष्पशबला फलवन्तश्च पादपा । भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुता ॥ १४
सव्रणै[4] प्रथम गात्रै सवृत्तैर्निर्व्रणै पुन[4] ॥ १५
तत समुत्थिता सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवा । बभूवुर्वानरा सर्वे किमेतदिति विस्मिता ॥ १६
ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥ १७
काकुत्स्थ परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमा । ऊचुस्ते प्रथम स्तुत्वा स्तवार्ह सहलक्ष्मणम् ॥ १८
गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥ १९

---

१ देवाना हृदय सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूत उभयथाप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थ । गुह्य साक्षादुपनिषद्वेद्य । अव्यक्त भक्तिशून्येदुर्ज्ञेय । अक्षर षड्भावविकाररहित । तदेतत् ब्रह्म राम रामरूपेण निर्मित रामरूपेणावतीर्णमिति उक्तम् । ब्रह्मादिभिरिति शेष । २ दशरथे । ३ प्रीतिव्यञ्जकम् । ४ प्रथम वरदानात्पूर्व सव्रणे अथ निर्व्रणे सवृत्तै निर्व्रणीभूतै गात्रैरुपलक्षिता वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ।

मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्ता तपस्विनीम् । शत्रुघ्नं च महात्मान मातृ सर्वाः परन्तप॥२०
भ्रातर पश्य भरत त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम् । अभिषेचय चात्मान पौरान्गत्वा प्रहर्षय ॥ २१
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य राम सौमित्रिणा सह । विमानै सूर्यसकाशैर्हृष्टा जग्मु सुरा दिवम्॥२२
अभिवाद्य च काकुत्स्थ सर्वास्तास्त्रिदशोत्तमान् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥
ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ।
श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

ता रात्रिमुषित राम सुखोत्थितमरिन्दमम् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य जय पृष्ट्वा विभीषण ॥ १
स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च । चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च२
अलङ्कारविदश्चेमा नार्य पद्मनिभेक्षणा । उपस्थितास्त्वा विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव ॥
प्रतिगृह्णीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ३॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थ प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ ४
हरीन्सुग्रीवमुख्यास्त्व स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ५
स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतो सुखोचित । सुकुमारो महाबाहु कुमार॰ सत्यसश्रव ॥ ६
त विना केकयीपुत्र भरत धर्मचारिणम् । न मे स्नान बहुमत वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ७
इत एव पथा क्षिप्र प्रतिगच्छामि ता पुरीम् । अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गम ॥ ८
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थ प्रत्युवाच विभीषण ॥ ९
अह्ना त्वा प्रापयिष्यामि ता पुरी पार्थिवात्मज । पुष्पक नाम भद्र ते विमान सूर्यसन्निभम्१०
मम भ्रातु कुबेरस्य रावणेनाहृत बलात् । हृत निर्जित्य सग्रामे कामग दिव्यमुत्तमम् ॥ ११
त्वदर्थे पालित चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम । तदिद मेघसकाश विमानमिह तिष्ठति ॥ १२
तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्या गतज्वर १३॥अह ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान्१४
वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया १५
अर्चित सर्वकामैस्त्व ततो राम गमिष्यसि । प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्य ससुहृद्गण ॥ १६
सत्क्रिया विहिता तावद्गृहाण त्व मयोद्यताम् । प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव ॥
प्रसादयामि प्रेष्योऽह न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राम प्रत्युवाच विभीषणम् । रक्षसा वानराणा च सर्वेषा चोपशृण्वताम् ॥१८
पूजितोऽह त्वया सौम्य साचिव्येन परतप । सर्वात्मना च चेष्टाभि सौहृदेनोत्तमेन च ॥१९
न खल्वेतन्न कुर्या ते वचन राक्षसेश्वर । त तु मे भ्रातर द्रष्टु भरत त्वरते मन ॥ २०
मा निवर्तयितु योऽसौ चित्रकूटमुपागत । शिरसा याचतो यस्य वचन न कृत मया ॥ २१
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनीम् । गुरूश्च सुहृदश्चैव पौराश्च तनयै सह॥ २२
उपस्थापय मे क्षिप्र विमान राक्षसेश्वर । कृतकार्यस्य मे वास कथ स्विदिह समत ॥ २३
अनुजानीहि मा सौम्य पूजितोस्मि विभीषण । मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरित त्वानुमानये॥२४
राघवस्य वच॰ श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषण । तं विमान समादाय तूर्ण प्रतिनिवर्तत ॥ २५
तत काञ्चनचित्राङ्ग वैडूर्यमयवेदिकम् । कूटागारै परिक्षिप्त सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २६

पाण्डुराभि पताकाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृतम् । शोभित काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २७
प्रकीर्ण किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् । घण्टाजालै परिक्षिप्त सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २८
यन्मेरुशिखराकार निर्मित विश्वकर्मणा । बहुभिर्भूषित हर्म्यैर्मुक्तारजतसंनिभै ॥ २९
तलै स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनै । महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्न महाधनै ॥ ३०
उपस्थितमनाधृष्य तद्विमान मनोजवम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषण ॥ ३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

उपस्थित तु त दृष्ट्वा पुष्पक पुष्पभूषितम् । अविदूरस्थितो राम प्रत्युवाच विभीषण. ॥ १
स तु बद्धाञ्जलि प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वर । अब्रवीत्त्वरयोपेत कि करोमीति राघवम् ॥ २
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वत । विमृश्य राघवो वाक्यमिद स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३
कृतप्रयत्नकर्माणो विभीषण वनौकस । रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४
सहैभिरजिता[1] लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर । हृष्टै प्राणभय त्यक्त्वा सग्रामेष्वनिवर्तिभि ॥ ५
त इमे कृतकर्माण पूज्यन्ता सर्ववानरा ६॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषा सफल कुरु ॥ ७
एव समानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया । भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपा ॥ ८
त्यागिन सग्रहीतार[2] सानुक्रोश यशस्विनम् । सर्वे त्वामवगच्छन्ति तत सबोधयाम्यहम् ॥ ९
हीन रतिगुणै[3] सर्वैरभिहन्तारमाहवे[4] । त्यजन्ति नृपति सैन्या सविग्नास्त नरेश्वरम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु रामेण वानरास्तान्विभीषण । रत्नार्थै सविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ ११
ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् । आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ १२
अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमाना यशस्विनीम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता॥१३
अब्रवीच्च विमानस्थ पूजयन्सर्ववानरान् । सुग्रीव च महावीर्य काकुत्स्थ सविभीषणम्॥ १४
मित्रकार्य कृतमिद भवद्भिर्वानरोत्तमा । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्ट प्रतिगच्छत ॥ १५
यत्तु कार्य वयस्येन सुहृदा वा परन्तप । कृत सुग्रीव तत्सर्व भवताऽधर्मभीरुणा ॥ १६
किष्किन्धा प्रति याह्याशु स्वसैन्येनाभिसवृत ॥ १७
स्वराज्ये वस लङ्काया मया दत्ते बिभीषण । न त्वा धर्षयितु शक्ता सेन्द्रा अपि दिवौकस १८
अयोध्या प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वाश्चामन्त्रयामि व १९
एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबला । ऊचु प्राञ्जलयो राम राक्षसश्च विभीषण ॥ २०
अयोध्या गन्तुमिच्छाम सर्वान्नयतु नो भवान् । उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च २१
दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च । अचिरेणागमिष्याम स्वान्गृहान्नृपते सुत ॥ २२
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरै सविभीषणै । अब्रवीद्राघव श्रीमान्ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २३
प्रियात्प्रियतर लब्ध यदह ससुहृज्जन । सर्वैर्भवद्भि सहित प्रीति लप्स्ये पुरीं गत ॥ २४
क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमान वानरै सह । त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण॥ २५
ततस्तत्पुष्पक दिव्य सुग्रीव सह सेनया । अध्यारोहत्त्वरञ्शीघ्र सामात्यश्च विभीषण. ॥ २६
तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेर परमासनम् । राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २७

---

१ पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । २ धनप्रदानेन मित्रसग्रहकारिणम् । ३ प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैर्हीनम् । ४ हिंसनशीलम् ।

यथौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता । प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ राम कुबेरवत् ॥ २८
ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबला । यथासुखमसबाध दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २९
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२५ ॥

षड्विंशत्युत्तरशततम सर्गः ।

अनुज्ञात तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् । उत्पपात महामेघ श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १
पातयित्वा ततश्चक्षु सर्वतो रघुनन्दन । अब्रवीन्मैथिली सीता राम शशिनिभाननाम् ॥ २
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३
एतदायोधन पश्य मासशोणितकर्दमम् । हरीणा राक्षसाना च सीते विशसन महत् ॥ ४
अत्र दत्तवर [2]शेते प्रमाथी[3] राक्षसेश्वर । तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५
कुम्भकर्णोऽत्र निहत प्रहस्तश्च निशाचर । धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६
विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७
लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे । अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षस ॥ ८
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसा ॥ ९
अत्र मण्डोदरी नाम भार्या त पर्यदेवयत् । सपत्नीना सहस्रेण सास्रेण परिवारिता ॥ १०
एतत्तु दृश्यते [4]तीर्थ समुद्रस्य वरानने । यत्र सागरमुत्तीर्य ता रात्रिमुषिता वयम् ॥ ११
एष सेतुर्मया बद्ध सागरे सलिलार्णवे । तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतु सुदुष्कर ॥ १२
पश्य सागरमक्षोभ्य वैदेहि वरुणालयम् । अपारमभिगर्जन्त शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १३
हिरण्यनाभ शैलेन्द्र काञ्चन पश्य मैथिलि । विश्रमार्थ हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम्॥ १४
[5]एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् । एतत्तु दृश्यते तीर्थ सागरस्य महात्मनः ॥ १५
सेतुबन्ध इति ख्यात त्रैलोक्येनाभिपूजितम् । एतत्पवित्र परम महापातकनाशनम् ॥ १६
अत्र पूर्व महादेव प्रसादमकरोत्प्रभु १७॥ अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम बिभीषण ॥ १८
एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना। सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हत १९
अथ दृष्ट्वा पुरी सीता किष्किन्धा वालिपालिता। अब्रवीत्प्रश्रित वाक्य राम प्रणयसाध्वसा२०
सुग्रीवप्रियभार्याभिस्तारा[6]प्रमुखतो नृप । अन्येषा वानरेन्द्राणा स्त्रीभि परिवृता ह्यहम् ॥
गन्तुमिच्छे सहायोध्या राजधानी त्वयानघ ॥ २१
एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघव प्रत्युवाच ताम् । एवमस्त्विति किष्किन्धा प्राप्य संस्थाप्य राघव
विमान प्रेक्ष्य सुग्रीव वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २२
ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुङ्गवान् । स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्या यान्तु सीतया ॥ २३
तथा त्वमपि सर्वाभि स्त्रीभि सह महाबल । अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छाम प्लवगेश्वर॥ २४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा । वानराधिपति. श्रीमांस्तैश्च सर्वै समावृत ॥ २५
प्रविश्यान्त.पुर शीघ्र तारामुद्वीक्ष्य भाषत ॥ २६
अग्ने त्व सह नारीभिर्वानराणा महात्मनाम् । राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ २७

राघव क्रीडार्थं कृतहंसप्रतिमाभिर्युक्तम् । २ भस्मरूपेण शेत इत्यर्थ । ३ हिंसक । ४ उत्तरणस्थानम् । ५ कुक्षौ मध्ये । सेतू
तत का स्कन्धावारनिवेशन स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थान । स्कन्धावार शिबिरम् । ६ ताराप्रमुखाभि ।

त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषित । अयोध्या दर्शयिष्याम सर्वा दशरथस्त्रिय ॥२८
सुग्रीवस्य वच श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणा तु योषित ॥२९
सुग्रीवेणाभ्यानुज्ञाता गन्तु सर्वैश्च वानरै । मम चापि प्रिय कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३०
प्रवेश चापि रामस्य पौरजानपदै सह । विभूति चैव सर्वासा स्त्रीणा दशरथस्य च ॥ ३१
तारया चाभ्यनुज्ञाता सर्वा वानरयोषित । नेपथ्य विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
अध्यारोहन्विमान तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया ॥ ३२
ताभि सहोत्थित शीघ्र विमान प्रेक्ष्य राघव । ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेही पुनरब्रवीत् ॥ ३३
दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयद । ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठ काञ्चनैर्धातुभिर्वृत ॥ ३४
अत्राह वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागत । समयश्च कृत सीते वधार्थ वालिनो मया ॥ ३५
एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना । त्वया विहीनो यत्राह विललाप सुदु:खित ॥
अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ३६
अत्र योजनबाहुश्च कवन्धो निहतो मया । दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान्वनस्पति ३७
यत्र युद्ध महद्वृत्त तव हेतोर्विलासिनि । रावणस्य नृशसस्य जटायोश्च महात्मन ॥ ३८
खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातित । त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगै ॥
एतत्तदाश्रमपदमस्माक वरवर्णिनि ॥ ३९
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना । यत्र त्व राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४०
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा । अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४१
दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मन । वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ ४२
उपयात सहस्राक्षो यत्र शक्र पुरन्दर । अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४३
एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे । अत्रि कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभ ॥
अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ४४
असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूट प्रकाशते । यत्र मा कैकयीपुत्र प्रसादयितुमागत ॥ ४५
एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना । भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ४६
एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि । नानाद्विजगणाकीर्णा सप्रपुष्पितकानना ॥ ४७
शृङ्गिवेरपुर चैतद्गुहो यत्र समागत ॥ ४८
एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी । नानातरुशताकीर्णा सप्रपुष्पितकानना ॥ ४९
एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम । अयोध्या कुरु वैदेहि प्रणाम पुनरागता ॥ ५०
ततस्ते वानरा सर्वे राक्षसश्च विभीषण । उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्ता पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५१

ततस्तु ता पाण्डुरहर्म्यमालिनी विशालकक्ष्या गजवाजिसकुलाम् ।
पुरीमयोध्या ददृशु प्लवङ्गमा पुरी महेन्द्रस्य यथामरावतीम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ।

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्या लक्ष्मणाग्रज । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १

१ अलकारम् ।

सोऽपृच्छदभिवाद्यैन भरद्वाज तपोधनम्। शृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामय पुरे ॥
कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातर ॥ २
एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनि । प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठ स्मितपूर्व प्रहृष्टवत् ॥ ३
पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वा प्रतीक्षते। पादुके ते पुरस्कृत्य सर्व च कुशल गृहे ॥ ४
त्वा पुरा चीरवसन प्रविशन्त महावनम्। स्त्रीतृतीय च्युत राज्याद्धर्मकाम च केवलम् ॥
पदाति त्यक्तसर्वस्व पितुर्वचनकारिणम् ॥ ५
सर्वभोगै परित्यक्त स्वर्गच्च्युतमिवामरम्। दृष्ट्वा तु करुणा पूर्व ममासीत्समितिजय ॥ ६
कैकेयीवचने युक्त वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७
साम्प्रतं सुसमृद्धार्थ समित्रगणबान्धवम्। समीक्ष्य विजितारि त्वा मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८
सर्व च सुखदु ख ते विदित मम राघव ॥ ९
यत्त्वया विपुल प्राप्त जनस्थानवधादिकम्। ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितु सर्वतापसान् ॥१०
रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता। मारीचदर्शन चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११
कबन्धदर्शन चैव पम्पाभिगमन तथा। सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२
मार्गण चैव वैदेह्या कर्म वातात्मजस्य च। विदिताया च वैदेह्या नलसेतुर्यथा कृत॰ ॥ १३
यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपै । सपुत्रबान्धवामात्य सबल सहवाहन ॥ १४
यथा विनिहत सख्ये रावणो देवकण्टक । समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वर ॥
सर्व ममैतद्विदित तपसा धर्मवत्सल ॥ १५
अहमप्यत्र ते दद्मि वर शस्त्रभृता वर। अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्या श्वो गमिष्यसि ॥ १६
तस्य तच्छिरसा वाक्य प्रतिगृह्य नृपात्मज । बाढमित्येव सहृष्टो धीमान्वरमयाचत ॥
अकाले फलिनो वृक्षा सर्वे चापि मधुस्रवा ॥ १७
फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च। भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्या प्रति गच्छत ॥१८
तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनन्तरम्। अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभा ॥ १९
निष्फला फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिन । शुष्का समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवा २०
सर्वतो योजना त्रीणि गच्छतामभवस्तदा ॥ २१

ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव।
कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विता स्वर्गजितो यथैव ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः।

अयोध्या तु समालोक्य चिन्तयामास राघव । चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम्॥१
जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २
शृङ्गिबेरपुर प्राप्य गुह गहनगोचरम्। निषादाधिपति ब्रूहि कुशल वचनान्मम ॥ ३
श्रुत्वा तु मा कुशलिनमरोग विगतज्वरम्। भविष्यति गुह प्रीत स ममात्मसम सखा ॥ ४

---

१ भिक्षा अन्नानि। भिक्षाणा समृद्धि सुभिक्ष। सुभिक्ष चानामय च सुभिक्षानामय। अनामय आरोग्यम्। २ प्रजापालने समाहित । ३ प्रहृष्ट। क्रियाविशेषणम्। ४ योजनानि।

निहत्य रावण राम प्रतिलभ्य च मैथिलीम् । उपयाति समृद्धार्थ॰ सह मित्रैर्महाबलै ॥ ३८
लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी । सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥ ३९
एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सल । पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोह जगाम ह ॥ ४०
ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघव । हनुमन्तमुवाचेद भरत प्रियवादिनम् ॥ ४१
अशोकजै प्रीतिमयै कपिमालिङ्ग्य सम्भ्रमात् । सिषेच भरत श्रीमान्विपुलैरास्रबिन्दुभि ४२
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागत । प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवत प्रिय॥४३
गवा शतसहस्र च ग्रामाणा च शत परम् । सुकुण्डला शुभाचारा भार्या कन्याश्च षोडश४४
हेमवर्णा सुनासोरू॰ शशिसौम्यानना स्त्रिय । सर्वाभरणसपन्ना सपन्ना कुलजातिभिः ४५
निशम्य रामागमन नृपात्मज कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् ।
प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वच ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२८॥

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ।

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् । शृणोम्यह प्रीतिकर मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १
कल्याणी बत गाथेय लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ॥ २
राघवस्य हरीणा च कथमासीत्समागम । कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छत ३
स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्या समुपवेशित । आचचक्षे तत॰ सर्व रामस्य चरित वने ॥ ४
यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव । यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृत ॥ ५
यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्ण राजगृहात्प्रभो । त्वयायोध्या प्रविष्टेन यथा राज्य न चेप्सितम्॥ ६
चित्रकूट गिरि गत्वा राज्येनामित्रकर्शन । निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७
स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्य विसर्जितम् । आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागत॰ ॥ ८
सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदित तव । त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्त तन्निबोध मे ॥ ९
अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् । परिद्यूनमिवात्यर्थ तद्वन समपद्यत ॥ १०
तद्धस्तिमृदित घोर सिहव्याघ्रमृगायुतम् । प्रविवेशाथ विजन सुमहद्दण्डकावनम् ॥ ११
तेषा पुरस्ताद्बलवान्गच्छता गहने वने । निनदन्सुमहानाद विराध प्रत्यदृश्यत ॥ १२
तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् । निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३
तत्कृत्वा दुष्कर कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतु ॥ १४
शरभङ्गे दिव प्राप्ते राम सत्यपराक्रम । अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५
तत पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६
ततो रामेण सदिष्टो लक्ष्मण सहसोत्थित । प्रगृह्य खड्ग चिच्छेद कर्णनास महाबलः॥ १७
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् । हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८
एकेन सह सगम्य रणे रामेण सङ्गता । अह्नश्चतुर्थभागेन नि शेषा राक्षसा कृताः ॥ १९
महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिण । निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिन ॥ २०
राक्षसाश्च विनिष्पिष्टा खरश्च निहतो रणे । ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१

---

१ सपूर्णमनोरथा । २ प्रियवचनस्य । ३ परिलप्तम् । ४ मूर्छा ।

रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षस । लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृग ॥ २२
अथैनमब्रवीद्राम वैदेही गृह्यतामिति । अहो मनोहर कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३
ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति । स त जघान धावन्त शरेणानतपर्वणा ॥ २४
अथ सौम्य दशग्रीवो मृग याते तु राघवे । लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रम तदा॥२५
जग्राह तरसा सीता ग्रह खे रोहिणीमिव । त्रातुकाम ततो युद्धे हत्वा गृध्र जटायुषम् ॥ २६
प्रगृह्य सीता सहसा जगामाशु स रावण । ततस्त्वद्भुतसकाशा स्थिता पर्वतमूर्धनि ॥ २७
सीता गृहीत्वा गच्छन्त वानरा पर्वतोपमा । ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावण राक्षसाधिपम् ॥२८
प्रविवेश ततो लङ्का रावणो लोकरावण ॥ २९
ता सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि । प्रविश्य मैथिलीं वाक्यै सान्त्वयामास रावणः३०
तृणवद्भाषित तस्य त च नैर्ऋतपुङ्गवम् । अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिका गता ॥ ३१
न्यवर्तत ततो रामो मृग हत्वा महावने । निवर्तमान काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्र प्रविव्यथे ॥ ३२
गृध्र हत ततो दग्ध्वा राम प्रियसख पितु । मार्गमाणस्तु वैदेही राघव सहलक्ष्मण ॥ ३३
गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशाश्च पुष्पितान् । आसेदतुर्महारण्ये कबन्ध नाम राक्षसम् ॥ ३४
तत कबन्धवचनाद्राम सत्यपराक्रम । ऋश्यमूक गिरि गत्वा सुग्रीवेण समागत ॥ ३५
तयो समागम पूर्व प्रीत्या हार्दो व्यजायत । भ्रात्रा निरस्त क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा३६
इतरेतरसवादात्प्रगाढ प्रणयस्तयो । रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्य प्रत्यपादयत् ॥ ३७
वालिन समरे हत्वा महाकाय महाबलम् । सुग्रीव स्थापितो राज्ये सहित· सर्ववानरै ॥ ३८
रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ३९
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना । दश कोट्य प्लवगाना सर्वा प्रस्थापिता दिश ४०
तेषा नो विप्रकृष्टाना विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृश शोकाभितप्ताना महान्कालोऽत्यवर्तत ॥ ४१
भ्राता तु गृध्रराजस्य सपातिर्नाम वीर्यवान् । समाख्याति स्म वसति सीताया रावणालये४२
सोह शोकपरीताना दु ख तज्ज्ञातिना नुदन् । आत्मवीर्य समास्थाय योजनाना शत प्लुत ४३
तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिका गताम् । कौशेयवस्त्रा मलिना निरानन्दा दृढव्रताम् ॥ ४४
तया समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् । अभिज्ञान च मे दत्तमर्चिष्मान्स महामणि ४५
अभिज्ञान मणि लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागत ॥ ४६
मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मण । अभिज्ञान मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणि ॥ ४७
श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशसे च जीवितम् । जीवितान्तमनुप्राप्त पीत्वामृतमिवातुर.॥४८
उद्योजयिष्यन्नुद्योग दध्रे काम वधे मन । जिघासुरिव लोकान्ते सर्वाल्लोकान्विभावसु ॥ ४९
तत समुद्रमासाद्य नल सेतुमकारयत् । अतरत्कपिवीराणा वाहिनी तेन सेतुना ॥ ५०
प्रहस्तमवधीन्नील कुम्भकर्ण तु राघव । लक्ष्मणो रावणसुत स्वय रामस्तु रावणम् ॥ ५१
स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च । महेश्वरस्वयभूभ्या तथा दशरथेन च ॥ ५२
तैश्च दत्तवर· श्रीमानृषिभिश्च समागत । सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराँल्लेभे परतप ॥ ५३
स तु दत्तवर प्रीत्या वानरैश्च समागत । पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५४
त गङ्गा पुनरासाद्य वसन्त मुनिसन्निधौ । अविघ्न पुष्ययोगेन श्वो राम द्रष्टुमर्हसि ॥ ५५

ततस्तु सत्य हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरत कृताञ्जलि ।
उवाच वाणीं मनस प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्ण खलु मे मनोरथ ॥ ५६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनत्रिंशदुत्तरशततम सर्ग ॥ १२९ ॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु परमानन्द भरत सत्यविक्रम । हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्न परवीरहा ॥ १
दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च । सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नरा ॥ २
सूता स्तुतिपुराणज्ञा सर्वे वैतालिकास्तथा । सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि सङ्घश ॥
अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टु शशिनिभ मुखम् ॥ ३
भरतस्य वच श्रुत्वा शत्रुघ्न परवीरहा । विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ ४
समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च । स्थलानि च निरस्यन्ता नन्दिग्रामादित परम् ५
सिञ्चन्तु पृथिवी कृत्स्ना हिमशीतेन वारिणा । ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजै पुष्पैश्च सर्वश ॥ ६
समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्या पुरवरोत्तमे । शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयन प्रति ॥ ७
स्रग्दामभिर्मुक्तपुष्पै सुगन्धै पञ्चवर्णकै । राजमार्गमसबाध किरन्तु शतशो नरा ॥ ८
राजदारास्तथामात्या सैन्या सेनागणाङ्गना । ब्राह्मणाश्च सराजन्या श्रेणीमुख्यास्तथा गणा
धृष्टिर्जयन्तो विजय सिद्धार्थो ह्यर्थसाधक । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययु ॥ १०
मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितै ॥ ११
अपरे हेमकक्ष्याभि सगजाभि करेणुभि । निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथा ॥ १२
शक्त्यृष्टिप्रासहस्ताना सध्वजाना पताकिनाम् । तुरगाणा सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितै ॥
पदातीना सहस्रैश्च वीरा परिवृता ययु ॥ १३
ततो यानान्युपारूढा सर्वा दशरथस्त्रिय । कौसल्या प्रमुखे कृत्वा सुमित्रा चापि निर्ययु १४
कैकेय्या सहिता सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् । कृत्स्न च नगर तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥ १५
अश्वाना खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च । शङ्खदुन्दुभिनादेन सचचालेव मेदिनी ॥ १६
द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यै सनैगमै । माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृत ॥ १७
शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिवन्दित । आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविद ॥ १८
पाण्डुर छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम् । शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ॥ १९
उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बर । भ्रातुरागमन श्रुत्वा तत्पूर्व हर्षमागत ॥ २०
प्रत्युद्ययौ ततो राम महात्मा सचिवै सह । समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २१
कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता । नहि पश्यामि काकुत्स्थ राममार्य परन्तपम् ॥
कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानरा कामरूपिण ॥ २२
अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् । अर्थ विज्ञापयन्नेव भरत सत्यविक्रमम् ॥ २३
सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् । भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २४
तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परतप । ससैन्यस्य तथातिथ्य कृत सर्वगुणान्वितम् ॥ २५
निस्वन श्रूयते भीम प्रहृष्टाना वनौकसाम् । मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् २६

१ भृतिंविना कर्मकरान् । २ यावत्सूर्योदयम् ।

रजोवर्षं समुद्धूत पश्य वालुकिनीं प्रति । मन्ये सालवन रम्य लोलयन्ति प्लवङ्गमा ॥ २७
तदेतद्दृश्यते दूराद्विमल चन्द्रसन्निभम् । विमान पुष्पक दिव्य मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥
रावण बान्धवै सार्ध हत्वा लब्ध महात्मना ॥ २८
तरुणादित्यसकाश विमान रामवाहनम् । धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ २९
एतस्मिन्भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ । सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषण ॥ ३०
ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् । स्त्रीबालयुववृद्धाना रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३१
रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गता । ददृशुस्त विमानस्थ नरा सोममिवाम्बरे ॥ ३२
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुख । स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३३
मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रज । रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापर ॥ ३४
ततो विमानाग्रगत भरतो भ्रातर तदा । ववन्दे प्रयतो राम मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३५
ततो रामाभ्यनुज्ञात तद्विमानमनुत्तमम् । हसयुक्त महावेग निष्पपात महीतले ॥ ३६
आरोपितो विमान तद्भरत सत्यविक्रम. । राममासाद्य मुदित पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३७
त समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथ गतम् । अङ्के भरतमारोप्य मुदित परिषस्वजे ॥ ३८
ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् । अभिवाद्य तत' प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्३९
सुग्रीव कैकयीपुत्रो जाम्बवन्त तथाङ्गदम् । मैन्द च द्विविद नीलमृषभ परिषस्वजे ॥ ४०
सुषेण च नल चैव गवाक्ष गन्धमादनम् । शरभ पनस चैव भरत परिषस्वजे ॥ ४१
ते कृत्वा मानुष रूप वानरा कामरूपिण । कुशल पर्यपृच्छस्ते प्रहृष्टा भरत तदा ॥ ४२
अथाब्रवीद्राजपुत्र सुग्रीव वानरर्षभम् । परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणा वर ॥ ४३
त्वमस्माक चतुर्णा तु भ्राता सुग्रीव पञ्चम । सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४४
विभीषण च भरत. सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् । दिष्ट्या त्वया सहायेन कृत कर्म सुदुष्करम्४५
शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् । सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४६
रामो मातरमासाद्य विषण्णा शोककर्शिताम् । जग्राह प्रणत पादौ मनो मातु प्रसादयन्४७
अभिवाद्य सुमित्रा च कैकेयीं च यशस्विनीम् । स मातृश्च तत सर्वा पुरोहितमुपागतम्४८
स्वागत मे महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन । इति प्राञ्जलय सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४९
तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरै । व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रज ॥ ५०
पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरत स्वयम् । चरणाभ्या नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥
अब्रवीच्च तदा राम भरत स कृताञ्जलि ॥ ५१
एतत्ते रक्षित राजन्राज्य निर्यातित मया । अद्य जन्म कृतार्थ मे सवृत्तश्च मनोरथ ॥ ५२
यस्त्वा पश्यामि राजानमयोध्या पुनरागतम् । अवेक्षता भवान्कोश कोष्ठागार पुर बलम् ॥
भवतस्तेजसा सर्वं कृत दशगुण मया ॥ ५३
तथा ब्रुवाण भरत दृष्ट्वा त भ्रातृवत्सलम् । मुमुचुर्वानरा बाष्प राक्षसश्च विभीषण ॥ ५४
तत प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघव । ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५५
भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा । अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५६
अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवण देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ५७

---

१ कृतनमस्कारमालिङ्गनेन सभार्य ।

ततो रामाभ्यनुज्ञात तद्विमानमनुत्तमम् । उत्तरा दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ५८
पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो बृहस्पते शक्र इवामराधिप ।
निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघव ॥ ५९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततम सर्ग ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धन । बभाषे भरतो ज्येष्ठ राम सत्यपराक्रमम् ॥ १
पूजिता मामिका माता दत्त राज्यमिद मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्य यथा त्वमददा मम ॥ २
धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा । किशोरीव गुरु भार न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३
वारिवेगेन महता भिन्न सेतुरिव क्षरन् । दुर्बन्धनमिद मन्ये राज्यच्छिद्रमसवृतम् ॥ ४
गति खर इवाश्वस्य हसस्येव च वायस । नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५
यथा[1] चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने । महाश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६
शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् । तस्य नानुभवेदर्थ यस्य हेतो स रोप्यते ॥ ७
एषोपमा महाबाहो त्वदर्थ वेत्तुमर्हसि । यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्व भक्तान्भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८
जगदद्याभिषिक्त त्वामनुपश्यतु सर्वत । प्रतपन्तमिवादित्य मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९
तूर्यसघातनिर्घोषै काञ्चीनूपुरनिस्वनै । मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १०
यावदावर्तते चक्र[2] यावती च वसुन्धरा । तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११
भरतस्य वच श्रुत्वा राम परपुरजय । तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२
तत शत्रुघ्नवचनान्निपुणा श्मश्रुवर्धका । सुखहस्ता सुशीघ्राश्च राघव पर्युपासत ॥ १३
पूर्व तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले । सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४
विशोधितजट स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपन । महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५
प्रतिकर्म[3] च रामस्य कारयामास वीर्यवान् । लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ १६
प्रतिकर्म च सीताया सर्वा दशरथस्त्रिय । आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७
ततो वानरपत्नीना सर्वासामेव शोभनम् । चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८
तत शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथि । योजयित्वाभिचक्राम रथ सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९
अर्कमण्डलसकाश दिव्य दृष्ट्वा रथोत्तमम् । आरुरोह महाबाहू राम सत्यपराक्रम ॥ २०
सुग्रीवो हनुमाश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती । स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतु[4] शुभकुण्डलौ ॥ २१
वराभरणसपन्ना ययुस्ता शुभकुण्डला । सुग्रीवपत्न्य सीता च द्रष्टु नगरमुत्सुका ॥ २२
अयोध्याया तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये । पुरोहित पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥ २३
अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गता । मन्त्रयन्ग्रामवृद्ध्यर्थमृद्ध्यर्थ नगरस्य च ॥ २४

---

१ तर्हि ममेवोपोद्बलेन भवानेव राज्य परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषण विफल स्यादित्याह—यथा चेत्या दिश्लोकत्रयेण । अ तर्निवेशने आरोपित उप्त , वृक्ष महान् जात , सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्येत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते, स रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थ तत्फलम् नानुभवेत् । मनुजेन्द्र, भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि । महाबाहो। एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभाव । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणा कल्याणगुणाना च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्य द्योत्यते । २ चक्र ज्योतिश्चक्रम् । ३ हाराद्यलकरणम् । ४ दिव्यवस्त्रसदृशै ।

सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः । कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५
इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् । नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः । प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७
जग्राह भरतो रश्मीञ्शत्रुघ्नश्छत्रमाददे । लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि सपर्यवीजयत् ॥ २८
श्वेतं च वालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः । अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९
ऋषिसङ्घैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः । स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३०
ततः शत्रुंजयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ ३१
नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२
शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३
ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरःसरम् । विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४
ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः । अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५
अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः । श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६
स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः । प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७
अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८
सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे । वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्बलम् ३९
विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् । श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४०
द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१
ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्ते गृहे गृहे । ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४२
अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् । अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४३
पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥ ४४
यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् । मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः । पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४६
ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च । गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४७
उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः । अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ४८
सौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् । ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ४९
यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् । पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५०
एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः । उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५१
जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५२
नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५३
पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् । सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५४
ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् । रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५५
गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् । रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५६

१ अन्तःपुरोद्यानसहितं । २ यथेति । हे वानराः, चतुर्णां सागराम्भसाम् चतुर्भिः सागराम्भोभिः, पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथास्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयननियोगस्याप्युपलक्षकः ।

उत्तराच्च जल शीघ्रं गरुडानिलविक्रम । आजहार स धर्मात्मा नल· सर्वगुणान्वित· ॥ ५७
ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीत प्रेक्ष्य तज्जलम् । अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्न सचिवै· सह ॥ ५८
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९

॥ श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघट्टः ॥

तत स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणै सह । राम रत्नमये पीठे सहसीत न्यवेशयत् ॥ ६०
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यप । कात्यायन सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१
अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्र प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्ष वसवो वासव यथा ॥ ६२
ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणै पूर्व कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा । योधैश्चैवाभ्यषिञ्चस्ते सम्प्रहृष्टा सनैगमै ॥६३
सर्वौषधिरसैर्दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितै । चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च सगतै ॥ ६४
[ब्रह्मणा निर्मित पूर्व किरीट रत्नशोभितम् । अभिषिक्त पुरा येन मनुस्त दीप्ततेजसम् ॥ १
तस्यान्ववाये राजान क्रमाद्येनाभिषेचिता । सभाया हेमक्लृप्ताया शोभिताया महाजनै ॥ २
रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रिताया सुशोभनै । नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ ३
किरीटेन तत पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना । ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघव ॥ ४]
छत्र तु तस्य जग्राह शत्रुघ्न पाण्डुर शुभम् । श्वेत च वालव्यजन सुग्रीवो वानरेश्वर ॥
अपरं चन्द्रसकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषण ॥ ६५
माला ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् । राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदित· ॥ ६६
सर्वरत्नसमायुक्त मणिरत्नविभूषितम् । मुक्ताहार नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदित ॥ ६७
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा । अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमत ॥ ६८
भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपा· । गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६९
सहस्रशतमश्वाना धेनूना च गवा तथा । ददौ शत वृषान्पूर्व द्विजेभ्यो मनुजर्षभ ॥ ७०
त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुन । नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघव ॥७१
अर्करश्मिप्रतीकाशा काञ्चनीं मणिविग्रहाम् । सुग्रीवाय स्रज दिव्या प्रायच्छन्मनुजर्षभ ॥७२
वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते । वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ७३
मणिप्रवरजुष्ट च मुक्ताहारमनुत्तमम् । सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७४
अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च । अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥ ७५
अवमुच्यात्मन कण्ठाद्धार जनकनन्दिनी । अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तार च मुहुर्मुहु ॥ ७६
तामिङ्गितज्ञ सम्प्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् । प्रदेहि सुभगे हार यस्य तुष्टासि भामिनि ॥
पौरुष विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वश ॥ ७७
ददौ सा वायुपुत्राय त हारमसितेक्षणा । हनुमास्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभ· ॥
चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचल ॥ ७८
ततो द्विविदमैन्दाभ्या नीलाय च परन्तप । सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिप·॥७९
सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वरा । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्ह प्रतिपूजिता ॥ ८०
विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवास्तथा । सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१*
यथार्ह पूजिता· सर्वै कामै रत्नैश्च पुष्कलै । प्रहृष्टमनस सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८२

नत्वा सर्वे महात्मान ततस्ते प्लवगर्षभा । विसृष्टा पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन्॥८३
सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् । [पूजितश्चैव रामेण किष्किधा प्राविशत्पुरीम्] ॥
रामेण सर्वकामैश्च यथार्ह प्रतिपूजित ८४ ॥ लब्ध्वा कुलधन राजा लङ्का प्रायाद्विभीषण ८५
स राज्यमखिल शासन्निहतारिर्महायशा । राघव परमोदार शशास परया मुदा ॥ ८६
उवाच लक्ष्मण रामो धर्मज्ञ धर्मवत्सल ॥ ८७

आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमा गा पूर्वराजाध्युषिता बलेन ।
तुल्य मया त्व पितृभिर्धृता या ता यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।
नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्भरत महात्मा ॥ ८९

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्या वाजपेयेन चासकृत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवर्षभ ॥ ९०
राज्य दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघव । शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान्भूरिदक्षिणान्॥९१
आजानुलम्बबाहु स महास्कन्ध प्रतापवान् । लक्ष्मणानुचरो राम पृथिवीमन्वपालयत्॥९२
राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञै समुहृज्ज्ञातिबान्धव ॥ ९३
न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृत भयम् । न व्याधिज भय वापि रामे राज्य प्रशासति ९४
निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थ कश्चिदस्पृशत् । न च स्म वृद्धा बालाना प्रेतकार्याणि कुर्वते॥९५
सर्व मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् । राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥ ९६
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिण । निरामया विशोकाश्च रामे राज्य प्रशासति ॥ ९७
रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथा । रामभूत जगदभूद्रामे राज्य प्रशासति ॥ ९८
नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरव स्कन्धविस्तृता । काले वर्षी च पर्जन्य सुखस्पर्शश्च मारुत ९९
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा लोभविवर्जिता । स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टा स्वैरेव कर्मभि ॥
आसन्प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृता । सर्वे लक्षणसपन्ना सर्वे धर्मपरायणा ॥ १०१
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । भ्रातृभि सहित श्रीमान्रामो राज्यमकारयत्॥१०२
धन्य यशस्यमायुष्य राज्ञा च विजयावहम् । आदिकाव्यमिद त्वार्ष पुरा वाल्मीकिना कृतम्॥
य पठेच्छृणुयाल्लोके नर पापाद्विमुच्यते ॥ १०३
पुत्रकामस्तु पुत्रान्वै धनकामो धनानि च । लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम्॥१०४
महीं विजयते राजा रिपूश्चाप्यधितिष्ठति । राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥१०५
भरतेनेव कैके[illegible]जीवपुत्रास्तथा स्त्रिय । भविष्यन्ति सदानन्दा पुत्रपौत्रसमन्विता ॥१०६
श्रुत्वा रामायणमिद दीर्घमायुश्च विन्दति । रामस्य विजय चैव सर्वमक्लिष्टकर्मण ॥ १०७
शृणोति य इद काव्यमार्ष वाल्मीकिना कृतम् । श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ॥
समागम प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवै । प्रार्थिताश्च वरान्सर्वान्प्राप्नुयादिह राघवात्॥१०९
श्रवणेन सुरा सर्वे प्रीयन्ते सप्रशृण्वताम् । विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै११०
विजयेत मही राजा प्रवासी स्वस्तिमान्व्रजेत् । स्त्रियो रजस्वला श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान्
पूजयश्च पठश्चेममितिहास पुरातनम् । सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११२
प्रणम्य शिरसा नित्य श्रोतव्य क्षत्रियैर्द्विजात् । ऐश्वर्य पुत्रलाभश्च भविष्यति न सशय ११३

१ श्रीरङ्गविमानम् । २ विघ्नकराग्रहा । ३ रजस्वलात्वयोग्या युवत्य इत्यर्थ ।

रामायणमिद कृत्स्न शृण्वत पठत सदा । प्रीयते सतत राम स हि विष्णु सनातन ११४
आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायण प्रभु । [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठ शेषो लक्ष्मण उच्यते]॥ ११५
कुटुम्बवृद्धि धनधान्यवृद्धि स्त्रियश्च मुख्या सुखमुत्तम च ।
श्रुत्वा शुभ काव्यमिद महार्थ प्राप्नोति सर्वा भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ ११६
आयुष्यमारोग्यकर यशस्य सौभ्रातृक बुद्धिकर सुख च ।
श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामै ॥ ११७
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यान भद्रमस्तु व । प्रव्याहरत विस्रब्ध बल विष्णो प्रवर्धताम् ॥११८
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा । रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ ११९
भक्त्या रामस्य ये चेमा संहितामृषिणा कृताम् । लेखयन्तीह च नरास्तेषा वासस्त्रिविष्टपे१२०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य चतुर्विंशत्सहस्रिकाया सहिताया श्रीमद्युद्धकाण्डे
श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिशदुत्तरशततम सर्ग ॥ १३१ ॥

॥ युद्धकाण्डं सपूर्णम् ॥

श्री ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

उत्तरकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ।

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १
कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च । कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः २
स्वस्त्यात्रेयोऽथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा । अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥
आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३
नृषद्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः । तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशं
वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः । जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ ५
उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः । सम्प्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥६
विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः । वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ ७
द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः । निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मान्समागतान्॥८
प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् । समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९
नयेङ्गितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः । स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ १०
अगस्त्यं कथयामास सम्प्राप्तमृषिभिः सह ॥ ११
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनीस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् । प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम्१२
तान्सम्प्राप्तान्मुनीन्दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरं१३
रामोऽभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेश ह । तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४
कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च । यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५
रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः । महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १६
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन । त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १७
दिष्ट्या त्वया हतो राजन्रावणो लोकरावणः । न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान्१८
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः । दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः १९
दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्याम सह सीतया । लक्ष्मणेन च धर्मात्मन्भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा२०
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप । दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ॥
अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ २१
प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥ २२
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥२३

---

१ स रावणस्ते न हि भारः तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ।

कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ । दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ॥२४
युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ । यज्ञकोपश्च बलवान्धूम्राक्षो नाम राक्षस ॥ २५
कुर्वन्त कदन घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगा । अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६
दिष्ट्या त्व राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागत । देवतानामवध्येन विजय प्राप्तवानसि ॥ २७
सङ्ख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभव । द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हत ॥ २८
दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावत । मुक्त सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २९
अभिनन्दाम ते सर्वे सश्रुत्येन्द्रजितो वधम्। सोऽवध्य सर्वभूताना महामायाधरो युधि॥३०
विस्मयस्त्वेष चास्माक तच्छ्रुत्वेन्द्रजित हतम् ॥ ३१
एते चान्ये च बहवो राक्षसा कामरूपिण । दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणा कुलवर्धन॥३२
दत्त्वा पुण्यामिमा वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् । दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन३३
श्रुत्वा तु तेषा वचनमृषीणा भावितात्मनाम् । विस्मय परम गत्वा राम प्राञ्जलिरब्रवीत्॥३४
भगवन्त कुम्भकर्ण रावण च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यौ कि प्रशसथ रावणिम्॥३५
महोदर प्रहस्त च विरूपाक्ष च राक्षसम् । मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥
अतिक्रम्य महावीर्यान्कि प्रशसथ रावणिम् ॥ ३६
अतिकाय त्रिशिरस धूम्राक्ष च निशाचरम् । अतिक्रम्य महावीर्यान्कि प्रशसथ रावणिम्॥३७
कीदृशो वै प्रभावोऽस्य कि बल क पराक्रम । केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३८
शक्य यदि मया श्रोतु न खल्वाज्ञापयामि व । यदि गुह्य न चेद्वक्तु श्रोतुमिच्छामि कथ्यता३९
शक्रोऽपि विजितस्तेन कथ लब्धवरश्च स । कथ च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावण ॥४०

कथ पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथ स राक्षस ।
वराश्च लब्धा कथयस्व मेऽद्य तत्पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा राघवस्य महात्मन । कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १
शृणु राम कथावृत्त तस्य तेजोबल महत् । जघान शत्रून्येनासौ न च वध्य स शत्रुभि ॥२
तावत्ते रावणस्येद कुल जन्म च राघव । वरप्रदान च तथा तस्मै दत्त ब्रवीमि ते ॥ ३
पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुत प्रभु । पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षि साक्षादिव पितामह ॥ ४
नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मत शीलतस्तथा । प्रजापते पुत्र इति वक्तु शक्य हि नामत ॥ ५
प्रजापतिसुतत्वेन देवाना वल्लभो हि स । इष्ट सर्वस्य लोकस्य गुणै शुभ्रैर्महामति ॥ ६
स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरो पार्श्वे महागिरे । तृणबिन्द्वाश्रम गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गव ॥ ७
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रिय । गत्वाश्रमपद तस्य विघ्न कुर्वन्ति कन्यका ॥८
देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च या । क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव त देशमुपपेदिरे ॥ ९
सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च । नित्यशस्तास्तु त देश गत्वा क्रीडन्ति कन्यका ॥१०

---

१ देवतानामवध्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागतस्सन् दिष्ट्या विजय प्राप्तवानसि । २ सङ्ख्ये तस्य रावणस्य पराभव इति यत् तनकिंचित् अपि तु रावणिर्हत इति यत्तदेव बह्विति सब ध । ३ विविच्य वर्णयितुमशक्या ।

देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विज । गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ।
मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्न चक्रुरनिन्दिता ॥ ११
अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनि । या मे दर्शनमागच्छेत्सा गर्भ धारयिष्यति ॥१२
तास्तु सर्वा प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्य महात्मन । ब्रह्मशापभयाद्भीतास्त देश नोपचक्रमु ॥१३
तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४
गत्वाश्रमपद तत्र विचचार सुनिर्भया । न साऽपश्यत्स्थिता तत्र काञ्चिदभ्यागता सखीम् १५
तस्मिन्काले महातेजा प्राजापत्यो महानृषि । स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावित स्वयम् १६
सा तु वेदश्रुति श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् । अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥१७
बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मन । इद मे किंत्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥१८
ता तु दृष्ट्वा तथाभूता तृणबिन्दुरथाब्रवीत् । कि त्वमेतत्त्वसदृश धारयस्यात्मनो वपु ॥ १९
सा तु कृत्वाञ्जलि दीना कन्योवाच तपोधनम् । न जाने कारण तात येन मे रूपमीदृशम् २०
कि तु पूर्व गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मन । पुलस्त्यस्याश्रम दिव्यमन्वेष्टु स्वसखीजनम् ॥२१
नच पश्याम्यह तत्र काचिदभ्यागता सखीम् । रूपस्य तु विपर्यास दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥२२
तृणबिन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभ । ध्यान विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३
स तु विज्ञाय त शाप महर्षेर्भावितात्मन । गृहीत्वा तनया गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४
भगवस्तनया मे त्व गुणै स्वैरेव भूषिताम् । भिक्षा प्रतिगृहाणेमा महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५
तपश्चरणयुक्तस्य श्राम्यमाणेन्द्रियस्य ते । शुश्रूषणपरा नित्य भविष्यति न सशय ॥ २६
त ब्रुवाण तु तद्वाक्य राजर्षि धार्मिक तदा । जिघृक्षुरब्रवीत्कन्या बाढमित्येव स द्विज ॥२७
दत्त्वा स तु यथान्याय स्वमाश्रमपद गत । सापि तत्रावसत्कन्या तोषयन्ती पति गुणै ॥२८
तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्या तुतोष मुनिपुङ्गव । प्रीत स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९
परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणाना सपदा भृशम् । तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसम तव ॥३०
उभयोर्वंशकर्तार पौलस्त्य इति विश्रुतम् । यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोऽध्ययतो मम ॥ ३१
तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न सशय । एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥३२
अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवस सुतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यात यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३३
श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा । पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनि ॥ ३४

इत्यार्ष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वितीय सर्ग ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ पुत्र पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गव । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थित ॥ १
सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्त स्वाध्यायनिरत शुचि । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्य धर्मपरायण ॥२
ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्त भरद्वाजो महामुनि । ददौ विश्रवसे भार्या स्वसुता देववर्णिनीम् ॥ ३
[illegible]गृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुता तदा । प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४
[illegible] परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गव । स तस्या वीर्यसपन्नमपत्य परमाद्भुतम् ॥ ५
[illegible]मास धर्मज्ञ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् । तस्मिञ्जाते तु सहृष्ट सबभूव पितामह ॥ ६

---

१ वेदध्वनिम् । २ ज्ञात्वा ।

दृष्ट्वा श्रेयस्करी बुद्धि धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम तस्याकरोत्प्रीत सार्ध देवर्षिभिस्तदा ॥ ७
यस्माद्विश्रवसोऽपत्य सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुत ॥ ८
स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथानल ॥ ९
तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मन । चरिष्ये परम धर्म धर्मो हि परमा गति ॥ १०
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तप ॥ ११
पूर्णे वर्षसहस्रान्ते त त विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२
एव वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजा सेन्द्रै सुरगणै सह ॥ १३
गत्वा तस्याश्रमपद ब्रह्मेद वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत ॥
वर वृणीष्व भद्र ते वरार्हस्त्व महामते ॥ १४
अथाब्रवीद्वैश्रवण पितामहमुपस्थितम् । भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेय वित्तरक्षणम् ॥ १५
अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा । ब्रह्मा सुरगणै सार्ध बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६
अह वै लोकपालाना चतुर्थ स्रष्टुमुद्यत । यमेन्द्रवरुणाना च पद यत्तव चेप्सितम् ॥ १७
तद्गच्छ त्व हि धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमाना च चतुर्थस्त्व भविष्यसि ॥ १८
एतच्च पुष्पक नाम विमान सूर्यसनिभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थ त्रिदशै समता व्रज ॥ १९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्याम सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वय तात दत्त्वा तव वरद्वयम् २०
इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थान त्रिदशै सह ॥ २१
गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभ स्थलम् । वने स पितर प्राह प्राञ्जलि प्रयतात्मवान् ॥
निवासन न मे देवो विदधे स प्रजापति ॥ २२
भगवँल्लब्धवानस्मि वरमिष्ट पितामहात् । त पश्य भगवन्कचिन्निवास साधु मे प्रभो ॥ २३
न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गव ॥ २४
वचन प्राह धर्मज्ञ श्रूयतामिति सत्तम । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वत ॥ २५
तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा। लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २६
राक्षसाना निवासार्थ यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्व वस भद्र ते लङ्कायां नात्र सशय ॥ २७
हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता । रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥ २८
राक्षसै सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितै । शून्या रक्षोगणै सर्वै रसातलतल गतै ॥ २९
शून्या सप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते । स त्व तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुख ३०
निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठ वचन पितु । निवासयामास तदा लङ्का पर्वतमूर्धनि ॥ ३२
नैर्ऋताना सहस्रैस्तु हृष्टै प्रमुदितै सह । अचिरेणैव कालेन सपूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३
स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभ । समुद्रपरिघाया तु लङ्काया विश्रवात्मज ॥ ३४
काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वर । अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितर मातर च हि॥ ३५

स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालय ।
गभस्तिभि सूर्य इवावभासयन्पितु समीप प्रययौ स वित्तप[1] ॥ ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे तृतीय सर्ग ॥ ३ ॥

किंचित्

१ अम्बुपो वरुण ।

चतुर्थः सर्गः ।

श्रुत्वागस्त्येरित वाक्य रामो विस्मयमागत । कथमासीत्तु लङ्कायां सभवो रक्षसा पुरा ॥ १
तत शिर कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् । तमगस्त्य मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २
भगवन्पूर्वमप्येषा लङ्कासीत्पिशिताशिनाम् । श्रुत्वेद भगवद्वाक्य जातो मे विस्मय पर ॥ ३
पुलस्त्यवशादुद्भूता राक्षसा इति न श्रुतम् । इदानीमन्यतश्चापि सभव कीर्तितस्त्वया ॥ ४
रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि । रावणस्य च पुत्रेभ्य किनु ते बलवत्तरा ॥ ५
क एषा पूर्वको ब्रह्मन्किनामा च बलोत्कट । अपराध च क प्राप्य विष्णुना द्राविता कथ ६
एतद्विस्तरत सर्व कथयस्व ममानघ । कौतूहलमिद मह्य नुद भानुर्यथा तम ॥ ७
राघवस्य वच श्रुत्वा सस्कारालङ्कृत शुभम् । ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्य प्राह राघवम् ॥ ८
प्रजापति पुरा सृष्ट्वा ह्यप सलिलसभव । तासा गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसभव ॥ ९
ते सत्त्वा सत्त्वकर्तार विनीतवदुपस्थिता । कि कुर्म इति भाषन्त क्षुत्पिपासाभयार्दिता १०
प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव । आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानद ॥ ११
रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे । भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२
रक्षामेति च यैरुक्त राक्षसास्ते भवन्तु व । जक्षाम इति यैरुक्त यक्षा एव भवन्तु व ॥ १३
तत्र हेति प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ । मधुकैटभसकाशौ बभूवतुररिंदमौ ॥ १४
प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा । हेतिर्दारक्रियार्थे तु पर यत्नमथाकरोत् ॥ १५
स कालभगिनीं कन्या भया नाम भयावहाम् । उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामति ॥ १६
स तस्या जनयामास हेती राक्षसपुङ्गव । पुत्र पुत्रवता श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७
विद्युत्केशो हेतिपुत्र स दीप्तार्कसमप्रभ । व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुजम् ॥ १८
स यदा यौवन भद्रमनुप्राप्तो निशाचर । ततो दारक्रिया तस्य कर्तु व्यवसित पिता ॥ १९
सन्ध्यायास्तनया सोऽथ सन्ध्यातुल्या प्रभावत । वरयामास पुत्रार्थे हेती राक्षसपुङ्गव ॥२०
अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया । चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव २१
सध्यायास्तनया लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचर । रमते स्म तया सार्ध पौलोम्या मघवानिव२२
केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा । विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३
तत सा राक्षसी गर्भ घनगर्भसमप्रभम् । प्रसूता मन्दर गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४
तमुत्सृज्य तु सा गर्भ विद्युत्केशरतार्थिनी । रेमे तु सार्ध पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम्॥२५
उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वन । तयोत्सृष्ट स तु शिशु शरदर्कसमद्युति ॥
निधायास्ये स्वय मुष्टि रुरोद शनकैस्तदा ॥ २६
ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहित शिव । वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥२७
अपश्यदुमया सार्ध रुदन्त राक्षसात्मजम् । कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदन ॥ २८
त राक्षसात्मज चक्रे मातुरेव वय समम् । अमर चैव त कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्यय ॥ २९
पुरमाकाशग प्रादात्पार्वत्या प्रियकाम्यया । उमयापि वरो दत्तो राक्षसाना नृपात्मज ॥ ३०
सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूति सद्य एव च । सद्य एव वय प्राप्तिर्मातुरेव वय समम् ॥ ३१

---

१ रक्षध्व इमा अप इति शेष । २ भक्षयाम । ३ बुभुक्षिताबुभुक्षिते । ४ यमस्वसारम् ।

तत सुकेशो वरदानगर्वित श्रिय प्रभो प्राप्य हरस्य पार्श्वत ।
चचार सर्वत्र महान्महामति खग पुर प्राप्य पुरदरो यथा ॥ ३२

इत्यार्ष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्थ सर्ग ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः।

सुकेश धार्मिक दृष्ट्वा वरलब्ध च राक्षसम् । ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभ ॥ १
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा । त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥
ता सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्ष श्रिय यथा ॥ २
वरदानकृतैश्वर्य सा त प्राप्य पति प्रियम् । आसीद्देववती तुष्टा धन प्राप्येव निर्धन ॥ ३
स तया सह सयुक्तो रराज रजनीचर । अञ्जनादभिनिष्क्रान्त करेण्वेव महागज ॥ ४
देववत्या सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५
त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् । माल्यवन्त सुमालि च मालि च बलिना वरम् ॥
त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान्राक्षसान्राक्षसाधिप ॥ ६
त्रयो लोका इवाव्यग्रा स्थितास्त्रय इवाग्नय । त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामया ७
त्रय सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजस । विवृद्धिमगमस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८
वरप्राप्ति पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् । तपस्तप्तु गता मेरु भ्रातर कृतनिश्चया ॥ ९
प्रगृह्य नियमान्घोरान्राक्षसा नृपसत्तम । विचेरुस्ते तपो घोर सर्वभूतभयावहम् ॥ १०
सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करै । सन्तापयन्तस्त्रील्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ११
ततो विभुश्चतुर्वक्रो विमानवरमास्थित । सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ १२
ब्रह्माण वरद ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् । ऊचु प्राञ्जलय सर्वे वेपमाना इव द्रुमा ॥ १३
तपसाराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् । अजेया॰ शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविन ॥ १४
प्रभविष्ण्वो भवामेति परस्परमनुव्रता ॥ १५
एव भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभु । स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥१६
वर लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिचरास्तदा । सुरासुरान्प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भया ॥ १७
तैर्वध्यमानास्त्रिदशा सर्षिसङ्घा सचारणा॰ । त्रातार नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नरा १८
अथ ते विश्वकर्माण शिल्पिना वरमव्ययम् । ऊचु समेत्य सहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९
ओजस्तेजोबलवता महतामात्मतेजसा । गृहकर्ता भवानेव देवाना हृदयेप्सितम् ॥ २०
अस्माकमपि तावत्त्व गृह कुरु महामते । हिमवन्तमुपाश्रित्य मेरु मन्दरमेव वा ॥
महेश्वरगृहप्रख्य गृह न क्रियता महत् ॥ २१
विश्वकर्मा ततस्तेषा राक्षसाना महाभुज । निवास कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वत । सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमा ॥ २३
शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे । शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २४
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता । स्वर्णप्राकारसवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५
मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता । तस्या वसत दुर्धर्षा यूय राक्षसपुङ्गवा ॥ २६

---

१ उपेक्षिता इतिच्छेद । २ प्रभविष्णव । ३ टङ्क पाषाणदारण ।

अमरावती समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकस । लङ्कादुर्ग समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृता ॥ २७
भविष्यथ दुराधर्षा शत्रूणा शत्रुसूदना ॥ २८
विश्वकर्मवच श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमा । सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २९
दृढप्राकारपरिखा हैमैर्गृहशतैर्वृताम् । लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन्रजनीचरा ॥ ३०
एतस्मिन्नेव काले तु यथाकाम च राघव । नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१
तस्या कन्यात्रय ह्यासीद्ध्रीश्रीकीर्तिसमद्युति । ज्येष्ठक्रमेण सा तेषा राक्षसानामराक्षसी ॥ ३२
कन्यास्ता प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभानना । त्रयाणा राक्षसेन्द्राणा तिस्रो गन्धर्वकन्यका ३३
दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदेवते । कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३४
चिक्रीडु सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामरा । ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५
स तस्या जनयामास यदपत्य निबोध तत् । वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षस ॥ ३६
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च । अनला चाभवत्कन्या सुन्दर्या राम सुन्दरी ॥ ३७
सुमालिनोऽपि भार्यासीत्पूर्णचन्द्रनिभानना । नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ३८
सुमाली जनयामास यदपत्य निशाचर । केतुमत्या महाराज तन्निबोधानुपूर्वश ॥ ३९
प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकट कालकार्मुक । धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबल ॥ ४०
सह्रादि प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षस । राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ॥
कुम्भीनसी च इत्येते सुमाले प्रसवा स्मृता ॥ ४१
मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी । भार्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४२
सुमालेरनुजस्तस्या जनयामास यत्प्रभो । अपत्य कथ्यमान तु मया त्व शृणु राघव ॥ ४३
अनिलश्चानलश्चैव हर सम्पातिरेव च । एते विभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचरा ॥ ४४

ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरै पुत्रशतैश्च सवृता ।
सुरान्सहेन्द्रानृषिनागयक्षान्बबाधिरे तान्बहुवीर्यदर्पिता ॥ ४५
जगद्भ्रमन्तोऽनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजस ।
वरप्रदानादतिगर्विता भृश क्रतुक्रियाणा प्रशमकरा सदा ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चम सर्ग ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्ग. ।

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधना । भयार्ता शरण जग्मुर्देवदेव महेश्वरम् ॥ १
जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् । आधार सर्वलोकानामाराध्य परम गुरुम् ॥ २
ते समेत्य तु कामारि त्रिपुरारि त्रिलोचनम् । ऊचु प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिण ॥ ३
सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतै । प्रजाध्यक्ष प्रजा सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनै ॥ ४
शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि न । स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ५
अह विष्णुरह रुद्रो ब्रह्माह देवराडहम् । अह यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽह रविरप्यहम् ॥ ६
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसा । बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषा पुरस्सरा ॥
देवभयार्तानामभय दातुमर्हसि ७ ॥ अशिव वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८
इत्युक्तस्तु सुरै सर्वै कपर्दी नीललोहित । सुकेश प्रति सापेक्ष प्राह देवगणान्प्रभु ॥ ९

उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे ।

अह तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुरा ।किंतु मन्त्र प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति
एतमेव समुद्योग पुरस्कृत्य महर्षय । गच्छध्व शरण विष्णु हनिष्यति स तान्प्रभु ॥ ११
ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् । विष्णो समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिता ॥ १२
शङ्खचक्रधर देव प्रणम्य बहुमान्य च । ऊचु सम्भ्रान्तवद्वाक्य सुकेशतनयान्प्रति ॥ १३
सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसनिभै । आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि न ॥ १४
लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता । तत्र स्थिता प्रबाधन्ते सर्वान्न क्षणदाचरा १५
स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन । शरण त्वा वय प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै । भयेष्वभयदोऽस्माक नान्योऽस्ति भवता विना ॥१७
राक्षसान्समरे दुष्टान्सानुबन्धान्मदोद्धतान् । नुद त्व नो भय देव नीहारमिव भास्कर ॥ १८
इत्येव दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दन । अभय भयदोऽरीणा दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९
सुकेश राक्षस जाने ईशानवरदर्पितम् । ताश्चास्य तनयाञ्जाने येषा ज्येष्ठ स माल्यवान्॥ २०
तानह समतिक्रान्तमर्यादान्राक्षसाधमान् । निहनिष्यामि सक्रुद्ध सुरा भवत विज्वरा ॥ २१
इत्युक्तास्ते सुरा सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । यथावास ययुर्हृष्टा प्रशसन्तो जनार्दनम् ॥२२
विबुधाना समुद्योग माल्यवास्तु निशाचर । श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविद वचनमब्रवीत्॥२३
अमरा ऋषयश्चैव सगम्य किल शकरम् । अस्मद्वध परीप्सन्त इद वचनमब्रुवन् ॥ २४
सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धता । बाधन्तेऽस्मान्समुद्दृप्ता घोररूपा पदे पदे ॥ २५
राक्षसैरभिभूता स्म न शक्ता स्म प्रजापते । स्वेषु सद्मसु सस्थातु भयात्तेषा दुरात्मनाम् २६
तदस्माक हितार्थाय जहि ताश्च त्रिलोचन । राक्षसान्हुकृतेनैव दह प्रदहता वर ॥ २७
इत्येव त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकसूदन । शिर कर च धुन्वान इद वचनमब्रवीत् ॥ २८
अवध्या मम ते देवा सुकेशतनया रणे । मन्त्र तु व प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति॥२९
योऽसौ चक्रगदापाणि पीतवासा जनार्दन । हरिर्नारायण श्रीमाञ्शरण त प्रपद्यथ ॥ ३०
हरादवाप्य ते मन्त्र कामारिमभिवाद्य च । नारायणालय प्राप्य तस्मै सर्व न्यवेदयन् ॥ ३१
ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमा । सुरारीस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत विज्वरा ॥ ३२
देवाना भयभीताना हरिणा राक्षसर्षभौ । प्रतिज्ञातो वधोऽस्माक चिन्त्यता यदिह क्षमम् ३३
हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषा च सुरद्विषाम् । नमुचि कालनेमिश्च सह्रादो वीरसत्तम ॥ ३४
राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिक । यमलार्जुनौ च हार्दिक्य शुम्भश्चैव निशुम्भक ॥
असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबला । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिता ॥ ३६
सर्वै क्रतुशतैरिष्ट सर्वे मायाविदस्तथा । सर्वे सर्वास्त्रकुशला सर्वे शत्रुभयकरा ॥ ३७
नारायणेन निहता शतशोऽथ सहस्रश । एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषा क्षम कर्तुमिहार्हथ ॥ ३८
तत सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वच । ऊचतुर्भ्रातर ज्येष्ठमश्विनाविव वासवम्॥३९
स्वधीत दत्तमिष्ट चाप्यैश्वर्य परिपालितम् । आयुर्निरामय प्राप्त सुधर्म प्रापित पथि ॥ ४०
देवसागरमक्षोभ्य शस्त्रै समवगाह्य च । जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृत भयम् ॥ ४१
नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा । अस्माक प्रमुखे स्थातु सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२
विष्णोर्देवस्य नास्त्येव कारण राक्षसेश्वर । देवानामेव दोषेण विष्णो प्रचलित मन ॥ ४३

---

१ द्वेषकारणम् ।

तस्मादद्य समुद्युक्ता सर्वसैन्यसमावृता । देवानेव जिघासाम येभ्यो दोष समुत्थित ॥ ४४
एव समन्त्र्य बलिन सर्वे सैन्यसमावृता । उद्योग घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवा ॥
युद्धाय निर्ययु क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५
इति ते राम समन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसा । युद्धाय निर्ययु सर्वे महाकाया महाबला ॥ ४६
स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभै । खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिशुमारैर्भुजगमै ॥ ४७
मकरै कच्छपैर्मानैर्विहगैर्गरुडोपमै । सिहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८
त्यक्त्वा लङ्का गता सर्वे राक्षसा बलगर्विता । प्रयाता देवलोकाय योद्धु दैवतशत्रव ॥ ४९
लङ्काविपर्यय दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ । भूतानि भयदर्शानि विमनस्कानि सर्वश ॥ ५०
रथोत्तमैरूह्यमाना शतशोऽथ सहस्रश ॥ ५१
प्रयाता राक्षसास्तूर्ण देवलोक प्रयत्नत । रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमु ॥ ५२
भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वश । भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहा ॥
उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिता ॥ ५३
अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्ण शोणितमेव च । वेला समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधरा ॥ ५४
अट्टहासान्विमुञ्चन्तो घननादसमस्वना । वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुण घोरदर्शना ॥ ५५
सपतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् । गृध्रचक्र महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखै ॥ ५६
राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् । कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययु ॥
काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादय ॥ ५७
उत्पातास्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विता । यान्त्येव न निवर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिता ॥ ५८
माल्यवाश्च सुमाली च माली च सुमहाबला । आसन्पुरस्सरास्तेषा क्रतूनामिव पावका ॥ ५९
माल्यवन्त च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् । निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवता ६०
तद्बल राक्षसेन्द्राणा महाभ्रघननादितम् । जयेप्सया देवलोक ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१
राक्षसाना समुद्योग त तु नारायण प्रभुः । देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मन ॥ ६२
स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थित । आसज्य कवच दिव्य सहस्रार्कसमद्युति ॥ ६३
आबध्य शरसपूर्णे इषुधी विमले तदा । श्रोणिसूत्र च खड्ग च विमल कमलेक्षण ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४
सुपर्ण गिरिसकाश वैनतेयमथास्थित. । राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतर प्रभुः ॥ ६५
सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्याम पीताम्बरो हरि । काञ्चनस्य गिरे शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६

स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमान ।
समाससादासुरसैन्यशत्रूश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणि ॥ ६७
सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्ष भ्रमत्पताक प्रविकीर्णशस्त्रम् ।
चचाल तद्राक्षसराजसैन्य चलोपल नील इवाचलेन्द्र ॥ ६८
तत शरै शोणितमासरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहै ।
निशाचरा सपरिवार्य माधव वरायुधैर्निर्बिभिदु सहस्रश ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥

---

१ कालप्रेरिता । २ क्षोभितबलम् ।

सप्तमः सर्गः ।

नारायणगिरि ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदा । ववर्षु शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदा ॥ १
श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तचरोत्तमै । वृतोऽञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणै पयोधरै ॥ २
शलभा इव केदार मशका इव पर्वतम् । यथामृतघट दशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३
तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः । हरि विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४
स्यन्दनै स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगा । अश्वारोहास्तथाश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिता ॥ ५
राक्षसेन्द्रा गिरिनिभा शरै शक्त्यृष्टितोमरै । निरुच्छ्वास हरि चक्रु प्राणायामा इव द्विज ६
निशाचरैस्ताड्यमानो मीनैरिव महोदधि । शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७
शरै पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवै । चिच्छेद विष्णुर्निशितै शतशोऽथ सहस्रश ॥ ८
विद्राव्य शरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितम् । पाञ्चजन्य महाशङ्ख प्रदध्मौ पुरुषोत्तम ॥ ९
सोऽम्बुजो हरिणा ध्मात सर्वप्राणेन शङ्खराट् । ररास भीमनिह्रादस्त्रैलोक्य व्यथयन्निव॥१०
शङ्खराजरव सोऽथ त्रासयामास राक्षसान् । मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११
न शेकुरश्वा सस्थातु विमदा कुञ्जराभवन् । स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीरा शङ्खरावितदुर्बला ॥१२
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्यानना शरा । विदार्य तानि रक्षासि सुपुङ्खा विविशु क्षितिम्१३
भिद्यमाना शरै सख्ये नारायणकरच्युतै । निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४
व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै । असृक् क्षरन्ति धाराभि स्वर्णधारा इवाचला १५
शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा । राक्षसाना रवाश्चापि ग्रसते वैष्णवो रव ॥ १६
तेषा शिरोधरान्धूताञ्छरध्वजधनूषि च । रथान्पताकास्तूणीराश्चिच्छेद स हरि शरै ॥ १७
सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मय॰ सागरादिव । पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८
तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ता शरा नारायणेरिता । निर्धावन्तीषवस्तूर्ण शतशोऽथ सहस्रश ॥ १९
शरभेण यथा सिहा सिहेन द्विरदा यथा । द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा॥२०
द्वीपिनेव यथा श्वान शुना मार्जारका यथा । मार्जारेण यथा सर्पा सर्पेण च यथाऽऽखव ॥२१
तथा ते राक्षसा सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना । द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले२२
राक्षसाना सहस्राणि निहत्य मधुसूदन । वारिज पूरयामास तोयद सुरराडिव ॥ २३
नारायणशरत्रस्त शङ्खनादसुविह्वलम् । ययौ लङ्कामभिमुख प्रभग्न राक्षस बलम् ॥ २४
प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते । सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५
स तु त छादयामास नीहार इव भास्करम् । राक्षसा सत्त्वसपन्नाः पुनर्धैर्य समादधु ॥ २६
अथ सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पित । महानाद प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७
उत्क्षिप्य लम्बाभरण धुन्वन्करमिव द्विप । ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ॥ २८
सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् । चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षस ॥२९
तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तै सुमाली राक्षसेश्वर । इन्द्रियाश्वै परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नर ३०
ततो विष्णु महाबाहु प्रापतन्त रणाजिरे । हृते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथ प्रति ॥
माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशर धनु ॥ ३१

१ वज्रमिवाकुण्ठ वक्त्र येषा तै । २ शङ्ख । ३ क्षुद्रव्याघ्रा । ४ सुमालेर्य तु शिर इत्य वय । ५ सुमाले रथे अश्वैर्हृते इतस्ततोपकृष्यमाणे सति रथादवप्लुत्य विष्णुरथ प्रति धनु प्रगृह्य युक्त पुङ्खितशर अभ्यद्रवत् ।

मालेर्धनुश्च्युता बाणा कार्तस्वरविभूषिता । विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्च पत्ररथा इव ॥ ३२
अर्द्यमान शरै सोऽथ मालिमुक्तै सहस्रश । चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभि ३३
अथ मौर्वीस्वन श्रुत्वा भगवान्भूतभावन । मालिन प्रति बाणौघान्ससर्जारिनिषूदन ॥ ३४
ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभा शरा । पिबन्ति रुधिर तस्य नागा इव सुधारसम् ॥३५
मालिन विमुख कृत्वा शङ्खचक्रगदाधर । मालिमौलि ध्वज चाप वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥३६
विरथस्तु गदा गृह्य माली नक्तचरोत्तम । आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७
गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तक । ललाटदेशेऽभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाचलम् ॥ ३८
गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् । रणात्पराङ्मुख देव कृतवान्वेदनातुर ॥ ३९
पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै । उदतिष्ठन्महाञ्शब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४०
रक्षसा रवता राव श्रुत्वा हरिहयानुज ॥ ४१
तिर्यगास्थाय सक्रुद्ध पक्षीशे भगवान्हरि । पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्र जिघासया ॥४२
तत्सूर्यमण्डलाभास स्वभासा भासयन्नभ । कालचक्रनिभ चक्र माले शीर्षमपातयत् ॥ ४३
तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्त विभीषणम् । पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४
तत सुरै सुसहृष्टै सर्वप्राणसमीरित । सिहनादरवोन्मुक्त साधु देवेति वादिभि ॥ ४५
मालिन निहत दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि । सबलौ शोकसतप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६
गरुडस्तु समाश्वस्त सनिवृत्य यथा पुरा । राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपित ॥ ४७
चक्रकृत्तास्यकमला गदासचूर्णितोरस । लाङ्गूलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तका ॥ ४८
केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथान्ये शरपीडिता । निपेतुरम्बरात्तूर्ण राक्षसा सागराम्भसि ॥ ४९

नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तै ।
नक्तचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाशनीभि सतडिन्महाभ्रा ॥ ५०
भिन्नातपत्र पतमानमस्त्र शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ।
विनिस्रुतान्त्र भयलोलनेत्र बल तदुन्मत्ततर बभूव ॥ ५१
सिहार्दितानामिव कुञ्जराणा निशाचराणा सहकुञ्जराणाम् ।
रवाश्च वेगाश्च सम बभूवु पुराणसिहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२
ते वार्यमाणा हरिबाणजालै सबाणजालानि समुत्सृजन्त ।
धावन्ति नक्तचरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघा ॥ ५३
चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षा सच्चूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारै ।
असिप्रहारैर्द्विविधा[1] विभिन्ना पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्रा ॥ ५४
विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलवलाहकोपमै ।
निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तर निपात्यमानैरिव नीलपर्वतै ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तम सर्ग ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठत । माल्यवान्सनिवृत्तोऽथ वेलामेत्य इवार्णव ॥ १

---

१ द्विविधया द्विप्रकारेण विभिना ।

सरक्तनयन कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचर । पद्मनाभमिद प्राह वचन पुरुषोत्तमम् ॥ २
नारायण न जानीषे क्षात्रधर्म पुरातनम् । अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हसि यथेतर ॥ ३
पराङ्मुखवध पाप य करोत्यसुरेतर । स हन्ता न गर्त स्वर्ग लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४
युद्धश्रद्धाथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधर । अह स्थितोऽस्मि पश्यामि बल दर्शय यत्तव ॥ ५
माल्यवन्त स्थित दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् । उवाच राक्षसेन्द्र त देवराजानुजो बली ॥ ६
युष्मत्तो भयभीताना देवाना वै मयाऽभयम् । राक्षसोत्सादन दत्त तदेतदनुपाल्यते ॥ ७
प्राणैरपि प्रिय कार्य देवाना हि सदा मया । सोऽह वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८
देवदेव ब्रुवाण त रक्ताम्बुरुहलोचनम् । शक्त्या बिभेद सक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना । हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १०
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्ति शक्तिधरप्रिय । माल्यवन्त समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षण ॥ ११
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनि सृता । काङ्क्षन्ती राक्षस प्रायान्माहेन्द्रीवाञ्जनाचल॥ १२
सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासावभासिते । अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनि ॥ १३
तया भिन्नतनुत्राण प्राविशद्विपुल तम । माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचल ॥ १४
तत कार्ष्णायस शूल कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् । प्रगृह्याभ्यहनद्देव स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५
तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् । ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचर ॥ १६
ततोऽम्बरे महाञ्छब्दः साधु साध्विति चोदित । आहत्य राक्षसो विष्णु गरुड चाप्यताडयत्
वैनतेयस्तत क्रुद्ध पक्षवातेन राक्षसम् । व्यपोहद्बलवान्वायु शुष्कपर्णचय यथा ॥ १८
द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावित दृश्य पूर्वजम् । सुमाली स्वबलै सार्ध लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९
पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षस । स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्का ह्रिया वृत ॥ २०
एव ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण । बहुश सयुगे भग्ना हतप्रवरनायका ॥ २१
अशक्नुवन्तस्ते विष्णु प्रतियोद्धु भयार्दिता । त्यक्त्वा लङ्का गता वस्तु पाताल सहपत्नय २२
सुमालिन समासाद्य राक्षस रघुसत्तम । स्थिता प्रख्यातवीर्यास्ते वशे सालकटङ्कटे[2] ॥ २३
ये त्वया निहतास्ते[3] तु पौलस्त्या नाम राक्षसा । सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषा पुरस्सरा ॥
सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तरा ॥ २४
न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान् । ऋते नारायण देव शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५
भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहु सनातन । राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेय प्रभुरव्यय ॥ २६
नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकर । उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सल ॥ २७

एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ।
भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुल ससुतस्य सर्वम् ॥ २८
चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातल सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ।
पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वर ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे ऽष्टम सर्ग ॥ ८ ॥

---

१ इतो देहात् गत । २ माल्यवदादीना पितामही सालकटकटा । तस्या सबन्धिनि । ३ ये पौलस्त्या कुम्भकर्णादयो निहतास्तेभ्य रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तरा ।

नवम' सर्गः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षस । रसातलान्मर्त्यलोक सर्व वै विचचार ह ॥ १
नीलजीमूतसकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डल । कन्या दुहितर गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २
राक्षसेन्द्र स तु तदा विचरन्वै महीतलम् । तदापश्यत्स गच्छन्त पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३
गच्छन्त पितर द्रष्टु पुलस्त्यतनय विभुम् । त दृष्ट्वाऽमरसकाश स्वच्छन्द तपनोपमम् ॥ ४
रसातल प्रविष्ट सन्मर्त्यलोकात्सविस्मय । इत्येव चिन्तयामास राक्षसाना महामति ॥ ५
किकृत श्रेय इत्येव वर्धेमहि कथ वयम् । अथाब्रवीत्सुता रक्ष कैकसीं नाम नामत ॥ ६
पुत्रि प्रदानकालोऽय यौवन तेऽतिवर्तते । प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्व न वरै प्रतिगृह्यसे ॥ ७
त्वत्कृते च वय सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धय । त्व हि सर्वगुणोपेता श्री साक्षादिव पुत्रिके ॥ ८
कन्यापितृत्व दु ख हि सर्वेषा मानकाङ्क्षिणाम् । न ज्ञायते च क कन्या वरयेदिति कन्यके ९
मातु कुल पितृकुल यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रय सदा कन्या सशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १०
सा त्व मुनिवर श्रेष्ठ प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवस पुत्रि पौलस्त्य वरय स्वयम् ॥ ११
ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्रा पुत्रि न सशय । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽय धनेश्वर ॥ १२
सा तु तद्वचन श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते १३
एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विज । अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावक ॥ १४
अविचिन्त्य तु ता वेला दारुणा पितृगौरवात् । उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥
विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५
स तु ता प्रेक्ष्य सुश्रोणी पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमाना स्वतेजसा॥१६
भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता । कि कार्य कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने १७
एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् । आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८
किंतु मा विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् । कैकसी नाम नाम्नाह शेष त्व ज्ञातुमर्हसि १९
स तु गत्वा मुनिर्ध्यान वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञात ते मया भद्रे कारण यन्मनोगतम् ॥२०
सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि । दारुणाया तु वेलाया यस्मात्त्व मामुपस्थिता ॥२१
शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि । दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥२२
प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्क्रूरकर्मण । सा तु तद्वचन श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वच ॥ २३
भगवन्नीदृशान्पुत्रास्त्वत्तोऽह ब्रह्मवादिन । नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ २४
कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गव । उवाच कैकसीं भूय पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने । मम वशानुरूप स धर्मात्मा च भविष्यति ॥२६
एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्स रक्षोरूप सुदारुणम्॥२७
दशग्रीव महादष्ट्र नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठ विशतिभुज महास्य दीप्तमूर्धजम् ॥ २८
तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवला शिवा । क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमु ॥
ववर्ष रुधिर देवो मेघाश्च खरनिस्वना । प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३०
चकम्पे जगती चैव ववुर्वाता सुदारुणा । अक्षोभ्य क्षुभितश्चैव समुद्र सरिता पति ॥३१
अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसम पिता । दशग्रीव प्रसूतोऽय दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२

---

१ कृतप्रयासा । २ कुबेरसदृशा ।

तस्य त्वनन्तर जात' कुम्भकर्णो महाबल । प्रमाणाद्यस्य विपुल प्रमाण नेह भिद्यते ॥ ३३
तत शूर्पणखा नाम सजज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्या पश्चिम सुत ॥३४
तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्ष पपात ह ॥ ३५
नभ स्थाने दुन्दुभयो देवाना प्राणदस्तदा । वाक्य चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा३६
तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ । कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७
कुम्भकर्ण प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् । त्रैलोक्य भक्षयन्नित्यासतुष्टो विचचार ह ॥ ३८
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्य धर्मे व्यवस्थित । स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रिय ३९
अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् । आगत पितर द्रष्टु पुष्पकेण धनेश्वर ॥ ४०
त दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा । आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१
पुत्र वैश्रवण पश्य भ्रातर तेजसा वृतम् । भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मान त्वमीदृशम्॥४२
दशग्रीव तथा यत्न कुरुष्वामितविक्रम । यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपम ॥ ४३
मातुस्तद्वचन श्रुत्वा दशग्रीव प्रतापवान् । अमर्षमतुल लेभे प्रतिज्ञा चाकरोत्तदा ॥ ४४
सत्य ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोपि वा । भविष्याम्योजसा चैव सताप त्यज हृद्गत४५
ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीव सहानुज । चिकीर्षुर्दुष्कर कर्म तपसे धृतमानस ॥ ४६
प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च । आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थ गोकर्णस्याश्रम शुभम्
स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुग्रविक्रम ।
अतोषयच्चापि पितामह विभु ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे नवम सर्ग ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

अथाब्रवीन्मुनि राम कथ ते भ्रातरौ वने । कीदृश तु तदा ब्रह्मस्तपस्तेपुर्महाबला ॥ १
अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र राम सुप्रीतमानसम् । तास्तान्धर्मविधीस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २
कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्य धर्मपथे स्थित । तताप ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन्परित स्थित ॥३
मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत । नित्य च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रय ॥ ४
एव वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमु । धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५
विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्य धर्मपर शुचि । पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६
समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणा । पपात पुष्पवर्ष च क्षुभिताश्चापि देवता ॥ ७
पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्य चैवान्ववर्तत । तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहु स्वाध्यायधृतमानस ॥ ८
एव विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने । दश वर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मन' ॥ ९
दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशानन । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव स ॥ १०
एव वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमु । शिरासि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११
अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशम शिर । छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामह ॥ १२
पितामहस्तु सुप्रीत सार्ध देवैरुपस्थित । तव तावद्दशग्रीव प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३
शीघ्र वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षित । त ते काम करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रम ॥ १४

---

१ कुबेरवद्दिव्यवैभवरहितम् । २ वीरासन नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घा प्रतिष्ठाप्य स्थिति ।

अथाब्रवीद्दशग्रीव प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देव हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५
भगवन्प्राणिना नित्य नान्यत्र मरणाद्भयम् । नास्ति मृत्युसम शत्रुरमरत्वमह वृणे ॥ १६
एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्व ते वरमन्य वृणीष्व मे ॥ १७
एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेद कृताञ्जलिरथाग्रत ॥ १८
सुपर्णनागयक्षाणा दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽह प्रजाध्यक्ष देवताना च शाश्वत ॥ १९
नहि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित । तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादय ॥ २०
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा । उवाच वचन देव सह देवै पितामह ॥ २१
भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव । एवमुक्त्वा तु त राम दशग्रीव पितामह ॥ २२
शृणु चापि वरो भूय प्रीतस्येह शुभो मम । हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ ॥ २३
पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस । वितरामीह ते सौम्य वर चान्य दुरासदम् ॥ २४
छन्दतस्तव रूप च मनसा यद्यथेप्सितम् । भविष्यति न सदेहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५
एव पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षस । अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६
एवमुक्त्वा तु त राम दशग्रीव पितामह । विभीषणमथोवाच वाक्य लोकपितामह ॥ २७
विभीषण त्वया वत्स धर्मसहितबुद्धिना । परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्वर वरय सुव्रत ॥ २८
विभीषणस्तु धर्मात्मा वचन प्राह साञ्जलि । वृत सर्वगुणैर्नित्य चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥ २९
भगवन्कृतकृत्योऽह यन्मे लोकगुरु स्वयम् । प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३०
परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् । अशिक्षित च ब्रह्मास्त्र भगवन्प्रतिभातु मे ॥ ३१
या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा भवतु धर्मिष्ठा त तु धर्म च पालये ॥ ३२
एष मे परमोदार वर परमको मत । न हि धर्माभिरक्ताना लोके किंचन दुर्लभम् ॥ ३३
पुन प्रजापति प्रीतो विभीषणमुवाच ह । धर्मिष्ठस्त्व यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४
यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन । नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्व ददामि ते ॥ ३५
इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वर दातुमुपस्थितम् । प्रजापति सुरा सर्वे वाक्य प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ३६
न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीषे हि यथा लोकास्त्रासयत्येष दुर्मति ॥ ३७
नन्दनेऽप्सरस सप्त महेन्द्रानुचरा दश । अनेन भक्षिता ब्रह्मन्नृषयो मानुषास्तथा ॥ ३८
[1]अलब्धवरपूर्वेण यत्कृत राक्षसेन तु । तदेष वरलब्ध स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९
वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ । लोकाना स्वस्ति चैव स्याद्भवेदस्य च संनति ॥ ४०
एवमुक्त सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पद्मसभव । चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ४१
प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्य सरस्वती । इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यह ४२
प्रजापतिस्तु ता प्राप्ता प्राह वाक्य सरस्वतीं । वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ४३
तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण महाबाहो वर वरय यो मत ॥ ४४
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्तु वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५
एवमस्त्विति त चोक्त्वा प्रायाद्ब्रह्मा सुरै समम् । देवी सरस्वती चैव राक्षस त जहौ पुन ४६

---

१ अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मक कर्म कृत तत् तस्मात् कारणात् वरलब्ध लब्धवर स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि भक्षयेदित्यर्थ । २ शिक्षा । ३ अचिन्तयत् देवीमिति शेष । ४ यादृग्रूपा देवतै काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थ ।

ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभ स्थलम्। विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वा सज्ञा च ततो गत ४७
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दु खित। ईदृश किमिद वाक्य ममाद्य वदनाच्च्युत॥४८
अह व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतै। एव लब्धवरा सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजस॥
श्लेष्मातकवन गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम्॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे दशम सर्ग॥ १०॥

एकादशः सर्गः।

सुमाली वरलब्धास्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान्। उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुग स रसातलात्१
मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदर। उदतिष्ठन्सुसरब्धा सचिवास्तस्य रक्षस॥ २
सुमाली सचिवै सार्ध वृतो राक्षसपुङ्गवै। अभिगम्य दशग्रीव परिष्वज्येदमब्रवीत्॥ ३
दिष्ट्या ते वत्स सप्राप्तश्चिन्तितोऽय मनोरथ। यस्त्व त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम्॥ ४
यत्कृते च वय लङ्का त्यक्त्वा याता रसातलम्। तद्गत नो महाबाहो महद्विष्णुकृत भयम्॥५
असकृत्तद्भयाद्भीता परित्यज्य स्वमालयम्। विद्रुता सहिता सर्वे प्रविष्टा स्म रसातलम्६
अस्मदीया च लङ्केय नगरी राक्षसोचिता। निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता॥ ७
यदि नामात्र शक्य स्यात्साम्ना दानेन वानघ। तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतु कृत भवेत्॥ ८
त्व तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न सशय। त्वया राक्षसवंशोऽय निमग्नोऽपि समुद्धृत॥
सर्वेषा न प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल॥ ९
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम्। वित्तेशो गुरुरस्माक नार्हसे वक्तुमीदृशम्॥ १०
साम्नापि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा। किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षित ११
कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्त रावण तत। उक्तवन्तं तथा वाक्य दशग्रीव निशाचर॥ १२
प्रहस्त प्रश्रित वाक्यमिदमाह सकारणम्॥ १३
दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्व वक्तुमीदृशम्। सौभ्रात्र नास्ति शूराणा शृणु चेद वचो मम॥१४
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते। भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापते॥ १५
अदितिर्जनयामास देवास्त्रिभुवनेश्वरान्। दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्कश्यपस्यात्मसभवान्॥ १६
दैत्याना किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा। सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णव॥ १७
निहत्य तास्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना। देवाना वशमानीत त्रैलोक्यमिदमव्ययम्॥ १८
नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम्। सुरासुरैराचरित तत्कुरुष्व वचो मम॥ १९
एवमुक्तो दशग्रीव प्रहृष्टेनान्तरात्मना। चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत्॥ २०
स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान्। वन गतो दशग्रीव सह तै क्षणदाचरै॥ २१
त्रिकूटस्थ स तु तदा दशग्रीवो निशाचर। प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम्॥ २२
प्रहस्त शीघ्र गच्छ त्व ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम्। वचसा मम वित्तेश सामपूर्वमिद वच॥ २३
इय लङ्कापुरी राजन्राक्षसाना महात्मनाम्। त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्त तवानघ॥ २४
तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम। कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालित॥ २५
स तु गत्वा पुरी लङ्का धनदेन सुरक्षिताम्। अब्रवीत्परमोदार वित्तपालमिद वच॥ २६
प्रेषितोऽह तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत। त्वत्समीप महाबाहो सर्वशस्त्रभृता वर॥ २७

तच्छ्रूयता महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । वचन मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशानन ॥ २८
इय किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखै पुरा । भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमै ॥ २९
तेन विज्ञाप्यते सोऽय साप्रत विश्रवात्मज । तदेषा दीयता तात याचतस्तस्य सामतः ॥ ३०
प्रहस्तादभिसश्रुत्य देवो वैश्रवणो वच । प्रत्युवाच प्रहस्त त वाक्य वाक्यविशारद ॥ ३१
दत्ताममेय पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरै । निवासिता च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणै ॥३२
ब्रूहि गच्छ दशग्रीव पुर राज्य च यन्मम । तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥
अविभक्त त्वया सार्ध राज्य यच्चापि मे वसु३३ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिक३४
अभिवाद्य गुरु प्राह रावणस्य यदीप्सितम् । एष तात दशग्रीवो दूत प्रेषितवान्मम ॥ ३५
दीयता नगरी लङ्का पूर्व रक्षोगणोषिता । मयात्र यदनुष्ठेय तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३६
ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुङ्गव । प्राञ्जलि धनद प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७
दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ । मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्त सुदुर्मति ॥ ३८
स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वससे च पुन पुन ।श्रेयोऽभियुक्त धर्म्य च शृणु पुत्र वचो मम३९
वरप्रदानात्समूढो मान्यामान्यान्स दुर्मति । न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृति दारुणा गत ॥४०
तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलास धरणीधरम् । निवेशय निवासार्थ त्यक्त्वा लङ्का सहानुग ४१
तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी । काञ्चनै सूर्यसकाशै पङ्कजै सवृतोदका ॥ ४२
कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथान्यैश्च सुगन्धिभि ॥ ४३
तत्र देवा सगन्धर्वा साप्सरोरगकिन्नरा । विहारशीला सतत रमन्ते सर्वदाश्रिता ॥ ४४
न हि क्षम तवानेन वैर धनद रक्षसा । जानीषे हि यथानेन लब्ध परमको वर ॥ ४५
एवमुक्तो गृहीत्वाशु तद्वच पितृगौरवात् । सदारपुत्र सामात्य सवाहनधनो गत ॥ ४६
प्रहस्तोऽथ दशग्रीव गत्वा वचनमब्रवीत् । प्रहृष्टात्मा महात्मान सहामात्य सहानुजम् ॥ ४७
शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैना धनदो गत । प्रविश्य ता सहास्माभि स्वधर्म प्रतिपालय॥
एवमुक्तो दशग्रीव प्रहस्तेन महाबल । विवेश नगरी लङ्का भ्रातृभि सबलानुगै ॥ ४९
धनदेन परित्यक्ता सुविभक्तमहापथाम् । आरुरोह स देवारि स्वर्ग देवाधिपो यथा ॥ ५०
स चाभिषिक्त क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरी दशानन ।
निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमै ॥ ५१
धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ।
स्वलङ्कृतैर्भवनवरैर्विभूषिता पुरन्दरस्येव तदामरावतीम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकादश सर्ग ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्या सहितस्तदा । तत प्रदान राक्षस्या भगिन्या समचिन्तयत् १
स्वसार कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् । ददौ शूर्पणखा नाम विद्युज्जिह्वाय नामत ॥ २
अथ दत्त्वा स्वय रक्षो मृगयामटते स्म तत् । तत्रापश्यत्ततो राम मय नाम दिते सुतम् ॥ ३
कन्यासहाय त दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचर । अपृच्छत्को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने ॥
अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थ सह तिष्ठसि ॥ ४

१ वरस्तधम यायमर्यादो जायस इति । २ निवासार्थ निवेशाय निवेशन पुर कुरु ।

मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्त त निशाचरम् । श्रूयता सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिद मम ॥ ५
हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया । दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतो ॥ ६
तस्या सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् । सा च दैवतकार्येण गता वर्षाश्चतुर्दश ॥ ७
तस्या कृते च हेमाया सर्व हेममय पुरम् । वज्रवैडूर्यचित्र च मायया निर्मित मया ॥ ८
तत्राहमवस दीनस्तया हीन सुदु खित ॥ ९
तस्मात्पुराद्दुहितर गृहीत्वा वनमागत । इय ममात्मजा राजस्तस्या कुक्षौ विवर्धिता ॥ १०
भर्तारमनया सार्धमस्या प्राप्तोऽस्मि मार्गितुम् । कन्यापितृत्वं दु ख हि सर्वेषा मानकाङ्क्षिणा ११
कन्या हि द्वे कुले नित्य संशये स्थाप्य तिष्ठति । पुत्रद्वय ममाप्यस्या भार्याया सबभूव ह॥१२
मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तर । एव ते सर्वमाख्यात यथा तत्त्वेन पृच्छत ॥ १३
त्वामिदानी कथ तात जानीया को भवानिति । एवमुक्तस्तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत्॥१४
अह पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामत । मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५
एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानव । महर्षेस्तनय ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागत ॥
दातु दुहितर तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६
करेण तु कर तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिद वच ॥ १७
इय ममात्मजा राजन्हेमयाप्सरसा धृता । कन्या मण्डोदरी नाम पत्यर्थ प्रतिगृह्यताम् ॥ १८
बाढमित्येव त राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसग्रहम् ॥ १९
स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् । विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुल२०
अमोघा तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् । परेण तपसा लब्धा जघ्निवॉल्लक्ष्मण यया ॥२१
एव स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वर प्रभु । गत्वा तु नगरी भार्ये भ्रातृभ्या समुपाहरत्॥२२
वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामत । ता भार्या कुम्भकर्णस्य रावण समकल्पयत्॥२३
गन्धर्वराजस्य सुता शैलूषस्य महात्मन । सरमा नाम धर्मज्ञा लेभे भार्या विभीषण ॥ २४
तीरे तु सरसो वै तु सजज्ञे मानसस्य हि । सरस्तदा मानस तु ववृधे जलदागमे ॥ २५
मात्रा तु तस्या कन्याया स्नेहेनाक्रन्दित वच । सरो मा वर्धयस्वेति तत सा सरमाभवत्
एव ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसा । स्वा स्वा भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥२७
ततो मण्डोदरी पुत्र मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपम ॥ २९
जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव । पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम्॥३०
सोऽवर्धत तदा राम रावणान्त पुरे शुभे । रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्न काष्ठैरिवानल ॥ ३१
मातापित्रोर्महाहर्ष जनयन्रावणात्मज ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वादश सर्ग ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् । निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १
ततो भ्रातरमासीन कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वच । निद्रा मा बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २

---

१ दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्त ।

विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् । विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ३
दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे । स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ४
वैडूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा । दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५
मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः । सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६
तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः । बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७
निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः । देवर्षियक्षगन्धर्वान्संजघ्ने हि निरङ्कुशः ॥ ८
उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च । तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ९
नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् । नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥१०
तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः । कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११
सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा । लङ्कां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् । मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३
पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः । सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम्॥१४
स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा । जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५
तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते । उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६
राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् । उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥१७
साधु[1] पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः । साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८
दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः । देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मम श्रुतः ॥ १९
निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिप । सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ॥२०
अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् । रौद्रं वृत्तं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१
तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्योमया प्रभुः । सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम्॥२२
का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना । रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति२३
देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् । रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम्॥ २४
ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् । तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५
समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः । प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६
पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७
मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप । तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८
व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा । तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ २९
तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ । देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३०
एकाक्षिपिङ्गलेत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम् । एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात्३१
आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२
तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् । चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३३
एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । हस्तौ दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४
विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे । नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ३५

---

१ साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तं । उक्तमर्थं विवृणोति—साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते । २ समुद्योगः प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ।

हित नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षक । महेश्वरसखित्व तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६
न चेद क्षमणीय मे यदेतद्भाषित त्वया । यदेतावन्मया काल दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७
न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो ममायमिति मन्यते । तस्य त्विदानी श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मति
त्रीँल्लोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रित ॥ ३९
एतन्मुहूर्तमेवाह तस्यैकस्य तु वै कृते । चतुरो लोकपालास्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४०
एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूत खड्गेन जघ्निवान् । ददौ भक्षयितु ह्येन राक्षसाना दुरात्मनाम् ४१
तत कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावण । त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वर ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयोदश सर्ग ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

ततस्तु सचिवै सार्ध षड्भिर्नित्य बलोद्धतै । महोदरप्रहस्ताभ्या मारीचशुकसारणै ॥ १
धूम्राक्षेण च वीरेण नित्य समरगृध्नुना । सवृत प्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २
पुराणि स नदी शैलान्वनान्युपवनानि च । अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलास गिरिमागमत् ॥ ३
सनिविष्ट गिरौ तस्मिन्राक्षसेन्द्र निशम्य तु । युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साह दुरात्मान समन्त्रिणम् ॥४
यक्षा न शेकु सस्थातु प्रमुखे तस्य रक्षस । राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वर ॥ ५
ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् । अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६
ततो बलाना सक्षोभो व्यवर्धत महोदधे । तस्य नैर्ऋतराजस्य शैल सचालयन्निव ॥ ७
ततो युद्ध समभवद्यक्षराक्षससकुलम् । व्यथिताश्चाभवस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८
स दृष्ट्वा तादृश सैन्य दशग्रीवो निशाचर । हर्षनादान्बहून्कृत्वा सक्रोधादभ्यधावत ॥ ९
ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमा । तेषा सहस्रमेकैको यक्षाणा समयोधयत् ॥ १०
ततो गदाभिर्मुसलैरसिभि शक्तितोमरै । हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्य समगाहत ॥ ११
स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशानन । वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२
न चकार व्यथा चैव यक्षशस्त्रै समाहत । महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षित ॥ १३
स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमा गदाम् । प्रविवेश तत सैन्य नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥१४
स कक्षमिव विस्तीर्ण शुष्केन्धनमिवाकुलम् । वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्य ददाह तत् ॥ १५
तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभि । अल्पावशेषास्ते यक्षा कृता वातैरिवाम्बुदा ॥ १६
केचित्समाहता भग्ना पतिता समरक्षितौ । ओष्ठाश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७
श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे । सीदन्ति च तदा यक्षा कूला इव जलेन ह १८
हताना गच्छता स्वर्ग युध्यता पृथिवीतले । प्रेक्षतामृषिसङ्घाना न बभूवान्तर दिवि ॥ १९
भग्नास्तु तान्समालक्ष्य यक्षेन्द्रास्तु महाबलान् । धनाध्यक्षो महाबाहु प्रेषयामास यक्षकान् २०
एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहन । प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना सयोधकण्टक ॥ २१
तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हत । पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रह ॥ २२
ससज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचर । त यक्ष योधयामास स च भग्न प्रदुद्रुवे ॥ २३
तत काञ्चनचित्राङ्ग वैडूर्यरजसोक्षितम् । मर्यादा प्रतिहाराणा तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४
त तु राजन्दशग्रीव प्रविशन्त निशाचरम् । सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥२५

स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचर । यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षस ॥ २६
ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडित । रुधिर प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७
स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहत । जगाम न क्षति वीरो वरदानात्स्वयभुव ॥ २८
तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडित । नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९
तत प्रदुद्रुवु सर्वे दृष्ट्वा रक्ष पराक्रमम् । ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिता ॥
त्यक्तप्रहरणा शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्दश सर्ग ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

ततस्ताँल्लक्ष्यवित्रस्तान्यक्षेन्द्राश्च सहस्रश । धनाध्यक्षो महायक्ष माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १
रावण जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्त पापचेतसम् । शरण भव वीराणा यक्षाणा युद्धशालिनाम् ॥ २
एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्र सुदुर्जय । वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भि समयोधयत् ॥ ३
ते गदामुसलप्रासै शक्तितोमरमुद्गरै । अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४
कुर्वन्तस्तुमुल युद्ध चरन्त श्येनवल्लघु । बाढ प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति भाषिण ॥ ५
ततो देवा सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिन । दृष्ट्वा तत्तुमुल युद्ध पर विस्मयमागमन् ॥ ६
यक्षाणा तु प्रहस्तेन सहस्र निहत रणे । महोदरेण चानिन्द्य सहस्रमपर हतम् ॥ ७
क्रुद्धेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना । निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८
क्व च यक्षार्जव युद्ध क्व च मायाबलाश्रयम् । रक्षसा पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९
धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे । मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पित ॥ १०
ततो गदा समाविध्य माणिभद्रेण राक्षस । धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वल स पपात ह ॥ ११
धूम्राक्ष ताडित दृष्ट्वा पतित शोणितोक्षितम् । अभ्यधावत सग्रामे माणिभद्रं दशानन ॥ १२
त क्रुद्धमभिधावन्त माणिभद्रो दशाननम् । शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गव ॥ १३
ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे । तस्य तेन प्रहारेण मुकुट पार्श्वमागतम् ॥ १४
तत सयुद्धमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत । तदाप्रभृति यक्षोसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृत ॥ १५
तस्मिस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि । सन्नाद सुमहान्राजस्तस्मिञ्शैलेऽभ्यवर्तत ॥ १६
ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधर । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्या च पद्मशङ्खसमावृत ॥ १७
स दृष्ट्वा भ्रातर सख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् । उवाच वचन धीमान्युक्त पैतामहे कुले ॥ १८
यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते । पश्चादस्य फल प्राप्य ज्ञास्यसे निरय गत ॥ १९
यो हि मोहाद्विष पीत्वा नावगच्छति दुर्मति । स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मण फल २०
देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् । येन त्वमीदृश भाव नीत सन्नावबुध्यसे ॥ २१
मातर पितर यो हि आचार्य चावमन्यते । स पश्यति फल तस्य प्रेतराजवश गत ॥ २२
अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् । स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वात्मनो गतिम् २३
धर्माद्राज्य धन सौख्यमधर्माद्दु खमेव च । तस्माद्धर्म सुखार्थाय कुर्यात्पाप विसर्जयेत् ॥ २४
पापस्य हि फल दु ख तद्भोक्तव्यमिहात्मना । तस्मादात्मापघातार्थं मूढ पाप करिष्यति ॥ २५

---

१ माणिभद्रम् । २ शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ । ३ पद्मशङ्खनिध्यभिमानिदेवे सवृत ।

कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मति । यादृशं कुरुते कर्म तादृश फलमश्नुते ॥ २६
बुद्धिरूप फल पुत्रान्छौर्य धीरत्वमेव च । प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जित पुण्यकर्मभि ॥ २७
एव निरयगामी त्व यस्य ते मतिरीदृशी । न त्वा समभिभाषिष्येऽसद्वृत्तेष्वेष निर्णय ॥ २८
एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्या समाहता । मारीचप्रमुखा सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवु ॥ २९
ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना । गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकम्पित ॥ ३०
ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदान्योन्य महामृधे । न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३१
आग्नेयमस्त्र तस्मै स मुमोच धनदस्तदा । राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्र प्रत्यवारयत् ॥ ३२
ततो माया प्रविष्टोऽसौ राक्षसी राक्षसेश्वर । रूपाणा शतसाहस्र विनाशाय चकार च ॥ ३३
व्याघ्रो वराहो जीमूत पर्वत सागरो द्रुम । यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशानन ॥ ३४
बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ तत । प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्र दशानन ॥ ३५
जघान मूर्ध्नि धनद व्याविध्य महती गदाम् । एव स तेनाभिहतो विह्वल शोणितोक्षित ३६
कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिप ॥ ३७
तत पद्मादिभिस्तत्र निधिभि स तदावृत । धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३८
निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्त धनद हृष्टमानस । पुष्पक तस्य जग्राह विमान जयलक्षणम् ॥ ३९
काञ्चनस्तम्भसवीत वैडूर्यमणितोरणम् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्न सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४०
मनोजव कामगम कामरूप विहगमम् । मणिकाञ्चनसोपान तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४१
देवोपवाह्यमक्षय्य सदा दृष्टिमन सुखम् । बह्वाश्चर्य भक्तिचित्र ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४२
निर्मित सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् । न तु शीत न चोष्ण च सर्वर्तुसुखद शुभम् ॥ ४३
स त राजा समारुह्य कामग वीर्यनिर्जितम् । जित त्रिभुवन मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मति ॥ ४४
जित्वा वैश्रवण देव कैलासात्समवातरत् ॥ ४५

स्वतेजसा विपुलमवाप्य त जय प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ।
रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचर सदसि गतो यथानल ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चदश सर्ग ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

स जित्वा धनद राम भ्रातर राक्षसाधिप । महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवण महत् ॥ १
अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्म शरवण महत् । गभस्तिजालसवीत द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २
स पर्वत समारुह्य कञ्चिद्रम्यवनान्तरम् । अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भित तदा ॥ ३
विष्टब्धं पुष्पक दृष्ट्वा ह्यगम कामग कृतम् । अचिन्तयद्राक्षसेन्द्र सचिवैस्तै समावृत ॥ ४
किंनिमित्त चेच्छया मे नेद गच्छति पुष्पकम् । पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेद कस्यचिद्भवेत् ॥ ५
ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविद । नेद निष्कारण राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६
अथ वा पुष्पकमिद धनदान्नान्यवाहनम् । अतो नि ष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७

---

१ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य । छन्दत पितृमात्रादिसेवा विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मति शुभमतिर्न हि जायते । २ मायाप्रयुक्ता व्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ । ३ धनद उच्छ्वासित इति च्छेद सविराम । ४ स्कन्दप्रसूतिस्थानम् । ५ कामग पुष्पक अगममिति अचिन्तयत् ।

इति वाक्यान्तरे तस्य कराल कृष्णपिङ्गल । वामनो विकटो मुण्डी नन्दी ह्रस्वभुजो बली८
तत पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् । नन्दीश्वरो वचश्चेद राक्षसेन्द्रमशङ्कित ॥ ९
निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शकर । सुपर्णनागयक्षाणा देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १०
सर्वेषामेव भूतानामगम्य पर्वत कृत । तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥
इति नन्दिवच श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकुण्डल ॥ ११
रोषात्तु ताम्रनयन पुष्पकादवरुह्य स । कोऽय शकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागत ॥ १२
सोऽपश्यन्नन्दिन तत्र देवस्यादूरत स्थितम् । दीप्त शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शकरम् ॥ १३
त दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षस । प्रहास मुमुचे तत्र सतोय इव तोयद ॥ १४
त क्रुद्धो भगवान्नन्दी शकरस्यापरा तनु । अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५
यस्माद्वानररूप मामवज्ञाय दशानन । अशनीपातसकाशमुपहास प्रमुक्तवान् ॥ १६
तस्मान्मद्रूपसपन्ना मद्वीर्यसमतेजस । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानरा ॥ १७
नखदष्ट्रायुधा क्रूरा मन सपातरहस । युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ता शैला इव विसर्पिण ॥ १८
ते तव प्रबल दर्पमुत्सेध च पृथग्विधम् । व्यपनेष्यन्ति सभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९
किंत्विदानी मया शक्य हन्तु त्वा हे निशाचर । न हन्तव्यो हतस्त्व हि पूर्वमेव स्वकर्मभि ॥
इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि । देवदुन्दुभयो नेदु पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१
अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्य महाबल । पर्वत तु समासाद्य वाक्यमाह दशानन ॥२२
पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छत । तमिम शैलमुन्मूल करोमि तव गोपते[1] ॥ २३
केन प्रभावेन भवो नित्य क्रीडति राजवत् । विज्ञातव्य न जानीते भयस्थानमुपस्थितम्॥२४
एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास त शैल स शैल समकम्पत ॥२५
चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिता । चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम्२६
ततो राम महादेवो देवाना प्रवरो हर । पादाङ्गुष्ठेन त शैल पीडयामास लीलया ॥ २७
पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजा । विस्मिताश्चाभवस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षस ॥२८
रक्षसा तेन रोषाच्च भुजाना पीडनात्तदा । मुक्तो विराव सहसा त्रैलोक्य येन कम्पितम् २९
मेनिरे वज्रनिष्पेष तस्यामात्या युगक्षये । तदा वर्त्मस्थचलिता[2] देवा इन्द्रपुरोगमा ॥ ३०
समुद्राश्चापि सक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वता । यक्षा विद्याधरा सिद्धा किमेतदिति चाब्रुवन्३१
अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् । तोषयस्व महादेव नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२
तमृते शरण नान्य पश्यामोऽत्र दशानन । स्तुतिभि प्रणतो भूत्वा तमेव शरण व्रज ॥ ३३
कृपालु शकरस्तुष्ट प्रसाद ते विधास्यति । एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४
सामभिर्विविधै स्तोत्रै प्रणम्य स दशानन । सवत्सरसहस्र तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ३५
तत प्रीतो महादेव शैलाग्रे विष्ठित प्रभु । मुक्त्वा चास्य भुजान्राम प्राह वाक्य दशानन३६
प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन । शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया राव सुदारुण ३७
यस्माल्लोकत्रय चैतद्रावित भयमागतम् । तस्मात्त्व रावणो नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि ॥३८
देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले । एव त्वामभिधास्यन्ति रावण लोकरावणम् ॥३९

---

१ वृषभपते रुद्र । २ वर्त्मस्था देवाश्चलिता इत्यर्थ ।

गच्छ पौलस्त्य विस्रब्ध पथा येन त्वमिच्छसि।मया चैव।ऽभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ४०
एवमुक्तस्तु लङ्केश शभुना स्वयमब्रवीत् । प्रीतो यदि महादेव वर मे देहि याचत ॥ ४१
अवध्यत्व मया प्राप्त देवगन्धर्वदानवै । राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तरा' ॥ ४२
मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम समता । दीर्घमायुश्च मे प्राप्त ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥ ४३
वाञ्छित चायुष शेष शस्त्र त्व च प्रयच्छ मे । एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शकर ॥ ४४
ददौ खड्ग महादीप्त चन्द्रहासमिति श्रुतम् । आयुषश्चावशेष च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५
दत्त्वोवाच तत॰ शभुर्नावज्ञेयमिद त्वया । अवज्ञात यदि हि ते मामेवैष्यत्यसशय ॥ ४६
एव महेश्वरेणैव कृतनामा स रावण । अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४७
ततो महीतले राम परिचक्राम रावण । क्षत्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमान इतस्तत ॥ ४८
केचित्तेजस्विन शूरा क्षत्रिया युद्धदुर्मदा । तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशु सपरिच्छदा ॥ ४९
अपरे दुर्जय रक्षो जानन्त प्राज्ञसमता । जिता स्म इत्यभाषन्त राक्षस बलदर्पितम् ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षोडश सर्ग ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतले । हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावण ॥ १
तत्रापश्यत्स वै कन्या कृष्णाजिनजटाधराम्। आर्षेण विधिना चैना दीप्यन्ती देवतामिव॥२
स दृष्ट्वा रूपसपन्ना कन्या ता सुमहाव्रताम् । काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३
किमिद वर्तसे भद्रे विरुद्ध यौवनस्य ते । न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्य तपस क्रिया ॥ ४
रूप तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकर नृणाम् । न युक्त तपसि स्थातु निर्गतो ह्येष निर्णय॰॥ ५
कस्यासि किमिद भद्रे कश्च भर्ता वरानने । येन सभुज्यसे भीरु स नर पुण्यभाग्भुवि ॥ ६
पृच्छत शस मे सर्व कस्य हेतो परिश्रम । एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७
अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्य तपोधना । कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभ ॥
बृहस्पतिसुत श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पते ॥ ८
तस्याह कुर्वतो नित्य वेदाभ्यास महात्मन । सभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ९
ततो देवा सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा । तेऽपि गत्वा हि पितरं वरण रोचयन्ति मे ॥ १०
न च मा स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसर्षभ । कारण तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११
पितुस्तु मम जामाता विष्णु किल सुरेश्वर । अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता १२
दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पित । दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्याना कुपितोऽभवत्॥
तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिसित ॥ १४
ततो मे जननी दीना तच्छरीर पितुर्मम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५
ततो मनोरथ सत्य पितुर्नारायण प्रति । करोमीति तमेवाह हृदयेन समुद्वहे ॥ १६
इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुल तप । एतत्ते सर्वमाख्यात मया राक्षसपुङ्गव ॥ १७
नारायणो मम पतिर्न त्वन्य पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियम घोर नारायणपरीप्सया ॥
विज्ञातस्त्व हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनन्दन १८॥जानामि तपसा सर्व त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते १९

१ ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्यायो भाग गत तस्माच्छेषमवशिष्ट वाञ्छितमिदानीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्ट सप्रयच्छ ।

सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्ता कन्या सुमहाव्रताम् । अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडित ॥ २०
अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी । वृद्धाना मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसचय ॥२१
त्व सर्वगुणसपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् । त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवन ते निवर्तते ॥ २२
अह लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुत । तस्य मे भव भार्या त्व भुङ्क्ष्व भोगान्यथासुखम्॥२३
कश्च तावदसौ य त्व विष्णुरित्यभिभाषसे । वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ॥
न मया स समो भद्रे य त्व कामयसेऽङ्गने । इत्युक्तवति तस्मिस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् ॥२४
मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् । त्रैलोक्याधिपति विष्णु सर्वलोकनमस्कृतम् ॥
त्वदृते राक्षसेन्द्रान्य कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६
एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचर । मूर्धजेषु तदा कन्या कराग्रेण परामृशत् ॥ २७
ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्या केशाश्छिन्नास्तदाकरोत्
सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् । उवाचाग्नि समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९
धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते । रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम्॥३०
यस्मात्तु धर्षिता चाह त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यह पुन ॥३१
न हि शक्य स्त्रिया हन्तु पुरुष पापनिश्चय । शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत्३२
यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्त हुत तथा । तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेय धर्मिण सुता
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलित जातवेदसम् । पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टि समन्तत ॥
[पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा । तस्मादपि पुन प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ १
कन्या कमलगर्भाभा प्रगृह्य स्वगृह ययौ । प्रगृह्य रावणस्त्वेता दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ २
लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावण चैवमब्रवीत् । गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३
एतच्छ्रुत्वार्णवे राम ता प्रचिक्षेप रावण । सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ४
राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती ॥]
सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो । तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्व हि सनातन ॥ ३५
पूर्वं क्रोधाहित शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्तथा । उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ३६
एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुन । क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७
एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे । त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षस ॥ ३८
उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मन । [सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषै पुनरुच्यते] ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

प्रविष्टाया हुताश तु वेदवत्या स रावण । पुष्पक तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १
ततो मरुत्त नृपति यजन्त सह दैवतै । उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावण ॥ २
सवर्तो नाम ब्रह्मर्षि साक्षाद्भ्राता बृहस्पते । याजयामास धर्मज्ञ सर्वैर्देवगणैर्वृत ॥ ३
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् । तिर्यग्योनि समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरव ॥ ४
इन्द्रो मयूर सवृत्तो धर्मराजस्तु वायस । कृकलासो धनाध्यक्षो हसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५
अन्येष्वपि गतेष्वव देवेष्वरिनिषूदन । रावणः प्राविशद्यज्ञ सारमेय इवाशुचि ॥ ६

त च राजा समासाद्य रावणो राक्षसाधिप । प्राह युद्ध प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ७
ततो मरुत्तो नृपति को भवानित्युवाच तम् । अपहास ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ८
अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव । धनदस्यानुज यो मा नावगच्छासे रावणम् ॥ ९
त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् । भ्रातर येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम्॥
ततो मरुत्त स नृपस्त रावणमथाब्रवीत् ॥ १०
धन्य खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जित । न त्वया सदृश श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते
नाधर्मसहित श्लाघ्य तल्लोक प्रतिसहितम् । कर्म दौरात्म्यक कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात्
क त्व प्राक्केवल धर्म चरित्वा लब्धवान्वरम् । श्रुतपूर्व हि न मया भाषसे यादृश स्वयम्॥१३
तिष्ठेदानी न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते । अद्य त्वा निशितैर्बाणै प्रेषयामि यमक्षयम्॥१४
तत शरासन गृह्य सायकांश्च नराधिप । रणाय निर्ययौ क्रुद्ध सवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५
सोऽब्रवीत्स्नेहसयुक्त मरुत्त त महानृषि । श्रोतव्य यदि मद्वाक्य सप्रहारो न ते क्षम ॥१६
माहेश्वरमिद सत्रमसमाप्त कुल दहेत् ॥ १७
दीक्षितस्य कुतो युद्ध क्रोधित्व दीक्षिते कुत । सशयश्च जये नित्य राक्षसश्च सुदुर्जय ॥१८
स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्त पृथिवीपति । विसृज्य सशर चाप स्वस्थो मखमुखोऽभवत् १९
ततस्त निर्जित मत्वा घोषयामास वै शुक । रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नाद विमुक्तवान् ॥ २०
तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् । वितृप्तो रुधिरैस्तेषा पुन सप्रययौ महीम् ॥ २१
रावणे तु गते देवा सेन्द्राश्चैव दिवौकस । तत स्वा योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन्
हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूर नीलबर्हिणम् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ भुजङ्गाद्धि न ते भयम् २३
इद नेत्रसहस्र तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति । वर्षमाणे मयि मुद प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् ॥
एवमिन्द्रो वर प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वर ॥ २४
नीला किल पुरा बर्हा मयूराणा नराधिप । सुराधिपाद्वर प्राप्य गता सर्वेऽपि बर्हिण ॥२५
धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वशे वायस स्थितम् । पक्षिस्तवास्मि सुप्रीत प्रीतस्य वचन शृणु॥२६
यथान्यैर्विविधै रोगै पीड्यन्ते प्राणिनो मया । ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न सशय ॥
मृत्युतस्ते भय नास्ति वरान्मम विहगम । यावत्त्वा न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥२८
एते मद्विषयस्था वै मानवा क्षुद्भयार्दिता । त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवा॥
वरुणस्त्वब्रवीद्धस गङ्गातोयविहारिणम् । श्रूयता प्रीतिसयुक्त वच पत्ररथेश्वर ॥ ३०
वर्णो मनोहर सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभ । भविष्यति तवोदग्र शुद्धफेनसमप्रभ ॥ ३१
मच्छरीर समासाद्य कान्तो नित्य भविष्यसि । प्राप्स्यसे चातुला प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ३२
हसाना हि पुरा राम नीलवर्ण सपाण्डुर । पक्षा नीलाग्रसवीता क्रोडा शष्पाग्रनिर्मला ३३
अथाब्रवीद्वैश्रवण कृकलास गिरौ स्थितम् । हैरण्य सप्रयच्छामि वर्ण प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४
सद्रव्य च शिरो नित्य भविष्यति तवाक्षयम् । एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति ३५
एव दत्त्वा वरास्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुरा । निवृत्ता सह राज्ञा ते पुन स्वभवन गता॥३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टादश सर्ग ॥ १८ ॥

---

१ अकुतूहलभावेन मा दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिभयानादरभवेनेत्यथ । यो नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वय । २ यमलोकस्था । ३ जल । जलमूर्तित्वात्तस्य । ४ नीलवर्णेन अग्रदेशे सवीता प्राप्ता ।

एकोनविंशः सर्गः ।

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः । नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥ १
समासाद्य तु राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणोपमान् । अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २
निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः । अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३
ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः । मन्त्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः
निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४
दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः । एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥५
अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६
सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवाऽमरावतीम् । स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७
प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः । निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥८
अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः । अनरण्यस्तु सङ्क्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥९
दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया । सतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १०
अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् । निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११
नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा । रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२
महीं सञ्छाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे । ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३
अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् । तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४
प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवाऽनले । युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥१५
प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् । प्राविशत्सङ्कुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥
नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६
सोऽपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् । महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७
ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् । आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्छितः ॥ १८
अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः । प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९
ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि । तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २०
तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् । वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥
ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा । तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२
स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः । वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥२३
तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् । किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता ॥२४
त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप । शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥२५
तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत् । किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥२६
न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना । कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥२७
किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये । न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥२८
इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस । यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥
यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तदा सत्यं वचोऽस्तु मे ॥ २९

---

१ निरक्रामत् । २ अल्पावशेषितमभवत् । ३ वनापगानां अरण्यनदीनां शतम् । ४ तदुक्तावमानवाक्यस्य इक्ष्वाकुकुलपरिभवरूपत्वात् ।

उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणा महात्मनाम्। रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति३०
ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभि । तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१
तत स राजा राजेन्द्र गत स्थान त्रिविष्टपम्। स्वर्गते च नृपे तस्मिन्राक्षस सोपसर्पत॥३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनविश सर्ग ॥ १९ ॥

विशः सर्गः।

ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्या राक्षसाधिप । आससाद धने तस्मिन्नारद मुनिपुङ्गवम्॥ १
तस्याभिवादन कृत्वा दशग्रीवो निशाचर । अब्रवीत्कुशल पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च॥ २
नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभ । अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावण पुष्पके स्थितम्[1] ॥ ३
राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवस सुत। प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव॥ ४
विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणै । त्वया सम विमर्दैश्च भृश हि परितोषितः॥ ५
किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्य श्रोष्यसे यदि। श्रुत्वा चानन्तर कार्य त्वया राक्षससत्तम॥
तन्मे निगदतस्तात समाधि श्रवणे कुरु॥ ६
किमय वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतै । हत एव ह्यय लोको यदा मृत्युवश गत ॥ ७
देवदानवदैत्याना यक्षगन्धर्वरक्षसाम्। अवध्येन त्वया लोक क्लेष्टु युक्तो न मानुष ॥ ८
नित्य श्रेयसि समूढ महद्भिर्व्यसनैर्वृतम्। हन्यात्कस्तादृश लोक जराव्याधिशतैर्युतम्॥ ९
तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्र यत्र कुत्र क । मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत्॥ १०
क्षीयमाण दैवहत क्षुत्पिपासाजरादिभि । विषादशोकसमूढ लोक त्व क्षपयस्व मा॥ ११
पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम्। मूढमेव विचित्रार्थ यस्य न ज्ञायते गति ॥ १२
क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनै। रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननै ॥ १३
मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमै । मोहितोऽय जनो ध्वस्त क्लेश स्व नावबुध्यते॥ १४
अलमेन परिक्लिश्य लोक मोहनिराकृतम्। जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न सशय॥१५
अवश्यमेभि सर्वैश्च गन्तव्य यमसादनम्। तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यम परपुरजय॥ १६
तस्मिञ्जिते जित सर्व भवत्येव न सशय । एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमान स्वतेजसा॥
अब्रवीन्नारद तत्र सप्रहस्याभिवाद्य च॥ १७
महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय। अह समुद्यतो गन्तु विजयार्थ रसातलम्॥ १८
ततो लोकत्रय जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे। समुद्रममृतार्थ च मथिष्यामि रसालयम् १९
अथाब्रवीद्दशग्रीव नारदो भगवानृषि । क्व खल्विदानी मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते॥ २०
अय खलु सुदुर्गम्य' प्रेतराजपुर प्रति। मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन॥ २१
स तु शारदमेघाभ हास मुक्त्वा दशानन.। उवाच कृतमित्येव वचन चेदमब्रवीत्॥ २२
तस्मादेवमह ब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यत.। गच्छामि दक्षिणामाशा यत्र सूर्यात्मजो नृप ॥ २३
मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञात रणार्थिना। अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो॥ २४
तदिह प्रस्थितोऽह वै प्रेतराजपुर प्रति। प्राणिसक्लेशकर्तार योजयिष्यामि मृत्युना॥ २५
एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनि तमभिवाद्य च। प्रययौ दक्षिणामाशा प्रहृष्ट सह मन्त्रिभि॥ २६

---

१ घनपृष्ठे स्थितम्।

प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा । प्रेतगोपा सुसक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २४
ततो हलहलाशब्द सर्वदिग्भ्य समुत्थित । धर्मराजस्य योधाना शूराणा सप्रधावताम्॥२५
ते प्रासै परिघै' शूलैर्मुसलै शक्तितोमरै । पुष्पक समवर्षन्त शूरा शतसहस्रश ॥ २६
तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च । पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्र मधुकरा इव ॥ २७
देवनिष्ठानभूत तद्विमान पुष्पक मृधे । भज्यमान तथैवासीदक्षय ब्रह्मतेजसा ॥ २८
असख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मन । शूराणामुग्रयातॄणा सहस्राणि शतानि च ॥ २९
ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादाना शतैस्तथा । ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकाम यथाबलम् ॥
अयुध्यन्त महावीरा स च राजा दशानन ॥ ३०
ते तु शोणितदिग्धाङ्गा सर्वशस्त्रसमाहता' । अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधन महत् ॥३१
अन्योन्य ते महाभागा जघ्नु प्रहरणैर्भृशम् । यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिण ॥ ३२
अमात्यास्तास्तु सत्यज्य यमयोधा महाबला । तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३
तत शोणितदिग्धाङ्ग प्रहारैर्जर्झरीकृत । फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिप ॥ ३४
स तु शूलगदाप्रासाञ्शक्तितोमरसायकान् । मुसलानि शिलावृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३५
तरूणा च शिलाना च शस्त्राणा चातिदारुणम् । यमसैन्येषु तद्वर्ष पपात धरणीतले ॥ ३६
तास्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च । जघ्नुस्ते राक्षस घोरमेक शतसहस्रश ॥ ३७
परिवार्य च त सर्वे शैल मेघोत्करा इव । भिण्डिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयत् ॥ ३८
विमुक्तकवच क्रुद्ध सिक्त शोणितविस्रवै । तत स पुष्पक त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ३९
तत स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत । लब्धसज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथान्तक ॥४०
तत पाशुपत दिव्यमस्त्र सधाय कार्मुके । तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चाप विचकर्ष स ॥४१
आकर्णात्स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे । मुमोच त शर क्रुद्धस्त्रिपुरे शकरो यथा ॥ ४२
तस्य रूप शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् । वन दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्छत ॥ ४३
ज्वालामाली स तु शर क्रव्यादानुगतो रणे । मुक्तो गुल्मान्द्रुमाश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति
ते तस्य तेजसा दग्धा सैन्या वैवस्वतस्य तु । रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव॥ ४५
ततस्तु सचिवै सार्ध राक्षसो भीमविक्रम । ननाद सुमहानाद कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकविंश सर्ग ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

स तस्य तु महानाद श्रुत्वा वैवस्वत प्रभु । शत्रु विजयिन मेने स्वबलस्य च सक्षयम् ॥ १
स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसरक्तलोचन । अब्रवीत्त्वरित सूत रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २
तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् । स्थित स च महातेजा ह्यध्यारोहत त रथम् ॥
पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रत स्थित ॥ ३
येन सक्षिप्यते सर्व त्रैलोक्यमिदमव्ययम् । कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत्॥ ४
यमप्रहरण दिव्य तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥ ५
तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्रा कालपाशा प्रतिष्ठिता । पावकस्पर्शसकाश' स्थितो मूर्तश्च मुद्गर'॥६
ततो लोकत्रय क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकस' । काल दृष्ट्वा तथा क्रुद्ध सर्वलोकभयावहम् ॥ ७

तत प्रचोदयन्सूतस्तानश्वान्रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसनादो यत्र रक्ष पति स्थित ॥ ८
मुहूर्तेन यम ते तु हया हरिहयोपमा । प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुत रणम् ॥ ९
दृष्ट्वा तथैव विकृत रथ मृत्युसमन्वितम् । सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवु ॥ १०
लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसञ्ज्ञा भयार्दिता । नेह योद्धु समर्था स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिश ११
स तु त तादृश दृष्ट्वा रथ लोकभयावहम् । नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२
स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् । यमो मर्माणि सक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३
रावणस्तु तत स्वस्थ शरवर्ष मुमोच ह । तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुद ॥ १४
ततो महाशक्तिशतै पात्यमानो महोरसि । नाशक्नोत्प्रतिकर्तु स राक्षस शल्यपीडित ॥ १५
एव नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना । सप्तरात्र कृत सख्ये विसञ्ज्ञो विमुखो रिपु ॥ १६
तदासीत्तुमुल युद्ध यमराक्षसयोर्द्वयो । जयमाकाङ्क्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनो ॥ १७
ततो देवा सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षय । प्रजापति पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८
सवर्त इव लोकाना युध्यतोरभवत्तदा । राक्षसाना च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९
राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् । निरन्तरमिवाकाश कुर्वन्बाणास्ततोऽसृजत् २०
मृत्यु चतुर्भिर्विशिखै सूत सप्तभिरर्दयत् । यम शतसहस्रेण शीघ्र मर्मस्वताडयत् ॥ २१
तत क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत । ज्वालामाली सनिश्वास सधूम कोपपावक ॥ २२
तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसनिधौ । प्रहर्षितौ सुसरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतु ॥ २३
ततो मृत्यु क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत । मुञ्च मा समरे यावद्धन्मीम पापराक्षसम् ॥
नैषा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गत ॥ २४
हिरण्यकशिपु श्रीमान्नमुचि शम्बरस्तथा । विसधिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥ २५
दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च । राजर्षय शास्त्रविदो गन्धर्वा समहोरगा ॥ २६
ऋषय॰ पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणा॰ । युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ २७
क्षय नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा । एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदा॰ ॥ २८
विनिपन्ना मया दृष्टा किमुताय निशाचर ॥ २९
मुञ्च मा साधुधर्मज्ञ यावदेन निहन्म्यहम् । न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति॥ ३०
बल मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गत । स दृष्टो न मया काल मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
तस्यैव वचन श्रुत्वा धर्मराज प्रतापवान् । अब्रवीत्तत्र त मृत्यु त्व तिष्ठैन निहन्म्यहम्॥ ३२
तत सरक्तनयन क्रुद्धो वैवस्वत॰ प्रभु । कालदण्डममोघ तु तोलयामास पाणिना ॥ ३३
यस्य पार्श्वेषु निखिला कालपाशा प्रतिष्ठिता । पावकाशनिसकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थित॰ ३४
दर्शनादेव य प्राणान्प्राणिनामपकर्षति । किं पुन स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुन ॥ ३५
स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् । तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३६
ततो विदुद्रुवु सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे । सुराश्च क्षुभिता सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यत यमम् ॥ ३७
तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् । यम पितामह साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३८
वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम । न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचर ॥ ३९
वर॰ खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव । स त्वया नानृत कार्यो यन्मया व्याहृत वच ॥ ४०
यो हि मामनृत कुर्याद्देवो वा मानुषोऽपि वा । त्रैलोक्यमनृत तेन कृत स्यान्नात्र सशय ॥ ४१

क्रुद्धेन विप्रमुक्तोऽय निर्विशेष प्रियाप्रिये । प्रजा सहरते रौद्रो लोकत्रयभयावह ॥ ४२
अमोघो ह्येष सर्वेषा प्राणिनाममितप्रभ । कालदण्डो मया सृष्ट पूर्वं मृत्युपुरस्कृत ॥ ४३
तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि । न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४४
यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षस । म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥ ४५
तन्निवर्तय लङ्केश दण्डमेत समुद्यतम् । सत्य च मा कुरुष्वाद्य लोकास्त्व यद्यवेक्षसे ॥ ४६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा । एष व्यावर्तितो दण्ड प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ४७
कि न्विदानीं मया शक्य कर्तु रणगतेन हि । न मया यद्यय शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृत ॥ ४८
एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादद्य रक्षस । इत्युक्त्वा सरथ साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९
दशग्रीवस्तु त जित्वा नाम विश्राव्य चात्मन । आरुह्य पुष्पक भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात्
स तु वैवस्वतो देवै सह ब्रह्मपुरोगमै । जगाम त्रिदिव हृष्टो नारदश्च महामुनि ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वाविश सर्ग ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् । रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १
ततो रुधिरसिक्ताङ्ग प्रहारैर्जर्झरीकृतम् । रावण राक्षसा दृष्ट्वा विस्मय समुपागमन् ॥ २
जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखास्तत । पुष्पक भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३
ततो रसातल गच्छन्प्रविष्ट पयसा निधिम् । दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् । कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयी पुरी ५
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् । राक्षसास्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६
ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिन । नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदा ॥ ७
शूलैस्त्रिशूलै कुलिशै पट्टसासिपरश्वधै । अन्योन्य बिभिदु क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८
तेषा तु युध्यमानाना साग्र सवत्सरो गत । न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोपि वा ॥ ९
तत॰ पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्यय । आजगाम द्रुत देवो विमानवरमास्थित ॥ १०
निवातकवचाना तु निवार्य रणकर्म तत् । क्रुद्ध पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११
न ह्यय रावणो युद्धे शक्यो जेतु सुरासुरै । न भवन्त॰ क्षय नेतुमपि सामरदानवै ॥ १२
राक्षसस्य सखित्व च भवद्भि सह रोचते । अविभक्ताश्च सर्वार्था॰ सुहृदा नात्र सशयः ॥ १३
ततोऽग्निसाक्षिक सख्य कृतवास्तत्र रावण । निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४
अर्चितस्तैर्यथान्याय सवत्सरमथोषित । स्वपुरान्निर्विशेष च प्रिय प्राप्तो दशानन॰ ॥ १५
तत्रोपधार्य मायाना शतमेक समाप्तवान् । सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६
ततोऽश्मनगर नाम कालकेयैरधिष्ठितम् । गत्वा तु कालकेयाश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७
शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा । श्याल च बलवन्त च विद्युज्जिह्व बलोत्कटम् ॥
जिह्वया सलिहन्त च राक्षस समरे तथा १८॥ त विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्याश्चतु शतम् १९
ततः पाण्डुरमेघाभ कैलासमिव भास्वरम् । वरुणस्यालय दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिप॰ ॥ २०
क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् । यस्या पयोभिनिष्यन्दात्क्षीरोदो नाम सागर २१

---

१ स्वामी । २ अन्तर्हितो भवामि । ३ उपधार्य सखित्वेनानुसृत्य ।

ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् । यस्माच्चन्द्र प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकर ॥ २२
यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपा परमर्षय । अमृत यत्र चोत्पन्न स्वधा च स्वधभोजिनाम् २३
या ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभि नाम नामत । प्रदक्षिण तु ता कृत्वा रावण परमाद्भुताम् २४
प्रविवेश महाघोर गुप्त बहुविधैर्बलै । तोयधाराशताकीर्ण शारदाभ्रनिभ तदा ॥
नित्यप्रहृष्ट ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५
ततो हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडित । अब्रवीच्च ततो योधान्राजा शीघ्र निवेद्यताम् २६
युद्धार्थी रावण प्राप्तस्तस्य युद्ध प्रदीयता। वद वा न भय तेऽस्ति निर्जितोस्मीति साञ्जलि २७
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मन । पुत्रा पौत्राश्च निष्कामन्गौश्च पुष्कर एव च॥ २८
ते तु वीर्यगुणोपेता बलै परिवृता स्वकै । युक्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्वरवर्चस ॥ २९
ततो युद्ध समभवद्दारुण रोमहर्षणम् । सलिलेन्द्रस्य पुत्राणा रावणस्य च धीमत ॥ ३०
अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षस । वारुण तद्बल कृत्स्न क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१
समीक्ष्य स्वबल सख्ये वरुणस्य सुतास्तदा । अर्दिता शरजालेन निवृत्ता रणकर्मण ॥ ३२
महीतलगतास्ते तु रावण दृश्य पुष्पके । आकाशमाशु विविशु स्यन्दनै शीघ्रगामिभि ॥३३
महदासीत्ततस्तेषा तुल्यस्थानमवाप्य तत् । आकाशयुद्ध तुमुल देवदानवयोरिव ॥ ३४
ततस्ते रावण युद्धे शरै पावकसनिभै । विमुखीकृत्य सतुष्टा विनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३५
ततो महोदर क्रुद्धो राजान दृश्य धर्षित । त्यक्त्वा मृत्युभय वीरो युद्धकाङ्क्षी व्यलोकयत् ३६
तेन ते दारुणा युद्धे कामगा पवनोपमा । महोदरेण गदया हता वै प्रययु क्षितिम् ॥ ३७
तेषा वरुणपुत्राणा हत्वा योधान्हयाञ्शतान् । मुमोचाशु महानाद विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान्
ते तु तेषा रथा साश्वा सह सारथिभिर्हतै । महोदरेण निहता पतिता पृथिवीतले॥ ३९
ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मन ।आकाशे विष्ठिता शूरा स्वप्रभावान्न विव्यथु ४०
धनूषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् । रावण समरे क्रुद्धा सहिता समभिद्रवन् ४१
सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पै सुदारुणै । दारयन्ति स्म सक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२
तत क्रुद्धो दशग्रीव कालाग्निरिव निर्गत । शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषा मर्मस्वताडयत् ॥ ४३
ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातय । मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥ ४४
पट्टसाश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरास्तथा । पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठित ॥ ४५
अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतु पदातय । महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जरा षष्टिहायना ॥ ४६
सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्सुमहौजस । ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७
ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् । नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुद ॥४८
ततस्ते विमुखा सर्वे पतिता धरणीतले । रणात्स्वपुरुषै शीघ्र गृहाण्येव प्रवेशिता ॥ ४९
तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५०
रावण त्वब्रवीन्मन्त्री प्रभासो नाम वारुण । गत खलु महाराजो ब्रह्मलोक जलेश्वर॥ ५१
गान्धर्व वरुण श्रोतु य त्वमाह्वयसे युधि । तत्कि तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥
ये तु सन्निहिता वीरा कुमारास्ते पराजिता ॥ ५२

---

१ रुद्रवृषभस्य साक्षा मातरम् । २ क्षीरसमुद्रात् । ३ गोश्च पुष्करश्चेति पुत्राणा पौत्राणा च बलाध्यक्षौ ।

राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मन । हर्षान्नाद विमुञ्चन्वै निष्क्रान्तो वरुणालयात्॥
आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य स । लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयोविश सर्ग ॥ २३ ॥

अथ प्रक्षिप्ताः सर्गाः ।

हर्षान्नादास्तु विसृजन्निष्क्रान्तो वरुणालयात् । महोदरेण सयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा ॥
ततोऽश्मनगर भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदा ॥ १
यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् । वैडूर्यतोरणाकीर्ण मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २
सुवर्णस्तम्भगहन वेदिकाभि समन्तत । वज्रस्फटिकसोपान किङ्किणीजालसयुतम् ॥ ३
बह्वासनयुत रम्य महेन्द्रभवनोपमम् । दृष्ट्वा गृहवर रम्य दशग्रीव प्रतापवान् ॥ ४
कस्येद भवन सौम्य मेरुमन्दरसन्निभम् । गच्छ प्रहस्त शीघ्र त्व जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५
एवमुक्त प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् । स शून्य प्रेक्ष्य तद्द्वार पुन कक्ष्यान्तर ययौ ॥ ६
सप्तकक्ष्यान्तर गत्वा ततो ज्वालामपश्यत । ततो दृष्ट पुमास्तत्र हृष्टो हास मुमोच स ॥ ७
स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८
ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहित । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्य साक्षाद्यम इव स्थित ९
तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्त त्वरमाणो विनिर्गत । विनिर्गम्याब्रवीत्सर्व रावणाय निशाचर ॥ १०
अथ राम दशग्रीव पुष्पकादवरुह्य स । प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपम॰ ॥ ११
चन्द्रमौलिर्वपुष्माश्च पुरुषोऽस्याग्रत स्थित । द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानक १२
रक्ताक्ष श्वेतवदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् । महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनु ॥ १३
गूढश्मश्रुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो रोमहर्षण । एतादृश वै पुरुष ददर्श स तु रावण ॥
गृहीत्वा लोहमुसल द्वार विष्टभ्य सुस्थितम् १४॥ अथ सदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव स ॥१५
अस्पन्दतास्य हृदय वेपथुश्चाप्यजायत । निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ १६
अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् । कि त्व चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानस॰१७
युद्धातिथ्यमह वीर करिष्ये रजनीचर । एवमुक्त्वा स तद्रक्ष पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
योत्स्यसे बलिना सार्ध मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८
रावणोभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत । अथ धैर्य समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत्॥१९
गृहेत्र तिष्ठते को वा त ब्रूहि वदता वर । तेनैव सार्ध योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् २०
स एन पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ॥ २१
एष वै परमोदार शूर सत्यपराक्रम । वीरो बहुगुणोपेत पाशहस्त इवान्तक॰ ॥ २२
बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तक । अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागर ॥ २३
प्रियवद सविभागी गुरुविप्रप्रिय॰ सदा । कालकाङ्क्षी महासत्त्व सत्यवाक् सौम्यदर्शन ॥२४
स च सर्वगुणोपेत शूर स्वाध्यायतत्पर । एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५
देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च महर्षिभि । भय यो नाभिजानाति तेन कि योद्धुमिच्छसि ॥ २६
बलिना यदि ते योद्धु रोचते राक्षसेश्वर । प्रविश त्व महासत्त्व सग्राम कुरु मा चिरम् ॥ २७
एवमुक्तो दशग्रीव॰ प्रविवेश यतो बलि॰ । स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहास जहास च ॥ २८

आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्य स्थितो दानवसत्तम । अथ सदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९
स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् । दशग्रीव महाबाहो क ते काम करोम्यह३०
किमागमनकृत्य ते ब्रूहि त्व राक्षसेश्वर । एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१
श्रुत मया महाभाग बद्धस्त्व विष्णुना पुरा । सोऽह मोचयितु शक्तो बन्धनात्त्वा न सशय ३२
एवमुक्ते ततो हास बलि कृत्वेदमब्रवीत् । श्रूयतामभिधास्यामि य त्व पृच्छसि रावण ॥३३
य एष पुरुष श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा । एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तरा ॥ ३४
वश नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये । बद्धश्चाहमनेनैव कृतान्तो दुरतिक्रम ॥ ३५
क एन पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण । सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ॥
कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वर ॥ ३६
न त्व वेद न चाह वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् । कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारक ॥ ३७
लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च । सहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८
पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वर । करण कारण कर्ता सोऽय पुरुषसत्तम. ॥ ३९
इष्ट चैव हि दत्त च हुत चैव निशाचर । सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न सशय ॥४०
नैवविध महद्भूत विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१
अह त्व चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तरा । नेता तेषा महात्मैष पशु रशनया यथा ॥ ४२
वृत्रो दनु शुक शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च । कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलि ४३
कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धन । हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ ४४
यमलार्जुनौ च कसश्च कैटभो मधुना सह । एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि४५
सर्वै क्रतुशतैरिष्ट सर्वैस्तप्त महत्तप । सर्वे ते सुमहात्मान सर्वे वै योगधर्मिण ॥ ४६
सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरै । दत्तमिष्टमधीत च प्रजाश्च परिपालिता ॥ ४७
स्वपक्षेष्वनुगोप्तार प्रहर्तार परेष्वपि । समरेष्वपि लोकेषु नैतेषा विद्यते सम ॥ ४८
शूरास्त्वभिजनोपेता सर्वशस्त्रास्त्रपारगा । सर्वविद्याप्रवेत्तार सग्रामेष्वनिवर्तका ॥ ४९
सर्वैस्त्रिदशराज्यानि काङ्क्षितानि महात्मभि । युद्धे सुरगणा सर्वे निर्जिताश्च सहस्रश ॥५०
देवानामपि ये शक्ता स्वपक्षपरिपालका । प्रमत्ता भोगरक्ताश्च बालार्कसमतेजस ॥ ५१
यत्स देवान्प्रधर्षेत तद्देषो विष्णुरीश्वर । उपायपूर्वक नाश सवेत्ता भगवान्हरि ॥ ५२
प्रादुर्भाव विकुरुते येनैतन्निधन नयेत् । पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति ॥ ५३
एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना । ते हि सर्वे क्षय नीता बलिना कामरूपिणा ॥ ५४
समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिता । तेन नीता क्षय सर्वे कृतान्तबलचोदिता ॥ ५५
एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षस दानवेश्वर । यदेतद्दृश्यते वीर चक्र दीप्तानलोपमम् ॥ ५६
एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्व मम पार्श्वं महाबल । ततोऽह तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम्५७
तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण । एतच्छ्रुत्वा गतो रक्ष प्रहसश्च महाबल ॥ ५८
यत्र स्थित महद्दिव्यं कुण्डल रघुनन्दन । लीलयोत्पाटन चक्रे रावणो बलदर्पित ॥ ५९
न च चालयितु शक्तो रावणोऽभूत्कथचन । लज्जया स पुनर्भूयो यत्न चक्रे महाबल ॥ ६०
उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षस । छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुत ॥ ६१
एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्द. पुष्करसभव. । राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२

ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतना लभ्य चोत्थितम् । लज्जयावनतीभूत बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६३
आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्य शृणु मयोदितम् । यत्त्वया चोद्धृत वीर कुण्डल मणिभूषितम्॥६४
एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् । एतत्पतितमत्रैवमन्यद्भूयो महाबल ॥ ६५
अन्यत्पर्वतसानौ हि पतित कुण्डलादनु । मकुट वेदिसामीप्ये पतित युध्यतो भुवि ॥ ६६
हिरण्यकशिपो पूर्व मम पूर्वपितामहात् । न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिसका ॥६७
न दिवा मरण तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि । न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित्॥६८
विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् । प्रह्लादेन सम चक्रे वाद परमदारुणम् ॥ ६९
तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयकर । सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मन ॥ ७०
उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिहाकृतिरूपधृत् । दृष्ट च तेन रौद्रेण क्षुब्ध सर्वमशेषत ॥ ७१
तत उद्धृत्य बाहुभ्या नखैर्निन्ये यमक्षयम् । एष तिष्ठति द्वा स्थो वै वासुदेवो निरञ्जन ॥ ७२
तस्य देवाधिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह । वाक्य परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३
इन्द्राणा च सहस्राणि सुराणामयुतानि च । ऋषीणा सप्तसख्याना शतान्यब्दसहस्रश ॥ ७४
वश नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति । तस्य तद्वचन श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्॥७५
मया प्रेतेश्वरो दृष्ट कृतान्त सह मृत्युना । पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानक ॥
विद्युज्जिह्वश्च दष्ट्राल सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६
रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयकर । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्य समरेष्वनिवर्तक ॥ ७७
पापाना शमिता चैव स मया युधि निर्जित । न च मे तत्र भी काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर
एन तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति । रावणस्य वच श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥७९
एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायण प्रभु । अनन्त कपिलो विष्णुर्नारसिहो महाद्युति॥८०
ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानक । द्वादशादित्यसदृश पुराणपुरुषोत्तम ॥ ८१
नीलजीमूतसकाश सुरनाथ सुरोत्तम । ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रिय ॥ ८२
एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभु । एष सहरते चैव कालो भूत्वा महाबल ॥ ८३
एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरि । सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४
सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा । सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुज ॥ ८५
वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्यय । एव मुनिगणा सर्वे कथयन्तीह मोक्षिण ॥ ८६
य एन वेत्ति पुरुष न च पापैर्विलिप्यते । स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमसादवाप्यते ॥ ८७
एतच्छ्रुत्वा च वचन रावणो निर्ययौ तदा । क्रोधसरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबल ॥ ८८
तथाभूत च त दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत्प्रभु । नैन हन्म्यधुना पाप चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥ ८९
अन्तर्धान गतो राम ब्रह्मण प्रियकाम्यया । न च त पुरुष तत्र ददर्श रजनीचर ॥ ९०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अथ सचिन्त्य पौलस्त्य सूर्यलोक जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १
पुष्पक तत्समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् । मनोवातगति दिव्य विहारवियति स्थितम् ॥ २
तत्रापश्यद्रविं देव सर्वतेजोमय शुभम् । वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३

कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् । केयूरनिष्काभरणं रक्तमाल्यावलम्बिनम्॥४
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् । तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ ५
अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् । तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६
स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् । गच्छामात्य वद ह्येनं सदेशान्मम शासनम् ॥ ७
मार्तण्ड भास्कर श्रेष्ठ तत्त्वतो ब्रूहि मा चिरम् । युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम्८
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु । तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ ९
पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोपश्यद्द्वारपालकौ । आभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम्॥१०
तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ।दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्विभुम्११
श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह । उवाच वचनं श्रीमान्बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२
गच्छ दण्डिञ्जयस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद । कुरु यत्ते काङ्क्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे१३
स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः । कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४
स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महात्मनः । घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥१५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ सञ्चिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह । मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १
तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः । अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २
रतिश्रान्तोप्सरोङ्गेषु चुम्बितः सन्विबुध्यते । रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३
अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् । दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ ४
स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि । कोऽयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ५
निर्लज्ज इव सयाति भयस्थानं न विन्दति । रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते । एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ ७
एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् । तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया॥८
प्रयाति पुण्यवान्वत्स सोमं पीत्वा न संशयः । त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९
नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु । अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ १०
जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसंकुलम् । क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११
किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् । श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ १२
एष शूरो रणे योद्धा सङ्ग्रामेष्वनिवर्तकः । युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३
कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः । सङ्ग्रामे निहतो वीरान्हत्वा च सबलान्बहून्॥
इन्द्रस्यातिथिरेवैष ह्यथ वा यत्र चेच्छति । नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५
पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः ।रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत्१६
य एष दृश्यते राजन्विमाने सर्वकाञ्चने । अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ १७
सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः । एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् । य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम॥ १९
कोऽत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः । क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत२०

एवमुक्त' प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा । स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपा ॥ २१
वक्ष्यामि च महाराज विचित्राभरणाम्बर । यस्तु राजा महातेजा सप्तद्वीपेश्वरो महान्॥२२
मान्धातेत्यभिविख्यात स ते युद्ध प्रदास्यति । पर्वतस्य वच श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्२३
कुत्रासौ वर्तते राजा त ममाचक्ष्व तत्त्वत । अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नरपुङ्गव ॥२४
रावणस्य वच श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् । युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तम• ॥ २५
सप्तद्वीपान्समुद्रान्ताञ्जित्वाद्य स्वर्गमेष्यति । अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पित ॥ २६
अयोध्याधिपति वीर मान्धातार नृपोत्तमम् । सप्तद्वीपाधिप यान्त स्यन्दनेन विराजितम् २७
काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता । जाज्वल्यमान रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ २८
तमुवाच दशग्रीवो युद्ध मे दीयतामिति । एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ २९
यदि ते जीवित नेष्ट ततो युध्यस्व मामिति । मान्धातुर्वचन श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ३०
वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे । किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१
एवमुक्त्वा दशग्रीव क्रोधात्त प्रदहन्निव । आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३२
अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः । ववृषु शरवर्षाणि शूरा युद्धविशारदा ॥ ३३
अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैरजिह्मगै । इषुभिस्ताडिता सर्वे प्रहस्तशुकसारणा ॥ ३४
महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादय । अथ प्रहस्तो नृपति शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३५
अप्राप्तानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तम । भुशुण्ठीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरै ॥३६
नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना । पुनर्नृपवर क्रुद्ध पञ्चभि' प्रबिभेद तम् ॥ ३७
तोमरै स महाघोरै• पुरा क्रौञ्चमिवाग्निज । ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गर वज्रसनिभम् ॥ ३८
मुमोच सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथ प्रति । स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसनिभ ॥ ३९
घूर्णितो रावणस्तेन पतित शक्रकेतुवत् । तदा स नृपति प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ ४०
सकलेन्दुकरै स्पृष्ट यथाम्बु लवणाम्भस । ततो रक्षोबल सर्व महाभूतमचेतनम् ॥ ४१
परिवार्याथ त तस्थौ राक्षसेन्द्र समन्तत । ततश्चिरात्समाश्वस्तो रावणो लोकरावण ॥ ४२
माधातु' पीडयामास देह लङ्केश्वरो भृशम् । रथ चाश्वयुज क्षिप्र बभञ्ज च महाबल ॥ ४३
विरथ स रथ प्राप्य शक्ति घण्टाट्टहासिनीम् । माधाता विप्रचिक्षेप ता बलाद्रावण प्रति॥४४
मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानो शिखामिव । दीप्यन्ती रुचिराभास माधातृकरनि सृता॥४५
तामापतन्ती शूलेन पौलस्त्यो रजनीचर । ददाह शक्ति लङ्केश पतङ्गमिव पावक ॥ ४६
यमदत्त तु नाराच निकृष्याथ दशानन । पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४७
मूर्च्छित नृपति दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचरा । चुक्रुशु सिहनादाश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः॥४८
लब्धसज्ञो मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा । त दृष्ट्वा शत्रुभि शत्रु पूज्यमान मुदान्वितै ॥ ४९
जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युति । महता शरवर्षेण पीडयन्राक्षस बलम् ॥ ५०
चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च । सचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागर ॥ ५१
तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससकुलम् । क्रुधाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५२
कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा । माधाता रावण चैव राक्षसश्चैव त नृपम् ॥ ५३
क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्ष ववर्षतु । तौ परस्परसक्षोभात्प्रहारैर्जर्झरीकृतौ ॥ ५४
रावणो रौद्रमस्त्र तु प्रायुङ्क्त स महाबल• । आग्नेयेन स माधाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५५

गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् । गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५६
तोलयामास मांधाता दिव्य पाशुपत महत् । तदस्त्र घोररूप तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५७
दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाधिगत महत् ॥ ५८
ततः प्रकम्पित सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् । देवा प्रकम्पिता सर्वे लय नागाश्च मेनिरे ॥ ५९
अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् । पुलस्त्यो गालवश्चैव वरयामासतुर्नृपम् ॥ ६०
उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् । तौ तु कृत्वा परा प्रीति नरराक्षसयोस्तदा ॥
सप्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ यथा येनैव चागतौ ॥ ६१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे तृतीय सर्ग ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्ग ।

गताभ्यामथ विप्राभ्या रावणो राक्षसाधिप । दशयोजनसाहस्र प्रथम स मरुत्पथम् ॥ १
अत्यक्रामन्महातेजा पुष्पकेण महाबल । यत्र तिष्ठन्ति सन्यस्ता हसा सर्वगुणान्विता ॥ २
अत ऊर्ध्वं द्वितीय तु गत्वा चैष मरुत्पथम् । दशयोजनसाहस्र तद्धि वै परिगण्यते ॥ ३
तत्र मेघा स्थिता सर्वे त्रिविधा नित्यसश्रिता । आग्नेया पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति सस्थिता
अथ गत्वा तृतीय तु वायो पन्थानमुत्तम । नित्य यत्र स्थिता सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विन ५
दशैव तु सहस्राणि योजनाना तथैव च । चतुर्थ वायुमार्ग तु गतवान्रावणस्तथा ॥ ६
वसन्ति यत्र नित्य वै भूताश्च सविनायका । अथ गत्वा तु वै शीघ्र पञ्चम वायुगोचरम् ॥ ७
दशैव तु सहस्राणि योजनाना तथैव च । गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादय ॥ ८
कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चन्ति शीकरान् । गङ्गातोयेषु तिष्ठन्त पुण्य कुर्वन्ति सर्वश ॥ ९
तत करिकराद्भ्रष्ट वायुना लोलित भृशम् । जल कुञ्जेषु पतित हिम भवति राघव ॥ १०
ततो जगाम षष्ठ स वायुमार्गं महाद्युते । योजनाना सहस्राणि तथैव तु स राक्षस ॥ ११
यत्रास्ते गरुडो नित्य ज्ञातिबान्धवसत्कृत । तथैव तु सहस्राणि योजनाना तथोपरि ॥ १२
सप्तम वायुमार्ग तु यत्र वै ऋषय स्थिता । अत ऊर्ध्वं स गत्वाथ सहस्राणि दशैव तु ॥ १३
अष्टम वायुमार्ग तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता । आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ १४
वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १५
अशीतिस्तु सहस्राणि योजनाना तथोपरि । चन्द्रमा तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसयुत ॥ १६
शत शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् । प्रकाशयन्ति लोकास्तु सर्वसत्त्वसुखावहा ॥ १७
ततो दृष्ट्वा दशग्रीव चन्द्रमा निर्दहन्निव । स तु शीताग्निना शीघ्र प्रादहद्रावण तदा ॥ १८
नासहस्तस्य सचिवा शीताग्नि भयपीडिता । रावण जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
राजञ्शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् । चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसा भयमाविशत् ॥ २०
स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीताशुर्दहनात्मक । एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावण क्रोधमूर्च्छित ॥ २१
विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्त ह्यपीडयत् । अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोक त्वरान्वित ॥ २२
दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवस सुत । गच्छ शीघ्रमित सौम्य मा चन्द्र पीडयाशुगै २३
लोकस्य हितकामोऽय द्विजराजो महाद्युति । मन्त्र च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् २४
यस्त्विम सस्मरेन्मन्त्र न स मृत्युमवाप्नुयात् । एवमुक्तो दशग्रीव प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५

यदि तुष्टोऽसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् । यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयता मम धार्मिक २६
य जस्वाह महाभाग सर्वदेवेषु निर्भय । अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७
त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भय विद्यते मम । एवमुक्तो दशग्रीव ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ २८
प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्य राक्षसाधिप । अक्षसूत्र गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिम शुभम् २९
अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति । शृणु मन्त्र प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३०
मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् । नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१
भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन । बालस्त्व वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२
आरुणेयोऽसि देव त्व त्रैलोक्यप्रभुरीश्वर । हरो हरितनेमिस्त्व युगान्तदहनोऽनल ॥ ३३
गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुज । महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुज ॥ ३४
कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः । वेदान्तगो वेदमय पशूना पतिरव्यय ॥ ३५
शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरि शिव । जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशा ३६
भूतेश्वरो गणाध्यक्ष सर्वात्मा सर्वभावन । सर्वद॰ सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्यय ॥ ३७
कमण्डलुधरो देव पिनाकी धूर्जटिस्तथा । माननीयोऽर्हणीयश्च ओंकार सामवेदग ॥ ३८
मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रत॰ । ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९
अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा । श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दम ॥ ४०
भगनेत्रप्रहर्ता च पूषदन्तनिपातन । ज्वरहर्ता पाशहस्त प्रलय काल एव च ॥ ४१
उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशापति । उन्मादमोहनकर समर्थस्त्रिदशोत्तम ॥ ४२
वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामत । भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिल स्वयम् ४३
चक्रहस्त॰ प्रतिष्टम्भी चमूना स्तम्भनस्तथा । ऋतुर्ऋतुकर कालो मधुर्मधुरलोचन॰ ॥ ४४
वानस्पत्य॰ शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः । जगद्धाता च कर्ता च पुरुष शाश्वतो ह्यज ॥ ४५
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावन । त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभ ॥ ४६
देवदेवोऽभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा । नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशानन॰ ॥ ४७
सुब्रह्मण्य शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा । सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचक ॥ ४८
मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तम । पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्य सर्वहरस्तथा ॥ ४९
हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रम । भक्ताभीष्टप्रद स्थाणु॰ परमात्मा सनातन ॥ ५०
मया प्रोक्तमिद पुण्य नाम्नामष्टोत्तर शतम् । जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ५१
दत्त्वा तु रावणस्येद वर स कमलोद्भव । पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोक सनातनम् ॥ ५२
रावणो हि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा । निवर्तमान संहृष्टो रावण स दुरात्मवान् ॥ ५३
जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यका ॥ ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे चतुर्थ सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

केनचित्त्वथ कालेन रावण॰ प्रययौ गृहात् । पश्चिमार्णवमागच्छत्सचिवै सह राक्षसै॰ ॥ १
द्वीपस्थो ददृशे तेन पुरुष पावकप्रभः । महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थित॰ ॥ २
यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थित॰ । देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्कर॰ ॥ ३

शरभाणा यथा सिहो हस्तिष्वैरावतो यथा । पर्वताना यथा मेरु पारिजातश्च शाखिनाम् ॥४
तथा त पुरुष दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनल तथा । गर्जन्त विविधैर्नादैर्लम्बहस्त भयानकम् ॥ ५
दष्ट्राल विकट चैव कम्बुग्रीव महौजसम् । मण्डूककुक्षि पिङ्गाक्ष कैलासशिखरोपमम् ॥ ६
पद्मपादतल भीम रक्ताम्बुजनिभाननम् । महाकाय महानाद मनोनिलसम जवे ॥ ७
भीममाबद्धतूणीर सघट्ट बद्धचामरम् । ज्वालामालापरिक्षिप्त किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ८
मालया स्वर्णपद्माना वक्षोदेशावलम्बया । ऋग्वेदमिव शोभन्त पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९
सोऽञ्जनाचलसकाश काञ्चनाचलसनिभम् । अब्रवीत्त दशग्रीवो युद्ध मे दीयतामिति ॥ १०
जगर्ज चोच्चैर्बलवान्सहामात्यो दशानन । धृत्वा स राक्षसपति शूलशक्त्यृष्टिपट्टसान् ॥११
स द्वीपिना सिह इव शलभेनेव कुञ्जर । सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णव ॥ १२
अकम्प्यमान पुरुषो रावण वाक्यमब्रवीत् । युद्धश्रद्धा हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते॥१३
रावणस्य च यो वेग सर्वलोकभयावह । तथा वेगसहस्राणि सश्रितानि तमेव हि ॥ १४
अभवत्तस्य सा दृष्टिर्गृहमालेव चाद्भुता । दन्ताना दशत शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकर ॥ १५
धर्मस्तस्य तपश्चैव जगत सिद्धिहेतुके । ऊरू सश्रित्य तस्थाते मन्मथ शिश्नमास्थित ॥ १६
विश्वेदेवा कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगा । मध्येऽष्टौ वसवस्तस्य समुद्रा कुक्षिसस्थिता १७
पार्श्वस्थाश्च दिश सर्वा सर्वसन्धिषु मारुता । पितरश्चाश्रिता पृष्ठ हृदय च पितामह ॥१८
गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च । सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै१९
हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च । नर तु त समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिता ॥ २०
मही वक्षोऽभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता । उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१
बाहू धाता विधाता च भग पूषा उभौ करौ । ऐरावतो विशालाक्ष शेषो वासुकिरेव च॥ २२
कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनजयौ । स च घोरविषो नागस्तक्षकश्चोपतक्षक ॥ २३
करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्य मुमुक्षव । अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४
दन्तान्मासा दष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतव स्थिता । नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु च वायव २५
ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती । नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ२६
वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च। सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्सिद्धिस्तपासि च२७
एतानि नररूपस्य तस्य देह श्रितानि वै । तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८
पाणिना ताडित रक्षो निपपात महीतले । पतित राक्षस ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान्॥२९
ऋग्वेदप्रतिम· सोऽथ पद्ममालाविभूषित । प्रविवेश च पाताल गच्छत्पर्वतसनिभ ॥ ३०
उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् । क्व गत सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणा· ॥ ३१
एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् । प्रविष्ट स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२
अथासि गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् । शीघ्र स तु बिलद्वार प्रविवेश च दुर्मति ॥ ३३
प्रविश्य च स तद्द्वार रावणो वरनिर्भय । अपश्यच्च नरास्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३४
केयूरधारिण शूरान्रक्तमाल्यानुलेपनान् । अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३५
दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्र कोट्यो महात्मना। नित्योत्सवा शान्तभया विमला पावकप्रभा ॥
क्रीडत प्रेक्षते तान्वै राक्षसो भीमविक्रम । द्वारस्थो रावणस्तेषा तासु कोटीषु निर्भय ॥३७
यथा दृष्ट स तु नरस्तुल्यास्तास्तस्य सर्वश· । एकवर्णास्त्वेकबलानेकरूपान्महौजस· ॥ ३८

चतुर्भुजान्महोत्साहास्तत्रापश्यत्स रावण । तान्दृष्ट्वाथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९
स्वयभुवा दत्तवरस्तत शीघ्र विनिर्ययौ । अथापश्यत्पर तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४०
पाण्डुरेण महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् । शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठित. ॥ ४१
दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषित । दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ ४२
वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता । लक्ष्मीर्वहि सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ४३
प्रहृष्ट स तु लङ्केशो दृष्ट्वा ता चारुहासिनीम् । जिघृक्षु स तदा साध्वी सिंहासनमुपाश्रिताम् ४४
विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा । हस्तैर्ग्रहीतु तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृत ॥ ४५
सुप्तमाशीविष यद्वद्रावण कालचोदित । अथ सुप्तो महाबाहु पावकेनावकुण्ठित ॥ ४६
ग्रहीतुकाम त ज्ञात्वा व्यपविध्य पट तदा । जहासोच्चैर्भृश देवस्त दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७
तेजसा तस्य सदीप्तो रावणो लोकरावण । प्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन्राम रसातले ॥ ४८
कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले । पतित राक्षस ज्ञात्वा वचन चेदमब्रवीत् ॥ ४९
उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते । प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ ५०
गच्छ रावण विस्रब्ध नात्र वै मरण तव । लब्धसज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रम ॥ ५१
त तु दृष्ट्वा महात्मान रावणो भयमाप स । एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टक ॥ ५२
रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्त महामुनिम् । को भवाञ्छौर्यसपन्नो युगान्तानलसन्निभ ॥ ५३
ब्रूहि त्व देवदेवो वा सर्वदेहेषु सुस्थित । एवमुक्त स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४
प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगम्भीरया गिरा । कि त्व मया दशग्रीव वध्योऽसि न चिरादिह ॥ ५५
एवमुक्तो दशग्रीव प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । प्रजापतेस्तु वचनान्नाह मृत्युवश गत ॥ ५६
स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि । प्रजापतिवर यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रित ५७
न तत्र परिहारोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभ । त्रैलोक्ये त न पश्यामि यस्तत्कुर्याद्वर वृथा ॥ ५८
अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मा नाविशङ्कयम् । अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यत. प्रभो ५९
यशस्य श्लाघनीय च त्वत्तो मे मरण त्विदम् । अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रम ६०
देवदेवस्य सकल त्रैलोक्य सचराचरम् । आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ॥ ६१
सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा । समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नय ॥ ६२
ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः । महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ भुजगमा ॥ ६३
ये चान्ये सस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसा । गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तय ॥ ६४
आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्य मुनिसत्तम । द्वीपस्थ पुरुष कोसौ तिस्र' कोट्यश्च ताश्च का
शयान पुरुष कश्चिद्दैत्यदानवदर्पहा । रामस्य वचन श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६
श्रूयतामभिधास्यामि देवदेव सनातन । भगवान्कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६७
स वै नारायणो देव शङ्खचक्रगदाधर । विधाता चैव भूताना सहर्ता च तथैव ॥ ६८
अनादिरच्युतो विष्णु प्रभव शाश्वतोऽव्यय । ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमत ६९
तुल्यतेज प्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै । नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षस पापनिश्चय ॥ ७०
न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावण प्रभो । भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावण पतितो भुवि ॥ ७१
वाक्छरैस्त बिभेदाशु रहस्यपिशुनो यथा । अथ दीर्घेण कालेन लब्धसज्ञ स राक्षस. ॥ ७२

आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवा स्थिता । तैरेव सहितो लङ्का जगामाशु दशानन ७३
श्रुत्वैतद्वचन सर्वमाश्चर्यमिति राघव । पूज्यमाना स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपत ॥ ७४
आश्चर्यमिति तत्प्रोहुर्वानरा राक्षसै सह । विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत्॥७५
आश्चर्य स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्त पुरातनम् । अथागस्त्योऽब्रवीत्सर्वमेतद्राम श्रुत त्वया॥७६
दृष्टा सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् । तस्य तद्वचन श्रुत्वा रामो रमयता वर ॥ ७७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठ पञ्चम सर्ग ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्ग. ।

निवर्तमान सहृष्टो रावण सुदुरात्मवान् । जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यका ॥ १
दर्शनीया हि रक्ष स कन्या स्त्रीं वाथ पश्यति । हत्वा बन्धुजन तस्या विमाने ता रुरोधह २
एव पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषी । यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३
ताश्च सर्वा सम दु खान्मुमुचुर्बाष्पज जलम् । तुल्यमग्न्यर्चिषा तत्र शोकाग्निभयसभवम् ॥४
ताभि सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागर । आपूरित विमान तद्भयशोकाशिवाश्रुभि ॥ ५
नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च या । दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६
दीर्घकेश्य सुचार्वङ्ग्य पूर्णचन्द्रनिभानना । पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभा ॥ ७
रथकूबरसकाशै श्रोणिदेशैर्मनोहरा । स्त्रिय सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभा ॥ ८
शोकदु खभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमा । तासा नि श्वासवातेन सर्वत सप्रदीपितम् ॥ ९
अग्निहोत्रमिवाभाति सनिरुद्धाग्नि पुष्पकम् । दशग्रीववश प्राप्तास्तास्तु शोकाकुला स्त्रिय ॥१०
दीनवक्त्रेक्षणा श्यामा मृग्य सिंहवशा इव । काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मा भक्षयिष्यति ११
काचिद्दध्यौ सुदु खार्ता अपि मा मारयेदयम् । इति मातृपितॄन्स्मृत्वा भर्तॄन्भ्रातॄस्तथैव च ॥
दु खशोकसमाविष्टा विलेपु सहिता स्त्रिय ॥ १२
कथ नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना । कथ माता कथ भ्राता निमग्ना शोकसागरे १३
हा कथ नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादह विना । मृत्यो प्रसादयामि त्वा नय मा दु खभागिनीं १४
किंनु तद्दुष्कृत कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ १५
एव स्म दु खिता सर्वा पतिता शोकसागरे । न खल्विदानीं पश्यामो दु खस्यास्यान्तमात्मन
अहो धिङ्मानुष लोक नास्ति खल्वधम पर । यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन न ॥ १७
सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिता । अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ १८
अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मान वै जुगुप्सते । सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोऽस्य दुरात्मन ॥ १९
इद त्वसदृश कर्म परदाराभिमर्शनम् । यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधम ॥ २०
तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् । सतीभिर्वरनारीभिरेव वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१
नेदुर्दुन्दुभय खस्था पुष्पवृष्टि पपात च । शप्त स्त्रीभि स तु सम हतौजा इव निष्प्रभ ॥
पतिव्रताभि साध्वीभिर्बभूव विमना इव । एव विलपित तासा शृण्वन्राक्षसपुङ्गव ॥
प्रविवेश पुरीं लङ्का पूज्यमानो निशाचरै ॥ २३

---

१ भयशोकाभ्या अशिव अश्रु यासा ताभि । २ सनिरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृश अग्निहोत्रमिव अग्निहोत्रकुण्डमिव । ३ परकीयासु ।

एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी। सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४
ता स्वसार समुत्थाप्य रावण परिसान्त्वयन्। अब्रवीत्किमिद भद्रे वक्तुकामासि मे द्रुत २५
सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत्। कृतास्मि विधवा राजस्त्वया बलवता बलात् २६
एते राजस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे। कालकेया इति ख्याता सहस्राणि चतुर्दश॥२७
प्राणेभ्योऽपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबल ॥ २८
सोऽपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना। त्वयास्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बन्धुना॥२९
राजन्वैधव्यशब्द च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम्। ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि॥
स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे॥ ३०
एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्याक्रोशमानया। अब्रवीत्सान्त्वयित्वा ता सामपूर्वमिद वच ॥३१
अल वत्से रुदित्वा ते न भेतव्य च सर्वश । दानमानप्रसादैस्त्वा तोषयिष्यामि यत्नत ॥३२
युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्शरान्। नावगच्छामि युद्धेषु स्वान्परान्वाप्यह शुभे३३
जामातर न जाने स्म प्रहरन्युद्धदुर्मद । तेनासौ निहत सख्ये मया भर्ता तव स्वस ॥ ३४
अस्मिन्काले तु यत्प्राप्त तत्करिष्यामि ते हितम्। भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वत ३५
चतुर्दशाना भ्राता ते सहस्राणा भविष्यति। प्रभु प्रयाणे दाने[1] च राक्षसाना महाबल॥३६
तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्राताय वै खर प्रभु । भविष्यति तवादेश सदा कुर्वन्निशाचर ॥ ३७
शीघ्र गच्छत्वय वीरो दण्डकान्परिरक्षितुम्। दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबल॰ ३८
तत्र ते वचन शूर करिष्यति सदा खर । रक्षसा कामरूपाणा प्रभुरेष भविष्यति॥ ३९
एवमुक्त्वा दशग्रीव सैन्यमस्यादिदेश ह। चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा वीर्यशालिनाम्॥ ४०
स तै परिवृत सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनै । अगच्छत खर शीघ्र दण्डकानकुतोभय ॥ ४१
स तत्र कारयामास राज्य निहतकण्टकम्। सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्विंश सर्ग ॥ २४॥

पञ्चविंशः सर्गः।

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वन घोर खरस्य तत्। भगिनीं च समाश्वास्य हृष्ट स्वस्थतरोऽभवत्
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम्। तद्राक्षसेन्द्रो बलवान्प्रविवेश सहानुग ॥ २
ततो यूपशताकीर्ण सौम्यचैत्योपशोभितम्। ददर्श विष्ठित यज्ञ श्रिया सम्प्रज्वलन्निव॥ ३
तत कृष्णाजिनधर कमण्डलुशिखाध्वजम्। ददर्श स्वसुत तत्र मेघनाद भयावहम्॥ ४
त समासाद्य लङ्केश परिष्वज्याथ बाहुभि । अब्रवीत्किमिद वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वत ॥ ५
उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसपत्समृद्धये। रावण राक्षसश्रेष्ठ द्विजश्रेष्ठो महातपा ॥ ६
अहमाख्यामि ते राजञ्श्रूयता सर्वमेव तत्। यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ता सुबहुविस्तरा॰ ॥ ७
अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णक॰। राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा॥ ८
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुम्भि सुदुर्लभे। वरास्ते लब्धवान्पुत्र साक्षात्पशुपतेरिह॥ ९
कामगं स्यन्दन दिव्यमन्तरिक्षचर ध्रुवम्। माया च तामसीं नाम यया सपद्यते तम ॥ १०
एतया किल सग्रामे मायया राक्षसेश्वर। प्रयुक्तया गति शक्या न हि ज्ञातु सुरासुरै॰ ॥११

---

१ अन्नपानवस्त्रादिदाने।

अक्षयाविषुधी बाणैश्चाप चापि सुदुर्जयम् । अस्त्र च बलवद्राजञ्शत्रुविध्वसन रणे ॥ १२
एतान्सर्वान्वरॉल्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽय दशानन । अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वा दिदृक्षु स्थितो ह्यह१३
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिद कृतम् । पूजिता शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमा ॥ १४
एहीदानीं कृत विद्धि सुकृत तन्न सशय । आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवन प्रति ॥ १५
ततो गत्वा दशग्रीव सपुत्र सविभीषण । स्त्रियोऽवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदा ॥ १६
लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् । तस्य तासु मति ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत्१७
ईदृशैस्त्व समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनै । धर्षण ज्ञातिना ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८
ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वराङ्गना । त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुम्भीनसी हृता १९
रावणस्त्वब्रवीद्वाक्य नावगच्छामि किन्विद । कोय यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामत २०
विभीषणस्तु सक्रुद्धो भ्रातर वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य पापस्य कर्मण फलमागतम् ॥ २१
मातामहस्य योऽस्माक ज्येष्ठो भ्राता सुमालिन । माल्यवानिति विख्यातो वृद्ध प्राज्ञो निशाचर
पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माक चार्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताभवत्
मातृष्वसुरथास्माक सा च कन्यानलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातृणा धर्मत स्वसा ॥ २४
सा हृता मधुना राजन्राक्षसेन बलीयसा । यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५
कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ । निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह समतान् ॥ २६
धर्षयित्वा हृता सा तु सुप्ताप्यन्त पुरे तव । श्रुत्वापि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न स ॥ २७
यस्मादवश्य दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभि । तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फल पापस्य दुर्मते २८
अस्मिन्नेवाभिसप्राप्त लोके विदितमस्तु ते । विभीषणवच श्रुत्वा राक्षसेन्द्र स रावण ॥
दौरात्म्येनात्मनोद्भूतस्तप्ताम्भ इव सागर ॥ २९
ततोब्रवीद्दशग्रीव क्रुद्ध सरक्तलोचन । कल्प्यता मे रथ शीघ्र शूरा सज्जीभवन्तु न ॥ ३०
भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचरा । वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधा ॥ ३१
अद्य त समरे हत्वा मधु रावणनिर्भयम् । सुरलोक गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृत ॥ ३२
अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् । नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३३
इन्द्रजित्त्वग्रजित्सैन्यात्सैनिकान्परिगृह्य च । जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठत ॥ ३४
विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् । शेषा सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुर प्रति ॥ ३५
खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तै शिशुमारैर्महोरगै । राक्षसा प्रययु सर्वे कृत्वाकाश निरन्तरम् ॥ ३६
दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतै । रावण प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्हि पृष्ठत ॥ ३७
स तु गत्वा मधुपुर प्रविश्य च दशानन । न ददर्श मधु तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८
सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९
तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा । ता समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४०
रावणो राक्षसश्रेष्ठ किं चापि करवाणि ते । साब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्व महाभुज ॥
भर्तार न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४१
न हीदृश भय किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषा वैधव्य व्यसनं महत् ॥ ४२

---

१ स्वेच्छया । २ तपोथमिति शेष ।

सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् । त्वयाप्युक्त महाराज न भेतव्यमिति स्वयम्४३
रावणस्त्वब्रवीद्धृष्ट स्वसार तत्र सस्थिताम् । क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्र निवेद्यता ४४
सह तेन गमिष्यामि सुरलोक जयावहे । तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५
इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्त त निशाचरम् । अब्रवीत्सप्रहृष्टेव राक्षसी सा पति वच ॥ ४६
एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबल । सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वा वृणोति च ४७
तदस्य त्व सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस । स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वच ॥ ४९
ददर्श राक्षसश्रेष्ठ यथान्याय्यमुपेत्य स । पूजयामास धर्मेण रावण राक्षसाधिपम् ॥ ५०
प्राप्य पूजा दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् । तत्र चैका निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१
तत कैलासमासाद्य शैल वैश्रवणालयम् । राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभ सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चविंश सर्ग ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

स तु तत्र दशग्रीव सह सैन्येन वीर्यवान् । अस्त प्राप्ते दिनकरे निवास समरोचयत् ॥ १
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि । प्रसुप्त सुमहत्सैन्य नानाप्रहरणायुधम् ॥ २
रावणस्तु महावीर्यो निषण्ण शैलमूर्धनि । स ददर्श गुणास्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३
कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा । पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४
चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा । चूतपाटललोध्रैश्च प्रियग्वर्जुनकेतकै ॥
तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥ ५
[आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ।] एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥
किनरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिन ६ ॥ सम सप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७
विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचना । योषिद्भि सह सक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८
घण्टानामिव सनाद शुश्रुवे मधुरस्वर । अप्सरोगणसघाना गायता धनदालये ॥ ९
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगा पवनताडिता । शैल तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिन ॥ १०
मधुपुष्परज पृक्त गन्धमादाय पुष्कलम् । प्रववौ वर्धयन्काम रावणस्य सुखोनिल ॥ ११
गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् । प्रवृत्ताया रजन्या च चन्द्रस्योदयनेन च॥ १२
रावण सुमहावीर्य कामस्य वशमागत । विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिन समवैक्षत ॥ १३
एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा[1] । दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५
चक्षुर्मनोहर पीन मेखलादामभूषितम् । समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम्[2] ॥ १६
कृतैर्विशेषकैरार्द्रै[3] षडर्तुकुसुमोद्भवै ॥ १७
बभावन्यतमेव श्री कान्तिश्रीद्युतिकीर्तिभि[4] । नीलं सतोयमेघाभ वस्त्र समवगुण्ठिता ॥१८
यस्या वक्त्र शशिनिभ भ्रुवौ चापनिभे शुभे । ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥
सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १९

---

१ मन्दारपुष्पालङ्कृतकेशीत्यर्थ । २ रतिवर्धकम् । ३ अलकारै । ४ ऋकारस्य गुणश्छान्दस ।

ता समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवश गत । करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत॥२०
क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धि भजसे स्वयम् । कस्याभ्युदयकालोऽय यस्त्वां समुपभोक्ष्यते२१
त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिन । सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्ति गमिष्यति ॥ २२
स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ । कस्योरस्थलसस्पर्श दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३
सुवर्णचक्रप्रतिम स्वर्णदामचित पृथु । अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघन स्वर्गरूपिणम् ॥ २४
मद्विशिष्ट पुमान्कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ । मामतीत्य हि य च त्व यासि भीरु न शोभन
विश्रम त्व पृथुश्रोणि शिलातलमिद शुभम् २६॥ त्रैलोक्ये य प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते२७
तदेव प्राञ्जलि प्रह्वो याचते त्वा दशानन । भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व मा२८
एवमुक्ताब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलि । प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृश त्व हि मे गुरु ॥ २९
अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुया धर्षण यदि । तद्धर्मत स्नुषा तेऽह तत्त्वमेव ब्रवीमि ते३०
अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीस्थिताम् । रोमहर्षमनुप्राप्ता दृष्टमात्रेण ता तदा ॥ ३१
सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्व हि स्नुषा भवे । बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम्॥३२
धर्मतस्ते सुतस्याह भार्या राक्षसपुङ्गव । पुत्र प्रियतर प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३३
धर्मतो यो भवेद्विप्र क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् । क्रोधाद्यश्च भवेदग्नि क्षान्त्या च वसुधासम ३४
तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै । तमुद्दिश्य तु मे सर्व विभूषणमिद कृतम् ॥ ३५
तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मा प्रति तिष्ठति३६ तेन सत्येन मा राजन्मोक्तुमर्हस्यरिन्दम३७
स हि तिष्ठति धर्मात्मा मा प्रतीक्षन्समुत्सुक । तत्र विघ्न सुतस्येह कर्तु नार्हसि मुञ्च माम् ३८
सद्भिराचरित मार्ग गच्छ राक्षसपुङ्गव । माननीयो मम त्व हि पालनीया तथास्मि ते ॥ ३९
एवमुक्तो दशग्रीव प्रत्युवाच विनीतवत् । स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वय क्रम ॥
देवलोकस्थितिरिय सुराणा शाश्वती मता ४०॥ पतिरप्सरसा नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रह ॥४१
एवमुक्त्वा स ता रक्षो निवेश्य च शिलातले । कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥४२
सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा । गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलता गता ॥४३
लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा । पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४
सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलि । नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५
तदवस्था च ता दृष्ट्वा महात्मा नलकूबर । अब्रवीत्किमिद भद्रे पादयो पतितासि मे ॥४६
सा वै नि श्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः । तस्मै सर्व यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७
एष देव दशग्रीव प्राप्तो गन्तु त्रिविष्टपम् । तेन सैन्यसहायेन निशेय परिणामिता ॥ ४८
आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिंदम । गृहीता तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा॥४९
मया तु सर्व यत्सत्यं तस्मै सर्व निवेदितम् । काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम॥५०
याच्यमानो मया देव स्नुषा तेऽहमिति प्रभो । तत्सर्व पृष्ठत कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता५१
एव त्वमपराध मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत । न हि तुल्यबल सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२
एतच्छ्रुत्वा तु सक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मज । धर्षणा ता परा श्रुत्वा ध्यान सम्प्रविवेश ह॥ ५३
तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रणात्मजः । मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोय जग्राह पाणिना ॥ ५४

१ कस्य भोगसिद्धिम् । २ यापिता । इहेति शेष ।

गृहीत्वा सलिल सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि । उत्ससर्ज यथाशाप राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५
अकामा तेन यस्मात्त्व बलाद्भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात्स युवतीमन्या नाकामामुपयास्यति ॥ ५६
यदा ह्यकामा कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ५७
तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे । देवदुन्दुभयो नेदु पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥
पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवा प्रहर्षिता ॥ ५८
ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वा तस्य मृत्यु च रक्षस[1] । ऋषय पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥ ५९
श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्त शाप रोमहर्षणम् । नारीषु मैथुने भाव नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ६०
तेन नीता स्त्रिय प्रीतिमापु सर्वा पतिव्रता । नलकूबरनिर्मुक्त शाप श्रुत्वा मन प्रियम्॥६१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षड्विंश सर्ग ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

कैलास लङ्घयित्वाथ दशग्रीव. स रावण । आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचर ॥ १
तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यत । देवलोक ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपम ॥ २
श्रुत्वा तु रावण प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् । अब्रवीत्तत्र तान्देवान्सर्वानेव समागतान् ॥३
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्विश्वान्साध्यान्मरुद्गणान् । सज्जीभवत युद्धार्थ रावणस्य दुरात्मन.॥४
एवमुक्तास्तु शक्रेण देवा शक्रसमा युधि । संनह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विता ॥ ५
स तु दीन परित्रस्तो महेन्द्रो रावण प्रति । विष्णो समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६
विष्णो कथ करिष्यामि महावीर्यपराक्रम । असौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७
वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना । तत्तु सत्यवच कार्य यदुक्त पद्मयोनिना ॥ ८
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ । त्वद्बल समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९
न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन । गति॰ परायण नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १०
त्व हि नारायण श्रीमान्पद्मनाभ सनातन. । त्वयेमे स्थापिता लोका शक्रश्चाह सुरेश्वर.११
त्वया सृष्टमिद सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् । त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२
तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् । अपि चक्रसहायस्त्व योत्स्यसे रावण प्रभो ॥१३
एवमुक्त स शक्रेण देवो नारायण प्रभु' । अब्रवीन्न परित्रास कार्यस्ते श्रूयता च मे ॥ १४
न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतु सुरासुरै. । हन्तु चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५
सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कट. । राक्षस पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गत. ॥ १६
यत्तु मा त्वमभाषिष्ठ युध्यस्वेति सुरेश्वर । नाह त प्रतियोत्स्यामि रावण राक्षस युधि ॥ १७
नाहत्वा समरे शत्रु विष्णु प्रतिनिवर्तते । दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८
प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो । भवितास्मि यथास्याह रक्षको मृत्युकारणम् ॥१९
अहमेव निहन्तास्मि रावणं सपुर सरम् । देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥
एतत्ते कथित तत्त्वं देवराज शचीपते २०॥ युध्यस्व विगतत्रास. सर्वै सार्ध महाबल ॥ २१
ततो रुद्रा सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ । सनद्धा निर्ययुस्तूर्ण राक्षसानभित. पुरात् २२
एतस्मिन्नन्तरे नाद शुश्रुवे रजनीक्षये । तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्तत ॥ २३

---

१ प्रकृष्ट युद्ध यस्य तत्प्रयुद्ध तस्य ।

ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै । सङ्ग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥२४
ततो दैवतसैन्याना सक्षोभ समजायत । तदक्षय महासैन्य दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५
ततो युद्ध समभवद्देवदानवरक्षसाम् । घोर तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६
एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शना । युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७
मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ । अकम्पनो निकुम्भश्च शुक सारण एव च ॥ २८
सह्लादो धूमकेतुश्च महादष्ट्रो घटोदर । जम्बुमाली महाह्लादो विरूपाक्षश्च राक्षस॰ ॥ २९
सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषण खर । त्रिशिरा करवीराक्ष॰ सूर्यशत्रुश्च राक्षस ॥ ३०
महाकायोऽतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । एतै सर्वै परिवृतो महावीर्यो महाबल ॥ ३१
रावणस्यार्यक सैन्य सुमाली प्रविवेश ह । सदैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणै शितै ॥
व्यध्वसयत्सुसक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२
तद्दैवतबल राम हन्यमान निशाचरै । प्रणुन्न सर्वतो दिग्भ्य सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३३
एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसु । सावित्र इति विख्यात प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४
[सैन्यै परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतै । त्रासयन्शत्रुसैन्यानि सिंह क्षुद्रमृगानिव ॥ १]
तथादित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दशितौ । निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशता रणे ॥३५
ततो युद्ध समभवत्सुराणा सह राक्षसै । क्रुद्धाना रक्षसा कीर्ति समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६
ततस्ते राक्षसा सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् । नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नु शतसहस्रश ॥ ३७
देवाश्च राक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् । समरे विमलै शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३८
एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षस । नानाप्रहरणै क्रुद्धस्तत्सैन्य सोऽभ्यवर्तत ॥ ३९
स दैवतबल सर्व नानाप्रहरणै शितै । व्यध्वसयत सक्रुद्धो वायुर्जलधर यथा ॥ ४०
ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासै सुदारुणै । हन्यमाना सुरा सर्वे न व्यतिष्ठन्त सहता ॥ ४१
ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना । वसूनामष्टम क्रुद्ध सावित्रो वै व्यवस्थित ॥ ४२
सवृत॰ स्वैरथानीकै प्रहरन्त निशाचरम् । विक्रमेण महातेजा वारयामास सयुगे ॥ ४३
ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ ४४
सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनो । ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥
निहत पन्नगरथ क्षणेन विनिपातित ॥ ४५
हत्वा तु सयुगे तस्य रथ बाणशतैश्चितम् । गदा तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४६
तत प्रगृह्य दीप्ताग्रा कालदण्डोपमा गदाम् । ता मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिन ४७
सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा । इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनि ४८
तस्य नैवास्थि न शिरो न मास ददृशे तदा । गदया भस्मता नीत निहतस्य रणाजिरे ॥४९
त दृष्ट्वा निहत सख्ये राक्षसास्ते समन्तत । व्यद्रवन्त्सहिता सर्वे क्रोशमाना परस्परम् ॥
विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तविंश सर्ग ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सुमालिन हत दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् । स्वसैन्य विद्रुत चापि लक्षयित्वार्दित सुरै ॥ १
तत सबलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुतस्तदा । निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थित ॥ २

सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः । अभिदुद्राव सेना ता वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
तत प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिण । विदुद्रुवुर्दिश सर्वा दर्शनादेव देवता ॥ ४
न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य समुखे । सर्वानाविध्य वित्रस्तास्तत्र शक्रोऽब्रवीत्सुरान् ॥ ५
न भेतव्य न गन्तव्य निवर्तध्व रणे सुरा । एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजित ॥ ६
तत शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुत । रथेनाद्भुतकल्पेन सग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥ ७
ततस्ते त्रिदशा सर्वे परिवार्य शचीसुतम् । रावणस्य सुत युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८
तेषा युद्ध समभवत्सदृश देवरक्षसाम् । महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९
ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मज । सारथौ पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १०
शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् । त चापि रावणि क्रुद्ध समन्तात्प्रत्यविध्यत ११
स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षण। । रावणि शक्रतनय शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२
ततो नानाप्रहरणाञ्शितधारान्सहस्रश । पातयामास सक्रुद्ध सुरसैन्येषु रावणि ॥ १३
शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् । महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणि ॥ १४
तत प्रव्यथिता लोका सजज्ञे च तमो महत् । तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नत ॥ १५
ततस्तद्दैवतबल समन्तात्त शचीसुतम् । बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरजीवितम् ॥ १६
नाभ्यजानन्त चान्योन्य रक्षो वा देवताथ वा । तत्र तत्र विपर्यस्त समन्तात्परिधावति ॥ १७
देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसास्तथा । समूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८
एतस्मिन्नन्तरे वीर पुलोमा नाम वीर्यवान् । दैत्येन्द्रस्तेन सगृह्य शचीपुत्रोऽपवाहित ॥ १९
सगृह्य त तु दौहित्र प्रविष्ट सागरं तदा । आर्यक स हि तस्यासीत्पुलोमा येन सा शची २०
ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवता । अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिता सप्रदुद्रुवु ॥ २१
रावणिस्त्वथ सक्रुद्धो बलै परिवृत स्वकै । अभ्यधावत देवास्तान्मुमोच च महास्वनम् २२
दृष्ट्वा प्रणाश पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् । मातलि चाह देवेशो रथ॰ समुपनीयताम् ॥ २३
स तु दिव्यो महाभीम सज्ज एव महारथ । उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजव ॥ २४
ततो मेघा रथे तस्मिस्तडिद्वन्तो महाबला । अग्रतो वायुचपला नेदु परमनि स्वना। ॥ २५
नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिता। । ननृतुश्चाप्सर सङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६
रुद्रैर्वसुभिरादित्यै साध्यैश्च समरुद्गणै । वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिप ॥ २७
निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुष पवनो ववौ । भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८
एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीव प्रतापवान् । आरुरोह रथ दिव्यं निर्मित विश्वकर्मणा ॥ २९
पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टित रोमहर्षणै । तेषा नि।श्वासवातेन प्रदीप्तमिव सयुगे ॥ ३०
दैत्यैर्निशाचरैश्चैव स रथ परिवारित। । समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्र सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१
पुत्र त वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थित । सोपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणि समुपाविशत् ३२
ततो युद्ध प्रवृत्त तु सुराणा राक्षसै सह । शस्त्राणि वर्षता घोर मेघानामिव सयुगे ॥ ३३
कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यत । नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४
दन्तैर्भुजाभ्या पद्भ्या च शक्तितोमरसायकै । येन केनैव सरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५
ततो रुद्रैर्महाघोरैः सगम्याथ निशाचर। । प्रयुद्धस्तैश्च सग्रामे क्षत शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६
बभौ शस्त्राचिततनु कुम्भकर्ण। क्षरन्नसृक् । विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयद ॥ ३७

ततस्तद्राक्षस सैन्य प्रयुद्ध समरुद्गणै । रणे विद्रावित सर्वं नानाप्रहरणै शितै ॥ ३८
केचिद्विनिहता कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले । वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९
रथान्नागान्खरानुष्ट्रान्पन्नगास्तुरगान्रणे । शिशुमारान्वराहाश्च पिशाचवदनास्तथा ॥ ४०
तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्या विष्टब्धा केचिदुच्छ्रिता । देवैस्तु शस्त्रसभिन्ना मम्रिरे च निशाचरा
चित्रकर्म इवाभाति स तेषा रणसप्लव । निहताना प्रमत्ताना राक्षसाना महीतले ॥ ४२
शोणितोदकनिष्यन्दकङ्कगृध्रसमाकुला । प्रवृत्ता सयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीव प्रतापवान् । निरीक्ष्य तद्बल कृत्स्न दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४
स त प्रति विगाह्याशु प्रवृद्ध सैन्यसागरम् । त्रिदशान्समरे निघ्नञ्शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५
आगाच्छक्रो महच्चाप विस्फार्य सुमहास्वनम् । यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ४६
तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि । निपातयामास शरान्पावकादित्यवर्चस ॥ ४७
तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थित । शक्र कार्मुकविभ्रष्टै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८
प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षै समन्तत । न ज्ञायते तदा किंचित्सर्वं हि तमसावृतम् ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टाविंश सर्ग ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसा । अयुध्यन्त बलोन्मत्ता[1] सूदयन्तः परस्परम् ॥ १
ततस्तु देवसैन्येन राक्षसाना बृहद्बलम् । दशाश स्थापित युद्धे शेष नीतं यमक्षयम् ॥ २
तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसा । अन्योन्य नाभ्यजानन्त युध्यमाना परस्परम् ३
इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबल । तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रय ॥ ४
स तु दृष्ट्वा बल सर्वं निहत रावण क्षणात् । क्रोधमभ्यागमत्तीव्र महानाद च मुक्तवान् ॥ ५
क्रोधात्सूत च दुर्धर्ष स्यन्दनस्थमुवाच ह । परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६
अद्यैतांस्त्रिदशान्सर्वान्विक्रमै समरे स्वयम् । नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७
अहमिन्द्र वधिष्यामि धनद वरुण यमम् । त्रिदशान्विनिहत्याथ स्वय स्थास्याम्यथोपरि ॥
विषादो न च कर्तव्य शीघ्र वाहय मे रथ ८ द्वि खलु त्वा ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ९
अय स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् । नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वत ॥ १०
तस्य तद्वचन श्रुत्वा तुरगान्स मनोजवान् । आदिदेशाथ शत्रूणा मध्येनैव च सारथि ॥ ११
तस्य त निश्चय ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा । रथस्थ समरस्थास्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् १२
सुरा[1] शृणुत मद्वाक्य यत्तावन्मम रोचते । जीवन्नेव दशग्रीव साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३
एष ह्यतिबल सैन्यै रथेन पवनौजसा । गमिष्यति प्रवृद्धोर्मि समुद्र इव पर्वणि ॥ १४
न ह्येष हन्तु शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भय । तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत सयुगे ॥ १५
यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्य भुज्यते मया । एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६
ततोऽन्य देशमास्थाय शक्र सत्यज्य रावणम् । अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्रणे ॥ १७
उत्तरेण दशग्रीव प्रविवेशानिवर्तक । दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतु ॥ १८
तत स योजनशत प्रविष्टो राक्षसाधिप । देवताना बल सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९

१ महाबलौ ।

तत शक्रो निरीक्ष्याथ प्रणष्ट तु स्वक बलम् । न्यवर्तयदसंभ्रान्त समावृत्य दशाननम् २०
एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसै । हा हता स्म इति ग्रस्त दृष्ट्वा शक्रेण रावणम्॥२१
ततो रथ समास्थाय रावणि क्रोधमूर्छित । तत्सैन्यमतिसक्रुद्ध प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२
ता प्रविश्य महामाया प्राप्ता गोपतिना पुरा । प्रविवेश सुसरब्धस्तत्सैन्य समभिद्रवत् ॥ २३
स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत । महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुत रिपो ॥ २४
विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोऽपि रावणि । त्रिदशै सुमहावीरैर्न चकार च किंचन ॥ २५
समातलि समायान्त ताडयित्वा शरोत्तमै । महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६
ततस्त्यक्त्वा रथ शक्रो विससर्ज च सारथिम् । ऐरावत समारुह्य मृगयामास रावणिम्॥ २७
स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षग । इन्द्र मायापरिक्षिप्त कृत्वा सप्राद्रवच्छरै ॥ २८
स त यदा परिश्रान्तमिन्द्र जज्ञेथ रावणि । तदैन मायया बध्वा स्वसैन्यमभितोनयत् ॥ २९
तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमान महारणात् । महेन्द्रममरा' सर्वे किंनु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३०
दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिजय । विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ३१
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा सर्वे सुरगणास्तदा । रावण विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२
रावणस्तु समासाद्य आदित्याश्च वसूस्तथा । न शशाक स सग्रामे योद्धु शत्रुभिरर्दित ॥ ३३
स त दृष्ट्वा परिम्लान प्रहारैर्जर्झरीकृतम् । रावणि पितर युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४
आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम्।जित नो विदित तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वर ३५
अय हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च य प्रभु' । स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पा सुरा कृता ३६
यथेष्ट भुङ्क्ष्व लोकास्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा । वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥३७
ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मण । तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्य स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८

अथ रणविगतज्वर प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिप ।
स्वभवनमभितो जगाम हृष्ट स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९
अतिबलसदृशै पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धन कृतम् ।
यदयमतुल्यबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिता ॥ ४०
नय रथमधिरोप्य वासव नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् ।
अहमपि तव गच्छतो द्रुत सह सचिवैरनुयामि पृष्ठत ॥ ४१
अथ स बलवृत सवाहनस्त्रिदशपति परिगृह्य रावणि ।
स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनत्रिंश सर्ग ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै । प्रजापति पुरस्कृत्य ययुर्लङ्का सुरास्तदा ॥ १
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् । अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सामपूर्व प्रजापति ॥ २
वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव सयुगे । अहोऽस्य विक्रमौदार्य तव तुल्योऽधिकोपि वा ३
जित हि भवता सर्व त्रैलोक्य स्वेन तेजसा । कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि स्वसुतेन वै ४

---

१ रुद्रेण । २ ज्ञातवान् ।

अय च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् । जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५
बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षस । य समाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ६
तन्मुच्यता महाबाहो महेन्द्र पाकशासन । किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकस ७
अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिंजय । अमरत्वमह देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८
चतुष्पदा खेचराणामन्येषा च महौजसाम् । वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९
सर्वेपि जन्तवोन्योन्य भेतव्ये सति बिभ्यति । अतोऽत्र लोके सर्वेषा सर्वस्माच्च भवेद्भयम् १०
ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनाद प्रजापति । नास्ति सर्वामरत्व हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥
चतुष्पद पक्षिणश्च भूताना वा महौजसाम् ११ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाव्यय १२
अथाब्रवीत्स तत्रस्थ मेघनादो महाबल । श्रूयता वा भवेत्सिद्धि शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १३
ममेष्ट नित्यशो हव्यैर्मन्त्रै सपूज्य पावकम् । सग्राममवतर्तु च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिण ॥ १४
अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसो । तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वर ॥ १५
तस्मिन्यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ । युध्येय देव सग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १६
सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरता पुमान् । विक्रमेण मया त्वेतदमरत्व प्रवर्तितम् ॥ १७
एवमस्त्विति त चाह वाक्य देव पितामह । मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिव सुरा १८
एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युति । इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परता गत ॥ १९
त तु दृष्ट्वा तथाभूत प्राह देव प्रजापति । शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २०
अमरेन्द्र मया बह्व्य प्रजा सृष्टास्तदा प्रभो । एकवर्णा समाभाषा एकरूपाश्च सर्वश ॥ २१
तासा नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेपि वा । ततोऽहमेकाग्रमनास्ता प्रजा पर्यचिन्तयम् २२
सोऽह तासा विशेषार्थं स्त्रियमेका विनिर्ममे । यद्यत्प्रजाना प्रत्यङ्ग विशिष्ट तत्तदुद्धृतम् ॥ २३
ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता । हल नामेह वैरूप्य हल्य तत्प्रभव भवेत् ॥ २४
यस्मान्न विद्यते हल्य तेनाहल्येति विश्रुता । अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥ २५
निर्मितायां च देवेन्द्र तस्या नार्या सुरर्षभ । भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोभवत् २६
त्व तु शक्र तदा नारी जानीषे मनसा प्रभो । स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरदर ॥ २७
सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मन । न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह २८
ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्य महामुने । ज्ञात्वा तपसि सिद्धि च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा २९
[स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनि । आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ १]
सक्रुद्धस्त्व हि धर्मात्मन्गत्वा तस्याश्रम मुने । दृष्टवाश्च तदा ता स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ३०
सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना । दृष्टस्त्व च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३१
तत क्रुद्धेन तेनासि शप्त परमतेजसा । गतोऽसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२
यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् । तस्मात्त्व समरे राजञ्शत्रुहस्त गमिष्यसि ३३
अय तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तित । मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न सशय ॥ ३४
तत्रार्ध तस्य य कर्ता त्वय्यर्ध निपतिष्यति । न च ते स्थावर स्थान भविष्यति न सशय ३५
यश्च यश्च सुरेन्द्र स्याद्ध्रुव स न भविष्यति । एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वा तदाब्रवीत् ३६
ता तु भार्या सुनिर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्सुमहातपा । दुर्विनीते विनिध्वस ममाश्रमसमीपत ॥ ३७

१ भ्रष्टाम्बराणा स्वर्गच्युताना द्युतिर्यस्य । २ समानभाषा । ३ दत्ता ।

रूपयौवनसपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता । तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८
रूप च ते प्रजा सर्वा गमिष्यन्ति न सशय । यत्तदेक समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थित ३९
तदाप्रभृति भूयिष्ठ प्रजा रूपसमन्विता । सा त प्रसादयामास महर्षि गौतम[१] तदा ॥ ४०
अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा । न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ ४१
अहल्यया त्वेवमुक्त प्रत्युवाच स गौतम' । उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणा महारथ ॥ ४२
रामो नाम श्रुतो लोके वन चाप्युपयास्यति । ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रह ॥
त द्रक्ष्यसि यदा भद्रे तत पूता भविष्यसि ॥ ४३
स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृत कृत । तस्यातिथ्य च कृत्वा वै मत्समीप गमिष्यसि ४४
वत्स्यसि त्व मया सार्ध तदा हि वरवर्णिनि । एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ४५
ततश्चचार सुमहत्सा पत्नी ब्रह्मवादिन । शापोत्सर्गाद्धि तस्येद मुने सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६
तत्स्मर त्व महाबाहो दुष्कृत यत्त्वया कृतम् । तेन त्व ग्रहण शत्रोर्यातो नान्येन वासव॥४७
शीघ्र वै यज यज्ञ त्व वैष्णव सुसमाहित । पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिव तत' ॥ ४८
पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे । नीत सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९
एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् । पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५०
एतदिन्द्रजितो नाम बल यत्कीर्तित मया । निर्जितस्तेन देवेन्द्र' प्राणिनोऽन्ये तु कि पुन' ५१
आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा । अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा॥ ५२
विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् । आश्चर्य स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्ट पुरातनम् ५३
अगस्त्य त्वब्रवीद्राम' सत्यमेतच्छ्रुत च मे ॥ ५४
एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककण्टक । सपुत्रो येन सग्रामे जित शक्र सुरेश्वरः ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिंश सर्ग ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि । उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १
भगवन्राक्षस क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत्कि तदा लोका शून्या आसन्द्विजोत्तम २
राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन । धर्षण येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वर ॥ ३
उताहो हतवीर्यास्ते बभूवु पृथिवीक्षित । बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपा ॥ ४
राघवस्य वच श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषि । उवाच राम प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ५
इत्येव बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ । चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६
ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् । सप्राप्तो यत्र सानिध्य सदासीद्वसुरेतस ॥ ७
तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतस । अर्जुनो नाम यत्राग्नि शरकुण्डेशय सदा ॥ ८
यमेव दिवस सोऽथ हैहयाधिपतिर्बली । अर्जुनो नर्मदा रन्तु गत स्त्रीभि सहेश्वर ॥ ९
तमेव दिवस सोऽथ रावणस्तत्र आगत । रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १०
क्वार्जुनो नृपति शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ । रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥
ममागमनमप्यग्रे युष्माभि सनिवेद्यताम् ॥ ११

---

१ मातामहेन । २ शरास्तरणवद्यत्कुण्ड अग्निकुण्ड तत्र शेत इति तथा ।

इत्येव रावणोक्तास्ते अमात्या सुविपश्चित । अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्य महीपते ॥ १२
श्रुत्वा विश्रवस पुत्र पौराणामर्जुन गतम् । अपसृत्यागतो विन्ध्य हिमवत्सन्निभ गिरिम् १३
स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् । अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४
सहस्रशिखरोपेत सिंहाध्युषितकन्दरम् । प्रपातपतितैस्तोयै साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५
देवदानवगन्धर्वै साप्सरोगणकिंनरै । सस्त्रीभि क्रीडमानैश्च स्वर्गभूत महोच्छ्रयम् ॥ १६
नदीभि स्यन्दमानाभि स्फाटिकप्रतिम जलम् । फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् १७
उत्क्रामन्त दरीवन्त हिमवत्सनिभ गिरिम् । पश्यमानस्ततो विन्ध्य रावणो नर्मदा ययौ ॥ १८
चलोपलजला पुण्या पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९
महिषै सृमरै सिंहै शार्दूलर्क्षगजोत्तमै । उष्णाभितप्तैस्तृषितै सक्षोभितजलाशयाम् ॥ २०
चक्रवाकै सकारण्डै सहसजलकुक्कुटै । सारसैश्च सदा मत्तै सुकूजद्भि समावृताम् ॥ २१
फुल्लद्रुमकृतोत्तसा चक्रवाकयुगस्तनीम् । विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हसावलिसुमेखलाम् ॥ २२
पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गी जलफेनामलांशुकाम् । जलावगाहसस्पर्शा फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥
पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदा सरिता वराम् ॥ २३
इष्टामिव वरा नारीमवगाह्य दशानन । स तस्या पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ २४
उपोपविष्ट सचिवै सार्धं राक्षसपुङ्गव । प्रख्याय नर्मदा चाथ गङ्गेयमिति रावण ॥ २५
नर्मदादर्शज हर्षमाप्तवान्राक्षसाधिप । उवाच सचिवास्तत्र सलील शुकसारणौ ॥ २६
एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् । तीक्ष्णतापकर सूर्यो नभसोऽर्ध समाश्रित ॥ २७
मामासीन विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकर ॥ २८
नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धि श्रमनाशन । मद्भयादनिलोऽप्यत्र वात्येष सुसमाहित ॥ २९
इय चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी । नक्रमीनविहङ्गोर्मि सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३०
तद्भवन्त क्षता शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि । चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिता ॥ ३१
ते यूयमवगाहध्व नर्मदा शर्मदा शुभाम् । महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजा ॥
अस्या स्नात्वा महानद्या पाप्मान विप्रमोक्ष्यथ ॥ ३२
अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे । पुष्पोपहार शनकै करिष्यामि कपर्दिन ॥ ३३
रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणा । समहोदरधूम्राक्षा नर्मदा विजगाहिरे ॥ ३४
राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी । वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजै ॥ ३५
ततस्ते राक्षसा स्नात्वा नर्मदाया महाबला । उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३६
नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे । राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृत पुष्पमयो गिरि ॥ ३७
पुष्पेषूपहृतेष्वेव रावणो राक्षसेश्वर । अवतीर्णो नदी स्नातु गङ्गामिव महागज ॥ ३८
तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् । नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावण ॥ ३९
तत्र क्लिन्नाम्बर त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् । रावण प्राञ्जलि यान्तमन्वयु सर्वराक्षसा ॥ ४०
तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचला । यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वर ॥
जाम्बूनदमय लिङ्ग तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४१

१ उपलोपरि चलजलामित्यर्थ । २ पुष्पबलिम् । ३ छान्दसो दीर्घ ।

वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्ग स्थाप्य रावण । अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभि' ॥ ४२
तत सतामार्तिहर पर वर वरप्रद चन्द्रमयूखभूषणम् ।
समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रत ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्र सुदारुण । पुष्पोपहार कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १
अर्जुनो जयता श्रेष्ठो माहिष्मत्या पति प्रभु । क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रित ॥ २
तासा मध्यगतो राजा रराज च तदार्जुन । करेणूना सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जर ॥ ३
जिज्ञासु स तु बाहूना सहस्रस्योत्तम बलम् । रुरोध नर्मदावेग बाहुभिर्बहुभिर्वृत ॥ ४
कार्तवीर्यभुजासक्त तज्जल प्राप्य निर्मलम् । कूलोपहार कुर्वाण प्रतिस्रोत प्रधावति ॥ ५
समीननक्रमकर सपुष्पकुशसस्तर । स नर्मदाम्भसो वेग प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६
स वेग कार्तवीर्येण सप्रेषित इवाम्भस । पुष्पोपहार सकल रावणस्य जहार ह ॥ ७
रावणोऽर्धसमाप्त तमुत्सृज्य नियम तदा । नर्मदा पश्यते कान्ता प्रतिकूला यथा प्रियाम् ॥ ८
पश्चिमेन तु त दृष्ट्वा सागरोद्गारसनिभम् । वर्धन्तमम्भसो वेग पूर्वामाशा प्रविश्य तु ॥ ९
ततोऽनुभ्रान्तशकुना स्वभावोपरमे स्थिताम् । निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १०
सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्द च दशानन । वेगप्रभवमन्वेष्टु सोऽदिशच्छुकसारणौ ॥ ११
तौ तु रावणसदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ । व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२
अर्धयोजनमात्र तु गत्वा तौ रजनीचरौ । पश्येता पुरुष तोये क्रीडन्त सहयोषितम् ॥ १३
बृहत्सालप्रतीकाश तोयव्याकुलमूर्धजम् । मदरक्तान्तनयन मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४
नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् । गिरि पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५
बालाना वरनारीणा सहस्रेण समावृतम् । समदाना करेणूना सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६
तमद्भुततम दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ । सनिवृत्तावुपागम्य रावण तमथोचतु ॥ १७
बृहत्सालप्रतीकाश कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर । नर्मदा रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषित ॥ १८
तेन बाहुसहस्रेण सनिरुद्धजला नदी । सागरोद्गारसकाशानुद्गारान्सृजते मुहु ॥ १९
इत्येव भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ । रावणोऽर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालस ॥ २०
अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्रावणे राक्षसाधिपे । चण्ड प्रवाति पवन सनाद सरजास्तदा ॥ २१
सकृदेव कृतो राव सरक्त प्रेषितो घनै । महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणै ॥ २२
सवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुन । अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥
त नर्मदाह्रद भीममाजगामाञ्जनप्रभ ॥ २३
स तत्र स्त्रीपरिवृत वाशिताभिरिव द्विपम् । नरेन्द्र पश्यते राजा राक्षसाना तदार्जुनम् ॥ २४
स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धत' ॥ २५
इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा । अमात्या क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६
युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षस । रावणस्य वच श्रुत्वा मन्त्रिणोऽथार्जुनस्य ते २७
उत्तस्थु• सायुधास्त्राश्च रावण वाक्यमब्रुवन् २७॥ युद्धस्य कालो विज्ञेय साधु भो• साधु रावण २८

१ तटवत् ।

य क्षीव स्त्रीवृत चैव योद्धुमुत्सहते नृपम् । स्त्रीसमक्ष कथ यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् ॥
वाशितामध्यग मत्त शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९
क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यता शर्वरी त्वया । युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ३०
यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धु युद्धतृष्णासमावृता । निहत्यास्मास्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१
ततस्ते रावणामात्यैरमात्या पार्थिवस्य तु । सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितै ॥ ३२
ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ । अर्जुनस्यानुयातॄणा रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३
इषुभिस्तोमरै शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणै । सरावणानर्दयन्त समन्तात्समभिद्रुता ॥ ३४
हैहयाधिपयोधाना वेग आसीत्सुदारुण । सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वन ॥ ३५
रावणस्य तु तेऽमात्या प्रहस्तशुकसारणा । कार्तवीर्यबल क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६
अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिण । क्रीडमानाय कथित पुरुषैर्द्वाररक्षिभि ॥ ३७
श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजन त ततोऽर्जुन । उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जन ॥३८
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावक । प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावक ॥ ३९
स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् । अभिदुद्राव रक्षासि तमासीव दिवाकर ॥ ४०
बाहुविक्षेपकरणा समुद्यम्य महागदाम् । गारुड वेगमास्थाय चापपातैव सोऽर्जुन ॥ ४१
तस्य मार्ग समारुध्य विन्ध्योऽर्कस्येव पर्वत । स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्य प्रहस्तो मुसलायुध ४२
ततोऽस्य मुसल घोर लोहबद्ध महोद्धत । प्रहस्त प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथाम्बुद ॥ ४३
तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसनिभ । प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४
अथायान्त तु मुसल कार्तवीर्यस्तदार्जुन । निपुण वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रम ॥ ४५
ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्त हैहयाधिप । भ्रामयानो गदा गुर्वी पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६
तथाहतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा । निपपात हत शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७
प्रहस्त पतित दृष्ट्वा मारीचशुकसारणा । समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८
अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते । रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुन नृपसत्तमम् ॥ ४९
सहस्रबाहोस्तद्युद्ध विशद्बाहोश्च दारुणम् । नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्ध रोमहर्षणम् ॥ ५०
सागराविव सरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ । तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१
बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ । मेघाविव विनर्दन्तौ सिहाविव बलोत्कटौ ॥५२
रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ । परस्पर गदाभ्या तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३
वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे । गदाप्रहारास्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४
यथाशनिरवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुति । तथा तयोर्गदापोथैर्दिश सर्वा प्रतिश्रुता ॥ ५५
अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाहितोरसि । काञ्चनाभ नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥५६
तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहु । अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७
नार्जुन खेदमायाति न राक्षसगणेश्वर । इदमासीत्तयोर्युद्ध यथा पूर्व बलीन्द्रयो ॥ ५८
शृङ्गैर्महर्षभौ यद्वद्दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ । परस्पर तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९
ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा । स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६०
वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि । दुर्बलेव यथावेग द्विधा भूत्वापतत्क्षितौ ॥ ६१
स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावण । अपासर्पद्धनुर्मात्र निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२

स विह्वल तदाऽऽलक्ष्य दशग्रीव ततोऽर्जुन । सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३
स त बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् । बबन्ध बलवान्राजा बलि नारायणो यथा ॥ ६४
बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवता । साध्वीति वादिन पुष्पै किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५
व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् । ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहु ॥ ६६
प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्ध दशाननम् । सह तै राक्षसै क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७
नक्तचराणा वेगस्तु तेषामापतता बभौ । उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८
मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् । मुसलानि सशूलानि ह्युत्ससर्जुस्तदार्जुने ॥ ६९
अप्राप्तान्येव तान्याशु असम्भ्रान्तस्तदार्जुन । आयुधान्यमरारीणा जग्राहारिनिषूदन ॥ ७०
ततस्तैरेव रक्षासि दुर्धरै प्रवरायुधै । भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१
राक्षसास्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा । रावण गृह्य नगर प्रविवेश सुहृद्वृत ॥ ७२

स कीर्यमाण कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजै सपौरै पुरुहूतसन्निभ ।
तदार्जुन सप्रविवेश ता पुरी बलि निगृह्येव सहस्रलोचन ॥ ७३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्वात्रिंश सर्ग ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंश सर्गः ।

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसंनिभम् । तत पुलस्त्य शुश्राव कथित दिवि दैवतै ॥ १
तत पुत्रकृतस्नेहात्कम्प्यमानो महाधृति । माहिष्मतीपति द्रष्टुमाजगाम महामुनि ॥ २
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विज । पुरी माहिष्मतीं प्राप्तो मन सपातविक्रम ॥ ३
सोऽमरावतिसकाशा हृष्टपुष्टजनाकुलाम् । प्रविवेश पुरी ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४
पादचारमिवादित्य निष्पतन्त सुदुर्दशम् । ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५
पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिप । शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६
पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च । पुरस्तात्प्रययौ राज्ञ शक्रस्येव बृहस्पति ॥ ७
ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् । अर्जुनो दृश्य सम्भ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८
स तस्य मधुपर्कं गा पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च । पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९
अद्येयममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता । अद्याह तु द्विजेन्द्र त्वा यस्मात्पश्यामि दुर्दशम् १०
अद्य मे कुशल देव अद्य मे कुशल व्रतम् । अद्य मे सफल जन्म अद्य मे सफल तप ॥
यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽह चरणौ तव ॥ ११
इद राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् । ब्रह्मन्कि कुर्मि कि कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् १२
त धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् । पुलस्त्योवाच राजान हैहयाना तथार्जुनम् ॥ १३
नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन । अतुल ते बल येन दशग्रीवस्त्वया जित ॥ १४
भयाद्यस्योपतिष्ठेता निष्पन्दौ सागरानिलौ । सोऽय मृधे त्वया बद्ध पौत्रो मे रणदुर्जय १५
पुत्रकस्य यश पीत नाम विश्रावित त्वया । मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्स दशाननम् १६
पुलस्त्याज्ञा प्रगृह्योचे न किचन वचोऽर्जुन । मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्र प्रहृष्टवत् ॥ १७

स त प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुन प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरै ।
अहिंसक सख्यमुपेत्य साग्निक प्रणम्य त ब्रह्मसुत गृह ययौ ॥ १८

१ दीर्घ आर्ष । इय क्रिया साध्वी इति वादिन इति वा । २ सन्धिरार्ष ।

पुलस्त्येनापि सत्यक्तो राक्षसेन्द्र प्रतापवान् । परिष्वक्त कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जित १९
पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गव । मोचयित्वा दशग्रीव ब्रह्मलोक जगाम ह ॥ २०
एव स रावण प्राप्त कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् । पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबल ॥ २१
एव बलिभ्यो बलिन सन्ति राघवनन्दन । नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत्प्रियमात्मन ॥ २२
तत स राजा पिशिताशनाना सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम् ।
पुनर्नृपाणा कदन चकार चचार सर्वा पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिश सर्ग ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिप । चचार पृथिवी सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृत ॥ १
राक्षस वा मनुष्य वा शृणुते य बलाधिकम् । रावणस्त समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पित ॥ २
तत कदाचित्किष्किन्धा नगरी वालिपालिताम् । गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिन हेममालिन ३
ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभु । उवाच वानरो वाक्य युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४
राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् । कोऽन्य प्रमुखत स्थातु तव शक्त प्लवगम ५
चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्य सध्यामन्वास्य रावण । इम मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६
एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुरा । युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७
यद्वामृतरस पीतस्त्वया रावण राक्षस । तदा वालिनमासाद्य तदन्त तव जीवितम् ॥ ८
पश्येदानी जगच्चित्रमिम विश्रवस सुत । इद मुहूर्त तिष्ठस्व दुर्लभ ते भविष्यति ॥ ९
अथ वा त्वरसे मर्तु गच्छ दक्षिणसागरम् । वालिन द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १०
स तु तार विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावण । पुष्पक तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११
तत्र हेमगिरिप्रख्य तरुणार्कनिभाननम् । रावणो वालिन दृष्ट्वा सध्योपासनतत्परम् ॥ १२
पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽञ्जनसन्निभ । ग्रहीतु वालिन तूर्ण नि शब्दपदमाव्रजत् ॥ १३
यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावण । पापाभिप्रायक दृष्ट्वा चकार न तु सभ्रमम् ॥ १४
शशमालक्ष्य सिहो वा पन्नग गरुडो यथा । न चिन्तयति त वाली रावण पापनिश्चयम् ॥ १५
जिघृक्षमाणमायान्त रावण पापचेतसम् । कक्षावलम्बिन कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महार्णवान् ॥ १६
द्रक्ष्यन्त्यरि ममाङ्कस्थ स्रसदूरुकराम्बरम् । लम्बमान दशग्रीव गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७
इत्येव मतिमास्थाय वाली मौनमुपाश्रित । जपन्वै नैगमान्मन्त्रास्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८
तावन्योन्य जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ । प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९
हस्तग्राह तु त मत्वा पादशब्देन रावणम् । पराङ्मुखोऽपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डज ॥ २०
ग्रहीतुकाम त गृह्य रक्षसामीश्वर हरि । खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१
त चापीडयमान तु वितुदन्त नखैर्मुहु । जहार रावण वाली पवनस्तोयद यथा ॥ २२
अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाण दशाननम् । मुमोक्षयिषवो वालि रवमाणा अभिद्रुता ॥ २३
अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यग । अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवाशुमान् ॥ २४
तेऽशक्नुवन्त सप्राप्तु वालिन राक्षसोत्तमा । तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिता ॥ २५

---

१ तथापि । २ इव ।

वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छत । कि पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मासशोणितम् ॥ २६
अपक्षिगणसपातान्वानरेन्द्रो महाजव । क्रमश सागरान्सर्वान्सध्याकालमवन्दत ॥ २७
सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरै खेचरोत्तम । पश्चिम सागर वाली ह्याजगाम[1] सरावण ॥ २८
तस्मिन्सध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानर । उत्तर सागर प्रायाद्वहमानो दशाननम्२९
बहुयोजनसाहस्र वहमानो महाहरि । वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३०
उत्तरे सागरे सध्यामुपासित्वा दशाननम् । वहमानोऽगमद्वाली पूर्व वै स महोदधिम् ॥ ३१
तत्रापि सध्यामन्वास्य वासवि स हरीश्वर । किष्किन्धामभितो गृह्य रावण पुनरागमत्३२
चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सध्यामन्वास्य वानर । रावणोद्वहनश्रान्त किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३
रावण तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तम । कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावण मुहु ॥ ३४
विस्मय तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षण । राक्षसेन्द्रो हरीन्द्र तमिद वचनमब्रवीत् ॥ ३५
वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावण । युद्धेप्सुरिह सप्राप्त स चाद्यासादितस्त्वया॥३६
अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च । येनाह पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७
एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान् । मा चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीर क्रमिष्यति॥३८
त्रयाणामेव भूताना गतिरेषा प्लवगम । मनोनिलसुपर्णाना तव चात्र न सशय ॥ ३९
सोऽह दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव । त्वया सह चिर सख्य सुस्निग्ध पावकाग्रत ॥४०
दारा पुत्रा पुर राष्ट्र भोगाच्छादनभोजनम् । सर्वमेवाविभक्त नौ भविष्यति हरीश्वर॥४१
तत प्रज्वालयित्वाग्नि तावुभौ हरिराक्षसौ । भ्रातृत्वमुपसपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२
अन्योन्य लम्बितकरौ ततस्तौ हरिराक्षसौ । किष्किन्धा विशतुर्हृष्टौ सिहौ गिरिगुहामिव॥४३
स तत्र मासमुषित सुग्रीव इव रावण । अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभि ॥ ४४
एवमेतत्पुरा वृत्त वालिना रावण प्रभो । धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५
बलमप्रतिम राम वालिनोऽभवदुत्तमम् । सोऽपि त्वया विनिर्दग्ध शलभो वह्निना यथा॥४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् । प्राञ्जलिर्विनयोपेत इद वचनमर्थवत् ॥ १
अतुल बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च । न त्वेताभ्या हनुमता सम त्विति मतिर्मम ॥ २
शौर्य दाक्ष्य बल धैर्य प्राज्ञता नयसाधनम् । विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालया ॥ ३
दृष्ट्वैव सागर वीक्ष्य सीदन्ती कपिवाहिनीम् । समाश्वास्य महाबाहुर्योजनाना शत प्लुत ॥ ४
धर्षयित्वा पुरी लङ्का रावणान्त पुर तदा । दृष्ट्वा सभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ५
सेनाग्रगा मन्त्रिसुता किंकरा रावणात्मज । एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिता ॥ ६
भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् । लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च । कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमत ॥८
एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मण । प्राप्ता मया जयश्चैव राज्य मित्राणि बान्धवा ९
हनूमान्यदि नो न स्याद्वानराधिपते सखा। प्रवृत्तिमपि को वेत्तु जानक्या शक्तिमान्भवेत्१०

[1] प्रातस्सन्ध्याकालदेवतारूप ब्रह्म ।

किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया । तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११
न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् । यद्दृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२
एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामतौ । विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३
राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा । हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमतः । न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५
अमोघशापैः शापस्तु दत्तोऽस्य ऋषिभिः पुरा । न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दन ॥ १६
बाल्येऽप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल । तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयास्य ते ॥ १७
यदि वास्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव । समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८
सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९
तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयामास तस्या वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २०
शालिशूकनिभाभासं प्रासूतामुं तदाञ्जना । फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१
एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः । रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२
तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् । ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३
बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् । ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४
एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति । देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५
नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो वा मनस्तथा । यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६
यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः । यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७
तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः । सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८
बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९
शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः । कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३०
यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः । तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१
अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि । अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२
स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः । अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३
बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव । किमिदं तत्त्वयादत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४
अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः । अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५
स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः सम्भ्रमान्वितः । उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन्काञ्चनीं स्रजम् ३६
ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् । शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७
इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् । प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८
अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् । अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन्शैलकूटवत् ॥ ३९
ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च । उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४०
उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् । अवेक्ष्यैव परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१
इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः । इन्द्र इन्द्रेति सन्त्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ४२
राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितः स्वरम् । श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३
ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि । फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४

---

१ सूर्यदत्तवरेण स्वर्णसदृशः । २ शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासम् । ३ स्कन्द ।

तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया । मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५
एवमाधावमान तु नातिक्रुद्ध शचीपति । हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६
ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडित । पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत॥ ४७
तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले । चुक्रोधेन्द्राय पवन प्रजानामहिताय स ॥ ४८
प्रचार स तु सगृह्य प्रजास्वन्तर्गत प्रभु । गुहा प्रविष्ट स्वसुत शिशुमादाय मारुत ॥ ४९
विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजाना परमार्तिकृत् । रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासव ॥ ५०
वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वत । सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१
नि स्वाध्यायवषट्कार निष्क्रिय धर्मवर्जितम् । वायुप्रकोपात्त्रैलोक्य निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२
तत प्रजा सगन्धर्वा सदेवासुरमानुषा । प्रजापति समाधावन्दु खिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३
ऊचु प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदरा । त्वया नु भगवन्सृष्टा प्रजानाथ चतुर्विधा ॥ ५४
त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुष पवन॰ पति । सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ५५
रुरोध दु ख जनयन्नन्त पुर इव स्त्रिय । तस्मात्त्वा शरण प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥
वायुसरोधज दु खमिद नो नुद दु खहन् ॥ ५६
एतत्प्रजाना श्रुत्वा तु प्रजानाथ॰ प्रजापति । कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजा पुनरभाषत ५७
यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च । प्रजा शृणुध्व तत्सर्व श्रोतव्य चात्मन क्षमम् ५८
पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातित । राहोर्वचनमास्थाय तत स कुपितोऽनिल ॥ ५९
अशरीर शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् । शरीर हि विना वायु समता याति दारुभि ॥ ६०
वायु प्राण सुख वायुर्वायु सर्वमिद जगत् । वायुना सपरित्यक्त न सुख विन्दते जगत् ६१
अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा । अद्यैव ते निरुच्छ्वासा काष्ठकुड्योपमा स्थिता ६२
तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि न । मा विनाश गमिष्याम अप्रसाद्यादिते॰ सुता ६३

तत प्रजाभि सहित प्रजापति सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकै ।
जगाम तत्रास्यति यत्र मारुत सुत सुरेन्द्राभिहत प्रगृह्य स ॥ ६४
ततोऽर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभ सुत तदोत्सङ्गगत सदागते ।
चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसै ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंश सर्ग ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

तत पितामह दृष्ट्वा वायु' पुत्रवधार्दित । शिशुकं त समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रत ॥ १
चलत्कुण्डलमौलिस्रक्तपनीयविभूषण । पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे ॥ २
त तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना । वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशु त परिमृष्टवान् ॥ ३
स्पृष्टमात्रस्तत॰ सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना । जलसिक्त यथा सस्य पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा । चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्ध यथा पुरा॥ ५
मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ता प्रजा मुदिता भवन् । शीतवातविनिर्मुक्ता पद्मिन्य इव साम्बुजा ६
ततस्त्रियुग्म स्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चित । उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७
भो महेन्द्रेशवरुणप्रजेश्वरधनेश्वरा । जानतामपि व सर्वं वक्ष्यामि श्रूयता हितम् ॥ ८

अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति । तद्ददध्व वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९
तत सहस्रनयन प्रीतियुक्त शुभानन । कुशेशयमयी मालामुत्क्षिप्येद वचोऽब्रवीत् ॥ १०
मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हत । नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११
अहमस्य प्रदास्यामि परम वरमद्भुतम् । इत प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२
मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवास्तिमिरापह । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिका कलाम् ॥ १३
यदा तु शास्त्राण्यध्येतु शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्र दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति १४
न चास्य भविता कश्चित्सदृश शास्त्रदर्शने । वरुणश्च वर प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥
वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५
यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्व च नित्यश । वर ददामि सतुष्ट अविषाद च सयुगे ॥ १६
गदेय मामिका चैन सयुगे न वधिष्यति । इत्येव वरद प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गल ॥ १७
मत्तो मदायुधाना च न वध्योऽय भविष्यति । इत्येव शकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वर ॥ १८
सर्वेषा ब्रह्मदण्डानामवध्योऽय भविष्यति । दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वच ॥ १९
विश्वकर्मा च दृष्ट्वैन बालसूर्योपम शिशुम् । शिल्पिना प्रवर प्रादाद्वरमस्य महामति ॥ २०
मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि सयुगे । तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २१
तत सुराणा तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलङ्कृतम् । चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरु ॥ २२
अमित्राणा भयकरो मित्राणामभयकर । अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुति ॥ २३
कामरूप॰ कामचारी कामग॰ प्लवता वर । भवत्यव्याहतगति कीर्तिमाश्च भविष्यति ॥ २४
रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च । रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि सयुगे ॥ २५
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुत त्वमरै सह । यथागत ययु सर्वे पितामहपुरोगमा ॥ २६
सोऽपि गन्धवह पुत्र प्रगृह्य गृहमानयत् । अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्त विनिर्गत॰ ॥ २७
प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वित । बलेनात्मनि सस्थेन सोऽपूर्यत यथार्णव ॥ २८
तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुङ्गव । आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भय ॥ २९
स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्र च वल्कलाजिनसचयान् । भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्सशान्ताना करोत्यय ३०
एवविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबल । सर्वेषा ब्रह्मदण्डानामवध्य शभुना कृत ॥ ३१
जानन्त ऋषयस्त वै क्षमन्ते तस्य शक्तित ॥ ३२
यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोऽञ्जनासुत । प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादा लङ्घयत्येव वानर ॥ ३३
ततो महर्षय॰ क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवशजा । शेपुरेन रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यव ॥ ३४
बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवगम । तद्दीर्घकाल वेत्तासि नास्माक शापमोहित ॥
यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३५
तत॰ स हृततेजौजा महर्षिवचनौजसा । एषोऽश्रमाणि तान्येव मृदुभाव गतोऽचरत् ॥ ३६
अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयो पिता । सर्ववानरराजासीत्तेजसा भास्करप्रभ ॥ ३७
स च राज्य चिर कृत्वा वानराणा हरीश्वर । स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण सगत ॥ ३८
तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदै । पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिन पदे ३९
सुग्रीवेण सम त्वस्य अद्वैध च्छिद्रवर्जितम् । आबाल्य सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा ॥ ४०

एष शापवशादेव न वेद बलमात्मन । वालिसुग्रीवयोर्वैर यदा राम समुत्थितम् ॥ ४१
न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ ४२
देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुति । ऋषिशापाहृतबलस्तदैष कपिसत्तम ॥ ४३
सिह पञ्जररुद्धो वा आस्थित सहितो रणे ॥ ४४

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमत कोऽभ्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४५
असौ पुनर्व्याकरण ग्रहीष्यन्सूर्योन्मुख पृष्ठगम कपीन्द्र ।
उद्यद्गिरेरस्तगिरि जगाम ग्रन्थ महद्धारयनप्रमेय ॥ ४६
ससूत्रवृत्त्यर्थपद महार्थ ससग्रह साध्यति वै कपीन्द्र ।
न ह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४७
सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरु सुराणाम् ।
सोऽय नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ४८
प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ।
युगक्षये ह्येव यथान्तकस्य हनूमत स्थास्यति क. पुरस्तात् ॥ ४९
एषेव चान्ये च महाकपीन्द्रा' सुग्रीवमैन्दद्विविदा सनीला. ।
सतारतारेयनला सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टा ॥ ५०

तदेतत्कथित सर्व यन्मा त्व परिपृच्छसि । हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथित मया ॥ ५१
श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथित राम सौमित्रिरेव च । विस्मय परम जग्मुर्वानरा राक्षसै सह ॥ ५२
अगस्त्यस्त्वब्रवीद्राम सर्वमेतच्छ्रुत त्वया । दृष्ट सभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३
श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजस । प्राञ्जलि प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५४
अद्य मे देवता हृष्टा पितर प्रपितामहा । युष्माकं दर्शनादेव नित्य तुष्टा सबान्धवाः ॥ ५५
विज्ञाप्य तु ममैतद्धि तद्वदाम्या गतस्पृह. । तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ५६
पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागत । क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवता सताम् ॥ ५७
सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् । भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिण' ॥ ५८
अह युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् । अनुग्रहीत पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५९
तदागन्तव्यमनिश भवद्भिरिह सगतै । अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषय. संशितव्रता ॥ ६०
एवमस्त्विति त चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमु. ॥ ६१
एवमुक्त्वा गता सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् । राघवश्च तमेवार्थ चिन्तयामास विस्मित. ॥ ६२
ततोऽस्त भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् । सध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तम. ॥
प्रवृत्ताया रजन्या तु सोऽन्त.पुरचरोऽभवत् ॥ ६३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्त्रिंश सर्ग ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि । व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणा हर्षवर्धिनी १
तस्या रजन्या व्युष्टाया प्रातर्नृपतिबोधका । वन्दिन. समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २

१ धारयन् अप्रमेय इति च्छेद । २ सन्धिरार्ष ।

ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिता । तुष्टुवुर्नृपति वीर यथावत्सप्रहर्षिण ॥ ३
वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन । जगद्धि सर्व स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४
विक्रमस्ते यथा विष्णो रूप चैवाश्विनोरिव । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्य प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५
क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपम । वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६
अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् । नेदृशा पार्थिवा पूर्वं भवितारो नराधिप॥७
यथा त्वमतिदुर्धर्षो धर्मनित्य प्रजाहित । न त्वा जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८
श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्य प्रतिष्ठितौ । एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभि परिकीर्तिता ९
सूताश्च सस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् । स्तुतिभि स्तूयमानाभि प्रत्यबुध्यत राघव ॥१०
स तद्विहाय शयन पाण्डुराच्छादनास्तृतम् । उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११
समुत्थित महात्मान प्रह्वा प्राञ्जलयो नरा । सलिल भाजनै शुभ्रैरुपतस्थु सहस्रश ॥१२
कृतोदक शुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशन । देवागार[1] जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३
तत्र देवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि । बाह्यकक्ष्यान्तर रामो निर्जगाम जनैर्वृत ॥ १४
उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिण सपुरोहिता । वसिष्ठप्रमुखा सर्वे दीप्यमाना इवाग्नय ॥ १५
क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वरा । रामस्योपाविशन्पार्श्वे शक्रस्येव यथामरा ॥ १६
भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशा । उपासाचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७
याता प्राञ्जलयो भूत्वा किकरा मुदितानना । मुदिता नाम पार्श्वस्था बहव समुपाविशन् १८
वानराश्च महावीर्या विंशति कामरूपिण । सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजस ॥ १९
विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिं परिवारितः । उपासते महात्मान धनेशमिव गुह्यका ॥ २०
तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवा । शिरसावन्द्य राजानमुपासन्ते विचक्षणा ॥ २१
तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृत । राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसै ॥ २२
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभि समुपास्यते । अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३
तेषा समुपविष्टाना तास्ता सुमधुरा कथा । कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ता पुराणज्ञैर्महात्मभि ॥२४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंश सर्ग ॥ ३७ ॥

अथ प्रक्षिप्ताः सर्गाः ।

एतच्छ्रुत्वा तु निखिल राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् । य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयो पिता ॥१
जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता । वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता मे नामत कुत ॥
एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिद हि नः २ ॥ स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥३
शृणु राम कथामेता यथापूर्व समासत । नारद कथयामास ममाश्रममुपागत ॥ ४
कदाचिदटमानोऽसावतिथित्वमुपागत । अर्चितस्तु यथान्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५
सुखासीन कथा त्वेना मया पृष्ट स कौतुकात् । कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति॥६
मेरुर्नगवर श्रीमाञ्जाम्बूनदमय शुभ । तस्य यन्मध्यमं शृङ्ग सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७
तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना । तस्यामास्ते सदा देव पद्मयोनिश्चतुर्मुख ८
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्या यद्रसोऽस्रवत् । तद्गृहीत भगवता पाणिना चर्चित तु तत् ॥ ९

---

१ देवपूजागृहम् ।

निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा। तस्मिन्नश्रुकणे राम वानर' संबभूव ह ॥ १०
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम। समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्त किल महात्मना ॥ ११
पश्य शैल सुविस्तीर्ण सुरैरध्युषित तदा। तस्मिन्रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशन' ॥ १२
ममान्तिकचरो नित्य भव वानरपुङ्गव। कचित्कालमिहास्व त्व तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३
एवमुक्त स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तम। प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४
उक्तवॉल्लोककर्तारमादिदेव जगद्गुरुम्। यथाज्ञापयसे देव स्थितोऽह तव शासने ॥ १५
एवमुक्त्वा हरिर्देव ययौ हृष्टमनास्तदा। स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६
ब्रह्मप्रतिबल शैध्ये वने फलकृताशन। क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः॥१७
दिने दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोऽन्तिकमागमत्। गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च॥
ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत्। एव तस्य गत कालो बहुपर्यटतो गिरिम् ॥ १९
कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव। ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥ २०
उत्तरं मेरुशिखर गतस्तत्र च दृष्टवान्। नानाविहंगसघुष्ट प्रसन्नसलिलं सर ॥
चलत्केशरमात्मान कृत्वा तस्य तटे स्थित ॥ २१
ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मन। कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान्॥२२
रूप चान्तर्गत तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरि। क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ॥ २३
तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया। एव संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ २४
आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तम। उत्प्लुत्य तस्मात्सरस उत्थित प्लवग पुन॰ ॥ २५
तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्व प्राप स वानर। मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा॥२६
विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा। मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७
ह्रदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा। त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ २८
लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला। रूपेणाप्यभवत्सा तु श्रीगौर्देवी उमा यथा ॥२९
द्योतयन्ती दिश सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना। एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्त सुरनायक' ॥ ३०
पादावुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा। तस्यामेव च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन् ॥ ३१
तस्मिन्नेव वने सोऽभूद्यस्मिन्सा तनुमध्यमा। युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्या सुरसुन्दरी॥ ३२
कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा ता सबभूवतु। तत क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३
तद्रूपमद्भुत दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मन'। ततस्तस्या सुरेन्द्रेण स्कन्न शिरसि पातितम् ॥ ३४
अनासाद्यैव ता नारीं सनिवृत्तमथोऽभवत्। तत सा वानरपति प्रासूत बलशालिनम् ॥ ३५
अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मन। वालेषु पतित बीज वाली नाम बभूव ह ॥ ३६
भास्करेणापि तस्या वै कन्दर्पवशवर्तिना। बीजं तु सिक्त ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥ ३७
तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वच शुभम्। निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥ ३८
ग्रीवाया पतिते बीजे सुग्रीव समजायत। एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९
दत्त्वा तु काञ्चनीं माला वानरेन्द्रस्य वालिन। अक्षय्या गुणसंपूर्णा शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ४०
सूर्योऽपि स्वसुतस्यैन निरूप्य पवनात्मजम्। कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताम्बरम् ॥ ४१
तस्या निशाया व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे। स तु वानररूप तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२
स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवगमौ। पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत्कामरूपिणौ ॥ ४३

पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च । ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १६
दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विष । सर्वाञ्जयति सग्रामे सदा सर्वै स पूज्यते ॥ १७
श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्य रावणो राक्षसाधिप । उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८
दैत्यदानवरक्षांसि ये हता समरेऽरय । का गति प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हता ॥ १९
रावणस्य वच श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनि । दैवतैर्निहता नित्य प्राप्नुवन्ति दिव स्थलम् ॥ २०
पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले । पूर्वार्जितै सुखैर्दु खैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१

ये ये हताश्चक्रधरेण राजस्त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन ।
ते ते गतास्तत्र लय नरेन्द्रा क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्य ॥ २२
श्रुत्वा ततस्तद्वचन निशाचर सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ।
तथा प्रहृष्ट स बभूव विस्मित कथ नु यास्यामि हरि महाहवे ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे सप्तम सर्ग ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

एव चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मन । पुनरेवापर वाक्य व्याजहार महामुनि ॥ १
मनसश्चेप्सित यत्ते भविष्यति महाहवे । सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय ॥ २
एव श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषि प्रत्युवाच स । कीदृश लक्षण तस्य ब्रूहि सर्वमशेषत ॥ ३
राक्षसस्य वच श्रुत्वा स मुनि प्रत्यभाषत । श्रूयता सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४
स हि सर्वगतो देव सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन । तेन सर्वमिद प्रोत त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ ५
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६
ओंकारश्चैव सत्य च सावित्री पृथिवी च स । धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोम ।
स एव कालो ह्यनलश्च वायु स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बाल ॥ ८
विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान्सृजत्यय सहरति प्रशास्ति ।
क्रीडा करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णु पुराणो भवनाशहेतु ॥ ९

अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन । तेन सर्वमिद व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ १०
नीलोत्पलदलश्याम किञ्जल्कारुणवस्त्रक । प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ११
श्रीमान्मेघवपु श्याम पङ्कजारुणलोचन । श्रीवत्सेनोरसा युक्त शशाङ्ककृतलक्षण ॥ १२
तस्य नित्य शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा । सग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
न स शक्य सुरैर्द्रष्टु नासुरैर्न च पन्नगै । यस्य प्रसाद कुरुते स वै त द्रष्टुमर्हति ॥ १४
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु सचितैः । शक्यते भगवान्द्रष्टु न दानेन न चेज्यया ॥ १५
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणै । शक्यते भगवान्द्रष्टु ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषै ॥ १६
अथवा राक्षसेन्द्र त्व यदि त द्रष्टुमिच्छसि । कथयिष्यामि ते सर्व श्रूयता यदि रोचते ॥ १७
कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थ देवमर्त्याना भविता नृपविग्रह ॥ १८
इक्ष्वाकूणा च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति १९
महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रम । महाबाहुर्महासत्त्व क्षमया पृथिवीसम ॥ २०

आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्य समरे शत्रुभि सदा । भविता हि तदा रामो नरो नारायण॰ प्रभु २१
पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने । विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥२२
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मी सीतेति विश्रुता । दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात्२३
रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता । छायेवानुगता राम निशाकरमिव प्रभा ॥ २४
शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता । सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५
एव ते सर्वमाख्यात मया रावण विस्तरात् । महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६
एव श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्र प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७
वाक्य सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहु । रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थी विचचार ह॥ २८
श्रुत्वा च ता कथा रामो विस्मयोत्फुल्ललोचन । शिरसश्चालन कृत्वा तमर्थ परिचिन्तयन्२९

श्रुत्वा तु वाक्य च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षु ।
पुनश्च त ज्ञानवता प्रधानमुवाच वाक्य वद मे पुरातनम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठेऽष्टम सर्ग ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

तत पुनर्महातेजा॰ कुम्भयोनिर्महायशा । उवाच राम प्रणत पितामह इवेश्वरम् ॥ १
श्रूयतामिति चामन्त्र्य राम सत्यपराक्रमम् । कथाशेष महातेजा कथयामास स प्रभु ॥ २
यथाख्यान श्रुत चैव यथावृत्त च तत्तथा । प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३
एतदर्थ महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४
एता कथा महाबाहो नारद सुमहायशा॰ । कथयामास मह्य वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५
देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणा च महात्मनाम् । कथाशेष पुन सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६
नारद सुमहातेजा प्रहसन्निव मानद । ता कथा शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ ७
या तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतै सह । ऊचुस्त नारद सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणा॰ ॥ ८
यश्चेमा श्रावयेन्नित्य शृणुयाद्वापि भक्तित॰ । स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे नवम सर्ग ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

ततः स रावणो राम पर्यटन्पृथिवीतलम् । विजयार्थी महाशूरै राक्षसै॰ परिवारित ॥ १
दैत्यदानवरक्ष सु य शृणोति बलाधिकम् । तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पित ॥ २
एव स पर्यटन्सर्वा पृथिवीं पृथिवीपते । ब्रह्मलोकान्निवृत्त तमाससादाथ नारदम् ॥ ३
व्रजन्त मेघपृष्ठस्थमशुमन्तमिवापरम् । त चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलि॰ ॥ ४
उवाच हृष्टमनसा रावणो नारद तथा । आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकश॰ ॥ ५
कस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तरा॰ । योद्धुमिच्छामि तै सार्ध यथाकाम यथासुखम् ६
तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः । चिन्तयित्वा मुहूर्त तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ७
अस्ति राजन्महाद्वीप॰ क्षीरोदस्य समीपत । यत्र ते चन्द्रसकाशा मानवा सुमहाबला॰ ॥ ८
महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वना॰ । महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहव॰ ॥ ९
श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप । बलवीर्यसमायुक्तान्यादृशास्त्वमिहेच्छसि ॥ १०

नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह । कथ नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबला ॥ ११
श्वेतद्वीपे कथ वास प्राप्तस्तै सुमहात्मभि । एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्वत ॥१२
त्वया दृष्ट जगत्सर्व हस्तामलकवत्सदा । रावणस्य वच श्रुत्वा नारद प्रत्युवाच तम् ॥ १३
अनन्यमानसा नित्य नारायणपरायणा । तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणा ॥ १४
एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप । तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायण श्रिता ॥ १५
श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जित पुण्यकर्तृभि । ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य सयुगे ॥ १६
चक्रायुधेन देवेन तेषा वासस्त्रिविष्टपे । न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न सयमै. ॥ १७
न च दानफलैर्मुख्यै स लोक प्राप्यते सुखम् । नारदस्य वच श्रुत्वा दशग्रीव सुविस्मित ॥
ध्यात्वा तु सुचिर काल तेन योत्स्यामि सयुगे । आपृच्छ्य नारद प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावण १९
नारदोऽपि चिर ध्यात्वा कौतूहलसमन्वित. । दिदृक्षु परमाश्चर्य तत्रैव त्वरित ययौ ॥ २०
स हि केलिकरो विप्रो नित्य च समरप्रिय । रावणोऽपि ययौ तत्र राक्षसै सह राघव ॥२१
महता सिंहनादेन नादयन्स दिशो दश । गते तु नारदे तत्र रावणोऽपि महायशा ॥ २२
प्राप श्वेत महाद्वीप दुर्लभ यत्सुरैरपि । तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयस ॥ २३
तत्तस्य पुष्पक यान वातवेगसमाहतम् । अवस्थातु न शक्नोति वाताहत इवाम्बुद ॥ २४
सचिवा रक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम् । अब्रुवन्रावण भीता राक्षसा जातसाध्वसा ॥ २५
राक्षसेन्द्र वय मूढा भ्रष्टसज्ञा विचेतस । अवस्थातु न शक्ष्यामो युद्ध कर्तु कथचन ॥ २६
एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचरा. । रावणोऽपि हि तद्यान पुष्पक हेमभूषितम् ॥ २७
विसर्जयामास तदा सह तै क्षणदाचरै । गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिप ॥ २८
कृत्वा रूप महाभीम सर्वराक्षसवर्जितम् । प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावण ॥ २९
प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षित । एकया सुस्मित कृत्वा हस्ते गृह्य स रावण ॥ ३०
पृष्टश्चागमन ब्रूहि किमर्थमिह चागत । को हि त्व कस्य वा पुत्र केन वा प्रहितो वद॥३१
इत्युक्तो रावणो राजन्क्रुद्धो वचनमब्रवीत् । अह विश्रवस पुत्रो रावणो नाम राक्षस. ॥३२
युद्धार्थमिह सप्राप्तो न च पश्यामि कचन । एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मन ॥ ३३
प्राहसस्ते तत सर्वे सस्वन युवतीजना । एकया क्रुद्धया तासा बालवद्गृह्य लीलया ॥ ३४
भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्त स दशानन' । सखीमन्या समाहूय पश्य त्व कीटक धृत ३५
दशास्य विंशतिभुज कृष्णाञ्जनसमप्रभम् । हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते श्रमलालस ॥३६
भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता । पाणावेकाथ सदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७
मुक्तस्तया शुभ कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात्।गृहीत्वान्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥३८
ततस्तामपि सक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् । तया स हि विनिर्धूत' सहसैव निशाचर. ॥ ३९
पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुर । पर्वतस्येव शिखर यथा वज्रविदारितम् ॥ ४०
प्रापतत्सागरस्यैव जले तस्थौ निपातित । एव स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभि ॥ ४१
स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्तत । नारदोऽपि महातेजा रावण वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२
विस्मयं सुचिर गत्वा प्रजहास ननर्त च । तत' स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुह ॥ ४३
दक्षिण तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मित' । ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ४४
स्वभावतोऽल्पवीर्याणा विरुद्ध योषितामिदम् । नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णव.॥४५

स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारद । बलवद्भिस्तु सधेयमिति सचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६
भूयस्तासा प्रवृत्त्यर्थं तद्वन समलोडयत् । अथापश्यन्महात्मान पितामहसुत प्रभुम् ॥ ४७
सनत्कुमारमासीन सर्वयोगभृता वरम् । जाज्वल्यमान तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८
अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्त गुहाश्रयम् । स त दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलि ॥ ४९
व्रीडित परिपप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् । भगवन्केन लोकोऽय कल्पित सुमहात्मना ॥५०
के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवता वर । किं च त्व ध्यायसे ब्रह्मञ्शस मे सुसमाधिना५१
एतन्मे ब्रूहि तत्सर्व सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुत । एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥५२
उवाच वाक्य प्रहसञ्श्रूयतामिति पुत्रक । यो हि वै सर्वमेवेद बिभर्ति सचराचरम् ॥ ५३
त्रैलोक्य सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्ति न विद्महे । यमाहुर्वेदविदुष पुरुष तमस परम् ॥ ५४
आदित्यरूपमजर परमात्मानमीश्वरम् । यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामह ॥ ५५
कैलासनिलय श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभव । य समाश्रित्य विबुधा विधिना हविरध्वरे ॥ ५६
पिबन्ति चामृत हृष्टा परिभूय दिते सुतान् । यस्य श्वासानिलोद्भूता स्त्रियस्त्वामपराजित५७
गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपु सागराम्भसि । येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्ऋता ॥ ५८
निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना । तेनाय लोकनाथेन कल्पित सुमहात्मना ॥
गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ५९॥अर्चयन्ति जगन्नाथ नारायणपरायणा॰॥६०
अद्वेषा सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रया॰ । यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञै सतत मधुसूदनम् ॥ ६१
एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिता । य पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते॥६२
साख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च य । मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान्हरि ॥६३
मधुकैटभयोर्हन्ता कस्तमन्वेष्टुमर्हति । पितामहोऽपि त देव न च जानाति रावण ॥ ६४
यस्तु नित्य विजानाति हरि नारायण विभुम् । जगदाभरण पुण्य तस्य मोक्षो न सशयः ६५
एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्य प्रसन्नेनान्तरात्मना । पुनरेव ततो रक्ष पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६
कथ च दृश्यते देव कथ च श्रूयते भुवि । कथ च क्रीडते लोके द्रष्टु वा शक्यते कथम् ६७
कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोय तपसा मया । शक्य॰ प्रवेष्टु तद्ब्रूहि सर्व हि विदित तव ॥ ६८
आकर्ण्य सस्पृह तस्य वाक्य वाक्यविशारद । प्रत्युवाच मुनिर्धीमास्तत्सर्वमनुपूर्वश॰ ॥ ६९
स हि सर्वगतो देव सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन । येन सर्वमिद व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम्७०
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च । सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१

अहश्च रात्रिश्च उभे च सध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोम ।
स एव कालो वरुण स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुख स चाग्नि ॥ ७२

ओकारो भूर्भुव स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च । धराधरधरो देव सोऽनन्त इति विश्रुत ७३

विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ।
लोकान्सृजत्यवति सहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४

स न शक्यः सुरैर्द्रष्टु नासुरैर्न च पन्नगै॰ । प्रसाद कुरुते यस्य स वै त द्रष्टुमर्हति ॥ ७५
तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणै । शक्य प्रवेष्टु लोकोऽय ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषै ॥ ७६
एवविधैरय लोक॰ प्राप्यते पुरुषोत्तमै । अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्धतामसै ॥ ७७
यश्चैव सुमहाकाय प्रविष्टो लोकमव्ययम् । आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८

अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वत । वैष्णवी मूर्तिमाविश्य लोकमेन प्रवेक्ष्यति ॥ ७९
नात परतर श्रोतु मत्तो वै राक्षसेश्वर । उत्तिष्ठ गच्छ भद्र ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम्॥८०
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा त प्रणम्याभिपूज्य च । समासाद्य महत्सैन्य ययौ लङ्कामशङ्कित ॥८१
नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषत । द्रुत मेरुमुपागम्य विशते ता शुभा सभाम् ॥ ८२
तस्या ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलि । देवान्सश्रावयामास समीपे पद्मजन्मन ॥ ८३
निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यान पद्मसभव । नारद सपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४
हिरण्यकशिपु पूर्व बभूवैष निशाचर । अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबल ॥ ८५
स कदाचिन्महात्मान पद्मनाभमधोक्षजम् । सभाया गर्हयन्दर्पान्नृसिंहवपुष हरिम् ॥ ८६
समुद्वृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य सयुगे । रक्तसस्पर्शज दिव्य चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७
स तु तद्राक्षस जन्म तस्मान्मानुषजन्मन । भाविनी निधनप्राप्ति पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ८८
श्रीवत्साङ्क तदङ्कस्थ प्राह दैत्य शनैरिदम् । नखैर्विभिन्नहृदय क्षण दीन कृताञ्जलि ॥ ८९
तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन । वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥ ९०
कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम । त्राहि मा भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१
त्वद्धते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो । प्राप्नुया त्वन्मयो लोक लोकनाथ प्रसीद मे ॥९२
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपति हरि । हसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३
स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुर । राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावित ॥ ९४
मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तु कृतोद्यमम् । तृतीय च हत तेन श्वेतद्वीप प्रवेक्ष्यति ॥ ९५
वैष्णव तेज आविश्य यथोक्त ब्रह्मवादिना । मयापि चेहसस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६
मयावलम्बित सर्व देवस्य परमात्मन । यस्त्विद पठते नित्य पुण्यमाख्यानमादित ॥ ९७
नारदोक्त मनुष्यो वै स याति परमा गतित् । वैष्णव परमाख्यान सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८
नित्य च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात्प्रमुच्यते । जातिस्मरत्व विप्रत्व कुले महति सभवम् ॥ ९९
सर्वज्ञता च लभते नात्र कार्या विचारणा । स च सस्तूय च हरि प्रविष्ट कमलोद्भव १००
अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्व लोकमीश्वर । नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठ परिभ्रमन् ॥१०१
स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् । स मया शास्त्रत सम्यगभिवाद्याभिपूजित १०२
आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया । मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थ मनोहरम् ॥ १०३
भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् । एतदर्थ महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४
विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया । भवान्नारायणो देव शङ्खचक्रगदाधर ॥ १०५
शार्ङ्गपद्मायुधधर सर्वदेवनमस्कृत । श्रीवत्साङ्को हृषीकेश सर्वदेवाभिपूजित ॥ १०६
पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रद । वधार्थ रावणस्य त्व प्रविष्टो मानुषी तनुम् ॥ १०७
किं न वेत्सि त्वमात्मान राम नारायणो ह्यहम्[1] । मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना
गुह्याद्गुह्यतरस्त्व हि एवमाह पितामह । त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मक ॥ १०९
त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः । त्वयाक्रान्तास्त्रयो लोका पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभि ॥११०
त्व महेन्द्रानुज श्रीमान्बलिबन्धनकारणात् । अदित्या गर्भसभूतो विष्णुस्त्व हि सनातन ॥
लोकाननुग्रहीतु वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिद साधित कार्य सुराणा सुरसत्तम ॥ ११२

१ अह नारायण इति न वेत्सि किम् ।

निहतो रावण पाप' सपुत्रगणबान्धव । प्रहृष्टाश्च सुरा सर्वे ऋषयश्च तपोधना ॥ ११३
प्रशान्त च जगत्सर्व त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर । सीता लक्ष्मीर्महाभागा सभूता वसुधातले ॥ ११४
त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११५
एवमेतत्समाख्यात तव राम महायश । ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११६
यथा सनत्कुमारेण व्याख्यात तस्य रक्षस । तेनापि च तदेवाशु कृत सर्वमशेषत ॥ ११७
यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ । अनन्तमक्षय दत्त पितॄणामुपतिष्ठति ॥ ११८
एता श्रुत्वा कथा दिव्या रामो राजीवलोचन । पर विस्मयमापन्नो भ्रातृभि सह राघव ॥
वानरा सहसुग्रीवा राक्षसा सविभीषणा । राजानश्च सहामात्या ये चान्येपि समागता १२०
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्रा धर्मसमन्विता । सर्वे चोत्फुल्लनयना सर्वे हर्षसमन्विता १२१
राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिता । अगस्त्यस्त्वब्रवीद्राम सर्वमेतच्छ्रुत त्वया ॥ १२२
दृष्ट सभाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् । एवमुक्त्वा गता सर्वे पूजितास्ते यथागतम्॥१२३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे दशम सर्ग ॥ १० ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघव' । प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १
तत कतिपयाह सु वैदेह मिथिलाधिपम् । राघव प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् । भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३
इक्ष्वाकूणा च सर्वेषा मैथिलाना च सर्वश । अतुला प्रीतयो राजन्सबन्धकपुरोगमा ॥ ४
तद्भवान्स्वपुरी यातु रत्नान्यादाय पार्थिव । भरतश्च सहायार्थ पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति ॥ ५
स तथेति नृप कृत्वा राघव वाक्यमब्रवीत् । प्रीतोऽस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६
यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थ सचितानि वै । दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थ जनको हृष्टमानस । प्रययौ मिथिला श्रीमास्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८
तत' प्रयाते जनके केकय मातुल प्रभु । राघव प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९
इद राज्यमह चैव भरतश्च सलक्ष्मण । आयत्तास्त्व हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १०
राजापि वृद्ध सताप त्वदर्थमुपयास्यति । तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११
लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते । धनमादाय विपुल रत्नानि विविधानि च ॥ १२
युधाजित्तु तथेत्याह गमन प्रति राघवम् । रत्नानि च धन चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३
प्रदक्षिण स राजान कृत्वा केकयवर्धन । रामेण हि कृत पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४
लक्ष्मणेन सहायेन प्रयात केकयेश्वर । हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासव' ॥ १५
त विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् । प्रतर्दन काशिपति परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६
दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शित सौहृद परम् । उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ १७
तद्भवानद्य काशेय पुरी वाराणसी व्रज । रमणीया त्वया गुप्ता सुप्रकाशा सुतोरणाम् ॥ १८
एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थ परमासनात् । पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥१९
विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धन' । राघवेणाभ्यनुज्ञात' काशीशोऽप्यकुतोभय ॥
वाराणसी ययौ तूर्ण राघवेण विसर्जित ॥ २०

१ क्रियाविशेषणम् ।

विसृज्य त काशिपति त्रिशत पृथिवीपतीन् । प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१
भवता प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता । धर्मश्च नियतो नित्य सत्य च भवता सदा ॥ २२
युष्माक चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् । हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधम ॥२३
हेतुमात्रमह तत्र भवता तेजसा हत । रावण सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धव ॥ २४
भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना । श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनया हृताम् ॥ २५
उद्युक्ताना च सर्वेषा पार्थिवाना महात्मनाम् । कालो व्यतीत सुमहान्गमन रोचयाम्यत २६
प्रत्यूचुस्त च राजानो हर्षेण महतावृता । दिष्ट्या त्व विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठित २७
दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रु पराजित । एष न परम काम एषा न प्रीतिरुत्तमा २८
यत्त्वा विजयिन राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २९
एतत्त्वय्युपपन्न च यदस्मास्त्व प्रशससे । प्रशसार्हं न जानीम प्रशसा वक्तुमीदृशीम् ॥ ३०
आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो न सदा भवान् । वर्तामहे महाबाहो प्रीत्यात्र महतावृताः ॥
भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१
बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विता । ऊचु प्राञ्जलय सर्वे राघव गमनोत्सुका ॥ ३२
पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

ते प्रयाता महात्मान पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् । गजवाजिसहस्रौघै कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १
अक्षौहिण्यो हि तत्रासन्राघवार्थे समुद्यता । भरतस्याज्ञयानेका प्रहृष्टा बलवाहना ॥ २
ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विता । न रामरावण युद्धे पश्याम पुरत स्थितम् ॥ ३
भरतेन वय पश्चात्समानीता निरर्थकम् । हता हि राक्षसा क्षिप्र पार्थिवै स्युर्न सशय ॥ ४
रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च । सुख पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वरा ॥ ५
एताश्चान्याश्च राजान कथास्तत्र सहस्रश । कथयन्त स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विता ॥ ६
स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च । समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ७
यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ । रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददु[1] ॥ ८
अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् । चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ९
मणिमुक्ताप्रवालास्तु दास्यो रूपसमन्विता । अजाविक च विविध रथाश्च विविधान्ददु १०
भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबला । आदाय तानि रत्नानि स्वा पुरी पुनरागता ॥ ११
आगम्य च पुरी रम्यामयोध्या पुरुषर्षभा । तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥ १२
प्रतिगृह्य च तत्सर्व राम प्रीतिसमन्वित । सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३
विभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योऽपि राघव । राक्षसेभ्य कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् १४
ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसा । शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबला ॥ १५
हनूमन्त च नृपतिरिक्ष्वाकूणा महारथ । अङ्गद च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥
राम कमलपत्राक्ष सुग्रीवमिदमब्रवीत् १६ ॥ अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽय मन्त्री चाप्यनिलात्मज १७

---

1 रामशत्रु रावणम् ।

सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ ।अर्हतो विविधा पूजा त्वत्कृते वै हरीश्वर॥ १८
इत्युक्त्वा व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशा । स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनूमतो ॥१९
आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् । नीलं नल केसरिण कुमुद गन्धमादनम् ॥ २०
सुषेण पनस वीर मैन्द द्विविदमेव च । जाम्बवन्त गवाक्ष च विनत धूम्रमेव च ॥ २१
वलीमुख प्रजङ्घ च सनाद च महाबलम् । दरीमुख दधिमुखमिन्द्रजानु च यूथपम् ॥ २२
मधुर श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव । सुहृदो मे भवन्तश्च शरीर भ्रातरस्तथा ॥ २३
युष्माभिरुद्धृतश्चाह व्यसनात्काननौकस । धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भि सुहृदा वरै ॥२४
एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हत । वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च नरर्षभ ॥२५
ते पिबन्त सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गला ।मासानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च२६
एव तेषा निवसता मास साग्रो ययौ तदा । मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २७
रामोऽपि रेमे तै सार्ध वानरै कामरूपिभि ।राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलै ॥ २८
एव तेषा ययौ मासो द्वितीय शैशिर सुखम् । वानराणा प्रहृष्टाना राक्षसाना च सर्वश २९
इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परा प्रीतिमुपासताम् । रामस्य प्रीतिकरणै कालस्तेषा सुख ययौ ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनचत्वारिंश सर्ग ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

तथा स्म तेषा वसतामृक्षवानररक्षसाम् । राघवस्तु महातेजा सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १
गम्यता सौम्य किष्किन्धा दुराधर्षा सुरासुरै । पालयस्व सहामात्यो राज्य निहतकण्टकम् २
अङ्गद च महाबाहो प्रीत्या परमया युत । पश्य त्व हनुमन्त च नल च सुमहाबलम् ॥ ३
सुषेण श्वशुर वीर तार च बलिना वरम् । कुमुद चैव दुर्धर्ष नील चैव महाबलम् ॥ ४
वीर शतवलि चैव मैन्द द्विविदमेव च । गज गवाक्ष गवय शरभ च महाबलम् ॥
पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ५
ऋषभ च सुविक्रान्त जाम्बवन्त महाबलम् । ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविता ॥ ६
पश्य त्व प्रीतिसयुक्तो मा चैषा विप्रिय कृथा ॥ ७
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुन पुन । विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८
लङ्का प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्व मतो मम । पुरस्य राक्षसाना च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ ९
मा च बुद्धिमधर्मे त्व कुर्या राजन्कथचन । बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् १०
अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया । स्मर्तव्य परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वर ११
रामस्य भाषित श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसा । साधु साध्विति काकुत्स्थ प्रशशसु पुन पुन ॥१२
तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च । माधुर्य परम राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३
तेषामेवं ब्रुवाणाना वानराणा च रक्षसाम् । हनूमान्प्रवणो भूत्वा राघव वाक्यमब्रवीत् ॥ १४
स्नेहो मे परमो राजस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु१५
यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले । तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न सशय ॥ १६
यच्चैतच्चरित दिव्य कथा ते रघुनन्दन । तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७
तच्छ्रुत्वाह ततो वीर तव चर्यामृत प्रभो । उत्कण्ठा ता हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः॥१८

एव ब्रुवाण रामस्तु हनूमन्त वरासनात् । उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९
एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र सशय । चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥
तावत्ते भविता कीर्ति शरीरेप्यसवस्तथा २०लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा
एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यमि ते कपे। नर प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२
ततोऽस्य हार चन्द्राभ मुच्य कण्ठात्स राघव । वैडूर्यतरल कण्ठे बबन्ध च हनूमत ॥ २३
तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपि । रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तक ॥ २४
श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानरा । प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबला ॥२५
सुग्रीव स च रामेण निरन्तरमुरोगत । विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवा ॥ २६
सर्वे च ते बाष्पकला साश्रुनेत्रा विचेतस । समूढा इव दु खेन त्यजन्तो राघव तदा ॥२७
कृतप्रसादास्तेनैव राघवेण महात्मना । जग्मु स्व स्व गृह सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८
ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानरा प्रणम्य राम रघुवशवर्धनम् ।
वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचना प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिन ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभि सहितो रामः प्रमुमोद सुख सुखी ॥ १
अथापराह्णसमये भ्रातृभि सह राघव । शुश्राव मधुरा वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २
सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् । कुबेरभवनात्प्राप्त विद्धि मा पुष्पक प्रभो ॥ ३
तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि धनद प्रति । उपस्थातु नरश्रेष्ठ स च मा प्रत्यभाषत ॥ ४
निर्जितस्त्व नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना । निहत्य युधि दुर्धर्ष रावण राक्षसेश्वरम् ॥ ५
ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि । रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६
स त्व रामेण लङ्काया निर्जित परमात्मना । वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७
परमो ह्येष मे कामो यत्त्व राघवनन्दनम् । वहेर्लोकस्य सयान गच्छस्व विगतज्वर ॥ ८
सोऽह शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मन । त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्क प्रतीक्ष माम् ॥ ९
अदृश्य सर्वभूताना सर्वेषा धनदाज्ञया । चराम्यह प्रभावेण तवाज्ञा परिपालयन् ॥ १०
एवमुक्तस्तदा राम पुष्पकेण महाबल । उवाच पुष्पक दृष्ट्वा विमान पुनरागतम् ॥ ११
यद्येव स्वागत तेऽस्तु विमानवर पुष्पक । आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२
लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभि । पूजयित्वा महाबाहू राघव पुष्पक तदा ॥ १३
गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्व स्मरे यदा । सिद्धाना च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय
प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्ट गच्छतो दिश[1] ॥ १४
एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् । अभिप्रेता दिश तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पक तदा॥१५
एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि । भरत प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६
विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति । अमानुषाणा सत्त्वाना व्याहृतानि मुहुर्मुहु १७
अनामयश्च सत्त्वाना साग्रो मासो गतो ह्ययम् । जीर्णानामपि सत्त्वाना मृत्युर्नायाति राघव१८

---

१ नानारूपे ।

अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवा ।[1]हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिन ॥ १९
काले वर्षति पर्जन्य पातयन्नमृत पय । वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ता सुखा शिवा २०
ईदृशो नश्चिरं राजा भवेदिति नरेश्वर । कथयन्ति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा ॥ २१
एता वाच सुमधुरा भरतेन समीरिता । श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तम ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

स विसृज्य ततो राम पुष्पक हेमभूषितम् । प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिका तदा ॥ १
चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि । देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २
चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनै । शोभिता पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभै ॥ ३
लोध्रनीपार्जुनैर्नागै सप्तपर्णातिमुक्तकै । मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४
प्रियङ्गुभि कदम्बैश्च तथा च बकुलैरपि । जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५
सर्वदा कुसुमै रम्यै फलवद्भिर्मनोरमै । दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवै ॥ ६
तथैव तरुभिर्दिव्यै शिल्पिभि परिकल्पितै । चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसकुलै ॥ ७
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभि । शोभिता शतशश्चित्रा चूतवृक्षावतसकै ॥ ८
शातकुम्भनिभा केचित्केचिदग्निशिखोपमा । नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपा ॥९
सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च । दीर्घिका विविधाकारा पूर्णा परमवारिणा १०
माणिक्यकृतसोपाना स्फटिकान्तरकुट्टिमा । फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिता ॥ ११
दात्यूहशुकसघुष्टा हससारसनादिता । तरुभि पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिता ॥ १२
प्राकारैर्विविधाकारै शोभिताश्च शिलातलै । तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसनिभै ॥ १३
शाद्वलै परमोपेता पुष्पितद्रुमकाननाम् । तत्र सघर्षजाताना वृक्षाणा पुष्पशालिनाम् ॥ १४
प्रस्तरा पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव । नन्दन हि यथेन्द्रस्य ब्राह्म चैत्ररथ यथा ॥
तथाभूत हि रामस्य कानन सनिवेशनम् ॥ १५
बह्वासनगृहोपेता लतागृहसमावृताम् । अशोकवनिका स्फीता प्रविश्य रघुनन्दन ॥ १६
आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते । कुथास्तरणसवीते राम सनिषसाद ह ॥ १७
सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयक शुचि । पाययामास काकुत्स्थ शचीमिव पुरन्दर ॥ १८
मासानि च सुमृष्टानि फलानि विविधानि च । रामस्याभ्यवहारार्थ किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ १९
उपानृत्यश्च राजान नृत्तगीतविशारदाः । बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रिय[1] पानवशानुगा ॥ २०
मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयता वर । रमयामास धर्मात्मा नित्य परमभूषित ॥ २१
स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह । अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २२
एव रामो मुदा युक्त सीता सुरसुतोपमाम् । रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २३
तथा तयोर्विहरतो सीताराघवयोश्चिरम् । अत्यक्रामच्छुभ काल शिशिरो भोगद सदा २४
दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनो । प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीत शिशिरागम ॥ २५
पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् । शेष दिवसभागार्धमन्त पुरगतोऽभवत् ॥ २६

---

१ राजान उप अनृत्यन् ।

सीतापि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै ।श्वश्रूणामकरोत्पूजा सर्वासामविशेषत. ॥ २७
अभ्यगच्छत्ततो राम विचित्राभरणाम्बरा । त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्ट यथा शची ॥ २८
दृष्ट्वा तु राघव पत्नी कल्याणेन समन्विताम् । प्रहर्षमतुल लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् २९
अब्रवीच्च वरारोहा सीता सुरसुतोपमाम् । अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थित ॥ ३०
किमिच्छसि वरारोहे काम कि क्रियता तव ॥ ३१
स्मित कृत्वा तु वैदेही राम वाक्यमथाब्रवीत् । तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ३२
गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् । फलमूलाशिना देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३३
एष मे परम कामो यन्मूलफलभोजिनाम् । अप्येकरात्र काकुत्स्थ निवसेय तपोवने ॥ ३४
तथेति च प्रतिज्ञात रामेणाक्लिष्टकर्मणा । विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसशयम् ॥ ३५
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिली जनकात्मजा । मध्यकक्ष्यान्तर रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ३६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विचत्वारिंश सर्ग ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

तत्रोपविष्ट राजानमुपासन्ते विचक्षणा । कथाना बहुरूपाणा हास्यकारा[१] समन्तत ॥ १
विजयो मधुमत्तश्च काश्यप पिङ्गल कुट । सुराज कालियो भद्रो दन्तवक्र सुमागध ॥ २
एते कथा बहुविधा परिहाससमन्विता. । कथयन्ति स्म सहृष्टा राघवस्य महात्मन ॥ ३
ततः कथाया कस्याचिद्राघव समभाषत । का कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४
मामाश्रितानि कान्याहु पौरजानपदा जना । किच सीता समाश्रित्य भरत किच लक्ष्मणं ५
किनु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकेयी किनु मातरम् । वक्तव्यता च राजानो वने राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६
एवमुक्ते तु रामेण भद्र प्राञ्जलिरब्रवीत् । स्थिता कथा शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७
अमु तु विजय सौम्य दशग्रीववधार्जितम् । भूयिष्ठ स्वपुरे पौरै कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८
एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् । कथयस्व यथातत्त्व सर्व निरवशेषत. ॥ ९
शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहु पुरवासिन । श्रुत्वेदानी शुभ कुर्या न कुर्यामशुभानि च १०
कथयस्व च विस्रब्धो निर्भय विगतज्वर । कथयन्ति यथा पौरा पापा जनपदेषु च ॥ ११
राघवेणैवमुक्तस्तु भद्र सुरुचिर वच । प्रत्युवाच महाबाहु प्राञ्जलि सुसमाहित ॥ १२
शृणु राजन्यथा पौरा कथयन्ति शुभाशुभम् । चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३
दुष्कर कृतवान्राम समुद्रे सेतुबन्धनम् । अश्रुत पूर्वकै कैश्चिद्देवैरपि सदानवै ॥ १४
रावणश्च दुराधर्षो हत. सबलवाहन । वानराश्च वश नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसै ॥ १५
हत्वा च रावण सख्ये सीतामाहृत्य राघव. । अमर्ष पृष्ठत[*] कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६
कीदृश हृदये तस्य सीतासभोगजं सुखम् । अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७
लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिका गताम् । रक्षसा वशमापन्ना कथ रामो न कुत्सते ॥ १८
अस्माकमपि दारेषु सहनीय भविष्यति । यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९
एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिन । नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २०
तस्यैव भाषित श्रुत्वा राघव परमार्तवत् । उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१

---

१ तव गर्भलक्षण दृश्यत इत्यर्थ ।

सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च । प्रत्यूचू राघव दीनमेवमेतन्न सशय' ॥ २२
श्रुत्वा तु वाक्य॰काकुत्स्थ सर्वेषा समुदीरितम् । विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदन २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंश सर्ग ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंश' सर्गः ।

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघव । समीपे द्वा स्थमासीनमिद वचनमब्रवीत् ॥ १
शीघ्रमानय सौमित्रि लक्ष्मण शुभलक्षणम् । भरत च महाभाग शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २
रामस्य वचन श्रुत्वा द्वा स्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलि । लक्ष्मणस्य गृह गत्वा प्रविवेशानिवारित ३
उवाच सुमहात्मान वर्धयित्वा कृताञ्जलि । द्रष्टुमिच्छति राजा त्वा गम्यता तत्र मा चिर ४
बाढमित्येव सौमित्रि श्रुत्वा राघवशासनम् । प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५
प्रयान्त लक्ष्मण दृष्ट्वा द्वा स्थो भरतमन्तिकात् । उवाच भरत तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलि ॥६
विनयावनतो भूत्वा राजा त्वा द्रष्टुमिच्छति । भरतस्तु वच श्रुत्वा द्वा॰स्थाद्रामसमीरितम् ७
उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली । दृष्ट्वा प्रयान्त भरत त्वरमाण कृताञ्जलि ॥ ८
शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह । एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९
गतो हि लक्ष्मण पूर्वं भरतश्च महायशा॰ । श्रुत्वा तु वचन तस्य शत्रुघ्न परमासनात् ॥ १०
शिरसा वन्द्य धरणी प्रययौ यत्र राघव॰ । द्वा॰स्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥
निवेदयामास तदा भ्रातॄन्स्वान्समुपस्थितान् ॥ ११
कुमारानागताञ्श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रिय । अवाङ्मुखो दीनमना द्वा स्थ वचनमब्रवीत् १२
प्रवेशय कुमारास्त्व मत्समीप त्वरान्वित । एतेषु जीवित मह्यमेते प्राणा प्रिया मम ॥ १३
आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमारा शुक्लतेजस । प्रह्वा॰ प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः १४
ते तु दृष्ट्वा मुख तस्य सग्रह शशिन यथा । सन्ध्यागतमिवादित्य प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५
बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमत । हतशोभ यथा पद्मं मुख वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६
ततोऽभिवाद्य त्वरिता पादौ रामस्य मूर्धभि॰ । तस्थु समाहिता सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् १७
तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबल । आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह १८
भवन्तो मम सर्वस्व भवन्तो जीवित मम । भवद्भिश्च कृत राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९
भवन्त कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिता । सभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वरा ॥२०
तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः । उद्विग्नमनस सर्वे किंनु राजाभिधास्यति ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

तेषा समुपविष्टाना सर्वेषा दीनचेतसाम् । उवाच वाक्य काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १
सर्वे शृणुत भद्र वो मा कुरुध्व मनोऽन्यथा । पौराणा मम सीताया यादृशी वर्तते कथा ॥२
पौरापवाद' सुमहास्तथा जनपदस्य च । वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३
अह किल कुले जात इक्ष्वाकूणा महात्मनाम् । सीतापि सत्कुले जाता जनकाना महात्मनां ४
जानासि त्व यथा सौम्य दण्डके विजने वने । रावणेन हृता सीता स च विध्वसितो मया ५
तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुता प्रति । अत्रोषितामिमा सीतामानयेय कथ पुरीम् ॥ ६

प्रत्ययार्थं तत' सीता विवेश ज्वलन तदा। प्रत्यक्ष तव सौमित्रे देवाना हव्यवाहन ॥
अपापा मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचर ॥ ७
चन्द्रादित्यौ च शसेते सुराणा सन्निधौ पुरा। ऋषीणा चैव सर्वेषामपापा जनकात्मजाम्॥ ८
एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ। लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता॥ ९
अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीता शुद्धा यशस्विनीं। ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागत' १०
अय तु मे महान्वाद शोकश्च हृदि वर्तते। पौरापवाद सुमहास्तथा जनपदस्य च॥ ११
अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित्। पतत्येवाधमाल्लोकान्यावच्छब्द प्रकीर्त्यते १२
अकीर्तिर्निन्द्यते देवै कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते। कीर्त्यर्थं तु समारम्भ सर्वेषा सुमहात्मनाम्॥१३
अप्यह जीवित जह्या युष्मान्वा पुरुषर्षभा। अपवादभयाद्भीत किं पुनर्जनकात्मजाम्॥१४
तस्माद्भवन्त पश्यन्तु पतित शोकसागरे। न हि पश्याम्यह भूत किंचिद्दु खमतोऽधिकम्१५
श्वस्त्व प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठित रथम्। आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज १६
गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मन। आश्रमो दिव्यसकाशस्तमसातीरमाश्रित ॥१७
तत्रैना विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन। शीघ्रमागच्छ भद्र ते कुरुष्व वचन मम॥ १८
न चास्मिन्प्रतिवक्तव्य सीता प्रति कथचन। तस्मात्त्व गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा१९
अप्रीतिर्हि परा मह्य त्वय्येतत्प्रतिवारिते। शापिता हि मया यूय भुजाभ्या जीवितेन च॥२०
ये मा वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतु कथचन। अहिता नाम ते नित्य मदभीष्टविघातनात्॥ २१
मानयन्तु भवन्तो मा यदि मच्छासने स्थिता। इतोऽद्य नीयता सीता कुरुष्व वचन मम२२
पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान्। पश्येयमिति तस्याश्च काम॰ संवर्त्यतामयम्॥ २३
एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहितानन। प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभि परिवारित २४
शोकसलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विप' ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चचत्वारिश सर्ग ॥४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः।

ततो रजन्यां व्युष्टाया लक्ष्मणो दीनचेतन। सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्य मुखेन परिशुष्यता॥ १
सारथे तुरगाञ्शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे। स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासन कुरु॥ २
सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम्। मया नेया महर्षीणा शीघ्रमानीयता रथ॰॥ ३
सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्त परमवाजिभि। रथ सुरुचिरप्रख्य स्वास्तीर्णं सुखशय्यया॥ ४
आनीयोवाच सौमित्रि मित्राणा मानवर्धनम्। रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियता प्रभो ५
एवमुक्त सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मण। प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभ॥ ६
त्वया किलैष नृपतिर्वर वै याचित प्रभु। नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रम प्रति॥ ७
गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमाञ्शुभान्। शीघ्र गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः॥
अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि॥ ८
एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना। प्रहर्षमतुल लेभे गमन चाप्यरोचयत्॥ ९
वासासि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च। गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे॥ १०
इमानि मुनिपत्नीना दास्याम्याभरणान्यहम्। वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च११

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् । प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥१२
अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मण लक्ष्मिवर्धनम् । अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३
नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते । हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४
औत्सुक्य परम चापि अधृतिश्च परा मम । शून्यामेव च पश्यामि पृथिवी पृथुलोचन ॥१५
अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल । श्वश्रूणा चैव मे वीर सर्वासामविशेषत ॥ १६
पुरे जनपदे चैव कुशल प्राणिनामपि । इत्यञ्जलिंकृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७
लक्ष्मणोऽर्थ तु त श्रुत्वा शिरसाऽऽवन्द्य मैथिलीम् । शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता १८
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे । प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रि सूतमब्रवीत् ॥ १९
योजयस्व रथ शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् । शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बक पर्वते यथा ॥२०
सोऽश्वान्रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे युङ्क्त्वा मनोजवान् । आरोहस्वेति वैदेही सूत प्राञ्जलिरब्रवीत्
सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम् । सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥२२
आससाद विशालाक्षी गङ्गा पापविनाशिनीम् । अथार्धदिवस गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् २३
निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीन प्ररुरोद महास्वन ॥ २४
सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् । उवाच वाक्य धर्मज्ञा किमिद रुद्यते त्वया ॥२५
जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषित मम । हर्षकाले किमर्थ मा विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६
नित्य त्व रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ । कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्र शोकमागत ॥ २७
ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण । न चाहमेव शोचामि मैव त्व बालिशो भव ॥२८
तारयस्व च मा गङ्गा दर्शयस्व च तापसान् । ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासास्याभरणानि च २९
तत कृत्वा महर्षीणा यथावदभिवादनम् । तत्र चैका निशामुष्य यास्यामस्ता पुरी पुन ॥३०
ममापि पद्मपत्राक्ष सिंहोरस्क कृशोदरम् । त्वरते हि मनो द्रष्टु राम रमयता वरम् ॥ ३१
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे । नाविकानाह्वयामास लक्ष्मण परवीरहा ॥ ३२
इय च सज्जा नौश्चेति दाशा[1] प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३३
तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गा शुभा नावमुपारुहत् । गङ्गा संतारयामास लक्ष्मणस्ता समाहितः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्चत्वारिंश सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ नाव सुविस्तीर्णा नैषादी राघवानुज । आरुरोह समायुक्ता पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १
सुमन्त्र चैव सरथ स्थीयतामिति लक्ष्मण । उवाच शोकसंतप्त प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २
ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्या स लक्ष्मण । उवाच मैथिली वाक्य प्राञ्जलिर्बाष्पसप्लुतः ॥ ३
हृद्गत मे महच्छल्य यस्मादार्येण धीमता । अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृत ॥ ४
श्रेयो हि मरण मेऽद्य मृत्युर्वा यत्पर भवेत् । न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते
प्रसीद च न मे पाप कर्तुमर्हसि शोभने । इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मण[1] ॥ ६
रुदन्त प्राञ्जलि दृष्ट्वा काङ्क्षन्त मृत्युमात्मन । मैथिली भृशसविग्ना लक्ष्मण वाक्यमब्रवीत् ॥७
किमिद नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण । पश्यामि त्वा नच स्वस्थमपि क्षेम महीपते ॥८

---

१ कृताञ्जलि ।

शापितोऽसि नरेन्द्रेण यत्त्व सतापमागत । तद्ब्रूया॰ सनिधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९
वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतन । अवाङ्मुखो बाष्पकल वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १०
श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवाद सुदारुणम् । पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥
राम सतप्तहृदयो मा निवेद्य गृह गत ॥ ११
न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रत । यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठत कृत ॥ १२
सा त्व त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ। पौरापवादभीतेन ग्राह्य देवि न तेऽन्यथा॥१३
आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्व भविष्यसि। राज्ञ शासनमाज्ञाय तवेद किल दौर्हृदम् १४
तदेतज्जाह्नवी तीरे ब्रह्मर्षीणा तपोवनम् । पुण्य च रमणीय च मा विषादं कृथा शुभे ॥१५
राज्ञो दशरथस्येष्ट पितुर्मे मुनिपुङ्गव । सखा परमको विप्रो वाल्मीकि सुमहायशा ॥ १६
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मन॰ । उपवासपरैकाग्रा वस त्व जनकात्मजे ॥ १७
पतिव्रतात्वमास्थाय राम कृत्वा सदा हृदि । श्रेयस्ते परम देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

लक्ष्मणस्य वच॰ श्रुत्वा दारुण जनकात्मजा । परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १
सा मुहूर्तमिवासज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा । लक्ष्मण दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २
मामिकेय तनुर्नून सृष्टा दु खाय लक्ष्मण । धात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दु खमूर्ति प्रदृश्यते ॥३
किंनु पाप कृतं पूर्व को वा दारैर्वियोजित॰ । याह शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥४
पुराहमाश्रमे वास रामपादानुवर्तिनी । अनुरुध्यापि सौमित्रे दु॰खे च परिवर्तिनी ॥ ५
सा कथ ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता। आख्यास्यामि च कस्याह दु॰ख दु खपरायणा
किंनु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृत च किम् । कस्मिंश्चित्कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ७
न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवित जाह्नवीजले । त्यजेय राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८
यथाज्ञ कुरु सौमित्रे त्यज मा दु खभागिनीम् । निदेशे स्थीयता राज्ञ शृणु चेद वचो मम ९
श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च । शिरसा वन्द्य चरणौ कुशल ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १०
शिरसाभिनतो ब्रूया सर्वासामेव लक्ष्मण । वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहित ॥ ११
जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव । भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यश॰॥
अह त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने । यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ॥
मया हि परिहर्तव्यं त्व हि मे परमा गति ॥ १३
वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहित॰ । यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५
यत्तु पौरजनो राजन्धर्मेण समवाप्नुयात् । अहं तु नानुशोचामि स्वशरीर नरर्षभ ॥ १६
यथापवादं पौराणा तथैव रघुनन्दन । पतिर्हि देवता नार्या पतिर्बन्धु॰ पतिर्गुरुः ॥ १७
प्राणैरपि प्रिय तस्माद्भर्तु कार्य विशेषत । इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रह॰ ॥
निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥ १८

---

१ गर्भिणीम् ।

एवं ब्रुवन्त्या सीताया लक्ष्मणो दीनचेतन ।शिरसाऽऽवन्द्य धरणी व्याहर्तुं न शशाक ह १९
प्रदक्षिण च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वन ।ध्यात्वा मुहूर्त तामाह कि मा वक्ष्यसि शोभने २०
दृष्टपूर्व न ते रूप पादौ दृष्टौ तवानघे । कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहिता वने ॥ २१
इत्युक्त्वा ता नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् । आरुह्य च पुनर्नाव नाविक चाभ्यचोदयत्॥२२
स गत्वा चोत्तर तीर शोकभारसमन्वित । समूढ इव दु खेन रथमध्यारुहद्द्रुतम् ॥ २३
मुहुर्मुहु परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् । चेष्टन्ती परतीरस्था लक्ष्मण प्रययावथ ॥ २४
दूरस्थ रथमालोक्य लक्ष्मण च मुहुर्मुहु । निरीक्षमाणा तूद्विग्ना सीता शोक समाविशत्२५
सा दु खभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथमपश्यती सती ।
रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महास्वन दु खपरायणा सती ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

सीता रुदन्ती दृष्ट्वा ता तत्र वै मुनिदारका । प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधी॰॥ १
अभिवाद्य मुने पादौ मुनिपुत्रा महर्षये । सर्व निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २
अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मन । पत्नी श्रीरिव समोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३
भगवन्साधु पश्य त्व देवतामिव खाच्च्युताम् । नद्यास्तु तीरे भगवन्वरस्त्री कापि दु खिता॥४
दृष्टास्माभि प्ररुदिता दृढ शोकपरायणा । अनर्हा दु खशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥५
न ह्येना मानुषी विद्म सत्क्रियास्या॰ प्रयुज्यताम् ।आश्रमस्याविदूरे च त्वामिय शरण गता॥
त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६
तेषा तु वचन श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् । तपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली॥७
त प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येन महामतिम् । त तु देशमभिप्रेत्य किंचित्पद्भ्या महामति॰॥८
अर्घ्यमादाय रुचिर जाह्नवीतीरमागमत् । ददर्श राघवस्येष्टा सीता पत्नीमनाथवत् ॥ ९
ता सीता शोकभारार्ता वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गव । उवाच मधुरा वाणी ह्लादयन्निव तेजसा॥१०
स्नुषा दशरथस्य त्व रामस्य महषी प्रिया । जनकस्य सुता राज्ञ स्वागत ते पतिव्रते ॥ ११
आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना । कारण चैव सर्व मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥१२
तव चैव महाभागे विदित मम तत्त्वत॰ । सर्व च विदितं मह्य त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३
अपापा वेद्मि सीते त्वा तपोलब्धेन चक्षुषा । विस्रब्धा भव वैदेहि साप्रत मयि वर्तसे ॥१४
आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिता॰ । तास्त्वा वत्से यथा वत्स पालयिष्यन्ति नित्यश
इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा । यथा स्वगृहमभ्येत्य विषाद चैव मा कृथा॰ १६
श्रुत्वा तु भाषित सीता मुने॰ परममद्भुतम् । शिरसाऽऽवन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलि॰१७
तं प्रयान्त मुनि सीता प्राञ्जलि॰ पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८
तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नय॰ । उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९
स्वागत ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमन च ते । अभिवादयामस्त्वा सर्वा उच्यता किं च कुर्महे२०
तासा तद्वचन श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् । सीतेय समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमत॰ ॥२१
स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती । अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२

इमा भवत्य पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि । गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः ॥२३
मुहुर्मुहुश्च वैदेही प्रणिधाय महायशा । स्वमाश्रम शिष्यवृत पुनरायान्महातपा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनपञ्चाश सर्ग ॥ ४९॥

पञ्चाशः सर्गः ।

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे सम्प्रवेशिताम् । सतापमगमद्धोर लक्ष्मणो दीनचेतन ॥ १
अब्रवीच्च महातेजा सुमन्त्र मन्त्रसारथिम् । सीतासतापज दु ख पश्य रामस्य सारथे ॥ २
ततो दु खतर किनु राघवस्य भविष्यति । पत्नीं शुद्धसमाचारा विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३
व्यक्त दैवादह मन्ये राघवस्य विनाभवम् । वैदेह्या सारथे नित्य दैव हि दुरतिक्रमम् ॥ ४
यो हि देवान्सगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसै । निहन्याद्राघवः क्रुद्ध स दैवमनुवर्तते ॥ ५
पुरा राम पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने । उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६
ततो दु खतर भूय सीताया विप्रवासनम् । पौराणा वचन श्रुत्वा नृशसं प्रतिभाति मे ॥ ७
को नु धर्माश्रय सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे । मैथिली प्रति सप्राप्त पौरैर्हीनार्थवादिभि ॥ ८
एता वाचो बहुविधा श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिता. । सुमन्त्र श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह॥९
न सतापस्त्वया कार्य सौमित्रे मैथिली प्रति । दृष्टमेतत्पुरा विप्रै पितुस्ते लक्ष्मणाग्रत ॥१०
भविष्यति दृढ रामो दु खप्रायोऽपि सौख्यभाक् । प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोग प्रियैर्ध्रुवम्११
त्वा चैव मैथिली चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ । सत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥१२
इद त्वयि न वक्तव्य सौमित्रे भरतेऽपि वा । राज्ञा वो व्याहृत वाक्य दुर्वासा यदुवाच ह१३
महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ । ऋषिणा व्याहृत वाक्य वसिष्ठस्य च सनिधौ ॥ १४
ऋषेस्तु वचन श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभ । सूत न क्वचिदेव ते वक्तव्य जनसन्निधौ ॥ १५
तस्याह लोकपालस्य वाक्य तत्सुसमाहित' । नैव जात्वनृत कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम्॥१६
सर्वथैव न वक्तव्य मया सौम्य तवाग्रत । यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयता रघुनन्दन ॥ १७
यद्यप्यह नरेन्द्रेण रहस्य श्रावित पुरा । तथाप्युदाहरिष्यामि दैव हि दुरतिक्रमम् ॥ १८
येनेदमीदृशं प्राप्त दु ख शोकसमन्वितम् । न त्वया भरते वाच्य शत्रुघ्नस्यापि संनिधौ ॥१९
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपद महत् । तथ्य ब्रूहीति सौमित्रि सूत वाक्यमथाब्रवीत्२०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे पञ्चाश सर्ग ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तथा सचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना । तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्त व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १
पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रे. पुत्रो महामुनि । वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्य समुवास ह ॥२
तमाश्रम महातेजा पिता ते सुमहायशा' । पुरोहितं महात्मान दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३
स दृष्ट्वा सूर्यसंकाश ज्वलन्तमिव तेजसा । उपविष्ट वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४
तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् । स ताभ्या पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥
पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभि सह ॥ ५
तेषा तत्रोपविष्टाना तास्ता. सुमधुरा कथाः । बभूवु. परमर्षीणा मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६

१ वियोगेनावस्थानम् । २ मतम् । ३ मध्यगतादित्ययुक्तेऽहनि । मध्याह्न इत्यथ ।

तत कथाया कस्याचित्प्राञ्जलि' प्रग्रहो नृप ,। उवाच त महात्मानमत्रे पुत्र तपोधनम् ॥ ७
भगवन्किप्रमाणेन मम वशो भविष्यति । किमायुश्च हि मे राम पुत्राश्चान्ये किमायुष' ॥ ८
रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायु, कियद्भवेत् । काम्यया भगवन्ब्रूहि वशस्यास्य गति मम॥९
तच्छ्रुत्वा व्याहृत वाक्य राज्ञो दशरथस्य च । दुर्वासा सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १०
शृणु राजन्पुरावृत्त तदा दैवासुरे युधि । दैत्या, सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नी समाश्रिता ॥ ११
तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२
तया परिगृहीतास्तान्दृष्ट्वा क्रुद्ध' सुरेश्वर, । चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्या शिरोऽहरत् ॥१३
ततस्ता निहता दृष्ट्वा पत्नी भृगुकुलोद्वह, । शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णु रिपुकुलार्दनम् ॥ १४
यस्मादवध्या मे पत्नीमवधी, क्रोधमूर्छितः । तस्मात्त्व मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन॥ १५
तत्र पत्नीवियोग त्व प्राप्स्यसे बहुवार्षिक१६ शापाभिहतचेता, स स्वात्मना भावितोभवत्१७
अर्चयामास त देव भृगु शापेन पीडित, ॥ १८
तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः । लोकाना संप्रियार्थ तु त शाप ग्राह्यमुक्तवान् ॥ १९
इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि । इहागतो हि पुत्रत्व तव पार्थिवसत्तम ॥ २०
राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद । तत्फल प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृत महत्॥ २१
अयोध्याया पती रामो दीर्घकाल भविष्यति । सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येनुगा,२२
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति॥ २३
समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जय । राजवशाश्च बहुशो बहून्सस्थापयिष्यति ॥ २४
द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीताया राघवस्य तु । अन्यत्र न त्वयोध्याया सत्यमेतन्न सशय,॥२५
सीतायाश्च तत' पुत्रावभिषेक्ष्यति राघव, ॥ २६
स सर्वमखिल राज्ञो वंशस्याह गतागतम् । आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनि' २७
तूष्णीभूते तदा तस्मिन्राजा दशरथो मुनौ । अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥२८
एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृत पुरा । श्रुत हृदि च निक्षिप्त नान्यथा तद्भविष्यति॥ २९
एवगते न सतापं कर्तुमर्हसि राघव । सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३०
श्रुत्वा तु व्याहृत वाक्य सूतस्य परमाद्भुतम् । प्रहर्षमतुल लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ३१
तत सवदतोरेव सूतलक्ष्मणयो पथि । अस्तमर्के गते वास केशिन्या तावथोषतु ॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्ड एकपञ्चाश सर्ग ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

तत्र ता रजनीमुष्य केशिन्या रघुनन्दन, । प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मण' प्रययौ तदा ॥ १
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथ । अयोध्या रत्नसपूर्णा हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २
सौमित्रिस्तु पर दैन्यं जगाम सुमहामति । रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमह गतः ॥ ३
तस्यैवं चिन्तयानस्य भवन शशिसन्निभम् । रामस्य परमोदार पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४
राज्ञस्तु भवनद्वारि सोऽवतीर्य रथोत्तमात् । अवाङ्मुखो दीनमना प्रविवेशानिवारितः ॥ ५
स दृष्ट्वा राघव दीनमासीन परमासने । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्या ददर्शाग्रजमग्रत ॥ ६

---

१ विष्णु ।

जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतन' । उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलि सुसमाहित ॥ ७
आर्यस्याज्ञा पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् । गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ॥८
तत्र ता च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् । पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९
मा शुच पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी। त्वद्विधा न हि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विन १०
सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रया । सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवित ११
तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च । नातिप्रसङ्ग कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२
शक्तस्त्वमात्मनात्मान विनेतु मनसैव हि । लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ कि पुन शोकमात्मन ॥
नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधा पुरुषर्षभा । अपवाद स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४
यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप । सोऽपवाद पुरे राजन्भविष्यति न सशय ॥ १५
स त्व पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहित । त्यजैना दुर्बला बुद्धि सताप मा कुरुष्व ह ॥ १६
एवमुक्त स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना । उवाच परया प्रीत्या सौमित्रि मित्रवत्सल १७
एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८
निर्वृतिश्चागता सौम्य सतापश्च निराकृत । भवद्वाक्यै सुरुचिरैरनुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विपञ्चाश सर्ग ॥ ४२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् । सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषत । यादृशस्त्व महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुग ॥ २
यच्च मे हृदय किंचिद्वर्तते शुभलक्षण । तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचन मम ॥ ३
चत्वारो दिवसा सौम्य कार्य पौरजनस्य वै । अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति॥४
आहूयन्ता प्रकृतय पुरोधा मन्त्रिणस्तथा । कार्यार्थिनश्च पुरुषा स्त्रियो वा पुरुषर्षभ ॥ ५
पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने । सवृते नरके घोरे पतितो नात्र सशय ॥ ६
श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशा' । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्य सत्यवाक् शुचि ७
स कदाचिद्गवा कोटी सवत्सा स्वर्णभूषिता' । नृदेवो भूमिदेवेभ्य पुष्करेषु ददौ नृपः॥ ८
तत सङ्गाद्गता धेनु सवत्सा स्पर्शितानघ । ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिन ॥ ९
स नष्टा गा क्षुधार्तो वै अन्विष्यस्तत्र तत्र च । नापश्यत्सर्वराज्येषु सवत्सरगणान्बहून् ॥१०
तत कनखल गत्वा जीर्णवत्सा निरामयाम् । ददर्श गा स्वका धेनु ब्राह्मणस्य निवेशने॥११
अथ ता नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विज । आगच्छ शबलेत्येव सा तु शुश्राव गौ स्वर १२
तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात्पृष्ठत सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् १३
योपि पालयते विप्र सोपि गामन्वगाद्द्रुतम् । गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम्॥ १४
स्पर्शिता राजसिहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितो ॥ १५
विवदन्तौ ततोऽन्योन्य दातारमभिजग्मतु । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥१६
अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतु । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥
क्रुद्धौ परमसतप्तौ वाक्य घोराभिसहितम् ॥ १७

---

१ दत्ता ।

अर्थिना कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्य सर्वभूताना कृकलासो भविष्यसि १८
बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रेऽस्मिन्कृकलासो वै दीर्घकाल वसिष्यसि ॥ १९
उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन्यदूना कीर्तिवर्धन । वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रह ॥२०
स ते मोक्षयिता राजस्तस्माच्छापाद्भविष्यति । कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति २१
भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ । उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२
एव तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ । ता गा हि दुर्बला वृद्धा ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥२३
एव स राजा त शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४
कार्यार्थिना विमर्दो हि राज्ञा दोषाय कल्पते । तच्छीघ्र दर्शन मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिण ॥२५
सुकृतस्य हि कार्यस्य फल नावैति पार्थिव । तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाङ्नर ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥

चतु:पञ्चाश:सर्ग: ।

रामस्य भाषित श्रुत्वा लक्ष्मण परमार्थवित् । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्य राघव दीप्ततेजसम् ॥ १
अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्या शाप ईदृश । महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापर ॥ २
श्रुत्वा तु पापसयुक्तमात्मान पुरुषर्षभ । किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघव पुनरब्रवीत् । शृणु सौम्य यथापूर्व स राजा शापविक्षत ॥ ४
अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा । आहूय मन्त्रिण सर्वान्नैगमान्सपुरोधस ॥ ५
तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा । दु खेन सुसमाविष्ट श्रूयता मे समाहितै ॥ ६
नारद पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् । गतौ त्रिभुवन भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७
कुमारोऽय वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् । श्वभ्र च यत्सुखस्पर्श क्रियता शिल्पिभिर्मम ॥
यत्राह सक्षयिष्यामि शाप ब्राह्मणनि सृतम् ॥ ८
वर्षघ्नमेक श्वभ्र तु हिमघ्नमपर तथा । ग्रीष्मघ्न तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिन ॥ ९
फलवन्तश्च ये वृक्षा पुष्पवन्त्यश्च या लता । विरोप्यन्ता बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिन ॥
क्रियता रमणीय च श्वभ्राणा सर्वतोदिशम् । सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्यय ॥ ११
पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्ता तेषु नित्यश । परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्ध योजन तथा १२
एव कृत्वा विधान स सदिदेश वसु तदा । धर्मनित्य प्रजा पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३
प्रत्यक्ष ते यथा शापो द्विजाभ्या मयि पातित । नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ १४
मा कृथास्तनुसताप मत्कृतेऽपि नरर्षभ । कृतान्त कुशल पुत्र येनास्मि व्यसनीकृत ॥ १५
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव लभते दु खानि च सुखानि च १६
पूर्वे जात्यन्तरे वत्स मा विषाद कुरुष्व ह ॥ १७
एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुत राजा महायशा । श्वभ्र जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८
एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्र महारत्नविभूषित तत् ।
सपादयामास तदा महात्मा शाप द्विजाभ्या हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे चतु पञ्चाश सर्ग ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया । यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरा कथाम् ॥ १
एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रि पुनरब्रवीत् । तृप्तिराश्चर्यभूताना कथाना नास्ति मे नृप ॥ २
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दन । कथा परमधर्मिष्ठा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३
आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणा महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठित ४
स राजा वीर्यसपन्न पुर देवपुरोपमम् । निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५
पुरस्य सुकृत नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् । निवेश यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे महायशा ॥ ६
तस्य बुद्धि समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेय दीर्घसत्रेण पितु प्रह्लादयन्मन ॥ ७
तत पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकु हि मनो सुतम् । वसिष्ठ वरयामास पूर्व ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८
अनन्तर स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दन । अत्रिमङ्गिरस चैव भृगु चैव तपोधनम् ॥ ९
तमुवाच वसिष्ठस्तु निमि राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽह पूर्वमिन्द्रेण अन्तर प्रतिपालय ॥ १०
अनन्तर महाविप्रो गौतम प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११
निमिस्तु राजा विप्रास्तान्समानीय नराधिप । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपत ॥
पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२
इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषि । सकाशमागतो राज्ञो हौत्र कर्तुमनिन्दित ॥ १३
तदन्तरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महताविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मण सुत ॥ १४
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्त समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयापहृतो भृशम् ॥ १५
ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मन । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६
यस्मात्त्वमन्य वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७
तत प्रबुद्धो राजर्षि श्रुत्वा शापमुदाहृतम् । ब्रह्मयोनिमथोवाच सरम्भात्क्रोधमूर्च्छित ॥ १८
अजानत शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृत । मुक्तवान्मयि शापाग्नि यमदण्डमिवापरम् ॥ १९
तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृत । देह सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न सशय ॥ २०

इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्य शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ।
सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चपञ्चाश सर्ग ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

रामस्य भाषित श्रुत्वा लक्ष्मण परवीरहा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्य राघव दीप्ततेजसम् ॥ १
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथ तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन सयोग जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दन । प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मण पुरुषर्षभ ॥ ३
तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ । अभूता नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४
अशरीर शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनि । वसिष्ठ सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५
सोऽभिवाद्य तत पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमथोवाच वायुभूत इद वच ॥ ६
भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् । लोकनाथ महादेव अण्डजोऽपि त्वमब्जज ॥ ७
सर्वेषा देहहीनाना महद्दुःख भविष्यति । लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥
देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ ८

तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयभूरमितप्रभ । मित्रावरुणज तेज प्रविश त्व महायश ॥ ९
अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम । धर्मेण महता युक्त पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १०
एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा पितामह तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११
तमेव काल मित्रोऽपि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेत. पूज्यमान सुरोत्तमै ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु ऊर्वशी परमाप्सरा । यदृच्छया समुद्रेशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३
ता दृष्ट्वा रूपसपन्ना क्रीडन्तीं वरुणालये । आविशत्परमो हर्षो वरुण चोर्वशीकृते ॥ १४
स ता पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५
प्रत्युवाच तत. सा तु वरुण प्राञ्जलि स्थिता । मित्रेणाह वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६
वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्य कन्दर्पशरपीडित । इद तेज समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७
एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यह वरवर्णिनि । कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि सगमम् ॥ १८
तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९
काममेतद्भवत्वेव हृदय मे त्वयि स्थितम् । भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्य देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २०
उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलदग्निशिखाप्रख्य तस्मिन्कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१
उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता । ता तु मित्र सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२
मया निमन्त्रिता पूर्व कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्य वृतवती तस्मात्त्व दुष्टचारिणी ॥ २३
अनेन दुष्कृतेन त्व मत्क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्काल निवत्स्यसि ॥ २४
बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराज. पुरूरवा । तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५
तत सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् । प्रतियाता पुरूरव बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६
तस्य जज्ञे तत. श्रीमानायु पुत्रो महाबल । नहुषो यत्र पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युति ॥ २७
वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेऽथ त्रिदशेश्वरे । शत वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्व प्रशासितम् ॥ २८

सा तेन शापेन जगाम भूमि तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ।
बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रू शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्पञ्चाश सर्ग ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

ता श्रुत्वा दिव्यसंकाशा कथामद्भुतदर्शनाम् । लक्ष्मण परमप्रीतो राघव वाक्यमब्रवीत् ॥ १
निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथ तौ द्विजपार्थिवौ । पुनर्देहेन सयोग जग्मतुर्देवसमतौ ॥ २
तस्य तद्भाषित श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रम । ता कथा कथयामास वसिष्ठस्य महात्मन. ॥ ३
यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेज.पूर्णो महात्मनो । तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ सभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४
पूर्व समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषि' । नाह सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्र तस्मादपाक्रमत् ॥ ५
तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्या पूर्वमाहितम् । तस्मिन्त्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६
कस्यचित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसभव' । वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७
तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् । वव्रे पुरोहित सौम्य वशस्यास्य भवाय न. ॥ ८
एव त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मन. । कथितो निर्गम सौम्य निमे शृणु यथा भवेत् ॥ ९
दृष्ट्वा विदेह राजानमृषयः सर्व एव ते । त ततो योजयामासुर्योगदीक्षा मनीषिण. ॥ १०

त च देह नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमा । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विता ॥ ११
ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२
सुप्रीताश्च सुरा सर्वे निमेश्चेतस्तथाब्रुवन् । वर वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३
एवमुक्त सुरै सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् । नेत्रेषु सर्वभूताना वसेय सुरसत्तमा ॥ १४
बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूताना वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५
त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूषि पृथिवीपते । वायुभूतेन चरता विश्रमार्थ मुहुर्मुहु ॥ १६
एवमुक्त्वा तु विबुधा सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देह समाहरन् ॥ १७
अरणि तत्र निक्षिप्य मथन चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मान पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८
अरण्या मथ्यमानाया प्रादुर्भूतो महातपा । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् ॥
यस्माद्विदेहात्सभूतो वैदेहस्तु तत स्मृत ॥ १९
एव विदेहराजश्च जनक पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजास्तेनाय मैथिलोऽभवत् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तपञ्चाश सर्ग ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः।

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मण परवीरहा । प्रत्युवाच महात्मान ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १
महदद्भुतमाश्चर्य विदेहस्य पुरातनम् । निवृत्त राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमे सह ॥ २
निमिस्तु क्षत्रिय शूरो विशेषेण च दीक्षित । न क्षमा कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मन ॥ ३
एवमुक्तस्तु तेनाय श्रीमान्क्षत्रियपुङ्गव । उवाच लक्ष्मण वाक्य सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४
रामो रमयता श्रेष्ठो भ्रातर दीप्ततेजसम् । न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५
सौमित्रे दु सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना । सत्त्वानुग पुरस्कृत्य त निबोध समाहित ॥ ६
नहुषस्य सुतो राजा ययाति पौरवर्धन । तस्य भार्याद्वय सौम्य रूपेणाप्रतिम भुवि ॥ ७
एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वण ॥ ८
अन्या तूशनसः पत्नी ययाते पुरुषर्षभ । नतु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९
तयो पुत्रौ तु सभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ । शर्मिष्ठाजनयत्पूरु देवयानी यदु तदा ॥ १०
पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दु खसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११
भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मण । सहसे हृद्गत दु खमवमान च दु सहम् ॥ १२
आवा च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमता सार्ध दैत्यपुत्र्या बहुक्षपा ॥ १३
यदि वा सहनीय ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्व न क्षमिष्येऽह मरिष्यामि न सशयः ॥ १४
पुत्रस्य भाषित श्रुत्वा परमार्तस्य रोदत । देवयानी तु सक्रुद्धा सस्मार पितर तदा ॥ १५
इङ्गित तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा । आगतस्त्वरित तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६
दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्था तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितर वाक्य किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७
पृच्छन्तमसकृत्त वै भार्गव दीप्ततेजसम् । देवयानी तु सक्रुद्धा पितर वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
अहमग्नि विष तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम । भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि नतु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९
न मा त्वमवजानीषे दु खितामवमानिताम् । वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन्छिद्यन्ते वृक्षजीविन ॥ २०
अवज्ञया च राजर्षि परिभूय च भार्गव । मय्यवज्ञा प्रयुङ्क्ते हि न च मा बहु मन्यते ॥ २१

तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुत । व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२
यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्व दुरात्मवान् । जरया परया जीर्ण शैथिल्यमुपयास्यसि ॥२३
एवमुक्त्वा दुहितर समाश्वास्य च भार्गव । पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्व महायशा ॥ २४
स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्य• सुता समाश्वास्य च देवयानीम् ।
पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शाप नहुषात्मजाय ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टपञ्चाश सर्ग ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तूशनस क्रुद्ध तदार्तो नहुषात्मज । जरा परमिका प्राप्य यदु वचनमब्रवीत् ॥ १
यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थ प्रतिगृह्यताम् । जरा परमिका पुत्र भोगै रस्ये महायश ॥ २
न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ । अनुभूय तथा काम तत प्राप्स्याम्यह जराम् ॥ ३
यदुस्तद्वचन श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् । पुत्रस्ते दयित पूरु प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४
बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव । प्रतिगृह्णातु वै राजन्क सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६
नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरु प्राञ्जलिरब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थित ७
पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुष परया मुदा । प्रहर्षमतुल लेभे जरा सक्रामयच्च ताम् ॥ ८
तत स राजा तरुण• प्राप्य यज्ञान्सहस्रश । बहुवर्षसहस्राणि पालयास मेदिनीम् ॥ ९
अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् । आनयस्व जरा पुत्र न्यास निर्यातयस्व मे॥१०
न्यासभूता मया पुत्र त्वयि सक्रामिता जरा । तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि ता जरा मा व्यथा कृथा
प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् । त्वा चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिप १४
एवमुक्त्वा सुत पूरु ययातिर्नहुषात्मज• । देवयानीसुत क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३
राक्षसस्त्व मया जात पुत्ररूपो दुरासद । प्रतिहसि ममाज्ञा यत्प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४
पितर गुरुभूत मा यस्मात्त्वमवमन्यसे । राक्षसान्यातुधानास्त्व जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५
न तु सोमकुलोत्पन्ने वशे स्थास्यति दुर्मते[1] । वशोऽपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति १६
तमेवमुक्त्वा राजर्षि• पूरु राज्यविवर्धनम् । अभिषेकेण सपूज्य आश्रम प्रविवेश ह ॥ १७
ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । त्रिदिव सगतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८
पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृत• । प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशा ॥ १९
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रश• । पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवशबहिष्कृतः ॥ २०
एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना । धारित क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्च न चक्षमे ॥ २१
एतत्ते सर्वमाख्यात दर्शन सर्वकारिणाम् । अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२
इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतार व्योम जज्ञे तदानीम् ।
अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्त वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥

---

१ दुर्मते तव । सतान इति शेष ।

अथः प्रक्षिप्तः सर्गः ।

तत प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकी क्रियाम् । धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचन ॥१
राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमै सह । पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २
मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगै । नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभि सा सभावृता ॥ ३
सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च । शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽक्लिष्टकर्मण ॥ ४
अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मण शुभलक्षणम् । निर्गच्छ त्व महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ॥
कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तु त्वमुपाक्रम ॥ ५
रामस्य भाषित श्रुत्वा लक्ष्मण शुभलक्षण । द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ ६
न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै । नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्य प्रशासति ॥ ७
पक्कसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता । न बालो म्रियते तत्र न युवा नच मध्यम ॥ ८
धर्मेण शासित सर्व नच बाधा विधीयते । दृश्यते नच कार्यार्थी रामे राज्य प्रशासति ॥ ९
लक्ष्मण प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैव न्यवेदयत् ॥ १०
अथ राम प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् । भूय एव तु गच्छ त्व कारिण प्रविचारय॥११
सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् । तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् १२
बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजा. । तथापि त्व महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्पर ॥१३
एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् । अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वान तावदवस्थितम् ॥ १४
तमेव वीक्षमाण वै विक्रोशन्त मुहुर्मुहु । दृष्ट्वाथ लक्ष्मणस्त वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५
कि ते कार्य महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानस । लक्ष्मणस्य वच श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत१६
सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे । भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तु समुत्सहे ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा तु वचन सारमेयस्य लक्ष्मण. । राघवाय तदाऽऽख्यातु प्रविवेशालय शुभम्॥१८
निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् । वक्तव्य यदि ते किंचित्तत्त्व ब्रूहि नृपाय वै ॥
लक्ष्मणस्य वच. श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९
देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा । वह्नि शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २०
नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् । प्रवेष्टु नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृप ॥२१
सत्यवादी रणपटु. सर्वभूतहिते रत । षाड्गुण्यस्य पद वेत्ति नीतिकर्ता स राघव ॥ २२
सर्वज्ञ सर्वदर्शी च रामो रमयता वर ॥ २३
स सोम स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा । वह्नि शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४
तस्य त्व ब्रूहि सौमित्रे प्रजापाल स राघव । अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टु नेच्छयाम्यहम् २५
आनृशंस्यान्महाभाग प्रविवेश महाद्युतिः । नृपालय प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्॥२६
श्रूयता मम विज्ञाप्य कौसल्यानन्दवर्धन । यन्मयोक्त महाबाहो तव शासनज विभो ॥
श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागत ॥ २७
लक्ष्मणस्य वच श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् । सम्प्रवेशय वै क्षिप्र कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति २८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठ एकादश सर्ग. ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा । श्वानमाहूय मतिमान्राघवाय न्यवेदयत् ॥ १
दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् । विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २
अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः । राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥३
राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता । राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत्४
नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता । यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥५
धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः । यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६
धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः । तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७
एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव । नहि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८
दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् । एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ ९
त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत । विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १०
धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः । अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥ ११
प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि । शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् १२
किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्धं मा चिरम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम्१३
धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् । धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ १४
इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव । भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथेऽवसत् ॥ १५
तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः । एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वाःस्थः संप्रेषितस्तदा ॥ १६
आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः । अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ १७
किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ । एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत् ॥ १८
त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज । किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९
क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः । क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोपकर्षति॥२०
तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति । क्रोधेन वै संहरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१
इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् । कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम्॥२२
मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् । श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते२३
न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतःपदा । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरनुष्ठितः॥२४
विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते । प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५
एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा । द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसंनिधौ ॥ २६
मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा । भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७
रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः । अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः
क्रोधे तु क्षुधयाविष्टस्तदा दत्तोऽस्य राघव । प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ॥
त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९
अथ रामेण संपृष्टाः सर्व एव सभासदः । किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै कोऽस्य पात्यताम्३०
सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता । भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥३१
धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा । एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ॥ ३२
अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः । ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३३

अथ ते मुनय सर्वे राममेवाब्रुवस्तदा । राजा शास्ता हि सर्वस्य त्व विशेषेण राघव ॥ ३४
त्रैलोक्यस्य भवाञ्छास्ता देवो विष्णु सनातन । एवमुक्ते तु तै सर्वै श्वा वै वचनमब्रवीत् ३५
यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देयो वरो मम । प्रतिज्ञात त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ३६
प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्य धराधर । कौलचरे महाराज कौलपत्य प्रदीयताम् ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचित । प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोऽर्चित ॥ ३८
अथ ते रामसचिवा स्मयमाना वचोऽब्रुवन् । वरोऽय दत्त एतस्य नाय शापो महाद्युते ॥ ३९
एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् । न यूय नीतितत्त्वज्ञा श्वा वै जानाति कारणम् ४०
अथ पृष्ठस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् । अह कुलपतिस्तत्र आस शिष्टान्नभोजन ॥ ४१
देवद्विजातिपूजाया दासीदासेषु राघव । सविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२
विनीत शीलसपन्न सर्वसत्त्वहिते रत । सोऽह प्राप्त इमा घोरामवस्थामधमा गतिम् ॥ ४३
एव क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा हिते रत । क्रुद्धो नृशस परुष अविद्वाश्चाप्यधार्मिक ॥ ४४
कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्य न कारयेत् ॥ ४५
यमिच्छेन्नरक नेतु सपुत्रपशुबान्धवम् । देवेष्वधिष्ठित कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ ४६
ब्रह्मस्व देवताद्रव्य स्त्रीणा बालधन च यत् । दत्त हरति यो भूय इष्टै सह विनश्यति ॥ ४७
ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवाना चैव राघव । सद्य पतति घोरे वै नरके वीचिसज्ञिते ॥ ४८
मनसापि हि देवस्व ब्रह्मस्व च हरेत्तु य । निरयान्निरय चैव पतत्येव नराधम ॥ ४९
तच्छ्रुत्वा वचन रामो विस्मयोत्फुल्ललोचन । श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्तत ॥ ५०
मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषित । वाराणस्या महाभाग प्राय चोपविवेश ह ॥ ५१

इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये प्रक्षिप्तपाठे द्वादश सर्ग ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते । नदीकीर्णे गिरिचरे कोकिलानेककूजिते ॥ १
सिहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते । गृध्रोलूकौ प्रहरतो बहुवर्षगणानपि ॥ २
अथोलूकस्य भवन गृध्र पापविनिश्चय । ममेदमिति कृत्वासौ कलह तेन चाकरोत् ॥ ३
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचन । त प्रपद्यावहे शीघ्र यस्यैतद्भवन भवेत् ॥ ४
इति कृत्वा मति तौ तु निश्चयार्थ सुनिश्चिताम् । गृध्रोलूकौ प्रपद्येता कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ५
राम प्रपद्य तौ शीघ्र कलिव्याकुलचेतसौ । तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६
अथ दृष्ट्वा नरेन्द्र त गृध्रो वचनमब्रवीत् । सुराणामसुराणा च प्रधानस्त्व मतो मम ॥ ७
बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि महाद्युते । परावरज्ञो भूताना कान्त्या चन्द्र इवापर ॥ ८
दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवाश्चैव गौरवे । सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९
क्षान्त्या धरण्या तुल्योसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपम । गुरुस्त्व सर्वसपन्न कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १०
अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारग । शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्य नरपुङ्गव ॥ ११
ममालय पूर्वकृत बाहुवीर्येण राघव । उलूको हरते राजस्तत्र त्व त्रातुमर्हसि ॥ १२
एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् । सोमाच्छतक्रतो सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ १३
जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुष । त्व तु धर्ममयो देवो नारायण इवापर ॥ १४

या च ते सौम्यता राजन्सम्यक् प्रणिहिता विभो ।
सम चरसि चान्विष्य तेन सोमाशको भवान् ॥ १५
क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापह । दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् १६
अधृष्य सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपम । अभीक्ष्ण तपसे लोकास्तेन भास्करसनिभ॰ ॥ १७
साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिक । वित्तेशस्येव पद्मा श्रीर्नित्य ते राजसत्तम ॥ १८
धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् । सम सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९
शत्रौ मित्रे च ते दृष्टि समता याति राघव । धर्मेण शासन नित्य व्यवहारे विधिक्रमात् २०
यस्य रुष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति । गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रम ॥ २१
यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम । आनृशस्यपरो राम जातिषु क्षमयान्वित ॥ २२
दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् । अचक्षुषोत्तम चक्षुरगते सगतिर्भवान् ॥ २३
अस्माकमपि नाथस्त्व श्रूयता मम धार्मिक । ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मा बाधते नृप ॥ २४
त्व हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गव । एतच्छ्रुत्वा तु वै राम सचिवानाह्वयत्स्वयम्॥२५
धृष्टिर्जयन्तो विजय सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धन । अशोको धर्मपालश्च सचिव सुमहाबल ॥ २६
एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च । नीतियुक्ता महात्मान सर्वशास्त्रविशारदा ॥ २७
प्रीतिमन्त कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदा । तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च २८
गृध्रोलूकविवाद तं पृच्छति स्म रघूत्तम । कति वर्षाणि वै गृध्र तवेद निलय कृतम् ॥ २९
एतन्मे कारण ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वत । एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघव स तम् ३०
इय वसुमती राम मनुष्यै॰ परितो यदा । उत्थितैरावृता सर्वा तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३१
उलूकश्चाब्रवीद्राम पादपैरुपशोभिता । यदेय पृथिवी राजस्तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३२
एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥ ३३
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्य यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४
ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णी ध्यायन्त आसते । यथाप्राप्त न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिन ॥
जानन्न वाऽब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा । सहस्र वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥
तेषा सवत्सरे पूर्णे पाश एक प्रमुच्यते ॥ ३६
तस्मात्सत्येन वक्तव्य जानता सत्यमञ्जसा । एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवस्तदा ॥ ३७
उलूक॰ शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते । त्व प्रमाण महाराज राजा हि परमा गति॰ ॥ ३८
राजमूला॰ प्रजा सर्वा राजा धर्म॰ सनातन । शास्ता नृणा नृपो येषा ते न गच्छन्ति दुर्गतिम्
वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमा । सचिवाना वच श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥४०
श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् । द्यौ सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ ४१
सलिलार्णवसंपूर्ण त्रैलोक्य सचराचरम् । एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापर ॥ ४२
पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् । तन्निगृह्य महातेजा॰ प्रविश्य सलिलार्णव४३
सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून्वर्षगणानपि । विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठर तत ॥ ४४
रुद्धस्रोत तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् । नाभ्या विष्णो समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥
स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभु॰। सिसृक्षु पृथिवी वायु पर्वतान्समहीरुहान्४६

तदन्तरे प्रजा॰ सर्वा समनुष्यसरीसृपा॰। जरायुजोण्डजा सर्वा ससर्ज स महातपा॰ ॥४७
तत श्रोत्रमलोत्पन्न कैटभो मधुना सह। दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ॥ ४८
दृष्ट्वा प्रजापति तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतु । वेगेन महता तत्र स्वयभुवमधावताम् ॥ ४९
दृष्ट्वा स्वयभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा। तेन शब्देन सप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ ५०
अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ। मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्तत ॥ ५१
भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा। शुद्धा वै मेदिनी ता तु वृक्षै सर्वामपूरयत् ५२
ओषध्य सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधा । मेदोगन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ५३
तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मति । तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम्॥५४
पीडा करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम्। अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबोधिनी५५
मा वधी राम गृध्र त पूर्वदग्ध तपोबलात्। काले गौतमदग्धोऽय प्रजानाथो धनेश्वर ॥५६
ब्रह्मदत्तस्तु नाम्नैष शूर सत्यव्रत शुचिः। गृहमस्यागतो विप्रो भोजन प्रति गौतम ॥५७
साग्र वर्षशत चैव भोक्तव्य नृपसत्तम। ब्रह्मदत्त स वै तस्य पाद्यमर्घ्य स्वय नृप॰ ॥ ५८
हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युते । मासमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मन॰ ॥
अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोस्य दारुण ५९ गृध्रस्त्व भव वै राजन्निति शप्त्वाथ सोब्रवीत्
उत्पत्स्यति कुले राज्ञा रामो नाम महायशा। इक्ष्वाकूणा महाभागो राजा राजीवलोचन ६१
तेन स्पृष्टो विपापस्त्व भविता नरपुङ्गव । स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्र पृथिवीपति ॥ ६२
गृध्रत्व त्यक्तवान्राजा दिव्यगन्धानुलेपन । पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेद च राघवम् ॥ ६३
साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादह विभो। विमुक्तो नरकाद्घोराच्छापस्यान्त कृतस्त्वया॥६४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तपाठे त्रयोदश सर्ग ॥ १३ ॥

षष्टितमः सर्गः।

तयो सवदतोरेव रामलक्ष्मणयोस्तदा। वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा॥ १
तत प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रिय । अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शन पौरकार्यवित् ॥ २
तत सुमन्त्रस्त्वागम्य राघव वाक्यमब्रवीत्। एते प्रतिहृता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसा॰॥३
भार्गवच्यवन चैव पुरस्कृत्य महर्षय । दर्शन ते महाराज चोदयन्ति कृतत्वरा॰ ॥
प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिन ॥ ४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राम प्रोवाच धर्मवित्। प्रवेश्यन्ता महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजा॰॥५
राज्ञस्त्वाज्ञा पुरस्कृत्य द्वा स्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलि॰। प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान्६
शत समधिक तत्र दीप्यमान स्वतेजसा। प्रविष्ट राजभवन तापसाना महात्मनाम् ॥ ७
ते द्विजा पूर्णकलशै सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतै॰। गृहीत्वा फलमूल च रामस्याभ्याहरन्बहु॥ ८
प्रतिगृह्य तु तत्सर्व राम प्रीतिपुरस्कृत । तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च॥ ९
उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन्। इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १०
रामस्य भाषित श्रुत्वा सर्व एव महर्षय । बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदु काञ्चनीषु ते ॥ ११
उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जय॰। प्रयत प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२
किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहित॰। आज्ञाप्योऽह महर्षीणा सर्वकामकर सुखम्॥१३

इद राज्य च सकल जीवित च हृदि स्थितम् । सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि व ॥ १४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् । ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५
ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महतावृता । उपपन्न नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यत ॥ १६
बहव• पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबला । कार्यस्य गौरव मत्वा प्रतिज्ञा नाभ्यरोचयन् १७
त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादिय कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ।
ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र सशयो महाभयात्त्रातुमृषीस्त्वमर्हसि ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे षष्टितम सर्ग ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् । कि कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु व.॥ १
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् । भयाना शृणु यन्मूल देशस्य च नरेश्वर ॥ २
पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेय सुमहाबल । लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुर ॥ ३
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठित । सुरैश्च परमोदारै प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥ ४
स मधुर्वीर्यसपन्नो धर्मे च सुसमाहित । बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याकरोत्तप ॥ ५
रुद्र प्रीतोऽऽभवत्तस्मै वर दातु ययौ च स । बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वर ॥ ६
शूल शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्य महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्य चैतदुवाच ह ॥ ७
त्वयायमतुलो धर्मो मत्प्रसादकर कृत । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर । तावच्छूल तवेद स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वर । त शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम्॥ १०
एव रुद्राद्वर लब्ध्वा भूय एव महासुर । प्रणिपत्य महादेव वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
भगवन्मम वशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सतत देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२
त ब्रुवाण मधु देवः सर्वभूतपति शिव । प्रत्युवाच महातेजा नैतदेव भविष्यति ॥ १३
मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । भवत पुत्रमेक तु शूलमेतद्गमिष्यते ॥ १४
यावत्करस्थ• शूलोऽय भविष्यति सुतस्य ते । अवध्य सर्वभूताना शूलहस्तो भविष्यति ॥ १५
एव मधुर्वर लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् । भवन सोऽसुरश्रेष्ठ कारयामास सुप्रभम् ॥ १६
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्य सा ह्यनलाया महाप्रभा १७
तस्या पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुण । बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत्॥
त पुत्र दुर्विनीत तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वित । मधु स शोकमापेदे न चैन किंचिदब्रवीत् ॥ १९
स विहाय त्विम लोक प्रविष्टो वरुणालयम् । शूल निवेश्य लवणे वर तस्मै न्यवेदयत् ॥ २०
स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । सतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान्॥ २१
एवप्रभावो लवण शूल चैव तथाविधम् । श्रुत्वा प्रमाण काकुत्स्थ त्व हि न परमा गति•॥
बहव पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभि पुरा । अभय याचिता वीर त्रातार न च विद्महे ॥ २३
ते वयं रावण श्रुत्वा हत सबलवाहनम् । त्रातारं विद्महे तात नान्य भुवि नराधिपम् ॥
तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४

---

१ लोलाया पुत्र । २ शूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थ ।

इति राम निवेदितं तु ते भयज कारणमुत्थितं च यत् ।
विनिवारयितु भवान्क्षम कुरु त काममहीनविक्रम ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तथोक्ते तानृषीन्राम' प्रत्युवाच कृताञ्जलि । किमाहार किमाचारो लवण' क्व च वर्तते ॥१
राघवस्य वच श्रुत्वा ऋषय' सर्वं एव ते । ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २
आहार सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसा । आचारो रौद्रता नित्य वासो मधुवने तथा ॥ ३
हत्वा बहुसहस्राणि सिहव्याघ्रमृगद्विपान् । मानुषाश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४
ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबल' । सहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तक ॥ ५
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् । घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम्॥६
प्रतिज्ञाय तथा तेषा मुनीनामुग्रतेजसाम् । स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दन ॥ ७
को हन्ता लवण वीर कस्याश स विधीयताम् । भरतस्य महाबाहो शत्रुघ्नस्य च धीमत ८
राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् । अहमेन वधिष्यामि ममाश स विधीयताम् ॥ ९
भरतस्य वच श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् । लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥१०
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्य प्रणिपत्य नराधिपम् । कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ॥ ११
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता । सताप हृदये कृत्वा आर्यस्यागमन प्रति॥१२
दु खानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव । शयानो दु खशय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत्पुरा ॥ १३
फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा । अनुभूयेदृश दु खमेष राघवनन्दन' ॥
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूय क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् । एव भवतु काकुत्स्थ क्रियता मम शासनम् ॥ १५
राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे । निवेशय महाबाहो भरत यद्यवेक्षसे ॥ १६
शूरस्त्व कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७
यो हि शत्रु समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुन क्षये । न विधत्ते नृप तत्र नरक स हि गच्छति॥ १८
स त्व हत्वा मधुसुत लवण पापनिश्चयम् । राज्य प्रशाधि धर्मेण वाक्य मे यद्यवेक्षसे ॥ १९
उत्तरं च न वक्तव्य शूर वाक्यान्तरे मम । बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र सशय ॥ २०
अभिषेक च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् । वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विषष्टितम सर्ग ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु रामेण परा व्रीडामुपागमत् । शत्रुघ्नो वीर्यसपन्नो मन्द मन्दमुवाच ह ॥ १
अधर्म विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर । कथ तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २
अवश्य करणीय च शासन पुरुषर्षभ । तव चैव महाभाग शासन दुरतिक्रमम् ॥ ३
त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् । नोत्तर हि मया वाच्य मध्यमे प्रतिजानति॥४

१ वेद्मीत्यर्थ । २ मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थ । घोर लवण हन्तास्मीति प्रतिजानति सति । हि अस्मात् । मया उत्तर ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्य वक्तु न योग्यम् ।

[1]व्याहृत दुर्वचो घोर हन्तास्मि लवण मृधे । तस्येय मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५
उत्तर हि न वक्तव्य ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः । अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६
सोह द्वि[2]तीय काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् । मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ७
[3]कामकारो ह्यह राजस्तवास्मि पुरुषर्षभ । अधर्म जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८
एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना । उवाच राम सहृष्टो भरत लक्ष्मण तथा ॥ ९
सभारानभिषेकस्य आनयध्व समाहिता । अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १०
पुरोहित च काकुत्स्थ नैगमानृत्विजस्तथा । मन्त्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्व ममाज्ञया ॥ ११
राज्ञ शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथा । अभिषेकसमारम्भ पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥
प्रविष्टा राजभवन राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२
तथाभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मन । सम्प्रहर्षकरः श्रीमान्राघवस्य पुरस्य च ॥ १३
अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसनिभः । अभिषिक्त पुरा स्कन्द सेन्द्रैरिव मरुद्गणै १४
अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा । पौरा प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुता ॥ १५
कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गल केकयी तथा । चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषित ॥१६
ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिन । हत लवणमाशसु. शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७
ततोऽभिषिक्त शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघव । उवाच मधुरा वाणी तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८
अय शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरजय । अनेन लवण सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९
सृष्ट शरोऽय काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ २०
स्वयम्भूरजितो देवो य नापश्यन्सुरासुराः । अदृश्यः सर्वभूताना तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २१
सृष्ट क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनो । मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयो ॥
स्रष्टुकामेन लोकाश्त्रीस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२
तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभ तु मधु तथा । अनेन शरमुख्येन ततो लोकाश्चकार स ॥ २३
नाय मया शर पूर्वं रावणस्य वधार्थिनाः। मुक्त शत्रुघ्न भूताना महास्त्रासो भवेदिति ॥ २४
यच्च तस्य महच्छूल त्र्यम्बकेण महात्मना । दत्त शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५
स त निक्षिप्य भवने पूज्यमान पुन पुन । दिश सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥२६
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन्कश्चिदेन समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा त भस्म रक्ष करोति हि२७
स त्व पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्ट पुर पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुध ॥ २८
अप्रविष्ट च भवन युद्धाय पुरुषर्षभ । आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९

---

१ तथाप्यह मृधे युद्धे लवण ह॰तास्मीति दुर्वचो व्याहृत तस्यास्य मे दुरुक्तस्येय दुगति दुष्टकायस्य प्राप्ति । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् । २ सोहमित्यादि । भरतोक्ते प्रथम कृतोत्तरवचन सोह हे काकुत्स्थ, तव ज्येष्ठस्योत्तर द्वितीय न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह—मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषत्यह गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्ड पतित । त्वया अभिषेक प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भाव । ३ फलितमाह—कामकार इति । अह तव कामकारोस्मि अभीष्टनियोगकर्तास्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्म ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्त । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्म अधर्मबुद्धि जहि परिहर ।

अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्य॰ स भविष्यति । यदि त्वेव कृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यात शूलस्य च विपर्यय । श्रीमत शितिकण्ठस्य कृत्य हि दुरतिक्रमम् ॥३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिषष्टितम सर्ग ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थ प्रशस्य च पुन पुन । पुनरेवापर वाक्यमुवाच रघुनन्दन ॥ १
इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ । रथाना द्वे सहस्रे च गजाना शतमुत्तमम् ॥ २
अन्तरापणवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिता । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थ तथैव नटनर्तका ॥ ३
हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुत पुरुषर्षभ । आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहन ॥ ४
बल च सुभृत वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् । सभाषासप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५
न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवा । सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥६
ततो हृष्टजनाकीर्णा प्रस्थाप्य महती चमूम् । एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्व मधुनो वनम् ॥७
यथा त्वा न प्रजानाति गच्छन्त युद्धकाङ्क्षिणम् । लवणस्तु मधो पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ८
न तस्य मृत्युरन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ । दर्शन योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९
स ग्रीष्म अपयाते तु वर्षारात्र उपागते । हन्यास्त्व लवण सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मते ॥
महर्षीस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिका । यथा ग्रीष्मावशेषण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११
तत्र स्थाप्य बल सर्व नदीतीरे समाहितः । अग्रतो धनुषा सार्ध गच्छ त्व लघुविक्रम ॥१२
एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् । सेनामुख्यान्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३
एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ । स्थातव्य चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित्
तथा तास्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी चाभ्यवादयत्
राम प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाभिप्रणम्य च । रामेण चाभ्यनुज्ञात॰ शत्रुघ्न शत्रुतापन ॥ १६
लक्ष्मण भरत चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलि । पुरोहित वसिष्ठ च शत्रुघ्न प्रयतात्मवान् ॥
प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७

प्रस्थाप्य सेनामथ सोऽग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसकुलाम् ।
उवास मास तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवशवर्धन ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुष्षष्टितम सर्ग ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

प्रस्थाप्य तु बल सर्व मासमात्रोषित॰ पथि । एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १
द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दन । वाल्मीकेराश्रम पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २
सोऽभिवाद्य महात्मान वाल्मीकि मुनिसत्तमम् । कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह॥३
भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरो कृत्यादिहागत । श्व प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिश४
शत्रुघ्नस्य वच श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गव । प्रत्युवाच महात्मान स्वागत ते महायश ॥ ५
स्वमाश्रममिद सौम्य राघवाणा कुलस्य हि । आसन पाद्यमर्घ्य च निर्विशङ्क प्रतीच्छ मे॥६
प्रतिगृह्य तदा पूजा फलमूल च भोजनम् । भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्ति च परमा गत॰ ॥७
स भुक्त्वा फलमूल च महर्षि तमुवाच ह । पूर्वा यज्ञविभूतीय कस्याश्रमसमीपत ॥ ८
तत्तस्य भाषित श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् । शत्रुघ्न शृणु यस्येद बभूवायतन पुरा ॥ ९

युष्माक पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपते । पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १०
स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे । चञ्चूर्यमाण ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११
शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रश । भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतु ॥ १२
स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृग च वन कृतम् । क्रोधेन महताऽविष्टो जघानैकं महषुणा ॥ १३
विनिपात्य तमेक तु सौदास पुरुषर्षभ । विज्वरो विगतामर्षो हत रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४
निरीक्षमाण त दृष्ट्वा सहाय तस्य रक्षस । सन्तापमकरोद्घोर सौदास चेदमब्रवीत् ॥ १५
यस्मादनपराध त्वं सहाय मम जघ्निवान् । तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम्॥१६
एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत । कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७
राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपत । अश्वमेध महायज्ञ त वसिष्ठोऽभ्यपालयत्॥ १८
तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुत । समृद्ध परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९
अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षस ॥ २०
अस्य यज्ञस्य जातोऽन्तो सामिष भोजन मम । दीयतामिह शीघ्र वै नात्र कार्या विचारणा॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृत वाक्य रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । भक्ष्यसस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपति ॥ २२
हविष्य सामिष स्वादु यथा भवति भोजनम् । तथा कुरुष्व शीघ्र वै परितुष्येद्यथा गुरु २३
शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य सूद सम्भ्रान्तमानस । स राक्षस. पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४
स मानुषमथो मांस पार्थिवाय न्यवेदयत् । इद स्वादु हविष्य च सामिष चान्नमाहृतम्॥२५
स भोजन वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नरव्याघ्र सामिष रक्षसाहृतम् ॥ २६
ज्ञात्वा तदामिष विप्रो मानुष भाजन गतम् । क्रोधेन महताविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७
यस्मात्त्व भोजन राजन्ममैतद्दातुमिच्छसि । तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न सशय ॥ २८
तत. क्रुद्धस्तु सौदासस्तोय जग्राह पाणिना । वसिष्ठ शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९
राजन्प्रभुर्यतोऽस्माक वसिष्ठो भगवानृषि. । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्व देवतुल्य पुरोधसम्॥ ३०
तत' क्रोधमय तोय तेजोबलसमन्वितम् । व्यसर्जयत धर्मात्मा तत पादौ सिषेच च ॥ ३१
तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषता गतौ । तदाप्रभृति राजासौ सौदास सुमहायशा ॥
कल्माषपाद सवृत्त ख्यातश्चैव तथा नृप. ॥ ३२
स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहु । पुनर्वसिष्ठ प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसाधिकृत च तत् । पुन प्रोवाच राजान वसिष्ठ पुरुषर्षभम् ॥३४
मया रोषपरीतेन यदिद व्याहृतं वच । नैतच्छक्य वृथा कर्तु प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५
कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीत न स्मरिष्यसि॥
एवं स राजा त शापमुपभुज्यारिसूदन । प्रतिलेभे पुना राज्य प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७
तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतन शुभम् । आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मा पृच्छसि राघव ३८
तस्य ता पार्थिवेन्द्रस्य कथा श्रुत्वा सुदारुणाम् । विवेश पर्णशालाया महर्षिमभिवाद्य च ३९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् । तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारका. । वाल्मीके. प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसव शुभम् २

भगवन्रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् । ततो रक्षा महातेज कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३
तेषा तद्वचन श्रुत्वा महर्षि समुपागमत् । बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४
जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ । भूतघ्नी चाकरोत्ताभ्या रक्षा रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५
कुशमुष्टिमुपादाय लव चैव तु स द्विज । वाल्मीकि प्रददौ ताभ्या रक्षा भूतविनाशिनीम् ६
यस्तयो पूर्वजो जात स कुशैर्मन्त्रसत्कृतै । निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७
यश्चापरो भवेत्ताभ्या लवेन स समाहित । निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामत ॥ ८
एव कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ । मत्कृताभ्या च नामभ्या ख्यातियुक्तौ भविष्यत
ता रक्षा जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिता । अकुर्वश्च ततो रक्षा तयोर्विगतकल्मषा ॥ १०
तथा ता क्रियमाणा च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च । सकीर्तन च रामस्य सीताया प्रसवौ शुभौ ॥
अर्धरात्रे तु शत्रुघ्न शुश्राव सुमहत्प्रियम् । पर्णशाला ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२
तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मन । व्यतीता वार्षिकी रात्रि श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३
प्रभाते सुमहावीर्य कृत्वा पौर्वाह्णिकी क्रियाम् । मुनि प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुख पुन ॥
स गत्वा यमुनातीर सप्तरात्रोषित पथि । ऋषीणा पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५
स तत्र मुनिभि सार्ध भार्गवप्रमुखैर्नृप । कथाभिरभिरूपाभिर्वास चक्रे महायशा ॥ १६

स काञ्चनाद्यैर्मुनिभि समेतो रघुप्रवीरो रजनी तदानीम् ।
कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनु ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्षष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

अथ रात्र्या प्रवृत्ताया शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् । पप्रच्छ च्यवन विप्र लवणस्य यथाबलम् ॥ १
शूलस्य च बल ब्रह्मन्के च पूर्व विनाशिता । अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागता ॥ २
तस्य तद्वचन श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मन । प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३
असख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन । इक्ष्वाकुवशप्रभवे यद्वृत्त तच्छृणुष्व मे ॥ ४
अयोध्याया पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । माधातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५
स कृत्वा पृथिवी कृत्स्ना शासने पृथिवीपति । सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृप ॥ ६
इन्द्रस्य च भय तीव्र सुराणा च महात्मनाम् । माधातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७
अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्थेन च पार्थिव । वन्द्यमान सुरगणै प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८
तस्य पापमभिप्राय विदित्वा पाकशासन । सान्त्वपूर्वमिद वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९
राजा त्व मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ । अकृत्वा पृथिवी वश्या देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १०
यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्य कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहन ॥ ११
इन्द्रमेव ब्रुवाण त माधाता वाक्यमब्रवीत् । क्व मे शक्र प्रतिहत शासन पृथिवीतले ॥ १२
तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षस । मधुपुत्रो मधुवने न तेऽऽज्ञा[3] कुरुतेऽनघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा विप्रिय घोर सहस्राक्षेण भाषितम् । व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तु न शशाक ह १४

१ कुशमुष्टिं लव चैवोपादाय । लूनकुशानामग्रभाग कुशमुष्टिरित्युच्यते । तेषामधोभागो लव इति । २ माधातरि । ३ ते आज्ञामिति च्छेद । सन्धिरार्ष ।

आमन्त्र्य तु सहस्राक्ष ह्रिया किंचिदवाङ्मुख । पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोक नरेश्वर॰ ॥ १५
स कृत्वा हृदयेऽमर्ष सभृत्यबलवाहन । आजगाम मधो पुत्र वशे कर्तुमरिन्दम ॥ १६
स काङ्क्षमाणो लवण युद्धाय पुरुषर्षभ॰ । दूत सम्प्रेषयामास सकाश लवणस्य हि ॥ १७
स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुन सुतम् । वदन्तमेव त दूत भक्षयामास राक्षस ॥ १८
चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वित । अर्दयामास तद्रक्ष शरवृष्ट्या समन्तत॰ ॥ १९
तत प्रहस्य तद्रक्ष शूल जग्राह पाणिना । वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २०
तच्छूल दीप्यमान तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृप भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१
एव स राजा सुमहान्हत सबलवाहन । शूलस्य तु बल सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२
श्व॰ प्रभाते तु लवण वधिष्यसि न सशय । अगृहीतायुध क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३
लोकाना स्वस्ति चैव स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४
एतत्ते सर्वमाख्यात लवणस्य दुरात्मन । शूलस्य च बल घोरमप्रमेय नरर्षभ ॥
विनाशश्चैव माधातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५

त्व श्व प्रभाते लवण महात्मन्वधिष्यसे नात्र तु सशयो मे ।
शूल विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तषष्टितम सर्ग ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कथा कथयता तेषा जय चाकाङ्क्षता शुभम् । व्यतीता रजनी शीघ्र शत्रुघ्नस्य महात्मन ॥ १
तत॰ प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षस॰ । निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २
एतस्मिन्नन्तरे वीर शत्रुघ्नो यमुना नदीम् । तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षस । आगच्छद्बहुसाहस्र प्राणिना भारमुद्वहन् ॥ ४
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थित द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्ष किमनेन करिष्यसि ॥ ५
ईदृशाना सहस्राणि सायुधाना नराधम । भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६
आहारश्चास्य सपूर्णो ममाय पुरुषाधम । स्वय प्रविष्टोऽद्य मुख कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७
तस्यैव भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहु । शत्रुघ्नो वीर्यसपन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ ८
तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मन । तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९
उवाच च सुसक्रुद्ध॰ शत्रुघ्नस्त निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्ध त्वया सह॥१०
पुत्रो दशरथस्याह भ्राता रामस्य धीमत॰ । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागत ॥ ११
तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् । शत्रुस्त्वं सर्वजीवाना न मे जीवन्गमिष्यसि१२
तस्मिस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षस प्रहसन्निव । प्रत्युवाच नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते ॥ १३
मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिप । हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतो॰ पुरुषाधम ॥ १४
तच्च सर्व मया क्षान्त रावणस्य कुलक्षयम् । अवज्ञा पुरत॰ कृत्वा मया यूय विशेषत॰ ॥ १५
निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृण यथा । भूताश्चैव भविष्याश्च यूय च पुरुषाधमा ॥ १६
तस्य ते युद्धकामस्य युद्ध दास्यामि दुर्मते । तिष्ठ त्व च मुहूर्त तु यावदायुधमानये ॥
ईप्सित यादृश तुभ्य सज्जये यावदायुधम् ॥ १७

तमुवाचाथ शत्रुघ्न॰ क्व मे जीवन्गमिष्यसि । शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना १८
यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसर शत्रवे ददौ । स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९
तस्मात्सुदृष्ट कुरु जीवलोक शरै शितैस्त्वा विविधैर्नयामि ।
यमस्य गेहाभिमुख हि पाप रिपु त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा भाषित तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मन । क्रोधमाहारयत्तीव्र तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १
पाणौ पाणि विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाय्य च । लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २
तमाह्वयन्त सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् । शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इद वचनमब्रवीत् ॥ ३
न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथान्ये निर्जितास्त्वया । तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्व यमसादनम् ॥४
ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वा निहत रणे । पश्यन्तु विप्रा विद्वासस्त्रिदशा इव रावणम्॥५
त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर । पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६
अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्त शरो वज्रनिभानन । प्रवेक्ष्यते ते हृदय पद्ममशुरिवार्कज ॥ ७
एवमुक्तो महावृक्ष लवण॰ क्रोधमूर्च्छित॰ । शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च त शतधाऽच्छिनत् ॥ ८
तदृष्ट्वा विफल कर्म राक्षस पुनरेव तु । पादपान्सुबहून्गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९
शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् । त्रिभिश्चतुर्भिरेकैक चिच्छेद नतपर्वभि ॥ १०
ततो बाणमय वर्ष व्यसृजद्राक्षसोरसि । शत्रुघ्नो वीर्यसपन्नो विव्यथे न स राक्षस॰ ॥ ११
तत॰ प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् । शिरस्यभ्यहनच्छूर स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२
तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् । ऋषीणा देवसघाना गन्धर्वाप्सरसा तथा ॥ १३
तमवज्ञाय तु हत शत्रुघ्न भुवि पातितम् । रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४
नापि शूल प्रजग्राह त दृष्ट्वा भुवि पातितम् । ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत्१५
मुहूर्ताल्लब्धसज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुध । शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभि सप्रपूजित ॥ १६
ततो दिव्यममोघ त जग्राह शरमुत्तमम् । ज्वलन्त तेजसा घोर पूरयन्त दिशो दश ॥ १७
वज्रानन वज्रवेग मेरुमन्दरसनिभम् । नत पर्वसु सर्वेषु सयुगेष्वपराजितम् ॥ १८
असृक्चन्दनदिग्धाङ्ग चारुपत्र पतत्रिणम् । दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणा च दारणम् ॥ १९
त दीप्तमिव कालाग्नि युगान्ते समुपस्थिते । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २०
सदेवासुरगन्धर्व मुनिभि साप्सरोगणम् । जगद्धि सर्वमस्वस्थ पितामहमुपस्थितम् ॥ २१
ऊचुश्च देवा देवेश वरद प्रपितामहम् । कच्चिल्लोकक्षयो देव सप्राप्तो वा युगक्षय॰ ॥ २२
नेदृश दृष्टपूर्व च न श्रुत प्रपितामह । देवाना भयसमोहो लोकाना सक्षय प्रति ॥ २३
तेषा तद्वचन श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः । भयकारणमाचष्ट लोकानामभयकर ॥
उवाच मधुरा वाणी शृणुध्व सर्वदेवता॰ ॥ २४
वधाय लवणस्याजौ शर शत्रुघ्नधारित॰ । तेजसा तस्य समूढा सर्वे स्म सुरसत्तमा ॥ २५
एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तु॰ सनातन । शरस्तेजोमयो वत्स तेन वो भयमागतम् ॥ २६
एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशरः । सृष्टो महात्मना येन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः ॥ २७

ततः स साममरपुरोपमा पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसवृताम्।
नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मति रघुकुलवशवर्धनः॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्ततितम सर्ग ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः।

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम्। अयोध्या चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः॥ १
ततो मन्त्रिपुरोगाश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च। जगाम हयमुख्यैश्च रथाना च शतेन स ॥ २
स गत्वा गणितान्वासान्त्सप्ताष्टौ रघुनन्दन । वाल्मीक्याश्रममागत्य वास चक्रे महायशा ३
सोऽभिवाद्य तत पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभ । पाद्यमर्घ्य तथातिथ्य जग्राह मुनिहस्ततः॥ ४
बहुरूपा सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रश । कथयामास स मुनि शत्रुघ्नाय महात्मने॥ ५
उवाच च मुनिर्वाक्य लवणस्य वधाश्रितम्। सुदुष्कर कृत कर्म लवण निघ्नता त्वया॥ ६
बहव पार्थिवा सौम्य हता सबलवाहना । लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः॥ ७
स त्वया निहत पापो लीलया पुरुषर्षभ। जगतश्च भय तत्र प्रशान्त तव तेजसा॥ ८
रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृत । इद तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः॥ ९
प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवाना लवणे हते। भूताना चैव सर्वेषा जगतश्च प्रिय कृतम्॥१०
तच्च युद्ध मया दृष्ट यथावत्पुरुषर्षभ। सभाया वासवस्याथ उपविष्टेन राघव॥ ११
ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते। उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गति ॥ १२
इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनि । आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगा ॥१३
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम्। शुश्राव रामचरित तस्मिन्काले यथाक्रमम्॥ १४
तन्त्रीलयसमायुक्त त्रिस्थानकरणान्वितम्। सस्कृत लक्षणोपेत समतालसमन्वितम्॥
शुश्राव रामचरित तस्मिन्काले पुरा कृतम्॥ १५
तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वश । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसज्ञो बाष्पलोचनः॥ १६
स मुहूर्तमिवासज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहु । तस्मिन्गीते यथावृत्त वर्तमानमिवाशृणोत्॥ १७
पदानुगाश्च ये राज्ञस्ता श्रुत्वा गीतिसपदम्। अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन्१८
परस्पर च ये तत्र सैनिका सबभाषिरे। किमिद क्व च वर्ताम किमेतत्स्वप्नदर्शनम्॥ १९
अर्थो यो न पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुन । शृणुमः किमिद स्वप्नो गीतबन्ध श्रितो भवेत्२०
विस्मय ते पर गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन्। साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम्॥ २१
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान्। सैनिकानक्षमोऽस्माक परिप्रष्टुमिहेदृशः॥ २२
आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुने । न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टु त महामुनिम्॥ २३
एव तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकान्रघुनन्दन । अभिवाद्य महर्षि त स्व निवेश ययौ तदा॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकसप्ततितम सर्गः॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः।

तं शयान नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा। चिन्तयन्तमनेकार्थ रामगीतमनुत्तमम्॥ १
तस्य शब्द सुमधुर तन्त्रीलयसमन्वितम्। श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मन ॥ २
तस्या निशाया व्युष्टाया कृत्वा पौर्वाह्णिक क्रमम्। उवाच प्राञ्जलिर्वाक्य शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम्३

भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघव रघुनन्दनम् । त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभि' सशितव्रतै ॥ ४
इत्येवंवादिन तं तु शत्रुघ्न शत्रुतापनम् । वाल्मीकि सपरिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५
सोऽभिवाद्य मुनिश्रेष्ठ रथमारुह्य सुप्रभम् । अयोध्यामगमत्तूर्ण राघवोत्सुकदर्शन' ॥ ६
स प्रविष्ट पुरीं रम्या श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दन । प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युति' ॥ ७
स राम मन्त्रिमध्यस्थ पूर्णचन्द्रनिभाननम् । पश्यन्नमरमध्यस्थ सहस्रनयन यथा ॥ ८
अभिवाद्य महात्मान ज्वलन्तमिव तेजसा । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्य राम सत्यपराक्रमम् ॥ ९
यथाज्ञप्त महाराज सर्व तत्कृतवानहम् । हत स लवण पाप पुरी चास्य निवेशिता ॥ १०
द्वादशैते गता वर्षास्त्वा विना रघुनन्दन । नोत्सहेयमह वस्तु त्वया विरहितो नृप ॥ ११
स मे प्रसाद काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम । मातृहीनो यथा वत्सो न चिर प्रवसाम्यहम् १२
एव ब्रुवाण शत्रुघ्न परिष्वज्येदमब्रवीत् । मा विषाद कृथा शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३
नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव । प्रजा न परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४
काले काले च मा वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् । आगच्छ त्व नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुर तव १५
ममापि त्व सुदयित प्राणैरपि न सशय । अवश्य करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६
तस्मात्त्व वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस । ऊर्ध्व गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहन ॥ १७
रामस्यैतद्वच श्रुत्वा धर्मयुक्त मनोगतम् । शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८
सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९
आमन्त्र्य तु महात्मान राम सत्यपराक्रमम् । भरत लक्ष्मण चैव महारथमुपारुहत् ॥ २०
दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना । भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुर तत ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्न भ्रातृभ्या सह राघव । प्रमुमोद सुखी राज्य धर्मेण परिपालयन् ॥ १
तत' कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विज । मृत बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २
रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदु'खसमन्वित । असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
किंनु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् । यदह पुत्रमेकं त्वा पश्यामि निधन गतम् ॥ ४
अप्राप्तयौवनं बाल पञ्चवर्षसहस्रकम् । अकाले कालमापन्न मम दु खाय पुत्रक ॥ ५
अल्पैरहोभिर्निधन गमिष्यामि न सशय. । अह च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६
न स्मराम्यनृतं ह्युक्त न च हिसा स्मराम्यहम् । सर्वेषा प्राणिना पाप कृत नैव स्मराम्यहम् ७
केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मज । अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८
नेदृश दृष्टपूर्व मे श्रुत वा घोरदर्शनम् । मृत्युरप्राप्तकालाना रामस्य विषये यथा ॥ ९
रामस्य दुष्कृत किंचिन्महदस्ति न सशय । यथा हि विषयस्थाना बालाना मृत्युरागत ॥ १०
न ह्यन्यविषयस्थाना बालाना मृत्युतो भयम् । त्वं राजञ्जीवयस्वैन बाल मृत्युवश गत ॥ ११
राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् । ब्रह्महत्या ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२
भ्रातृभि सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि । उषिताः स्म सुख राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल १३
इद तु पतित ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिता । कालस्य वशमापन्ना. स्वल्प हि न हि न. सुखम् १४

सप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणा महात्मनाम् । राम नाथमिहासाद्य बालान्तकरण ध्रुवम् ॥१५
राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिता । असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जन ॥ १६
यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च । कुर्वते न च रक्षास्ति तदा कालकृत भयम् ॥ १७
सुव्यक्त राजदोषो हि भविष्यति न सशय । पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८
एव बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहु । राजान दु खसतप्त सुत तमुपगूहते ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितम सर्ग ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तथा तु करुण तस्य द्विजस्य परिदेवनम् । शुश्राव राघव सर्व दु खशोकसमन्वितम् ॥ १
स दु खेन च सतप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् । वसिष्ठ वामदेव च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २
ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिता । राजान देवसकाश वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यप । कात्यायनोऽथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥
एते द्विजर्षभा सर्वे आसनेषूपवेशिता ॥ ४
महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलि । मन्त्रिणो नैगमाश्चैव यथार्हमनुकूलत ॥ ५
तेषा समुपविष्टाना सर्वेषा दीप्ततेजसाम् । राघव सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारद । प्रत्युवाच शुभ वाक्यमृषीणा संनिधौ नृपम् ॥ ७
शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य सक्षय । श्रुत्वा कर्तव्यता राजन्कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८
पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विन । अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथचन ॥ ९
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते । अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिन ॥ १०
ततस्त्रेतायुग नाम मानवाना वपुष्मताम् । क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसान्विता ॥ ११
वीर्येण तपसा चैव तेऽधिका पूर्वजन्मनि । मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२
ब्रह्मक्षत्र च तत्सर्व यत्पूर्वमपर च यत् । युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३
अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिक तत । स्थापन चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य समतम् ॥ १४
तस्मिन्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते[1] । अधर्म पादमेक तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५
अधर्मेण हि सयुक्तस्तेजो मन्द भविष्यति ॥ १६
आमिष यच्च पूर्वेषा राजस च मल भृशम् । अनृत नाम तद्भूत पादेन पृथिवीतले ॥ १७
अनृत पातयित्वा तु पादमेकमधर्मत । तत प्रादुष्कृत पूर्वमायुष परिनिष्ठितम् ॥ १८
पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले । शुभान्येवाचरल्लोक सत्यधर्मपरायण ॥ १९
त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणा क्षत्रियाश्च ये । तपोऽतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जना ॥ २०
स धर्म परमस्तेषा वैश्यशूद्र समागमत् । पूजा च सर्ववर्णाना शूद्राश्चक्रुर्विशेषत ॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह । तत पूर्वे भृश ह्रासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२
ततः पादमधर्म स द्वितीयमवतारयत् । ततो द्वापरसज्ञास्य युगस्य समजायत ॥ २३
तस्मिन्द्वापरसज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये । अधर्मश्चानृत चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४
तस्मिन्द्वापरसख्याते तपो वैश्यान्समाविशत् । त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् २५

---

१ अधर्मावरणरहिते ।

त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठित' । न शूद्रो लभते धर्म युगतस्तु नरर्षभ ॥
हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तप ॥ २६
भविष्यच्छूद्रयोन्या वै तपश्चर्या कलौ युगे । अधर्म परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मन ॥ २७
स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपा । अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २८
यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु । करोति चाश्रीमूल तत्पुरे वा दुर्मतिर्नर ॥
क्षिप्र च नरक याति स च राजा न सशय ॥ २९
अधीतस्य च तप्तस्य कर्मण सुकृतस्य च । षष्ठ भजति भाग तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
षड्भागस्य न भोक्तासौ रक्षते न प्रजा कथम् ॥ ३१
स त्व पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषय स्वकम् । दुष्कृत यत्र पश्येथास्तत्र यत्न समाचर ॥ ३२
एव चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणा चायुर्विवर्धनम् । भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

नारदस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वाऽमृतमय तदा । प्रहर्षमतुल लेभे लक्ष्मण चेदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठ समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य तु शरीर तत्तैलद्रोण्या निधापय ॥ २
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभि । यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३
यथा शरीरो बालस्य गुप्त॰ सन्क्लिष्टकर्मण । विपत्ति परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४
एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मण शुभलक्षणम् । मनसा पुष्पक दध्यावागच्छेति महायशा ॥ ५
इङ्गित स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषित । आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६
सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप । वश्यस्तव महाबाहो किंकर समुपस्थित ॥ ७
भाषित रुचिर श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिप । अभिवाद्य महर्षींस्तान्विमान सोऽध्यरोहत ॥ ८
धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्ग च रुचिरप्रभम् । निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९
प्रायात्प्रतीचीं हरित विचिन्वश्च ततस्तत॰ । उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिश हिमवता वृताम् ॥ १०
अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् । पूर्वामपि दिश सर्वामथापश्यन्नराधिप ॥ ११
प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् । पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिप ॥ १२
दक्षिणा दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दन । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सर ॥ १३
तस्मिन्सरसि तप्यन्त तापस सुमहत्तप । ददर्श राघव श्रीमॉल्लम्बमानमधोमुखम् ॥ १४
राघवस्तमुपागम्य तप्यन्त तप उत्तमम् । उवाच स तदा वाक्य धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५
कस्या योन्या तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम । कौतूहलात्त्वा पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥ १६
कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्य स्वर्गलाभ॰ परोऽथ वा । वराश्रयो यदर्थं त्व तपस्यसि सुदुष्करम् ॥
यमाश्रित्य तपस्तप्त श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७
ब्राह्मणो वासि भद्र ते क्षत्रियो वासि दुर्जय' । वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥
इत्येवमुक्त॰ स नराधिपेन ह्यवाक्शिरा दाशरथाय तस्मै ।
उवाच जाति नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तप प्रयत्न॰ ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाडे पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः । ०

तस्य तद्वचन श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मण । अवाक्शिरास्तथा भूत्वा वक्यमेतदुवाच ह ॥ १
शूद्रयोन्या प्रसूतोऽस्मि शम्बुको नाम नामत । देवत्व प्रार्थये राम सशरीरो महायश ॥ २
न मिथ्याह वदे राम देवलोकजिगीषया । शूद्र मा विद्धि काकुत्स्थ तप उग्र समास्थितम्॥३
भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्ग सुरुचिरप्रभम् । निष्कृष्य कोशाद्विमल शिरश्चिच्छेद राघव ॥ ४
तस्मिञ्शूद्रे हते देवा सेन्द्रा साग्निपुरोगमा । साधु साध्विति काकुत्स्थ प्रशशसुर्मुहुर्मुहु ॥५
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्याना सुसुगन्धिनाम् । पुष्पाणा वायुमुक्ताना सर्वत प्रपपात ह ॥ ६
सुप्रीताश्चाब्रुवन्राम देवा सत्यपराक्रमम् । सुरकार्यमिद सौम्य सुकृत ते महामते ॥ ७
गृहाण च वर सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम । स्वर्गभाङ् हि शूद्रोऽय त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८
देवाना भाषित श्रुत्वा राघव सुसमाहित । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्य सहस्राक्ष पुरन्दरम् ॥ ९
यदि देवा प्रसन्ना मे द्विजपुत्र स जीवतु । दिशन्तु परमेतन्मे ईप्सित परम मम ॥ १०
ममापचाराद्बालोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रक । अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११
त जीवयत भद्र वो नानृत कर्तुमर्हथ । द्विजस्य सश्रुतोऽर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम्॥१२
राघवस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वा विबुधसत्तमा । प्रत्यूचू राघव प्रीता देवा प्रीतिसमन्वितम्॥१३
निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालक । जीवित प्राप्तवान्भूय समेतश्चापि बन्धुभि १४
यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽय विनिपातित· । तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत॥१५
स्वस्ति प्राप्नुहि भद्र ते साधु याम नरर्षभ । अगस्त्यस्याश्रमपद द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६
तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षे सुमहाद्युते । द्वादश हि गत वर्ष जलशय्या समासत ॥१७
काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनि समभिनन्दितुम् । त्व चाप्यागच्छ भद्र ते द्रष्टु तमृषिसत्तमम्१८
स तथेति प्रतिज्ञाय देवाना रघुनन्दन । आरुरोह विमान त पुष्पक हेमभूषितम् ॥ १९
ततो देवा प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरै । रामोऽप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २०
दृष्ट्वा तु देवान्सप्राप्तानगस्त्यस्तपसानिधि· । अर्चयामास धर्मात्मा सर्वास्तानविशेषत ॥ २१
प्रतिगृह्य तत पूजा सपूज्य च महामुनिम् । जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठ सहानुगै ॥२२
गतेषु तेषु काकुत्स्थ पुष्पकादवरुह्य च । ततोऽभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३
सोऽभिवाद्य महात्मान ज्वलन्तमिव तेजसा । आतिथ्य परम प्राप्य निषसाद नराधिप· ॥२४
तमुवाच महातेजा कुम्भयोनिर्महातपा । स्वागत ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ २५
त्व मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमै । अतिथि पूजनीयश्च मम नित्य हृदि स्थित ॥ २६
सुरा हि कथयन्ति त्वामागत शूद्रघातिनम् । ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापित सुत·२७
उष्यता चेह रजनी सकाशे मम राघव । प्रभाते पुष्पकेण त्व गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८
त्व हि नारायण श्रीमास्त्वयि सर्व प्रतिष्ठितम् । त्व प्रभु सर्वभूताना पुरुषस्त्व सनातन ॥२९
इद चाभरण सौम्य निर्मित विश्वकर्मणा । दिव्य दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रिय कुरु राघव ॥ ३०
दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते । भरणे हि भवाञ्शक्त सेन्द्राणा मरुतामपि ॥ ३१
त्व हि शक्तस्तारयितु सेन्द्रानपि दिवौकस· । तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥३२
दिव्यमाभरण चित्र प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३३

अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथ । रामो मतिमता श्रेष्ठ' क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४
प्रतिग्रहोऽय भगवन्ब्राह्मणस्य विगर्हितः । गृह्णीया क्षत्रियोऽह वै कथ ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५
ब्राह्मणेन विशेषेण दत्त तद्वक्तुमर्हसि । एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषि ॥ ३६
आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे । अपार्थिवाः प्रजा सर्वा सुराणा तु शतक्रतु ॥ ३७
ता॰ प्रजा देवदेवेश राजार्थ समुपाद्रवन् । सुराणा स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतु ॥३८
प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिव नरपुङ्गवम् । तस्मै पूजा प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि ॥
न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चय पर ३९ प्रजाना वचन श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम्
ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् । समाहूयाऽब्रवीत्सर्वास्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥४१
ततो ददुर्लोकपाला सर्वे भागन्स्वतेजस । अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जात क्षुपो नृप ॥४२
त ब्रह्मा लोकपालाना सहांशै समयोजयत् । ततो ददौ नृप तासा प्रजानामीश्वर क्षुपम्॥४३
तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृप । वारुणेन तु भागेन वपु पुष्यति राघव ॥ ४४
कौबेरेण तु भागेन वित्तमासा ददौ तदा । यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः॥
तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन । प्रतिगृह्णीष्व भद्र ते तारणार्थ मम प्रभो ॥ ४६
तस्य तद्वचन श्रुत्वा ऋषे परमधार्मिकम् । तद्राम प्रतिजग्राह मुनेराभरण वरम् ॥ ४७
प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् । आगम तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८
अत्यद्भुतमिद दिव्यवपुषा युक्तमुत्तमम् । कथ भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९
कुतूहलतया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वा महायश ।आश्चर्याणा बहूना हि निधि परमको भवान् ५०
एव ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् । शृणु राम यथा वृत्त पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१
रमणीयप्रदेशेऽस्मिन्वने यद्दृष्टवानहम् । आश्चर्य मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्य बहुविस्तरम् । समन्ताद्योजनशत निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १
तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् । अहमाक्रमितु सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २
तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टु न शशाक ह । फलमूलै सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपै ॥ ३
तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् । हसकारण्डवाकीर्ण चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४
पद्मोत्पलसमाकीर्ण समतिक्रान्तशैवलम् । तदाश्चर्यमिवात्यर्थ सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५
अरजस्क तथाऽक्षोभ्य श्रीमत्पक्षिगणायुतम् । समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६
पुराण पुण्यमत्यर्थ तपस्विजनवर्जितम् । तत्राहमवस रात्रि नैदाघी पुरुषर्षभ ॥ ७
प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे । अथापश्य शव तत्र सुपुष्टमजर क्वचित् ॥ ८
पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्ग समाश्रितसरोवरम् । तिष्ठन्त परया लक्ष्म्या तस्मिस्तोयाशये नृप ॥ ९
तमर्थ चिन्तयानोह मुहूर्त तत्र राघव । उषितोऽस्मि सरस्तीरे किं न्विद स्यादिति प्रभो॥१०
अथापश्य मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् । विमान परमोदार हसयुक्त मनोजवम् ॥ ११
अत्यर्थ स्वर्गिण तत्र विमाने रघुनन्दन । उपास्तेऽप्सरसा वीर सहस्र दिव्यभूषणम् ॥ १२
गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपरा ।क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपरा॥

अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हेमदण्डैश्च चामरै[1] । दोधूयुर्वदन तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४
तत सिंहासन त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् । पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥
त शव भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १५
तथा भुक्त्वा यथाकाम मास बहुसुपीवरम् । अवतीर्य सर स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६
उपस्पृश्य यथान्याय स स्वर्गी रघुपुङ्गव । आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७
तमह देवसकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै । विमानमब्रुव वाक्य स्वर्गिण पुरुषर्षभ ॥ १८
को भवान्देवसकाश आहारश्च विगर्हित । त्वयेद भुज्यते सौम्य किमर्थ वक्तुमर्हसि ॥ १९
कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसमत । आश्चर्य वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत २०
नाहमौपयिक मन्ये तव भक्ष्यमिद शवम् ॥ २१

इत्येवमुक्त स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ।
श्रुत्वा च वाक्य मम सर्वमेतत्सर्व तथाचाऽकथयन्ममेति ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तु भाषित वाक्य मम राम शुभाक्षरम् । प्राञ्जलि प्रत्युवाचेद स स्वर्गी रघुनन्दन॥ १
शृणु ब्रह्मन्पुरा वृत्त ममैतत्सुखदु खयो । अनतिक्रमणीय हि यथा पृच्छसि मा द्विज ॥ २
पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशा । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३
तस्य पुत्रद्वय ब्रह्मन्द्वाभ्या स्त्रीभ्यामजायत । अह श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ४
तत पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् । तत्राह कृतवान्राज्य धर्म्य च सुसमाहित॰ ॥ ५
एव वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत । राज्य कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षत ॥ ६
सोऽह निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम । कालधर्म हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥७
सोऽह वनमिद दुर्ग मृगपक्षिविवर्जितम् । तपश्चर्तु प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरस शुभे ॥ ८
भ्रातर सुरथ राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् । इद सर समासाद्य तपस्तप्त मया चिरम् ॥ ९
सोऽह वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने । तप्त्वा सुदुष्कर प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १०
तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । बाधेते परमोदार ततोऽह व्यथितेन्द्रिय ॥
गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठ पितामहमुवाच ह ॥ ११
भगवन्ब्रह्मलोकोऽय क्षुत्पिपासाविवर्जित॰ । कस्यायं कर्मण॰ पाक[2] क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम्१२
आहार कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३
पितामहस्तु मामाह तवाहार सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मासानि तानि भक्षय नित्यश ॥१४
स्वशरीर त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् । अनुप्त रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५
तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्मापि वने सत्त्वनिषेविते । पुरा त्व भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप ॥
न हि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै ॥ १६
दत्त न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे । तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया॥१७
स त्व सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् । भक्षयित्वामृतरस तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८

---

१ शुद्धाचमन कर्तुम् । २ स्वर्ग प्राप्तस्य ।

यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्य" सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे॥ १९
स हि तारयितुं सौम्य शक्त सुरगणानपि । कि पुनस्त्वा महाबाहो क्षुत्पिपासावश गतम् २०
सोऽह भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् । आहार गर्हित कुर्मि स्वशरीर द्विजोत्तम ॥ २१
बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिद मया । क्षय नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२
तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय । अन्येषा न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् २३
इदमाभरण सौम्य तारणार्थ द्विजोत्तम । प्रतिगृह्णीष्व भद्र ते प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ २४
इद तावत्सुवर्ण च धन वस्त्राणि च द्विज । भक्ष्य भोज्य च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च॥ २५
सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगाश्च मुनिपुङ्गव । तारणो भगवन्मह्य प्रसाद कर्तुमर्हसि ॥ २६
तस्याह स्वर्गिणो वाक्य श्रुत्वा दु खसमन्वितम् । तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥२७
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे । मानुष पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८
प्रणष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षि परया मुदा । तृप्त प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिव सुखम् ॥२९
तेनेद शक्रतुल्येन दिव्यमाभरण मम । तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

तदद्भुततम वाक्य श्रुत्वागस्त्यस्य राघव । गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुन॰ प्रष्टु प्रचक्रमे ॥ १
भगवस्तद्वन घोर तपस्तप्यति यत्र स । श्वेतो वैदर्भको राजा कथ स्यादमृगद्विजम् ॥ २
तद्वन स कथ राजा शून्य मनुजवर्जितम् । तपश्चर्तु प्रविष्ट स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत॰ ॥ ३
रामस्य वचन श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । वाक्य परमतेजस्वी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४
पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधर॰ प्रभु । तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकु कुलनन्दन॰ ॥ ५
त पुत्र पूर्वके राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् । पृथिव्या राजवशाना भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६
तथेति च प्रतिज्ञात पितु पुत्रेण राघव । तत परमसंतुष्टो मनु पुत्रमुवाच ह ॥ ७
प्रीतोऽस्मि परमोदार त्व कर्तासि न सशयः । दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८
अपराधिषु यो दण्ड पात्यते मानवेषु वै । स दण्डो विधिवन्मुक्त स्वर्ग नयति पार्थिवम्॥९
तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक । धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १०
इति त बहु सदिश्य मनु पुत्र समाधिना । जगाम त्रिदिव हृष्टो ब्रह्मलोक सनातनम् ॥ ११
प्रयाते त्रिदिव तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभ । जनयिष्ये कथ पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत्॥ १२
कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुत सुतान् । जनयामास धर्मात्मा शत देवसुतोपमान् ॥ १३
तेषामवरजस्तात सर्वेषा रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४
नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधस । अवश्य दण्डपतन शरीरेऽस्य भविष्यति ॥१५
अपश्यमानस्त देशं घोरं पुत्रस्य राघव । विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्य प्रादादरिन्दम ॥ १६
स दण्डस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि[1] । पुर चाप्रतिम राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७
पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो । पुरोहित तूशनस वरयामास सुव्रतम् ॥ १८
एव स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहित । प्रहृष्टमनुजाकीर्ण देवराज्य यथा वृषो[2] ॥ १९

---

१ पर्वतप्रान्ते । २ इन्द्र ।

तत॰ स राजा मनुजेन्द्रपुत्र सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् ।
चकार राज्य सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेत ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनाशीतितम सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

एतदाख्याय रामाय महर्षि कुम्भसभव । अस्यामेवापर वाक्य कथायामुपचक्रमे ॥ १
तत॰ स दण्ड काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् । अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्य निहतकण्टकम् ॥ २
अथ काले तु कस्मिश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३
तत्र भार्गवकन्या स रूपेणाप्रतिमा भुवि । विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४
स दृष्ट्वा ता सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडित । अभिगम्य सुसविग्ना कन्या वचनमब्रवीत् ॥ ५
कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वासि सुता शुभे । पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वा शुभानने ॥ ६
तस्य चैव ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिन । भार्गवी प्रत्युवाचेद वच सानुनय नृपम् ॥ ७
भार्गवस्य सुता विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मण । अरजा नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८
मा मा स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरु पिता मे राजेन्द्र त्व च शिष्यो महात्मन
व्यसन सुमहत्क्रुद्ध स ते दद्यान्महातपा ॥ ९
यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा । वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितर मे महाद्युतिम् ॥ १०
अन्यथा तु फल तुभ्य भवेद्घोराभिसहितम् । क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ११
दास्यते चानवद्याङ्ग तव मा याचित पिता ॥ १२
एव ब्रुवाणामरजा दण्ड कामवशं गत । प्रत्युवाच मदोन्मत्त शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥ १३
प्रसाद कुरु सुश्रोणि न काल क्षेप्तुमर्हसि । त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४
त्वा प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुण । भक्त भजस्व मा भीरु भजमान सुविह्वल १५
एवमुक्त्वा तु ता कन्या दोर्भ्या गृह्य बलाद्बली । विस्फुरन्ती यथाकाम मैथुनायोपचक्रमे १६
एतमर्थं महाघोर दण्ड कृत्वा सुदारुणम् । नगर प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७
अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरत । प्रतीक्षन्ती सुसत्रस्ता पितरं देवसनिभम् ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽशीतितम सर्ग ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ।

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभ॰ । स्वमाश्रम शिष्यवृत क्षुधार्त संन्यवर्तत ॥ १
सोऽपश्यदरजा दीना रजसा समभिप्लुताम् । ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्ता प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २
तस्य रोष समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषत । निर्दहन्निव लोकास्त्रीञ्शिष्याश्चैतदुवाच ह ॥ ३
पश्यध्व विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मन॰ । विपत्ति घोरसकाशा क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४
क्षयोऽस्य दुर्मते॰ प्राप्त सानुगस्य दुरात्मन । य प्रदीप्ता हुताशस्य शिखा वै स्प्रष्टुमिच्छति ५
यस्मात्स कृतवान्पापमीदृश घोरसहितम् । तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधा फल पापस्य कर्मण ॥ ६
सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहन॰ । पापकर्मसमाचारो वध प्राप्स्यति दुर्मति ॥ ७
समन्ताद्योजनशत विषय चास्य दुर्मते । ध्वक्ष्यते पासुवर्षेण महता पाकशासन ॥ ८

१ नाशयिष्यतीत्यर्थ ।

सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च । महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९
दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्य सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १०
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११
श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोऽश्रमावसथो जनः । निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः
स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् । इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३
इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् । अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४
त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् । अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा १५
श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा । तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥
इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६
तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७
तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप । शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८
ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव । सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २०
एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः । कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१
स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः । रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् । उपाक्रमत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥ १
तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २
तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् । शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४
प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमरिन्दमः । ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५
अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् । आपृच्छे त्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः । द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७
तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् । उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः[1] ॥ ८
अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् । पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९
मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन । पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १०
ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि । हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११
ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् । भुवि त्वां कथयन्तोऽपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२
गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् । प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् १३
एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४
अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वांस्तपोधनान् । अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५
तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः । अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६

---

१ धर्मः नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य सः ।

खस्थ॰ स ददृशे राम पुष्पके हेमभूषिते। शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७
ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्तत । अयोध्या प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत्१८
ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पक कामगामि तत्। विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभु
कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्त द्वा स्थ रामोऽब्रवीद्वच । लक्ष्मण भरत चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥
ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा भाषित तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मण । द्वा स्थ कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १
दृष्ट्वा तु राघव प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ। परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २
कृत मया यथा तथ्य द्विजकार्यमनुत्तमम्। धर्मसेतुमतो भूय कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३
अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम। धर्मप्रसाधक ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४
युवाभ्यामात्मभूताभ्या राजसूयमनुत्तमम्। सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वत ॥ ५
इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्र शत्रुनिबर्हणः। सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६
सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित्। प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थान च शाश्वतम् ॥ ७
अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यता तन्मया सह। हित चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथ ॥ ८
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्य वाक्यविशारद । भरत प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९
त्वयि धर्म पर॰ साधो त्वयि सर्वा वसुधरा। प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १०
महीपालाश्च सर्वे त्वा प्रजापतिमिवामरा । निरीक्षन्ते महात्मान लोकनाथ यथा वयम्॥ ११
प्रजाश्च पितृवद्राजन्पश्यन्ति त्वा महाबल। पृथिव्या गतिभूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२
स त्वमेवविध यज्ञमाहर्तासि कथ नृप। पृथिव्या राजवशाना विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३
पृथिव्या ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागता । सर्वेषा भविता तत्र सक्षय सर्वकोपज ॥ १४
स त्व पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम। पृथिवी नार्हसे हन्तु वशे हि तव वर्तते ॥ १५
भरतस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वाऽमृतमय तदा। प्रहर्षमतुल लेभे राम सत्यपराक्रम ॥ १६
उवाच च शुभ वाक्य कैकेय्यानन्दवर्धनम्। प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ१७
इद वचनमक्लीब त्वया धर्मसमाहितम्। व्याहृत पुरुषव्याघ्र पृथिव्या परिपालनम् ॥ १८
एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात्। निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९
लोकपीडाकर कर्म न कर्तव्य विचक्षणै । बालाना तु शुभ वाक्य ग्राह्य लक्ष्मणपूर्वज ॥
तस्माच्छृणोमि ते वाक्य साधुयुक्त महामते ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः।

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि। लक्ष्मणोऽथ शुभ वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १
अश्वमेधो महायज्ञ पावन॰ सर्वपाप्मनाम्। पावनस्तव दुर्धर्षो रोचता रघुनन्दन ॥ २
श्रूयते हि पुरा वृत्त वासवे सुमहात्मनि। ब्रह्महत्यावृत शक्रो हयमेधेन पावित ॥ ३
पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे। वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसमतः ॥ ४

विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः । अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६
तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही । रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७
अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः । स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् । तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९
स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् । तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १०
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् । विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११
तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः । बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥ १२
यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः । यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३
तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबल । क्षणं हि न भवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४
यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः । तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५
स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः । त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६
इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः । वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७
त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् । असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः । वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १
राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः । भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रत ॥ २
सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३
पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४
अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५
त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६
एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७
तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् । एवमेतन्न संदेहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८
भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः । भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९
ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १०
तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥ १२
तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरंदरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३
कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा । पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४
असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥ १५
तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६
हतारयः प्रणष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७

---

१ वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्ध्यर्थम् । २ अनुचितमिति चिन्तयानः । ३ लोकस्य अन्तप्रदेशम् ।

त्व गति परमेशान पूर्वजो जगत पिता । रक्षार्थं सर्वभूताना विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८
हतश्चाय त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्ष तस्या विनिर्दिश ॥१९
तेषा तद्वचनं श्रुत्वा देवाना विष्णुरब्रवीत् । मामेव यजता शक्र पावयिष्यामि वज्रिणम्॥२०
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासन । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥ २१
एव सदिश्य ता वाणीं देवानाममृतोपमाम् । जगाम विष्णुर्देवेशस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे पञ्चाशीतितम सर्ग ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ।

तदा वृत्रवध सर्वमखिलेन स लक्ष्मण । कथयित्वा नरश्रेष्ठ कथाशेष प्रचक्रमे ॥ १
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयकरे । ब्रह्महत्यावृत शक्र सज्ञा लेभे न वृत्रहा ॥ २
सोऽन्तमाश्रित्य लोकाना नष्टसज्ञो विचेतन । काल तत्रावसत्कचिद्वेष्टमान इवोरग ॥ ३
अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् । भूमिश्च ध्वस्तसकाशा नि स्नेहा शुष्ककानना ॥ ४
नि स्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा । सक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्सभ्रान्तमनस सुरा । यदुक्त विष्णुना पूर्वं त यज्ञ समुपानयन् ॥ ६
ततः सर्वे सुरगणा सोपाध्याया सहर्षिभि । त देश समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहित ॥ ७
ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृत ब्रह्महत्यया । त पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८
ततोऽश्वमेध सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मन । ववृधे ब्रह्महत्याया पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९
ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मन । अभिगम्याब्रवीद्वाक्य क मे स्थान विधास्यथ॥१०
ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टा प्रीतिसमन्विता । चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११
देवाना भाषित श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् । सनिधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥१२
एकेनाशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै । चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामवारिणी ॥ १३
भूम्यामह सर्वकालमेकेनाशेन दुर्वसा । वसिष्यामि न सन्देह सत्येनैतद्ब्रवीमि व ॥ १४
योयमशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु । त्रिरात्र दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५
हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् । ताश्चतुर्थेन भागेन सश्रयिष्ये सुरर्षभा ॥ १६
प्रत्यूचुस्ता ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे । तथा भवतु तत्सर्व साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७
तत प्रीत्यान्विता देवा सहस्राक्ष ववन्दिरे । विज्वर स च पूतात्मा वासव समपद्यत॥१८
प्रशान्त च जगत्सर्व सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते । यज्ञ चाद्भुतसकाश तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन । यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २०
इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तम नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ।
परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजा ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षडशीतितम सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्त वाक्य वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजा[1] प्रहसन्राघवो वचः ॥१
एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण । वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफल च यत् ॥ २

१ स्नातुमिच्छतामिति शेष । २ पुरुषसयोगसुखहारिणीति भाव ।

श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापते । पुत्रो बाह्लीश्वर[1] श्रीमानिलो नाम महायशा ॥ ३
स राजा पृथिवी सर्वा वशे कृत्वा सुधार्मिक । राज्य चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४
सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनै. । नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५
पूज्यते नित्यश सौम्य भयार्तै रघुनन्दन। अबिभ्यश्च त्रयो लोका सरोषस्य महात्मन ॥ ६
स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठित । बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशा. ७
स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगया रुचिरे वने। चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहन ॥ ८
प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगाञ्शतसहस्रश. । हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मन ॥ ९
नानामृगाणामयुतं वध्यमान महात्मना। यत्र जातो महासेनस्त देशमुपचक्रमे॥ १०
तस्मिन्प्रदेशे देवेश शैलराजसुता हर । रमयामास दुर्धर्ष सर्वैरनुचरै सह ॥ ११
कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वज । देव्या प्रियचिकीर्षु सस्तस्मिन्पर्वतनिर्झरे॥१२
ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वा पुरुषवादिन । वृक्षा पुरुषनामानस्तेऽभवस्त्रीजनास्तदा॥ १३
यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसज्ञ बभूव ह। एतस्मिन्नन्तरे राजा स इल कर्दमात्मज ॥
निघ्नन्मृगसहस्राणि त देशमुपचक्रमे॥ १४
स दृष्ट्वा स्त्रीकृत सर्व सव्यालमृगपक्षिकम्। आत्मान स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन॥ १५
तस्य दु खं महच्चासीद्दृष्ट्वात्मान तथागतम्। उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत्॥ १६
ततो देव महात्मान शितिकण्ठ कपर्दिनम्। जगाम शरण राजा सभृत्यबलवाहन ॥ १७
तत' प्रहस्य वरद सह देव्या महेश्वर. । प्रजापतिसुत वाक्यमुवाच वरद स्वयम्॥ १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल। पुरुषत्वमृते सौम्य वर वरय सुव्रत॥ १९
तत स राजा दुःखार्त प्रत्याख्यातो महात्मना। न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्य सुरोत्तमात्
तत' शोकेन महता शैलराजसुता नृप । प्रणिपत्य ह्युमा देवी सर्वेणैवान्तरात्मना॥ २१
ईशे वराणा वरदे लोकानामसि भामिनी। अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा॥ २२
हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसंनिधौ। प्रत्युवाच शुभ वाक्य देवी रुद्रस्य संमता॥ २३
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम्। तस्मादर्ध गृहाण त्व स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि॥ २४
तदद्भुततर श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम्। सप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत्॥ २५
यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि। मास स्त्रीत्वमुपासित्वा मास स्या पुरुष पुन.॥२६
ईप्सित तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना। प्रत्युवाच शुभ वाक्यमेवमेव भविष्यति॥ २७
राजन्पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभाव न स्मरिष्यसि। स्त्रीभूतश्च पर मास न स्मरिष्यसि पौरुषम्॥२८
एव स राजा पुरुषो मास भूत्वाथ कार्दमि. । त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाभवत्॥२९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७॥

अष्टाशीतितमः सर्गः।

ता कथामिलसबन्धा रामेण समुदीरिताम्। लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ॥ १
तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मन. । विस्तर तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतु पुन' २
कथ स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गति । पुरुष. स यदा भूत का वृत्ति वर्तयत्यसौ॥ ३

---

१ सुब्रह्मण्य ।

तयोस्तद्भाषित श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् । कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४
तमेव प्रथम मास स्त्रीभूता लोकसुन्दरी । ताभि परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगा ॥ ५
तत्कानन विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी । द्रुमगुल्मलताकीर्ण पद्भ्या पद्मदलेक्षणा ॥ ६
वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्तत । पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७
अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरत । सर सुरुचिरप्रख्य नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८
ददर्श सा त्विला तस्मिन्बुध सोमसुत तत । ज्वलन्त स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९
तपन्त च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् । यशस्कर कामकर तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १०
सा त जलाशय सर्व क्षोभयामास विस्मिता । सहगै पूर्वपुरुषै स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११
बुधस्तु ता समीक्ष्यैव कामबाणवश गत । नोपलेभे तदात्मान सचचाल तदाम्भसि ॥ १२
इला निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिका शुभा । चिन्ता समभ्यतिक्रामत्का न्विय देवताधिका ॥
न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सर सु च । दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४
सदृशीय मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रह । इति बुद्धि समास्थाय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५
आश्रम समुपागम्य ततस्ता प्रमदोत्तमा । शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैन च ववन्दिरे ॥ १६
स ता पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी । किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिर १७
शुभ तु तस्य तद्वाक्य मधुर मधुराक्षरम् । श्रुत्वा स्त्रियश्च ता सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८
अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा । अपति कानानान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९
तद्वाक्यमव्यक्तपद तासा स्त्रीणा निशम्य च । विद्यामावर्तिनी पुण्यामावर्तयत स द्विज २०
सोऽर्थ विदित्वा सकल तस्य राज्ञो यथागतम् । सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गव ॥ २१
अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ । आवासस्तु गिरावस्मिञ्शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२
मूलपत्रफलै सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा । स्त्रिय किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्समुपलप्स्यथ ॥ २३
ता श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाच किंपुरुषीकृता । उपासाचक्रिरे शैल वध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमः सर्गः ।

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्ति लक्ष्मणो भरतस्तदा । आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १
अथ राम कथामेता भूय एव महायशा । कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २
सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किंनरीॠषिसत्तम । उवाच रूपसपन्ना ता स्त्रिय प्रहसन्निव ॥ ३
सोमस्याह सुदयित सुत सुरुचिरानने । भजस्व मा वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता । इला सुरुचिरप्रख्य प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५
अह कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी । प्रशाधि मा सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६
तस्यास्तदद्भुतप्रख्य श्रुत्वा हर्षमुपागत । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमस सुत ॥ ७
बुधस्य माधवो मासस्तामिला रुचिराननाम् । गतो रमयतोऽत्यर्थ क्षणवत्तस्य कामिन ॥ ८
अथ मासे तु सपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशानन । प्रजापतिसुत श्रीमाञ्शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९
सोऽपश्यत्सोमज तत्र तपन्त सलिलाशये । ऊर्ध्वबाहु निरालम्ब त राजा प्रत्यभाषत ॥ १०
भगवन्पर्वतं दुर्ग प्रविष्टोऽस्मि सहानुग । न तु पश्यामि तत्सैन्य क्व नु ते मामका गता ॥ ११

तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा॥१२
अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिता । त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयार्दित ॥ १३
समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वर । फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४
स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामति । प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद्भृशम्
त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृत । वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६
सुतो धर्मपरो ब्रह्मञ्ज्येष्ठो मम महायशा । शशबिन्दुरिति ख्यात स मे राज्यं प्रपत्स्यते १७
न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् । प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं वच ॥
तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुध परममद्भुतम् । सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह रोचताम् ॥ १९
न संतापस्त्वया कार्य कार्दमेय महाबल । संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मण । वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१
मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा । मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार स ॥ २२
तत सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् । जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३
जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् । बुधस्य समवर्णाभमिलापुत्रं महाबलम् ॥ २४
बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् । कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोननवतितम सर्ग ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् । उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशा ॥ १
इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता । अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २
तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतो । राम पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३
पुरुषत्वं गते शूरे बुध परमबुद्धिमान् । संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशा ॥ ४
च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् । प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५
एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिन । उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६
अयं राजा महाबाहु॰ कर्दमस्य इल सुत । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७
तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् । कर्दमस्तु महातेजा द्विजै सह महात्मभि ॥ ८
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च । ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥ ९
ते सर्वे हृष्टमनस॰ परस्परसमागमे । हितैषिणो बाह्लिपते पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥ १०
कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् । द्विजा शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेय॰ पार्थिवस्य हि११
नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् । नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मन ॥
तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ १२
कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभा । रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३
संवर्तस्य तु राजर्षे शिष्य परपुरंजय । मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४
ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपत । रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशा ॥ १५
अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीत परमया मुदा । उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसंनिधौ ॥ १६
प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमा । अस्य बाह्लीपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम्१७

तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिता । प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्विला ॥ १८
तत प्रीतो महादेवः पुरुषत्व ददौ पुन । इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९
निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शन हर । यथागतं द्विजा सर्वे ह्यगच्छन्दीर्घदर्शिन ॥ २०
राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् । निवेशयामास पुर प्रतिष्ठान यशस्करम् ॥ २१
शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लि परपुरजय । प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२
स काले प्राप्तवॉल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् । ऐल पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभाव पुरुषर्षभौ । स्त्रीभूतः पौरुष लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे नवतितम सर्ग ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ।

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभ । लक्ष्मण पुनरेवाह धर्मयुक्तमिद वच ॥ १
वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । द्विजाश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २
एतान्सर्वान्समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण । हय लक्षणसपन्न विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३
तद्वाक्यं राघवेणोक्त श्रुत्वा त्वरितविक्रम । द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४
ते दृष्ट्वा देवसकाश कृतपादाभिवन्दनम् । राघव सुदुराधर्षमाशीर्भि समपूजयन् ॥ ५
प्राञ्जलि स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् । आचचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्राय महायशा ॥६
ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् । अश्वमेध द्विजा सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वश ७
स तेषा द्विजमुख्याना वाक्यमद्भुतदर्शनम् । अश्वमेधाश्रित श्रुत्वा भृश प्रीतोऽभवत्तदा ॥८
विज्ञाय कर्म तत्तेषा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रेषयस्व द्रुत दूतान्सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९
यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् । सार्धमागच्छ भद्र ते ह्यनुभोक्तु महोत्सवम् ॥ १०
विभीषणश्च रक्षोभि कामगैर्बहुभिर्वृत । अश्वमेध महायज्ञमायात्वतुलविक्रम ॥ ११
राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षव । सानुगा क्षिप्रमायान्तु यज्ञ द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२
देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिता । आमन्त्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३
ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्ता तपोधना । देशान्तरगता सर्वे सदाराश्च द्विजातय ॥
तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४
यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यता महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५
शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्ता समन्तत ॥ १६
शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् । अनुभूय महायज्ञ नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७
तुष्ट पुष्टश्च सर्वोसौ मानितश्च यथाविधि । प्रीति यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यता जन ॥१८
शत वाहसहस्राणा तण्डुलाना वपुष्मताम् । अयुत तिलमुद्गाना प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९
चणकाना कुलित्थाना माषाणा लवणस्य च । अतोनुरूप स्नेहं च गन्ध सक्षिप्तमेव च ॥ २०
सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तरा । अग्रतो भरत कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१
अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तका । सूदा नार्यश्च बहवो नित्य यौवनशालिनः ॥ २२
भरतेन तु सार्ध ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः । नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिता ॥ २३
कर्मान्तिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षाश्च नैगमान् । मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च २४

काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः २५
उपकार्यां महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

तत्सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः । हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १
ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम्२
यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् । प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३
नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः । आनिन्युरुपहारांश्च तान्रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४
उपकार्यां महार्हांश्च पार्थिवानां महात्मनाम् । सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५
अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् । भरतः संददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६
वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७
विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८
एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोऽभ्यवर्तत । लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत ॥
ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९
नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः । छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः १०
तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः । विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च॥११
न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् । तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२
न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाप्यथ कर्शितः । तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३
ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः । नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत्स कदाचन ॥ १४
यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स सः । वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५
रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् । अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६
न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा[१] । ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७
सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः । वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८
ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः । संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते । सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १
स दृष्ट्वा दिव्यसंकाशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् । एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २
शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलैश्च शोभनान् । वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३
आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः । वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान्४
स शिष्यावब्रवीद्धृष्टो युवां गत्वा समाहितौ । कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा॥५
ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च । रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६
रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते । ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७

१ विदुषः । २ कृष्णवर्णप्रधानम् ।

इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च । जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायता८
न यास्यथ' श्रम वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै । मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहिरास्यथ ॥ ९
यदि शब्दापयेद्राम श्रवणाय महीपति । ऋषीणामुपविष्टाना ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १०
दिवसे विशति॰ सर्गा गेया मधुरया गिरा । प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११
लोभश्चापि न कर्तव्य स्वल्पोऽपि धनकाङ्क्षया । कि धनेनाश्रमस्थाना फलमूलोपजीविनाम् १२
यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवा कस्येति दारकौ । आवा वाल्मिकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेव नराधिपम्
इमास्तन्त्री सुमधुरा स्थान वा पूर्वदर्शनम् । मूर्छयित्वा सुमधुर गायेथा विगतज्वरौ ॥ १४
आदिप्रभृति गेय स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् । पिता हि सर्वभूताना राजा भवति धर्मत ॥१५
तद्युवा हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ । गायेथा मधुर गेय तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६
इति सदिश्य बहुशो मुनि प्राचेतसस्तदा । वाल्मीकि परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशा ॥१७
संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ । तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिंदमौ ॥ १८

तामद्भुता तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषिता तदा ।
समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशा यथाश्विनौ भार्गवनीतिसहिताम् ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे त्रिनवतितमः सर्ग ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ।

तौ रजन्या प्रभाताया स्नातौ हुतहुताशनौ । यथोक्तमृषिणा पूर्व सर्व तत्रोपगायताम् ॥ १
ता स शुश्राव काकुत्स्थ पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् । अपूर्वा पाठ्यजाति च गेयेन समलङ्कृताम् २
प्रमाणैर्बहुभिर्युक्ता तन्त्रीलयसमन्विताम् । बालाभ्या राघव श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३
अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् । पार्थिवाश्च नरव्याघ्र पण्डितान्नैगमास्तथा ॥ ४
पौराणिकाञ्शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातय । स्वराणा लक्षणज्ञाश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान्५
लक्षणज्ञाश्च गान्धर्वान्नैगमाश्च विशेषत । पादाक्षरसमासज्ञाञ्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥ ६
कलामात्रविभागज्ञाञ्ज्यौतिषे च पर गतान् । क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान्॥ ७
भाषाज्ञानिङ्गितज्ञाश्च नैगमाश्चाप्यशेषत । हेतूपचारकुशलान्वचने चापि हैतुकान् ॥ ८
छन्दोविद पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् । चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९
शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् । एतान्सर्वान्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥१०
दृष्ट्वा मुनिगणा सर्वे पार्थिवाश्च महौजस' । पिबन्त इव चक्षुर्भ्या राजान गायकौ च तौ॥११
ऊचु परस्पर चेद सर्व एव समन्तत । उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोत्थितौ ॥१२
जटिलौ यदि न स्याता न वल्कलधरौ यदि । विशेष नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च॥१३
तेषा सवदतामेवं श्रोतृणा हर्षवर्धनम् । गेय प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४
तत प्रवृत्त मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् । न च तृप्तिं ययु सर्वे श्रोतारो गानसपदा ॥ १५
प्रवृत्तमादित पूर्वसर्ग नारददर्शितम् । तत प्रभृति सर्गाश्च यावद्विशत्यगायताम् ॥ १६
ततोऽपराह्णसमये राघव समभाषत । श्रुत्वा विशतिसर्गास्तान्भ्रातर भ्रातृवत्सल ॥ १७
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनो । प्रयच्छ शीघ्र काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् ॥
ददौ शीघ्र स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ १८
दीयमान सुवर्ण तु नागृह्णीता कुशीलवौ । ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९

वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ । सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २०
तथा तयो प्रब्रुवतो॰ कुतूहलसमन्विता । श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिता ॥ २१
तस्य चैवागम॰राम काव्यस्य श्रोतुमुत्सुक॰ । पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२
किंप्रमाणमिदं काव्य का प्रतिष्ठा महात्मनः । कर्ता काव्यस्य महत॰ क्व चासौ मुनिपुङ्गव॰ २३
पृच्छन्त राघव वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४
वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता सप्राप्तो यज्ञसविधम् । येनेद चरित तुभ्यमशेष सप्रदर्शितम् ॥ २५
सनिबद्ध हि श्लोकाना चतुर्विंशत्सहस्रकम् । उपाख्यानशत चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६
आदिप्रभृति वै राजन्पञ्च सर्गशतानि च । काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥
कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरित तव २७॥ प्रतिष्ठाऽऽजीवित यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते॥ २८
यदि बुद्धि कृता राजञ्श्रवणाय महारथ । कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः ॥ २९
बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् । प्रहृष्टौ जग्मतु स्थान यत्रास्ते मुनिपुङ्गव ॥ ३०
रामोऽपि मुनिभि॰ सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभि । श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ३१

शुश्राव तत्तालवयोपपन्न सर्गान्वित स स्वरशब्दयुक्तम् ।
तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्त कुशीलवाभ्या परिगीयमानम्॥ ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुर्णवतितम सर्ग ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

रामो बहून्यहान्येव तद्गीत परमं शुभम् । शुश्राव मुनिभि सार्धं पार्थिवै सह वानरै ॥ १
तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ । तस्या परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥
दूताञ्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया २॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३
यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा । करोत्विहात्मन शुद्धिमनुमान्य महामुनिम्॥ ४
छन्द मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् । प्रत्यय दातुकामायास्तत शसत मे लघु ॥ ५
श्व प्रभाते तु शपथ मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६
श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वच परममद्भुतम् । दूता सप्रययुर्वाट यत्रास्ते मुनिपुङ्गव ॥ ७
ते प्रणम्य महात्मान ज्वलन्तममितप्रभम् । ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च॥ ८
तेषा तद्व्याहृत श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् । विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९
एव भवतु भद्रं वो यथा वदति राघव । तथा करिष्यते सीता दैवत हि पति स्त्रियाः॥ १०
तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् । प्रत्येत्य राघव क्षिप्रं मुनिवाक्य बभाषिरे॥ ११
तत॰ प्रहृष्ट काकुत्स्थ श्रुत्वा वाक्य महात्मन । ऋषीस्तत्र समेताश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत॥१२
भगवन्त सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपा । पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि काङ्क्षते१३
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राघवस्य महात्मन॰ । सर्वेषामृषिमुख्याना साधुवादो महानभूत् ॥ १४
राजानश्च महात्मान प्रशसन्ति स्म राघवम् । उपपन्न नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यत ॥ १५
एव विनिश्चय कृत्वा श्वोभूत इति राघव । विसर्जयामास तदा सर्वास्ताञ्शत्रुसूदन॰ ॥ १६

इति संप्रविचार्य राजसिंह श्वोभूते शपथस्य निश्चय वै ।
विससर्ज मुनीन्नृपाश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे पञ्चनवतितम सर्ग ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ।

तस्या रजन्या व्युष्टाया यज्ञवाटगतो नृप । ऋषीन्सर्वान्महातेजा शब्दापयति राघव ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यप । विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपा ॥ २
पुलस्त्योऽपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामन । मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशा ॥ ३
गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् । भरद्वाजस्य तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभ ॥ ४
नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशा । कात्यायन सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसा निधि ॥ ५
एते चान्ये च बहवो मुनय संशितव्रता । कौतूहलसमाविष्टा सर्वे एव समागता ॥ ६
राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबला । सर्व एव समाजग्मुर्महात्मान कुतूहलात् ॥ ७
क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रश । नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणा संशितव्रता ॥ ८
ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथापरे । सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे एव समागता ॥ ९
तदा समागत सर्वमश्मभूतमिवाचलम् । श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीत समुपागमत् ॥ १०
तमृषि पृष्ठत सीता त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी । कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा राम मनोगतम् ॥ ११
दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीं । वाल्मीके पृष्ठत सीता साधुवादो महानभूत् १२
ततो हलहलाशब्द सर्वेषामेवमाबभौ । दु खजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३
साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे । उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षका सम्प्रचुक्रुशु ॥ १४
ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गव । सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १५
इय दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी । अपवादे परित्यक्ता ममाश्रमसमीपत ॥ १६
लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत । प्रत्यय दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ । सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
प्रचेतसोऽह दशम पुत्रो राघवनन्दन । न स्मराम्यनृत वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९
बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता । नोपाश्नीया फल तस्या दुष्टेय यदि मैथिली ॥ २०
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् । तस्या फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिली २१
अह पञ्चसु भूतेषु मनष्षष्ठेषु राघव । विचिन्त्य सीता शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२
इय शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता । लोकापवादभीतस्य प्रत्यय तव दास्यति ॥ २३

तस्मादिय नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा ।
लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ २४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत । प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा ता वरवर्णिनीम् ॥ १
एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् । प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २
प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्या सुरसंनिधौ । शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥
लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३
सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता । परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ४
जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ । शुद्धाया जगतो मध्ये मैथिल्या प्रीतिरस्तु मे ५

अभिप्राय तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमा' । सीताया' शपथे तस्मिन्महेन्द्राद्या महौजस. ॥ ६
पितामह पुरस्कृत्य सर्वे एव समागता ॥ ७
आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणा । गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्वे एव समागता ॥ ८
साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षय । नागा सुपर्णा सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसा ॥
सीताशपथसम्भ्रान्ता सर्वे एव समागता ॥ ९
दृष्ट्वा देवानृषीश्चैव राघव पुनरब्रवीत् । प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषै ॥ १०
शुद्धाया जगतो मध्ये वैदेह्या प्रीतिरस्तु मे ॥ ११
ततो वायु. शुभ पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरम । तज्जनौघ सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वत.॥ १२
तदद्भुतमिवाचिन्त्य निरैक्षन्त समागता । मानवा सर्वराष्ट्रेभ्य पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३
सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥ १४
यथाह राघवादन्य मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवर दातुमर्हति ॥ १५
मनसा कर्मणा वाचा यथा राम समर्चये । तथा मे माधवी देवी विवर दातुमर्हति ॥ १६
यथैतत्सत्यमुक्त मे वेद्मि रामात्पर न च । तथा मे माधवी देवी विवर दातुमर्हति ॥ १७
तथा शपन्त्या वैदेह्या प्रादुरासीत्तदद्भुतम् । भूतलादुत्थित दिव्य सिहासनमनुत्तमम् ॥ १८
ध्रियमाण शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमै । दिव्य दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितै ॥ १९
तस्मिस्तु धरणी देवी बाहुभ्या गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् २०
तामासनगता दृष्ट्वा प्रविशन्ती रसातलम् । पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत्॥ २१
साधुकारश्च सुमहान्देवाना सहसोत्थित । साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् २२
एव बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगता सुरा. । व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३
यज्ञवाटगताश्चापि मुनय. सर्वे एव ते । राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४
अन्तरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजङ्गमा । दानवाश्च महाकाया पाताले पन्नगाधिपा ॥ २५
केचिद्विनेदु सहृष्टा' केचिद्ध्यानपरायणा । केचिद्राम निरीक्षन्ते केचित्सीतामचेतना ॥ २६
सीताप्रवेशन दृष्ट्वा तेषामासीत्समागम । तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं सम समोहित जगत् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

रसातलं प्रविष्टाया वैदेह्या सर्ववानरा. । चुक्रुशु साधु साध्वीति मुनयो रामसंनिधौ ॥ १
दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षण । अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदु खित ॥ २
स रुदित्वा चिर काल बहुशो बाष्पमुत्सृजन् । क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३
अभूतपूर्व शोक मे मन स्प्रष्टुमिवेच्छति । पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी॥ ४
साऽदर्शन पुरा सीता लङ्का पारे महोदधे । ततश्चापि मयानीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५
वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यता मम । दर्शयिष्यामि वा रोष यथा मामवगच्छसि ॥ ६
काम श्वश्रूर्ममैव त्व त्वत्सकाशाद्धि मैथिली । कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७
तस्मान्निर्यात्यता सीता विवर वा प्रयच्छ मे । पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया॥ ८

१ माधवपत्नी भूमि ।

आनय त्वं हि ता सीता मत्तोऽह मैथिलीकृते । न मे दास्यसि चेत्सीता यथारूपा महीतले९
सपर्वतवना कृत्स्ना विधमिष्यामि ते स्थितिम् । नाशयिष्याम्यह भूमि सर्वमापो भवत्विह १०
एवब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरगणै सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११
राम राम न सताप कर्तुमर्हसि सुव्रत । स्मर त्व पूर्वक भाव मन्त्र चामित्रकर्शन ॥ १२
न खलु त्वा महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् । इम मुहूर्त दुर्धर्ष स्मर त्व जन्म वैष्णवम् ॥ १३
सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा । नागलोकं सुख प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४
स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न सशय । अस्यास्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् १५
एतदेव हि काव्य ते काव्यानामुत्तम श्रुत । सर्व विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न सशय १६
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदु खोपसेवनम् । भविष्यदुत्तर चेह सर्व वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७
आदिकाव्यमिद राम त्वयि सर्व प्रतिष्ठितम् । न ह्यन्योर्हति काव्याना यशोभाग्राघवादृते १८
श्रुत ते पूर्वमेतद्धि मया सर्व सुरै सह । दिव्यमद्भुतरूप च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९
स त्व पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहित । शेष भविष्य काकुत्स्थ काव्य रामायण शृणु ॥ २०
उत्तर नाम काव्यस्य शेषमत्र महायश । तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभि सार्धमुत्तमम् ॥ २१
न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् । परम ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२
एतावदुक्त्वा वचन ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वर । जगाम त्रिदिव देवो देवै॰ सह सबान्धवै ॥ २३
ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिका । ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजस॰ ॥
उत्तर श्रोतुमनसो भविष्य यच्च राघवे ॥ २४
ततो राम॰ शुभा वाणीं देवदेवेन भाषिताम् । श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् २५
भगवञ्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिका॰ । भविष्यदुत्तर यन्मे श्वोभूते सप्रवर्तताम् ॥ २६
एव विनिश्चय कृत्वा सप्रगृह्य कुशीलवौ । तं जनौघ विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥
तामेव शोचत सीता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टनवतितम सर्ग ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ।

रजन्या तु प्रभाताया समानीय महामुनीन् । गीयतामविशङ्काभ्या राम॰ पुत्रावुवाच ह ॥ १
तत समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु । भविष्यदुत्तरं काव्य जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २
प्रविष्टाया तु सीताया भूतल सत्यसंपदा । तस्यावसाने यज्ञस्य राम॰ परमदुर्मना ॥ ३
अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिद जगत् । शोकेन परमायस्तो न शान्ति मनसागमत् ॥ ४
विसृज्य पार्थिवान्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघ विप्रमुख्याना वित्तपूर्व विसृज्य च ॥ ५
एव समाप्य यज्ञ तु विधिवत्स तु राघव॰ । ततो विसृज्य तान्सर्वान्रामो राजीवलोचन॰ ॥६
हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्या प्रविवेश ह । इष्टयज्ञो नरपति पुत्रद्वयसमन्वित ॥ ७
न सीताया॰ परा भार्या वव्रे स रघुनन्दन । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ८
दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् । वाजपेयान्दशगुणास्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९
अग्निष्टोमातिरात्राभ्या गोसवैश्च महाधनै॰ । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणै ॥ १०

---

१ प्राप्तमोह । २ देवै सहावताराय कृत विचारम् ।

एव स काल सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मन । धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११
अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् । ऋक्षवानररक्षासि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२
काले वर्षति पर्जन्य सुभिक्ष विमला दिश । हृष्टपुष्टजनाकीर्ण पुर जनपदास्तथा ॥ १३
नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधि प्राणिना तथा । नाऽनर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्य प्रशासति
अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी । पुत्रपौत्रै परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५
अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी । धर्म कृत्वा बहुविध त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६
सर्वा प्रमुदिता स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च । समागता महाभागा सर्वधर्म च लेभिरे ॥ १७
तासा रामो महादान काले काले प्रयच्छति । मातृणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८
पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् । चकार रामो धर्मात्मा पितृन्देवान्विवर्धयन् ॥ १९
एव वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययु सुखम् । यज्ञैर्बहुविध धर्म वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्ड एकोनशततम सर्ग ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृप । स्वगुरु प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥
गार्ग्यमङ्गिरस पुत्र ब्रह्मर्षिममितप्रभम् १॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २
कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३
श्रुत्वा तु राघवो धीमान्ब्रह्मर्षि गार्ग्यमागतम् । मातुलस्याश्वपतिन प्रहित तन्महद्धनम् ॥ ४
प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थ' क्रोशमात्र सहानुज । गार्ग्य सपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५
तथा संपूज्य तमृषि तद्धन प्रतिगृह्य च । पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्व कुशल मातुलस्य च ॥
उपविष्ट महाभाग राम प्रष्टु प्रचक्रमे ॥ ६
किमाह मातुलो वाक्य यदर्थ भगवन्निह । प्राप्तो वाक्यविदा श्रेष्ठ' साक्षादिव बृहस्पति ॥ ७
रामस्य भाषित श्रुत्वा महर्षि कार्यविस्तरम् । वक्तुमद्भुतसकाश राघवायोपचक्रमे ॥ ८
मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ । युधाजित्प्रीतिसयुक्त श्रूयता यदि रोचते ॥ ९
अय गन्धर्वविषय फलमूलोपशोभित । सिन्धोरुभयत पार्श्वे देश परमशोभन ॥ १०
तं च रक्षन्ति गन्धर्वा' सायुधा युद्धकोविदा । शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबला ११
तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगर शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२
अन्यस्य न गतिस्तत्र देश परमशोभन । रोचता ते महाबाहो नाह त्वामहित वदे ॥ १३
तच्छ्रुत्वा राघव प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च । उवाच बाढमित्येव भरत चान्ववैक्षत ॥ १४
सोऽब्रवीद्राघव प्रीत साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् । इमौ कुमारौ त देश ब्रह्मर्षे विचरिष्यत ॥ १५
भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्ष पुष्कल एव च । मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६
भरतं चाग्रत' कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यत' ॥ १७
निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सनिवेश्य च । आगमिष्यति मे भूय सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८
ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् । आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिर'सुतम् । भरत सह सैन्येन कुमाराभ्या विनिर्ययौ ॥ २०
सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ । राघवानुगता दूर दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१

मासादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च। अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥२२
भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः। गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३
सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम्। बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४
अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया। हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः।

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः। युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १
स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः। त्वरमाणोऽभिचक्राम गन्धर्वान्कामरूपिणः ॥ २
भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः। गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३
श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः। योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन्वै समन्ततः ॥ ४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम्। सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५
खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः। नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६
ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम्। संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥७
ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः। क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८
तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः। निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९
हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः कैकयीसुतः। निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥ १०
तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते। गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११
धनरत्नौघसंपूर्णे काननैरुपशोभिते। अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः ॥ १२
उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः। उद्यानयानसंपूर्णे सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३
उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते। गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४
शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः। तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५
निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः। पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां कैकयीसुतः ॥ १६
सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम्। राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७
शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम्। निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः।

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह। वाक्यं चाद्भुतसंकाशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १
इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ। अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २
इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम्। रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ३
न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम्। स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ४
तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह। अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५
निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः। चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६
तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः। तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७
अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता। रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८

चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्या निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ९
ततो राम परां प्रीति लक्ष्मणो भरतस्तथा । ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १०
अभिषिच्य कुमारौ स प्रस्थापयति राघव॰ । अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम् ॥ ११
अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोनुजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरत पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२
लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयाया सवत्सरमथोषित॰ । पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्या पुनरागमत् ॥ १३
भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् । अयोध्या पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४
उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ । काल गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा । धर्मे प्रयतमानाना पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६
विहृत्य काल परिपूर्णमानसा॰ श्रिया वृता धर्मपुरे सुसस्थिता ।
त्रय समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोऽग्नय ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे द्व्युत्तरशततम सर्ग ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।

कस्य चित्त्वथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते । कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽब्रवील्लक्ष्मण वाक्य धृतिमन्त यशस्विनम् । मा निवेदय रामाय सप्राप्त कार्यगौरवात् ॥ २
दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजस । राम दिदृक्षुरायात कार्येण हि महाबल ॥ ३
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वित । न्यवेदयत रामाय तापस त समागतम् ॥ ४
जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते । दूतस्त्वा द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभ॰ ॥ ५
तद्वाक्य लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेश्यता मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ६
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत त मुनिम् । ज्वलन्तमिव तेजोभि प्रदहन्तमिवाशुभि ७
सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठ दीप्यमान स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८
तस्मै रामो महातेजा पूजामर्घ्यपुरोगमाम् । ददौ कुशलमव्यग्र प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९
पृष्टश्च कुशल तेन रामेण वदता वर । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशा ॥ १०
तमुवाच ततो राम स्वागत ते महामुने । प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागत ॥ ११
चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत । द्वन्द्वमेतत्प्रवक्तव्य हित वै यद्यपेक्षसे ॥ १२
य॰ शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव । भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचन यद्यपेक्षसे ॥ १३
स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहार विसर्जय ॥ १४
स मे वध्य खलु भवेत्कथा द्वन्द्व समीरिताम् । ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च य १५
ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मण द्वारि सग्रहम् । तमुवाच मुने वाक्य कथयस्वेति राघव १६
यत्ते मनीषित वाक्य येन वासि समाहित' । कथयस्वाविशङ्कस्त्व ममापि हृदि वर्तते ॥ १७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिका य उत्तरकाण्डे त्र्युत्तरशततम सर्ग ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ।

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागत । पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १
तवाहं पूर्वके भावे पुत्र॰ परपुरजय । मायासभावितो वीर काल सर्वसमाहर ॥ २

१ श्रेष्ठस्य । २ ब्रह्मण । ३ रहस्ये । ४ अ यतोपसारय ।

पितामहश्च भगवानाह लोकपति प्रभु । समयस्ते कृत सौम्य त्वाल्लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३
सक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवे शयानोऽप्सु मा त्व पूर्वमजीजन ॥४
भोगवन्त ततो नागमनन्तमुदकेशयम् । मायया जनयित्वा त्व द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५
मधु च कैटभ चैव ययोरस्थिचयैर्वृता । इय पर्वतसबाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६
पद्मे दिव्येऽर्कसकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्य त्वया कर्म मयि सर्व निवेशितम् ॥७
सोऽह सन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् । रक्षा विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥८
ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् । रक्षार्थ सर्वभूताना विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९
अदित्या वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणा वीर्यवर्धन । समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषा साह्याय कल्पसे ॥ १०
स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगता वर । रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनो दधा ॥ ११
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । कृत्वा वासस्य नियति स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२
स त्व मनोमय पुत्र पूर्णायुर्मानुषेष्विह । कालोऽय ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३
यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् । वस वा वीर भद्र त एवमाह पितामह ॥१४
अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव । सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वरा ॥ १५
श्रुत्वा पितामहेनोक्त वाक्य कालसमीरितम् । राघव प्रहसन्वाक्य सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६
श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्य परममद्भुतम् । प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसभवा ॥ १७
त्रयाणामपि लोकाना कार्यार्थं मम सभव । भद्र तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागत ॥१८
हृद्गतो ह्यसि सप्राप्तो न मे तत्र विचारणा । मया हि सर्वकृत्येषु देवाना वशवर्तिना ॥
स्थातव्य सर्वसहार यथा ह्याह पितामह ॥ १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे चतुरुत्तरशततम सर्ग ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

तथा तयो संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषि । रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १
सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तम । राम दर्शय मे शीघ्र पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २
मुनेस्तु भाषित श्रुत्वा लक्ष्मण परवीरहा । अभिवाद्य महात्मान वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३
कि कार्य ब्रूहि भगवन्को वार्थः कि करोम्यहम् । व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्त प्रतिपाल्यता ४
तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूल क्रोधेन कलुषीकृत । उवाच लक्ष्मण वाक्य निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५
अस्मिन्क्षणे मा सौमित्रे रामाय प्रतिपादय । अस्मिन्क्षणे मा सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥६
विषय त्वां पुर चैव शपिष्ये राघव तथा । भरत चैव सौमित्रे युष्माक या च सन्ततिः ॥ ७
न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्यु धारयितु हृदि । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काश वाक्य तस्य महात्मन ॥
चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८
एकस्य मरण मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् । इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥९
लक्ष्मणस्य वच श्रुत्वा राम काल विसृज्य च । निसृत्य त्वरित राजा अत्रे पुत्र ददर्श ह १०
सोऽभिवाद्य महात्मान ज्वलन्तमिव तेजसा । कि कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ११
तद्वाक्य राघवेणोक्त श्रुत्वा मुनिवर प्रभुम् । प्रत्याह राम दुर्वासा श्रूयता धर्मवत्सल ॥१२

---

१ दुर्वाससम् ।

अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तस्रसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः । भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४
स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् । साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५
तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः । संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६
दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् । अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७
ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः । नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् । राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि । पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २
जहि मां सौम्य विस्रब्धः प्रतिज्ञां परिपालय । हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३
यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि । जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः । मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५
अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः । दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत । वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् । लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः । विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोपि च लयं व्रजेत् ॥ ९
ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १०
स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् । लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११
तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसहितम् । श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः । लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४
स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह ॥ १५
अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः । देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६
अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् । प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७
ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः । दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे पूजयन्समहर्षयः ॥ १८
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः । पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १
अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् । अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २
प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालस्य पर्ययः । अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् । मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४
भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् । राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५

१ तत्कालोत्पन्नम् । २ सर्वेन्द्रियाणि ।

सत्येनाह शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हि । न कामये यथा राज्य त्वा विना रघुनन्दन ॥ ६
इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप । कोसलेषु कुश वीरमुत्तरेषु तथा लवम्॥ ७
शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमा । इद गमनमस्माक स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम्॥८
तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्त दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान्। पौरान्दु खेन सतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ९
वत्स राम इमा पश्य धरणी प्रकृतीर्गता । ज्ञात्वैषामीप्सित कार्य मा चैषा विप्रिय कृथा १०
वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् । कि करोमीति काकुत्स्थ सर्वा वचनमब्रवीत्॥११
तत सर्वा प्रकृतयो राम वचनमब्रुवन् । गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२
पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तम । सपुत्रदारा काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम्॥१३
तपोवन वा दुर्ग वा नदीमम्भोनिधि तथा । वय ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर॥१४
एषा न परमा प्रीतिरेष न परमो वर । हृद्गता न सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५
पौराणा दृढभक्ति च बाढमित्येव सोऽब्रवीत्। स्वकृतान्त चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघव ॥१६
कोसलेषु कुश वीरमुत्तरेषु तथा लवम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ ॥ १७
अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे तत । परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८
रथाना तु सहस्राणि नागानामयुतानि च । दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धन ददौ ॥ १९
बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ । स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २०
अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा । दूतान्सप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमा । प्रजग्मुर्मधुरा शीघ्र चक्रुर्वास च नाध्वनि ॥ १
ते तु त्रिभिरहोरात्रै संप्राप्य मधुरामथ । शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्यु सर्वमेव तत् ॥ २
लक्ष्मणस्य परित्याग प्रतिज्ञा राघवस्य च । पुत्रयोरभिषेक च पौरानुगमन तथा ॥ ३
कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि । कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥
श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४
अयोध्या विजना कृत्वा राघवो भरतस्तथा । स्वर्गस्य गमनोद्योग कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५
एवं सर्व निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने । विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६
तच्छ्रुत्वा घोरसकाश कुलक्षयमुपस्थितम् । प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चन च पुरोधसम् ॥ ७
तेषा सर्व यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दन । आत्मनश्च विपर्यास भविष्य भ्रातृभि सह ॥ ८
तत॰ पुत्रद्वय वीर सोऽभ्यषिञ्चन्नराधिप । सुबाहुर्मधुरा लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९
द्विधा कृत्वा तु ता सेना माधुरी पुत्रयोर्द्वयो । धन च युक्त कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिव॰
सुबाहु मधुराया च वैदिशे शत्रुघातिनम् । ययौ स्थाप्य तदायोध्या रथेनैकेन राघव॰ ॥ ११
स ददर्श महात्मान ज्वलन्तमिव पावकम् । सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभि॰ सार्धमक्षयै॰ ॥ १२
सोऽभिवाद्य ततो राम प्राञ्जलि प्रयतेन्द्रिय । उवाच वाक्य धर्मज्ञ धर्ममेवानुचिन्तयन्॥१३
कृत्वाभिषेक सुतयोर्युक्त राघवनन्दन । तवानुगमने राजन्विद्धि मा कृतनिश्चयम् ॥ १४

---

१ स्वकर्तयताम् ।

न चान्यदपि व्रक्तव्यमतो वीर न शासनम् । विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः १५
तस्य ता बुद्धिमक्लीबा विज्ञाय रघुनन्दन । बाढमित्येव शत्रुघ्न रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६
तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानरा कामरूपिण । ऋक्षराक्षससङ्घाश्च समापेतुरनेकश ॥ १७
सुग्रीव ते पुरस्कृत्य सर्वे एव समागता । ते राम द्रष्टुमनस स्वर्गायाभिमुख स्थितम् ॥ १८
देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणा सुतास्तथा । रामक्षय विदित्वा ते सर्वे एव समागता ॥ १९
ते राममभिवाद्योचु सर्वे वानरराक्षसा । तवानुगमने राजन्सप्राप्ता कृतनिश्चया ॥ २०
यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्व पुरुषोत्तम । यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिता ॥२१
तैरेवमुक्त काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्मयन् ॥ २२
एतस्मिन्नन्तरे राम सुग्रीवोऽपि महाबल । प्रणम्य विधिवद्वीर विज्ञापयितुमुद्यत ॥ २३
अभिषिच्याङ्गद वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर । तवानुगमने राजन्विद्धि मा कृतनिश्चयम् ॥ २४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा रामो रमयता वर । वानरेन्द्रमथोवाच मैत्र तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५
सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाह विनाकृत । गच्छेय देवलोक वा परम वा पद महत् ॥ २६
विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्र महायशा । यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्व वै विभीषण ॥
राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्व धरिष्यसि ॥ २७
यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्य तवास्त्विह ॥२८
शासितस्त्व सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजा सरक्ष धर्मेण नोत्तर वक्तुमर्हसि ॥ २९
किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३०
आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । आराधनीयमनिश सर्वैर्देवै सवासवै ॥ ३१
तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्य विभीषण । राजा राक्षसमुख्याना राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२
तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् । जीविते कृतबुद्धिस्त्व मा प्रतिज्ञा विलोपय ३३
मत्कथा प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर । तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३४
एवमुक्तस्तु हनुमान्राघवेण महात्मना । वाक्य विज्ञापयामास पर हर्षमवाप्य च ॥ ३५
यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी । तावत्स्थास्यामि मेदिन्या तवाज्ञामनुपालयन् ॥३६
जाम्बवन्त तथोक्त्वा तु वृद्ध ब्रह्मसुत तथा । मैन्द च द्विविद चैव पञ्च जाम्बवता सह ॥
यावत्कलिश्च सप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३७
तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थ सर्वास्तानृक्षवानरान् । उवाच बाढ गच्छध्व मया सार्धं यथेप्सित ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डेऽष्टोत्तरशततम सर्ग ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ।

प्रभाताया तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशा । राम कमलपत्राक्ष पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १
अग्निहोत्र व्रजत्वग्रे दीप्यमान सह द्विजै । वाजपेयातपत्र च शोभमान महापथे ॥ २
ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्व निरवशेषत । चकार विधिवद्धर्मं महाप्रास्थानिक विधिम् ॥ ३
तत सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्ममावर्तयन्परम् । कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्या प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४
अव्याहरन्क्वचित्किचिन्निश्चेष्टो नि सुख पथि । निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमान इवाशुमान् ॥५

१ अनुगृह्यमाणम् । आत्मानमिति शेष । २ श्रीरङ्गनाथमिति सप्रदायविद । ३ अकारान्तत्वमार्षम् । ४ अङ्गुलीविवर प्रसक्त कृत्वा ।

रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाग्रत ॥ ६
शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् । तथायुधानि ते सर्वे ययु पुरुषविग्रही ॥ ७
वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी । ओंकारोऽथ वषट्कार सर्वे राममनुव्रता ॥ ८
ऋषयश्च महात्मान सर्व एव महीसुरा । अन्वगच्छन्महात्मान स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९
त यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्त पुरचरा स्त्रिय । सवृद्धबालदासीका सवर्षधरकिङ्करा ॥ १०
सान्त पुरश्च भरत शत्रुघ्नसहितो ययौ । राम गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रत ॥ ११
ते च सर्वे महात्मान साग्निहोत्रा समागता । सपुत्रदारा काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम्॥१२
मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवा । सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३
तत सर्वा प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृता । गच्छन्तमन्वगच्छन्त राघव गुणरञ्जिता ॥ १४
तत सस्त्रीपुमासस्ते सपक्षिपशुवाहना । राघवस्यानुगा सर्वे हृष्टा विगतकल्मषा ॥ १५
स्नाता प्रमुदिता सर्वे हृष्टा पुष्टाश्च वानरा । दृढ किलकिलाशब्दै सर्व राममनुव्रतम्॥ १६
न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वापि दु खित । हृष्ट प्रमुदित सर्व बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७
द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्त राम जानपदो जन । य प्राप्त सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा॥१८
ऋक्षवानररक्षासि जनाश्च पुरवासिन । आगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठत सुसमाहिता ॥ १९
यानि भूतानि नगरेऽप्यन्तर्धानगतानि च । राघव तान्यनुययु स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २०
यानि पश्यन्ति काकुत्स्थ स्थावराणि चराणि च । सर्वाणि रामगमने ह्यनुजग्मुर्हि तान्यपि२१
नोच्छ्वसत्तदयोध्याया सुसूक्ष्ममपि दृश्यते । तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रता ॥ २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

अध्यर्धयोजन गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् । सरयू पुण्यसलिला ददर्श रघुनन्दन ॥ १
ता नदीमाकुलावर्ता सर्वत्रानुसरन्नृप । आगत सप्रजो रामस्त देश रघुनन्दन ॥ २
अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामह । सर्वैं परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभि ॥ ३
आययौ यत्र काकुत्स्थ स्वर्गाय समुपस्थित । विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसवृत ॥ ४
दिव्यतेजोवृत व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् । स्वयप्रभै स्वतेजोभि स्वर्गिभि पुण्यकर्मभि ५
पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदा । पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६
तस्मिंस्तूर्यशतै कीर्णे गन्धर्वाप्सरसकुले । सरयूसलिल राम पद्भ्या समुपचक्रमे ॥ ७
तत पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत । आगच्छ विष्णो भद्र ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥८
भ्रातृभि सह देवाभै प्रविशस्व स्वका तनुम् । यामिच्छसि महाबाहो ता तनुं प्रविश स्वकाम्
वैष्णवी ता महातेजस्तद्वाकाश सनातनम् ॥ ९
त्व हि लोकगतिर्देव न त्वा केचित्प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥
त्वामचिन्त्य महद्भूतमक्षय सर्वसग्रहम् १०॥ यामिच्छसि महातेजस्ता तनुं प्रविश स्वयम्११
पितामहवच श्रुत्वा विनिश्चित्य महामति । विवेश वैष्णव तेज सशरीर सहानुज ॥ १२
ततो विष्णुमय देव पूजयन्ति स्म देवता । साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्रा साग्निपुरोगमा १३

---

१ उच्छ्वसत्सप्राणमित्यर्थ । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते । अननुयातमिति शेष । २ वैकुण्ठम् । ३ महालक्ष्मीम् ।

ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च या । सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसा ॥ १४
सर्व पुष्टं प्रमुदित सुसपूर्णमनोरथम् । साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिव गतकल्मषम् ॥ १५
अथ विष्णुर्महातेजा पितामहमुवाच ह । एषा लोक जनौघाना दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६
इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विन । भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते॥१७
तच्छ्रुत्वा विष्णुवचन ब्रह्मा लोकगुरु प्रभु । लोकान्सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागता
यच्च तिर्यग्गत किंचित्त्वामेवमनुचिन्तयत् । प्राणास्त्यक्षति भक्त्या वै तत्सन्ताने विवत्स्यति
सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २०
वानराश्च स्वका योनिमृक्षाश्चैव तथा ययु । येभ्यो विनि सृता सर्वे सुरेभ्य सुरसभवा २१
तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीव॰ सूर्यमण्डलम् । पश्यता सर्वदेवाना स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ॥ २२
तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागता । भेजिरे सरयू सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवा ॥ २३
अवगाह्य जल यो य प्राणी ह्यासीत्प्रहृष्टवत् । मानुष देहमुत्सृज्य विमान सोऽध्यरोहत॥२४
तिर्यग्योनिगताना च शतानि सरयूजलम् । सप्राप्य त्रिदिव जग्मु प्रभासुरवपूषि च ॥
दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५
गत्वा तु सरयूतोय स्थावराणि चराणि च । प्राप्य तत्तोयविक्लेद देवलोकमुपागमन् ॥ २६
तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसा । तेऽपि स्वर्ग प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥२७
तत समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि । जगाम त्रिदशै सार्ध सदा हृष्टैर्दिव महत् ॥२८

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्य उत्तरकाण्डे दशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ।

एतावदेतदाख्यान सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् । रामायणमिति ख्यात मुख्य वाल्मीकिना कृतम्॥१
तत प्रतिष्ठितो विष्णु स्वर्गलोके यथापुरम् । येन व्याप्तमिद सर्व त्रैलोक्य सचराचरम्॥ २
ततो देवा सगन्धर्वा सिद्धाश्च परमर्षय । नित्य शृण्वन्ति सतुष्टा दिव्य रामायण दिवि॥३
इदमाख्यानमायुष्य सौभाग्य पापनाशनम् । रामायण वेदसम श्राद्धेषु श्रावयेद्बुध ॥ ४
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापै प्रमुच्येत पदमप्यस्य य पठेत् ॥ ५
पापान्यपि च य कुर्यादहन्यहनि मानव । पठत्येकमपि श्लोक पापात्स परिमुच्यते ॥ ६
वाचकाय च दातव्य वस्त्र धेनु हिरण्यकम् । वाचके परितुष्टे तु तुष्टा स्यु सर्वदेवता ॥ ७
एतदाख्यानमायुष्य पठन्रामायण नर । सपुत्रपौत्रो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८
अयोध्यापि पुरी रम्या शून्या वर्षगणान्बहून् । ऋषभ प्राप्य राजान निवासमुपयास्यति ॥ ९
एतदाख्यानमायुष्य सभविष्य सहोत्तरम् । कृतवान्प्रचेतस पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ १०
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च । लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानव ॥ ११
प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्या सरितस्तथा । नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥
गतानि तेन लोकेऽस्मिन्येन रामायण श्रुतम् ॥ १२
हेमभार कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति । यश्च रामायण लोके शृणोति सदृशावुभौ ॥ १३
सम्यक्श्रद्धासमायुक्त शृणुते राघवीं कथाम् । सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोक स गच्छति१४

---

१ तत्तोयसेचनम् २ । सुजनाश्रयत्वम् ।

आदिकाव्यमिद त्वार्ष पुरा वाल्मीकिना कृतम् । य शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवी तनुम्
पुत्रदाराश्च वर्धन्ते सपद सन्ततिस्तथा । सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्य नियतात्मभि ॥ १६
गायत्र्याश्च स्वरूप तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् । सर्वपापै प्रमुच्येत पदमप्यस्य य पठेत् ॥ १८
य पठेच्छृणुयान्नित्य चरित राघवस्य ह । भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् १९
चिन्तयेद्राघव नित्य श्रेय प्राप्नु य इच्छति । श्रावयेदिदमाख्यान ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने २०
यस्त्विद रघुनाथस्य चरित सकल पठेत् । सोऽसुक्षये विष्णुलोक गच्छत्येव न सशय ॥ २१
पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामह । तत्पिता तत्पिता चैव विष्णु यान्ति न सशय ॥ २२
चतुर्वर्गप्रद नित्य चरित राघवस्य तु । तस्माद्यत्नवता नित्य श्रोतव्य परम सदा ॥ २३
शृण्वन्रामायण भक्त्या य पाद पदमेव वा । स याति ब्रह्मण स्थान ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यान भद्रमस्तु व । प्रव्याहरत विस्रब्ध बल विष्णो प्रवर्धताम् ॥ २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकाया सहितायामुत्तर-
श्रीरामायणे उत्तरकाण्ड एकादशोत्तरशततम सर्ग ॥ १११ ॥

इति श्रीमद्रामायणे उत्तरकाण्ड सपूर्णम् ।
संपूर्ण चेद श्रीमद्रामायणम् ।
शुभ भूयात् ।